JÓZEF MATUSZEWSKI

Pisma wybrane

TOM V

Wydawnictwo
Uniwersytetu Łódzkiego
Łódź 2002

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Hanna Wróblewska

REDAKTOR TECHNICZNY

Wiesława Łubiech

KOREKTORZY

Urszula Dzieciątkowska, Aurelia Wendland

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁA

Barbara Grzejszczak

© Copyright by Józef Matuszewski, 2002

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
2002

Wydanie I. Nakład 100 + 40 egz. Ark. wyd. 22,0
Ark. druk. 27,625. Papier kl. III, 80 g, 70 × 100
Przyjęto do Wydawnictwa UŁ 21.03.2001 r.
Zam. 4/3279/2002. Cena zł 50,–

Drukarnia Uniwersytetu Łódzkiego
90-236 Łódź, ul. Pomorska 143

ISBN 83-7171-516-1

Spis treści

Die Aufnahme des deutschen Rechtes in Polen 5
Prawo niemieckie w Statutach Kazimierza Wielkiego 17
Posada chłopska 37
Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna w Polsce 47
Rodzaje własności gruntu we wsi lokowanej na prawie niemieckim 69
Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim 79
O sądzie najwyższym prawa niemieckiego na zamku krakowskim 117
Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego 123
Dekrety najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego 139
Zasady prawne w dekretach krakowskich 147
Decreta Iuris 161
Obecność i nieobecność w terminologii dekretów 167
Bliższość dowodu i ciężar dowodu 171
Les sûretés personnelles en Pologne 175
Nowe wydanie prawa chełmińskiego 177
Wojciech – Adalbertus w *Schlesisches Urkundenbuch* 185
Lgota, ochodza i inne 213
Stodoła i *solnik* 221
Decima lignorum – Jagiełłowy VAT 229
Dziesięcina kościelna w Małopolsce w świetle *Liber beneficiorum* Iwana Długosza . . 233
Transport – przewóz w wiekach średnich 253
Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim . . . 269
Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (Uzupełnienie 2.) 297
Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (Uzupełnienie 3.) 303
Rzekoma germanizacja Śląska w wieku XIII 311
Antroponimia Śląska z przełomu XII i XIII wieku 329
Der Streit um die verlorene Chronik 337
Długosz als Grundlage für Rekonstruktion der Dominikanischen Jahrbuch-Chronik . 347
Iwan Długosz myślał po polsku 353
Rzecz o *Słowniku staropolskim* 363
Czy *Słownik staropolskich nazw osobowych?* 373
Najstarsze polskie zdanie prozaiczne 377
Znaczenie terminu *laici* w zapisce z 1309 roku 387
Folia, -ae 393
Vocales longae 403
Inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego 405
Jeszcze raz inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego 419
Appellativa czy *propria?* 431
Alfabetyczny wykaz prac zamieszczonych w tomach I–V 439

http://dx.doi.org/10.18778/7171-516-1.01

Die Aufnahme des deutschen Rechtes in Polen*

I

1. *Sed quia iura Theutonica sunt nobis penitus incognita...* so heisst es in vielen polnischen Lokationsprivilegien des Mittelalters. Die Klausel hat ein paar Varianten: *Et quoniam iura predicte civitatis Środa...*, oder: *Cum itaque iura Magdeburgensia nobis sunt prorsus incognita...* Dieses Ignorations--Zugeständnis taucht am Ende des 13. Jhdts. auf und hält sich bis zur Mitte des 15. Jhdts. Wir haben über 100 solcher Klauseln aufgefunden.

Ein merkwürdiger Satz! Nach einem, sogar nach zwei Jahrhunderten der heftigen Siedlung zu deutschem Recht, soll dieses Recht in Polen vollkommen unbekannt sein. Die Klausel erscheint am häufigsten in der Kanzlei des Erzbischofs von Gniezno (über 50% der Fälle[1]), sowie in dieser des Bischofs von Poznań, zweier Grossgrundbesitzer, die bestimmt zu der höchsten Kulturschicht gehörten, in deren Gütern seit je die Kolonisation *iure Theutonico* stattfand. Einmal wird die Klausel durch die Kanzlei des Königs, Kasimirs des Grossen, gebraucht. Seine Siedlungstätigkeit is wohl bekannt, sie entwickelte sich unter dem Zeichen des *ius Theutonicum*. Dieser Herrscher hat ein Exemplar des Sachsenspiegels auf seinem Schloss in Krakau deponiert, um ihm in seinem Königreich Geltung zu verschaffen. Und gerade diesem König wie den vornehmsten Bischöfen Polens soll das deutsche Recht völlig unbekannt gewesen sein!

Die Lösung dieses Rätsels scheint einfach; sie ist in dem zweiten Teil der erwähnten Klausel zu suchen: *Et quoniam* [...], *protestamur, quod in prescriptis et aliis omnibus, que suorum commodum respiciunt dominorum, ad iura predicta volumus nos tenere*. Es handelt sich also hier nicht um das deutsche Privat-, Straf- und Prozessrecht; auch berührt die Wendung nicht das *Speculum Saxonum*. Der Grundherr, der die *locatio iure Theutonico*

---

* Przedruk z: Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź 1970, vol. 20, ss. 11.

[1] Sie ist hier die Regel, wie dies aus dem folgenden Zitat hervorgeht: *Et tantum de clausulis privilegii. Concluditur tamen privilegium hoc, sicut et alia: Quoniam iura Szredensia etc., Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, s. 269.

vornahm, tat es, um sein Einkommen zu vergrössern – *bona nostre domus in melius cupientes proficere*[2]. Deswegen gewährte er den Bauern und dem Schultheiss Freiheiten, um sie auf seinen Boden zu ziehen. In dem ausgestellten Privileg werden alle Rechte und Pflichten der Vertragspartner genau beschrieben. Die Kontrahenten aber dürfen ihre Rechte nicht zu Ungunsten des Besitzers erweitern. Das eingeführte *ius Theutonicum* darf ihm keinen Schaden bringen. Davor bewahrt die genannte Klausel.

Die durch uns vorgeschlagene Interpretation findet ihre Bestätigung in einem Denkmal vom Anfang des 16. Jhdts. Nämlich die *Visitationes bonorum* fassen den Inhalt einer Urkunde des Erzbischofs Jaroslaus wie folgt zusammen: *Nec plura puncta in privilegio continentur. De aliis angariis, laboribus et solutionibus tam scolteti quam cmethonum nihil tangit, solum clausula in fine ponitur: Quoniam iura Szredensia etc., quae obligat scultetum et cmethones ad pertinentia iuris illius.*

Hier wäre hinzufügen, dass der analoge Vorbehalt auch ohne das Ignorationszugeständnis auftritt, z. B. in dem Privileg, das das Scholtiseiamt betrifft: *iuribus et dominio nostris in omnibus semper salvis, quae pro nobis et nostris successoribus plenarie reservamus*[3].

Die Wendung gehört also zu den im Mittelater üblichen salvatorischen Klauseln, in denen die Rechte des Stärkeren ihre Priorität behaupten. Unter den drei Partnern der Siedlung, dem Grundbesitzer, dem Schultheiss und den Bauern, spielte ohne Zweifel der erste die Hauptrolle.

Nach der Ignorationsklausel ist also nicht zu behaupten, dass das deutsche Recht in Polen nicht bekannt gewesen war. Sie darf aber auch nicht als Beweis dafür dienen, dass dieses Recht im polnischen Dorf angewandt wurde. Argumente dafür müssen wir anderswo suchen.

2. In Lokationsprivilegien lautet es wie folgt: *omnes libertates bonorum suorum et omnia iura locacionis iuris Theutonici* [...] *perpetuo tenenda et eciam possidenda* (J. 1311), oder: *de quibus omnibus prefati homines* [...] *iura, census et omnes proventus pagabunt et solvent* (J. 1381); in einer Lokationsurkunde erhalten die Bauern Freiheitsjahre *et iure Szredensi utentur*; danach folgt der Satz: *alia iura, servicia et soluciones, prout cetere ville nostre Theutonicales eodem iure locate faciunt* (J. 1364). Nach einem Privileg des Zisterzienserordens von Łekno sollen die deutschen Ansiedler *ius et fructum secundum suam industriam percepturi* (J. 1255).

---

[2] Es sei hier noch eine sehr charakteristische Urkunde des Erzbischofs zitiert: *attendentes villam nostram Pyelaszkowo* [...] *pro maiori parte iam desertam et incultam, timentesque ipsam totaliter desertari, de iure Polonico in ius Theutonicum Srzedense* [...] *sperantes sub praedicto iure Theutonico fructus et utilitates nobis et ecclesiae nostrae supradictae multipliciter adaugeri, transferre duximus et praesentibus transferimus* (1375).

[3] Wir treffen auch eine solche Klausel: *ceteras clausulas et puncta, iuri Srzedensi incognita, semper reservando* (1457).

Iura tenere et possidere, iura [neben *census et proventus*] *pagare et solvere, iura* [neben *servicia, soluciones*] *facere, ius* [neben *fructum*] *percipere.* In diesen Zitaten, deren Zahl nach Wunsch vielfach erhöht werden könnte, bedeutet das *ius* offensichtlich nicht das Recht, sondern die Lasten oder die Einkünfte, die mit dem deutschen Wirtschaftssystem verbunden sind. Wir haben keinen Grund zur Behauptung, dass die Lokationsprivilegien, die vom *ius Theutonicum* sprechen, das deutsche Privatrecht einführen. Ebenso beseitigt der Ausdruck: *ab omnibus nostris exaccionibus, dacionibus, collectis, contribucionibus atque iuris Polonici vexacionibus quibuscunque* nicht das polnische Recht. Hier werden einfach die bisherigen Lasten des polnischen Wirtschaftssystems abgeschafft. Klar tritt das in einer folgenden Urkunde zutage. 1225 erhält das Kloster in Leubus das Recht *locare Theutonicos sive alios hospites*; danach folgt der Satz: *in civitate autem ipsa et omnibus villis ad ipsam attinentibus ius Theutonicale integrum et illibatum conservari in perpetuum constituo, ita ut nullis angariis, vel perangariis, vel podwodis, vel aliis Polonicis consuetudinibus graventur, sicut est de vestigiis fugitivorum indagandis, et de prewod, et similibus, que a iure Theutonico sunt aliena.* Soviel zum *ius Theutonicum*, das den Bauern verliehen wurde.

Keinen anderen Sinn verraten die Klauseln, die die Schultheisse betreffen: *dantes* [...] *racione scultecie* [...] *ius Maidburgense: quatuor mansos liberos, quatuor hortos, tabernam, calcipariam, fabrum, macellum carnium et panum*; dazu kommt noch *tercius denarius de re iudicata* (1366). In einer anderen Urkunde lautet es: *ipse vero scultetus sive scolteti supradicti* [...] *servicium nobis exhibere tenebuntur iuxta ius Szredense* (1377). Es werden hier – und wieder ist die Zahl der Belegstellen nach Belieben zu vergrössern – unter dem *ius Maidburgense* oder dem *ius Szredense* Berechtigungen und Pflichten wirtschaftlicher Natur verstanden; darunter auch die Gerichtsgewalt.

Unserer Anschauung nach enthält eine Privaturkunde des *heres de Jakubowo*, in der vom Verkauf eines Schultheissenamtes gesprochen wird, den ganzen Inhalt des Vertrages zwischen dem Grundbesitzer, dem Schultheissen und den Bauern richtig: *Insuper supradictis kmethonibus contulimus et damus totum ius terrestricum, prout continetur in totis terris regni nostri* (1364). Es gibt also ein Modell des Vertrages zwischen den genannten Partnern. Gewöhnlich heisst es *ius Theutonicum*; es kann aber auch *ius terrestricum* genannt werden[4]. Später tritt dieses Verhältniss als *mos kmethonicus* auf. Es werden auch viele polnische Synonyme angewandt (*prawo ziemskie, układ ziemski, urząd*).

[4] Es sei hier auf die Konformität der beiden Rechte hinsichtlich der Berechtigungen des Grossgrundbesitzers hingewiesen: *iuribus et consuetudinibus terrae Poloniae et iuris Theutonici, commodum et honorem dominorum tangentibus, per omnia nobis salvis* (1366).

Soweit also die Lokationsprivilegien mit dem *ius Theutonicum*. Das Problem des (deutschen) Privatrechts berühren sie nicht. Jedenfalls sind in ihnen Bedingungen, unter denen seine Rezeption erfolgen sollte, nicht hinreichend klargestellt.

II

3. Im bekannten Werk von Ostroróg (*Monumentum pro Reipublicae ordinatione*, 1447–1460) lesen wir, wie folgt: *tanta iuris diversitas non omnino bona est, quod aliud nobiles ius habent, aliud – plebei; unum – Polonicum, alterum – Theutonicum dicitur* [...] Denselben Gedanken drückt hundert Jahre später der Historiker Kromer aus: (Kasimir der Grosse) *nec ipsos modo Theutonos iure suo Saxonico seu Magdeburgensi uti permisit, sed suis quoque Polonis, nobilitate excepta, id indulsit* (*Polonia, sive de situ*, 1577).

Nach diesen Aussagen sollten in Polen zwei Rechtssysteme bestanden haben: das polnische – für den Adel, das deutsche – für das niedere Volk. Das Recht bleibt also im Zusammenhang mit der Standeszugehörigkeit. 1559 schrieb der berühmte Jurist Groicki – diesmal polnisch: „alle Stadtbewohner und das Bauernvolk der polnischen Krone werden seit zweihundert Jahren und noch weiter zurück nach dem deutschen Magdeburger Recht beurteilt"[5].

Wir verstehen die Wichtigkeit dieser Behauptungen. Sollten sie richtig sein, so müssten wir annehmen, dass 90% Polen nach dem rezipierten deutschen Recht gelebt hätten. Für das europäische Rezeptionsproblem würde das von besonderer Bedeutung sein. Diese Behauptungen sind in der letzten Zeit durch die polnische Literatur als zutreffend betrachtet worden. Es entsteht also die Frage: entsprechen sie der historischen Wirklichkeit?

4. Was den Adel anbetrifft, rufen diese Informationen kein Bedenken hervor. Die Hauptschicht des damaligen Polens hat sich nach dem polnischen Recht regiert, also nach dem *ius terrestre*.

Was aber die Plebejer anbelangt, ist das Problem nicht so einfach. Es sind unter ihnen zwei Gruppen zu unterscheiden: die Stadtbewohner (Bürger) und die Dorfbevölkerung (Bauern). Den Städten wurde in der Tat das

[5] Die entsprechenden Zitate sehen im Original folgendermassen aus: „a na to pamiętaj, iż do tego czasu, aczkolwiek wszyscy mieszczanie i lud wiejski w Koronie Polskiej ode dwu set lat i dalej sądzą się prawem niemieckim majdeburskim"; auf der anderen Stelle: „[der Kaiser Otto verlieh dem Magdeburg das Recht], które prawo potym Kazimierz Wielki, Król Polski, z przyzwoleniem rady swojej i wszystkiego królestwa przyjął, a w mieście i wsiach chować postanowił roku od narodzenia Chrystusowego 1356 ku pożytkowi poddanych królestwa swego", und gleich weiter; „A ponieważ go też wszyscy mieszczanie i wiejski lud w Królestwie Polskim mieszkający we wszystkich postępkach prawnych używają..."

deutsche Recht verliehen. Seine Anwendung – mindestens in den grösseren Städten – ist vielmals bezeugt. Als materielles und formelles Recht diente dort der Sachsenspiegel später auch die Carolina. Natürlich ist dieses deutsche Recht nicht unverändert geblieben, es hat sich in der neuen Heimat gewissermassen polonisiert. Der genannte Groicki hat in dieser Hinsicht nicht mit Unrecht geschrieben: „soll dieses Recht billigerweise nicht deutsches, sondern polnisches Stadtrecht genannt werden"[6]. Seine Base war aber grundsätzlich deutsch. In bezug auf die Stadtbevölkerung treffen also auch die Angaben alter polnischen Juristen zu.

5. Das andere Problem, das des deutschen Rechts der Dorfbevölkerung, bleibt offen. Wie ist es zur Aufnahme dieses Rechts bei den Bauern gekommen? Wir haben eben festgestellt, dass die *locatio iure Theutonico* die Einführung des deutschen Privatrechts nicht veranlassen konnte. Dagegen behaupten die polnischen Juristen, dass es seit alters her durch die polnischen Bauern anerkannt worden war. Haben wir vielleicht die Lokationsprivilegien nicht richtig verstanden? Die durch uns vorgeschlagene Auslegung muss falsch sein. Also zurück zu den Urkunden!

III

6. Wir haben vordem von der wirtschaftlichen Seite der Lokationsprivilegien gesprochen. Sie schien uns die wichtigste. Unsere Aufmerksamkeit sei deshalb jetzt auf den Rechtsinhalt dieser Lokationsprivilegien gerichtet, also auf die gerichtliche Immunität.

Die Bauern, die auf den immunisierten Gütern sassen, wurden von der polnischen Gerichtsorganisation freigesprochen. An Stelle der bisherigen landesherrlichen Richter, Woiwoden und Kastellanen, tritt der Grundbesitzer. Er wird seine Untertanen jetzt selbst richten in allen Sachen, einschliesslich der höchsten kriminellen Verbrechen. Er kann sich eines privaten Beamten, des Schultheissen, bedienen.

Es is zu beachten, dass dieselbe Immunität auch ohne das *ius Theutonicum* dem Grundeigentümer verliehen wurde. Das *ius Theutonicum* ist also keine unentbehrliche Bedingung der Entwicklung. In beiden Fällen haben wir es mit einem und demselben revolutionären Schritt zu tun, der für das

[6] So sieht der originale Passus aus: „A dla tego nie miałoby już być zwane miejskie majdeburskie, ale *Ius Municipale Polonicum*, to jest miejskie polskie prawo, gdyż je sobie mieszczanie w Królestwie Polskim mają za swoje", und weiter: „wielka część ich po polsku ku sprawiedliwości polskiej jest napisana, i z Polski do Niemiec appellacyje nie idą, ani się też Polacy Niemców w prawie nie radzą; słusznie tedy nie niemieckim, ale polskim miejskim ma być zwano..." Die Argumentation von Groicki ist nicht stichhaltig.

zukünftige Staatsgefüge Polens verhängnissvoll werden sollte. Infolgedessen enstanden kleine Jurisdiktionsdistrikte, wo die höchste Gerichtsbarkeit mit der Grundherrschaft eng verbunden und dem königlichen Beamten der Eintritt nicht gestattet war. Dieser Sachverhalt hat sich bis zum Ende der Adelsrepublik gehalten. Er wird – und wir wiederholen – durch die Immunität, sowie durch das *ius Teutonicum* verursacht. Vom juristischen, verfassungsrechtlichen Standpunkte aus kann man also beide Begriffe als Synonyme betrachten. Damit entstand eine neue, „private", grundherrliche Gerichtsorganisation. Dieses Ergebnis scheint unantastbar.

7. Ein neues Forum bedeutet aber notwendigerweise nicht ein neues Recht. Wie bekannt, war im Mittelalter das Privatrecht eine private Sphäre des Menschen, wo weder der Landesherr, noch der Grundherr intervenierten. Die beiden Machthaber verstanden die Gerichtsgewalt fiskal. In Bezug auf das verwendete Recht blieben sie indifferent; die Höhe der Einkünfte war damit in keinem Falle verbunden. Das Recht unterlag weiter der consuetudo. Wie verhielten sich die Rechtsverhältnisse in den Dörfern nach der erwähnten revolutionären Umwandlung?

8. In dieser Hinsicht sind drei Gruppen von befreiten Gutsbesitzen zu unterscheiden:

1°. Solche, die nur die Immunität erhielten.

2°. Güter, denen das *ius Theutonicum* für die deutschen Neusiedler verliehen wurde.

3°. Alte polnische Ansiedlungen, die auf deutsches Recht übertragen, oder neue, die auf frischer Wurzel begründet, mit deutschem Rechte beschenkt, aber mit polnischen Kolonisten besiedelt wurden.

Was die zwei ersten Gruppen anbetrifft, sehen wir eine einzige Lösung. Die polnischen Bauern haben das polnische Recht weiter erhalten, die deutschen Bauern – das deutsche. Demzufolge ist festzustellen, dass die Lage der deutschen Einwanderer sich nicht von der anderer, nichtheimischer Volksgruppen, wie Armenier, Juden usw. unterschied. Alle haben in Polen ihr nationales Recht bewahrt.

9. Wie verhielt sich die Lage der polnischen Bauern auf den Gütern, denen das *ius Theutonicum* verliehen worden war? Hat sich vielleicht die Einräumung des deutschen Privat- und Strafrechts im folgenden Ausdruck verborgen, der in den Lokationsurkunden ziemlich oft auftritt: *in causis autem capitalibus seu criminalibus scultetis predictarum villarum iudicandi, sentenciandi et puniendi, secundum quod ius Theutonicum postulat et requirit, plenam ac omnimodam damus et conferimus presentibus potestatem* (1362). Wir begegnen auch folgenden Klauseln: [die Bauern] *non aliter nisi iure*

ipsorum Theutonico Maydburgensi cuilibet ad obiecta (responsuri) (1370), oder [der Schultheiss] *tunc de se querulantibus non alio, nisi suo iure Theutonico, scilicet Sredensi, respondere sit astrictus* (1365). Wie sind diese Ausdrücke auszulegen? Handelt es sich um das deutsche Privat- und Strafrecht? Oder soll dies bedeuten, dass die genannten Bauern und Schultheissen vor den polnischen Landgerichten nicht erscheinen brauchten?

10. Wenn wir die erste Lösung annehmen, so entsteht die Frage, die bisher unbeantwortet geblieben ist: Wie ist est zur Aufnahme des deutschen Rechts unter den polnischen Bauern gekommen? Die Rezeption eines Gewohnheitrechts kann nur durch langjährige Praxis erfolgen. Ein einmaliges Verleihen des *ius Theutonicum* im Lokationsprivileg ist nicht als hinreichend anzusehen. Wo haben also die polnischen Bauern das deutsche Gewohnheitsrecht erlernt?

Vielleicht von den deutschen Kolonisten, die in der Nachbarschaft ansässig waren? Dies war aber selten der Fall. Die wirtschaftliche Umwandlung, die in Polen im 13. – 14. Jahrhundert erfolgte, wäre sicher gescheitert, wenn die polnische Landbevölkerung nicht miteinbegriffen worden wäre. Die deutschen Dörfer waren in der polnischen Umgebung unbedeutende Inseln. Gerade deswegen haben sie sich im Laufe der Zeit polonisiert. Ihr rechtlicher Einfluss auf die polnischen Bauern ist also nicht zu überschätzen; er steht sogar unter einem grossen Fragezeichen.

11. Wir stellen noch eine Schwierigkeit fest: die Deutschen sind nach Polen mit ihren Gewohnheitsrechten gekommen. In der Tat wurde also nicht ein *ius Theutonicum*, sondern viele *iura Theutonica* eingeführt. Das deutsche Recht war nicht einheitlich und das Sachsenrecht nicht das einzige, das nach Polen kam.

12. Wir haben eben von der rechtlichen Indifferenz der damaligen politischen Machthaber gesprochen, des Königs sowie des Grundbesitzers. Bei der Siedlung *iure Theutonico* kommt noch ein Partner in Frage, und zwar der Schultheiss. Die ältere polnische Fachliteratur sah in ihm einen Kenner des deutschen Rechts. Durch ihn sollte das letztere in das polnische Dorf eingedrungen sein. Mit dieser These sind wir nicht einverstanden. Zwar sind die Deutschen als Schultheisse bescheinigt; die Literatur hat das vielmals festgestellt. Sie kannten also das deutsche Recht.

Aber unter den Einkäufern der Scholtisein erscheinen auch: *nobilis Martinus* (1364), *nobilis vir Grabecz* (1367), oder *nobilis vir Więceslaw* (1339). In Gniezno wird *nobilis vir Gotczo* Vogt (1371).

Unter den Schultheissen werden auch Mitglieder des niedrigen Standes erwähnt. Schon Stenzel zitiert eine Lokationsurkunde, wo ein polnischer Bauer, *cmeto Radslaus*, Siedlungsunternehmer ist. Wir treffen unter solchen den *Czesiek alias Lassek* (1369), den *Falco quondam Petrzikonis, faber de*

Budzejewo (1364), oder den Peter, Bauer de Kramplewo (1360). Allen diesen Männern vom Adel oder Bauerstand wäre die polnische Nationalität schwer abzusprechen. Haben sie das deutsche Recht überhaupt gekannt?

Aber auch im Fall, wo der Schultheiss deutscher Herkunft war, ist es nicht sicher, dass unter seiner Führung das deutsche Recht angewandt wurde. Der Schultheiss-Richter judicierte nicht allein; an seiner Seite hatte er eine Bank von Schöffen, die in dem polnischen Dorf aus polnischen Bauern bestand. War ihre Stimme nicht massgebend? Jedenfalls musste sich der deutsche Richter mit ihr rechnen. In der Regel ist also nicht fetzustellen, dass die Penetration des deutschen Rechts mit dem Schultheissenamt zu verbinden ist.

13. Es sei uns gestattet, folgende Beobachtung vorzulegen. In den Lokationsprivilegien des 13. Jhdts. wird dem Grossgrundbesitzer gewöhnlich das *ius Theutonicum* verliehen. Manchmal aber wird die Klausel anders stilisiert: in *iure Theutonico vel alio modo, qui sibi videbitur expedire* (1222). Das deutsche Recht ist also hier nicht als das einzige Siedlungsrecht vorgesehen. So ist es schon am Anfang der grossen wirtschaftlichen Umwandlung. Wir könnten noch ein paar analoge Zitate aus der zweiten Hälfte des 13. Jhdts. heranziehen: *iure Theutonico eis locare liceat sive Polonico* (1262). Es bleibt noch zu untersuchen, wie dieselbe Klausel in den Urkunden des 14. Jhdts. aussieht.

Der Bischof von Włocławek erhält für seine Landgüter im Bezirk von Łęczyca das Recht *dictas villas iure Theutonico sive Polonico locandi sive disponendi de eisdem et ordinandi, prout ipsi domino episcopo et suo capitulo melius et utilius videbitur expedire* (1332). Dem Kloster von Ląd wurde das Recht für einen bestimmten Wald von 60 Hufen verliehen, Dörfer zu gründen, *quocunque poterint iure, Polonico sive Theutonico, prout ipsis utilius videbitur expedire* (1362). Der Ritter Jaśko erhält zwei Hufen *cum* [...] *agris, pratis,* [...] *punctis et condicionibus amnibus iuris Polonici et Theutonici Culmensis* (1381). Der Pfarrer von Mszczonów und seine Nachfolger *iure suo, quo ipsis placuerit, Polonico aut Culmensi Teutonico in bonis ecclesie predicte iudicabunt* (1381).

In allen diesen Zitaten wird das *ius Theutonicum* mit dem *ius Polonicum* in einem Atemzug erwähnt. Wenn es sich wirklich um das Privatrecht handelt, sind also in den zu deutschem Recht besiedelten Dörfern zwei Rechte nach Belieben anzuwenden, das deutsche und das polnische.

14. Dem Schultheiss steht für seine gerichtliche Tätigkeit *tertius denarius* zu. Diese fiskale Berechtigung ist in vielen Urkunden so aufgefasst worden: *tercium denarium de re qualibet, tam de iure Polonico, quam Theutonico iudicata* (1360): oder: *tercium denarium de causis iudicialibus et de iuramentis, sive in Polonico fuerint, sive in Theutonico iudicate* (1363); oder: *et de omnibus iudiciis, tam in Polonico iure quam in Theutonico in dicta hereditate de gadibus ad gades iudicatis* (1364); *tercius denarius de re iudicata, tam*

Polonicali iure quam Theutonicali (1366); *et qualicunque iudicio iudicabit, Theutonicali seu Polonicali, tercium denarium habebit* (1366); *tercium vero denarium de qualibet re iudicata, tam Polonicali iure quam Theutonicali* (1386); *de omnibus iudiciis, Theutonicali sive Polonicali iure iudicandis, tercium denarium* (1378). Auch hier wäre leicht die Zahl der Beispiele zu vermehren. Es sei betont, dass in der Mehrheit von den angeführten Belegstellen das *ius Polonicum* vor dem *ius Theutonicum* steht.

In der zu erwähnenden Urkunde tritt folgende figura etymologica auf: *de iudiciis utriusque iuris, que in dicta hereditate iudicabuntur, tercium denarium* (1377). Im Hinblick auf die oben angeführten Texte ist hier das *utrumque ius* als das deutsche und das polnische Recht zu verstehen; der Dorfrichter war unter keinen Umständen befugt, nach dem römischen und kanonischen Recht Urteile zu finden. Der Gebrauch des deutschen und des polnischen Rechtes auf dem platten Lande war so regelmässig, dass die beiden iura kurz als *utrumque ius* bezeichnet wurden.

Zu diesem Kontext gehört auch ein Fall, von dem seinerzeit Kaindl schrieb: der Schultheiss von Lipnica solle nach dem Magdeburger Recht richten: falls die Anwendung desselben nicht möglich ist, solle er sich des polnischen Rechtes bedienen (1474).

Schliessen wir die Reihe von Zitaten mit einem, das uns auffallend scheint: *ex gratia concedimus speciali villas in dominiis et graniciis ipsius monasterii sepedicti iure Polonico et Theutonico dotare* (Privileg Kasimir des Grossen, 1369).

Folgerichtig ist der Schluss zu ziehen: das deutsche Recht war auf polnischem Boden nicht das einzig herrschende Recht. Sollte damit gesagt sein, dass der Schultheiss im 14. Jhdt. Kenner beider Rechte war?

15. Die Landesherren erlaubten den Grundherren, in ihren Besitzungen das deutsche und das polnische Recht zu gebrauchen. In den Privaturkunden für die Schultheisse wird vorgesehen, dass die Beurteilung nach deutschem oder polnischem Recht verläuft. Diese Angaben stimmen überein. Zwischen den beiden Rechten ist keine scharfe Grenze gezogen. Wir haben mit einer weitgehenden Rechtspromiscuität zu tun. Wenn aber beide Rechte Gewohnheitsrechte waren – und so ist es hier der Fall – so entsteht die Frage, welches von ihnen die Oberhand gewonnen hat, das deutsche oder das polnische.

16. Vielleicht liefert uns der bekannte Artikel der Kasimirsstatuten die Antwort: *plures sunt nostri milites, ius Theutonicum habentes in multis ipsorum villis, ex nostra aut predecessorum gracia eis facta; et tamen iure Theutonico obmisso secundum ius Polonicum se regunt in quibusdam; statuimus, quod si in aliqua villa abusi sunt iure Theutonico, amplius per ius Theutonicum contra agentes non poterunt se defensare. Propter quod volumus, quod ubi*

crimen est commissum, illo iure, quo illa villa tunc usa fuit, debebit iudicari sive terminari[7]. Es sei noch auf einen interessanten Text aus dem praktischen Leben hingewiesen. 1470 wurde das Scholtseiamt in Kalenica verkauft; dazu bemerkt der Schreiber: *Primo pro informacione Rmi domini censetur dicta advocatia esse ficta, quia in villa Calynicze ipse advocatus, quamvis sit privilegiatus, tamen nullam facultatem iuris Theutonici ibidem habet, nec kmethones subiciuntur iuri Theutonico, sed Polonici iuris semper normam in discutiendis causis ipsorum observant*".

Gab es wirklich in dem vorgeführten Umstand (der polnische König, der polnische Grundbesitzer, die polnischen Bauern, oftmals auch der polnische Schultheiss) für die Aufnahme des deutschen Gewohnheitsrechts viele Chancen?

IV

17. Die Urkundenanalyse spricht nicht für die Rezeption des deutschen Rechts durch den polnischen Bauernstand. Er hatte keine praktische Möglichkeit, es anzueignen. Massgebend für das Bauernvolk blieb stets das Gewohnheitsrecht; es wurde der polnischen Tradition entnommen. Sehr früh haben die Grundherren ihren Untertanten Gesetze und Dorfordnungen verliehen. Mit dem deutschen Rechte hatten sie auch wenig zu tun.

Der Irrtum alter polnischer Juristen, die vom deutschen Rechte als vom Rechte aller polnischer Plebejer (einschliesslich der Bauern) sprachen, ist zu erklären:

---

[7] In diesem Zusammenhang sind auch folgende Artikel derselben Statuten zu zitieren: [...] *Consueverunt tales omnes, ne manus effugiant iusticie ipsos punire volencium, ut plurimum in civitatibus vel villis Theutunicalibus permanere, ut accionem propositam contra eos eludant per iuris Theutunici defensionem. Et sic sepius talium maleficorum crimina remanent impunita. Unde de nostrorum baronum basso consilio statuimus, ut accusati de crimine incendii sive exustionis, eciam inventi in civitatibus aut villis Theutunicalibus, extra forum ipsorum trahantur et in iure Polonico tantum coram iudice competenti tenebuntur respondere ac sentenciari et puniri pena digna debebunt, iuxta exigenciam criminis et eius probacionem*, Król., art. 60. „[...] *Sane quidam ad fetiditatem corpus suum, ut plurimum, protrahentes et lascivam vitam gerentes, deum non timentes nec temporalem penam formidantes, virgines stuprant, mulieres polluunt violenter. Et quando inpetuntur ab eis in recenti, iure Theutonico volunt se tueri, ut facilius eludant criminis accionem. Visum extitit nostris nobilibus in colloquio generali, quod et nos decrevimus perpetuo observandum, ut tales oppressores virginum aut mulierum, si proclamaverint in recenti, iure Polonico coram iudice competenti teneantur respondere et puniri iuxta commissi criminis qualitatem*, Król., art. 61. Die analoge Regelung kommt in einem Privileg des kujavischen Fürsten vom Jahre 1349 vor: [Der Schultheiss erhält] *ius Teutonicum Meydburgense iudicandi in causis gravibus et levibus, que emerserint inter granicias ville memorate* [...] *Excipimus casus et articulos istos in signum maioris pacis et tranquillitatis terre: si qui fures, incendiarii, violenciam feminarum facientes, vel depredari inventi fuerint seu deprehensi, tunc scoltetus prius dictus iudicabit nephandos prescriptos iure Polonicali coram iudicio suo in hereditate superius repetita.*

1°. Sie wussten Bescheid, dass das *ius Theutonicum* an die polnischen Dörfer einst verliehen wurde. Das Substantiv *ius* haben sie so, wie später such die Rechtshistoriker verstanden, als Privat-, Straf- und Verfahrensrecht. Diese Interpratation schien ihnen durch den polysemischen Ausdruck gestattet.

2°. In der Zeit ihres Lebens, war den Untertanen der Zutritt zu den polnischen Gerichten, den Landgerichten, versagt. Unterlagen die Bauern nicht der polnischen Gerichtsorganisation, so bedeutete dies für die damaligen Juristen, dass sie auch dem polnischen (Land)rechte nicht unterstanden. Doch mussten sie einem Rechte unterliegen. Die Bauern waren verpflichtet, vor dem Grundherrn und seinem Beamten, dem Schultheiss, zu antworten. Dieses grundherrliche Gericht heisst im Vergleich zu den polnischen Landgerichten deutsches Gericht. Vor dem deutschen Gericht antwortete man nach dem deutschen Recht, so gut wie vor dem polnischen Gerichte nach dem polnischen Recht. Es muss zugegeben werden, dass dieser Gedankengang folgerichtig ist.

3°. Dazu kommt noch eine Festellung: die Lokationsprivilegien, wenn sie überhaupt näher die Gerichtskompetenz des Grundherren und seines Schultheissen bezeichnen, sprechen gewöhnlich von deren strafrechtlichen Attributen[8]. Praktisch aber wurde das Urteil über schwere, mit Todes- oder Mutilationsstrafen bedrohte Kriminaltaten weder vom Grundherrn noch von seinem Schultheiss gefällt. Der Besitzer überwies seinen verbrecherischen Hörigen dem königlichen Beamten, dem Starosten, oder dem nächsten Stadtgericht. Im letzten Falle wurde das deutsche Strafrecht angewandt. Dies geschah sonst selten. Dem Grundbesitzer lag daran, einen gesunden Arbeiter und keinesfalls einen Invaliden auf seinen Gütern zu haben. Jedenfalls schien das deutsche Strafrecht dem polnischen Bauernstand eigen. Es fehlte nicht viel, um diese Beobachtung weiter auszudehnen: Der Bauer unterlag überhaupt dem deutschen Rechte. Meistens waren das rein theoretische Klügeleien, die der ständischen Denkart zu verdanken sind.

18. Wir wissen, dass die Dorfgerichte sich in der Neuzeit bei ihren Sprüchen manchmal auf den *Saxon*, also den Sachsenspiegel, beriefen; sonst kommt das nicht allzuoft vor. Die Erklärung einer solchen Begründung ist schon 1899 durch Schwind vorgeschlagen worden. Er schrieb nämlich, dass „zur Findung und Begründung irgend eines Urteiles eben alles herangezogen wurde, was an Sätzen des objektiven Rechtes dem Judicierenden bekannt war". Dieser Meinung müssen wir uns fügen.

---

[8] Ein seltenes, den zivilen Verbindlichkeiten betreffendes Beispiel, lifert uns das Privileg vom Jahre 1375: [vor dem Schultheissen und seiner Bank antworteten als Beklagten die] *mineratores et eorum domestici et servitores, et specialiter pro debitis tabernatoris, pro dampnis frumentorum per eos aut eorum domesticos aut animalia quovis modo illata.*

V

19. Das Ergebnis meiner Mitteilung ist folgendes: das deutsche Recht ist nicht auf dem polnischen platten Lande zu suchen. Es ist der polnischen Stadtbevölkerung eigen. Diese bediente sich des Sachsenspiegels. Von dort her strahlte das deutsche Recht, besonders das Strafrecht, auf das benachbarte Bauernvolk aus. Die Städte wurden stets durch das Dorf als Muster betrachtet. Diese Penetration wird der *locatio iure Theutonico* schwerlich zuzuschreiben sein. Sie erfolgt grundsätzlich später und bleibt im Zusammenhang mit dem Aufstieg der neuzeitlichen Städte. Die angebliche rechtliche Dichotomie, von der die alten polnischen Juristen sprachen, ist eine reine Theorie, die sie der Standesmentalität zu verdanken haben. Das Bauernvolk lebte hauptsächlich nach dem polnischen Gewohnheitsrecht. Es unterlag auch den Dorfordnungen seiner Herren. Dagegen kannten die polnischen, mittelalterlichen Bauern das deutsche Recht nicht. Für sie passt die Wendung: *iura Theutonica erant penitus incognita.*

Vorgelegt an der Sitzung des 2 Ausschusses des ŁTN am 12. November 1970

Prawo niemieckie w Statutach Kazimierza Wielkiego[*]*

Deutsches Recht in den Statuten von Kasimir dem Großen

1. Prawo niemieckie na polskiej wsi. 2. *Ius Theutonicum* = własność podzielona 3. *Ius Theutonicum* prawem materialnym polskiej wsi? 4. Dualizm sądownictwa wiejskiego. 5. Statutowe artykuły o prawie niemieckim. 6. *Desuetudo*. 7. Roszczenie wzajemne. 8. Podpalenie. 9. Gwałt niewieści. 10. Ucieczka kmiecia. 11. Chłopskie prawo wychodu. 12. Rewindykacja poddanych. 13. Wnioski. 14. Teksty.

1. Deutsches Recht im polnischen Dorf. 2. *Ius Theutonicum* = geteiltes Eigentum. 3. *Ius Theutonicum* als Sachenrecht des polnischen Dorfes? 4. Dualismus des dörflichen Gerichtswesens. 5. Statutsartikel über deutsches Recht. 6. Desuetudo. 7. Gegenforderungen. 8. Brandstiftung. 9. Weibesgewalt. 10. Bauernflucht. 11. Bäuerliches Ausgangsrecht. 12. Revindikation der Untertanen. 13. Schlussfolgerungen.

1.1. Król Kazimierz głosił hasło: *unum ius... in toto regno haberi debet, ne sit sicut monstrum* (reg. B. II, art. 116)[1]. Ustawodawcy chodziło w istocie

---

[*] Przedruk z: *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego III*, Wyd. Uniw. Łódzkiego 1999, s. 53–80.

* SKRÓTY: **AKP** – Archiwum Komisji Prawniczej [Kraków]; **HPiPP I** – *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, red. J. Bardach, wyd. 2, Warszawa 1964; **Hube I** – R. Hube, *Prawo polskie w wieku XIII*, Warszawa 1874; **Hube II** – *Prawo polskie w 14-tym wieku. Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881; **Hube III** – R. Hube, *Prawo polskie w 14-tym wieku. Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi 14-tego wieku*, Warszawa 1886; **KDW** – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*; **RH** – „Roczniki Historyczne"; **RKJ ŁTN** – „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego"; **SUb.** – *Schlesisches Urkundenbuch*, oprac, i wyd. H. Appelt, W. Irgang, J. J. Menzel.

[1] Pełny artykuł brzmi: *Cum sub uno principe eadem gens diverso iure non debeat frui, ne sit tamquam monstrum, diversa habens capita, expedit publice rei, ut uno et equali iudicio tam Cracovienses quam Poloni iudicentur*, Hube II, s. LI, art. 35; cytuje **J. Bardach**, HPiPP I, s. 185. O potrzebie jedności prawa mowa już w prologu do Statutów: *...plereque cause in iudiciis non uniformiter, sed secundum capitum seu animarum diversitatem, quamvis super uno et eadem facto vario et diverso modo deciduntur et diffiniuntur*, oraz w art. 38, s. LI: *...item ex quo unus princeps, unum ius, una moneta in toto regno debet haberi*; ostatni artykuł cytuje M. **Handelsman**, *Kara w najdawniejszym prawie polskim*, Warszawa 1907, s. 23.

o likwidację różnic dzielnicowych między Mało- i Wielkopolską; mieszkańców obu tych prowincji traktował bowiem jako *eadem gens*. Zamierzenia swego jednak nie zdołał urzeczywistnić, jedności sądownictwa nie przeprowadził[2].

1.2. Do realizacji idei za jego czasów daleko. Wiemy, że w Polsce za obowiązujące, obok prawa polskiego, uważano także obce normy – kościelne wraz z rzymskimi, niemieckie[3], żydowskie, ormiańskie i mahometańskie[4]. Przejęto je zresztą już dawno. Sam Kazimierz – wiemy – wystawił niemało przywilejów nadających *ius Teutonicum*[5]. Co więcej, mówi się o tymże prawie w jego Statutach, choć artykułów wzmiankujących o nim jest niewiele: naliczyliśmy ich zaledwie pięć, na ogólną liczbę blisko 170[6].

1.3. Prawo niemieckie odgrywało dużą rolę na wsi polskiej; oczywiście obok prawa polskiego. Poddani siedzieli na prawie ziemskim – *in iure terrestri*, a zatem polskim, bądź na prawie niemieckim – *quando vero kmetho in iure Teutonico residebat*[7]. Wszakże niektóre artykuły statutów do tego rozróżnienia nie przywiązują już wagi; postanowienia ich dotyczą wszystkich poddanych, bez względu na to, jakim się rządzą prawem[8].

1.4. Prawo niemieckie zawdzięczało swe rozpowszechnienie korzyściom, jakie przysparzało wszystkim uczestnikom akcji kolonizacyjnej: monarsze, właścicielom ziemskim i chłopom – *beneque animadvertendo, quod ius Theutonicum nobis et nostris regnicolis multas affert utilitates, commoda multiplicat subditorum*[9]. Na wsi *ius Teutonicum* stanowiło

[2] Por. Hube II, s. 220, oraz **J. Bardach**, HPiPP I, s. 368–371.

[3] Że można to niemieckie prawo rozumieć na różny sposób, usiłowaliśmy wykazać na innym miejscu.

[4] Hube II, s. 20 n. Nawet poszczególne klasy społeczne używały każda innego systemu karnego – stwierdza **M. Handelsman**, *Kara...*, s. 99.

[5] W samym Kodeksie Wielkopolskim znaleźliśmy 22 tego rodzaju dyplomy; dwa z nich pozwalają *iure Theutonico seu Polanico locare* (nr 1300, r. 1350 – dla Mazowsza, nr 1464, r. 1362 – dla Wielkopolski), inny – przewiduje lokacje *iure Teutonico vel alio quocumque, prout eis videbitur melius expedire*, nr 1606, r. 1368. Zaznaczamy wszakże, że duża liczba dokumentów wielkopolskich Kazimierza nie zawiera w ogóle wzmianki o niemieckim prawie, choć w nich mowa o lokacji w lesie, np. nr 1479, KDW 3, r. 1362.

[6] Wiemy, że podział Statutów na artykuły nie jest w różnych rękopisach identyczny.

[7] Hube II, s. 184.

[8] Statuty nie wyróżniają też osobnych kategorii ludności wiejskiej, choć w czasach Kazimierza nie była ona jednolita.

[9] *Dokumenty do dziejów Kujaw i Ziemi dobrzyńskiej XIV–XIX w.*, wyd. Z. Guldon, R. Kabaciński, M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa–Poznań 1974, s. 21, nr 1, r. 1317.

przede wszystkim normy skierowane na pozyskanie chłopa-kolonisty[10]. To w pierwszej linii było prawo chłopskie[11] (por. niżej, ust. 2.2).

1.5. Wśród polskich aglomeracji „niemieckie" osady stanowiły zrazu wyjątek. Liczba ich wszakże rosła ustawicznie. W końcu wszystkie miasta rządziły się u nas prawem niemieckim. Nie możemy niestety stwierdzić, jaki procent stanowiły ostatecznie obdarzone tym prawem osady wiejskie. Odnosimy wrażenie, że było ich dużo, tym bardziej że podkreślają to Statuty Kazimierzowskie: *plures sunt nostri milites ius Theutunicum habentes in multis ipsorum villis*. Zaakcentujmy: i *plures* (*milites*), i *multae* (*villae*).

1.6. Statuty Kazimierza Wielkiego stanowiły pierwszy, obszerny akt ustawodawczy, poruszający kwestię prawa niemieckiego. Zajmują się nim jeszcze późniejsze *Constituciones et iura terrae Lanciciensis*[12]. Natomiast wyrażenie *ius Teutonicum* jest już obce *Statuta terrestria in conventionibus Cracoviensi et Wartensi laudata*, choć w nich również mowa o sołtysach, o kmieciach oraz o ich zbiegostwie[13], zagadnieniach, którymi prawo niemieckie zajmowało się tak żywo.

1.7. Poruszony tu problem, który historykowi prawa wydaje się wciąż istotny, nie interesuje zupełnie Długosza. A przecież dla zaznaczenia wskazanej kwalifikacji prawnej stanowił Liber beneficiorum okazję wręcz wyjątkową; aż się prosiło, żeby obok tylu szczegółów, notowanych z taką starannością przez naszego dziejopisa, zaznaczyć choćby słowem, jakim się rządzi wieś prawem – polskim czy niemieckim. A tymczasem nic z tego. Długosz uporczywie milczy, problemu w ogóle nie dostrzega, dla niego on nie istniał, choć własność podzielona, istotny wkład prawa niemieckiego do dziejów naszego prawa, stał się dorobkiem trwałym, czego był prawdopodobnie nieświadomym świadkiem. Dla niego układ ziemski, stosunek osobisty i rzeczowy między panem a chłopem, stanowił już instytucję polską!

2.1. Przypomnieliśmy niedawno, co dla wystawców i odbiorców przywilejów lokacyjnych znaczyło w stuleciach 13–14, *ius Teutonicum*[14]. W istocie

[10] Tak jak w mieście prawo miejskie miało zwerbować mieszczan. Zauważ: w obydwu wypadkach uprzywilejowano plebs!

[11] Tymczasem chłopów pominięto w przywileju Kazimierza dla sędziego kujawskiego 1362 r., KDW 6, nr 198.

[12] AKP, t. 4 [1921], Jag. II, art. 1, 39, 42, 44, 46, 50.

[13] AKP, t. 4 [1921], Warsz. art. 23, 24.

[14] **J. Matuszewski**, *Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna w Polsce*, [w:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Szymczaka*, Łódź 1994; **tenże**, *Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim*, Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego, t. II, Wyd. UŁ 1995; **tenże**, *Rodzaje własności gruntu we wsi lokowanej na prawie niemieckim*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi*, Warszawa 1996, s. 158–164 [te trzy artykuły w niniejszym tomie].

kryło się w tym wyrażeniu wprowadzenie na wieś polską dwuwłasności, owej charakterystycznej dla europejskiego średniowiecza własności podzielonej[15]. Nadanie chłopu praw rzeczowych do gruntu, jego uwłaszczenie, było istotną, najistotniejszą treścią niemieckiego prawa. Wreszcie zostawał chłop właścicielem ziemi. Niewątpliwy to dla niego sukces majątkowy, a równocześnie i społeczny. Takiej pozycji nie zapewniał mu immunitet. Wszakże to dopiero pierwszy stopień uwłaszczenia. Albowiem nadana mu własność nie była całkowita; równocześnie bowiem pan pozostawał dalej *verus dominus et proprietarius*[16]. Na następny etap, na pełną własność, poczeka kmieć polski jeszcze parę stuleci, do reform agrarnych 19. stulecia.

2.2. Zapytujemy teraz, czy równocześnie z tym procesem uwłaszczenia (nazwijmy je uwłaszczeniem pierwszego stopnia) dokonywała się recepcja niemieckich reguł prawnych, niemieckiego prawa osobistego, formalnego i materialnego. A więc nie tylko „gospodarstwo", ale i „prawo"[17].

2.3. Tekst łaciński dokumentów – zdawałoby się – narzuca wręcz jedno ich rozumienie: nadawano niedwuznacznie *ius* (*Teutonicum*), (niemieckie) prawo! Tak też pojmowali owe nadania współcześni; przejęli tę interpretację za swoją również dawniejsi historycy. Czyżby rzeczywiście – zapytujemy ponownie – wraz z własnością podzieloną wprowadzano dla chłopów polskich równocześnie niemieckie prawo osobiste?

2.4. Żeby odpowiedzieć na to pytanie, zastanówmy się, czy między omawianymi zjawiskami (nabycie przez chłopa własności podrzędnej – z jednej strony, oraz recepcją niemieckiego prawa – z drugiej) istnieje związek konieczny. Bez wahania damy tu odpowiedź negatywną. Łatwo bowiem wyobrazić sobie sytuację, w której pan dzieli się z poddanym własnością gruntu, nadając mu własność użytkową na jednym łanie[18], ale równocześnie zostawia go przy dawnych *consuetudines*, przy jego prawie osobistym.

---

[15] Problemu tego nie widział Romuald Hube. Jego zdaniem, kmiecie i inni ludzie, osiedli w dobrach szlachty i duchowieństwa, czy to na prawie niemieckim czy polskim, mieli tylko prawo użytkowania posiadanych przez siebie siedzib. Utrzymywało się ono tak długo, jak długo na nich siedzieli. Miało to – jego zdaniem – wynikać z rozporządzeń Statutu nie zapewniających im żadnego wynagrodzenia ze strony panów w razie, gdy takowe opuszczają. Hube II, s. 123–124, 193.

[16] 1360 r., KDW 3, nr 1442.

[17] **K. Tymieniecki**, *Prawo czy gospodarstwo*, [w:] *RDSG* 8 (*1939–1946*), Poznań 1996; **tenże**, *Lenna chłopskie czy prawo niemieckie*, RH 1951/52, nr 20, s. 59–114.

[18] To reguła; znacznie rzadziej otrzymywał chłop więcej łanów, ale wtedy już z zastrzeżeniem: najwyżej dwa – *quodque nullus villanus seu incola ibidem plus quam duos mansos debeat obtinere*; *Dokumenty do dziejów Kujaw...*, s. 38, nr 4, r. 1343.

2.5. A zresztą, czy w 14. w. pan miał taką moc nad chłopem, by zmieniać samowolnie istniejące *consuetudines rusticorum* i w ich miejsce wprowadzać nowe? Wydaje się to mało prawdopodobne! Obawiamy się, że jego usiłowania we wskazanym kierunku napotkałyby na spontaniczny i bierny opór konserwatywnej z natury społeczności wiejskiej.

2.6. Nie sądzimy też, by panu w ogóle zależało na porzucaniu przez poddanych ich odwiecznych *consuetudines* i zastępowaniu nowymi. Czy miał w tym jakikolwiek interes? Przy lokacji chodziło mu jedynie o zapewnienie sobie stałych czynszów i innych periodycznych świadczeń. Skoro już to osiągnął, racjonalna wydawać się musiała poza tym postawa bierna: nie zniechęcać do siebie osadnika na żaden sposób, a więc także nie narzucać mu nowych praw, lecz pozostawić go przy dawnych zwyczajach, do których wieśniak tak był przywiązany. A właśnie dzięki takiej pasywnej postawie pana doszło w Polsce rzeczywiście do pojawienia się niemieckiego prawa, materialnego i formalnego!

3.1. Wszakże z pewnym ograniczeniem i to istotnym. Wprowadzenie obcego prawa, owego *ius Teutonicum*, dokonywało się w wypadku kolonizacji ludnością niemiecką[19]. Nie ulega dla nas wątpliwości, że wówczas, gdy osadnikami byli chłopi-Niemcy, zgodnie z zasadą osobowości praw, zachowywali oni dalej, na nowej siedzibie, w Polsce, swoje prawo osobiste, a zatem niemieckie.

3.2. Osadnictwo Niemcami poczytać musimy jednak za zjawisko marginesowe. Trzon lokacji stanowiła zawsze ludność miejscowa, a zatem polska. Czyżby ona – zapytujemy – z chwilą lokacji na prawie niemieckim, a więc z chwilą nadania jej własności użytkowej, recypowała także niemieckie prawo sądowe? Tu leży problem.

3.3. Niemały kłopot z akceptacją takiego poglądu! Zważmy, że było to prawo zwyczajowe. Niemcy-koloniści przynosili swoje zwyczaje ze sobą, oni je znali. Ale, jak miałoby dojść do recepcji tychże norm przez osadników polskich? Niemieckiego prawa chłop polski nie znał notorycznie, nie mógł go też sobie przyswoić od razu, z chwilą wystawienia przywileju lokacyjnego. Kto miał bowiem polskiego analfabetę obcego prawa nauczyć? Siłą rzeczy materialne prawo niemieckie nadal pozostawało dla polskiego osadnika obce. Tak być musiało![20] Inna natomiast rzecz z organizacją sądową.

[19] Poza Niemcami słyszymy też o kolonistach innych narodowości, np. Walonach (por. tu **J. J. Menzel**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*, Würzburg 1977, s. 218–219), ale to kwestia marginalna.

[20] *Zu deutschem Recht an- und umgesetzte Polen haben vermutlich ganz entsprechend* [...] *ihr altes polnisches Gewohnheitsrecht vorerst ganz oder teilweise beibehalten*, **J. J. Menzel**, *Die schlesischen...*, s. 287.

4.1. Tu tkwiła istota innowacji, związanej z nadaniem prawa niemieckiego. Obdarzony immunitetem pan – wiemy – stawał się u siebie najwyższą instancją sądową. Nie wyobrażamy go sobie wszakże jako siedzącego za biurkiem urzędnika, oddanego wymiarowi sprawiedliwości w swoim państwie. Na to on za wielki, by trudzić się na co dzień sporami poddanych. Funkcję tę zleci przeto bez wahania komu innemu, powoła do życia osobny sąd, złożony z sołtysa jako przewodniczącego (nie bez racji zwie się on nieraz w dokumentach *iudex*) i chłopskiej ławy. Sami w niej plebeje! To było istotne nowum organizacyjne, związane z prawem niemieckim: samorządne sądownictwo chłopskie[21]. Oczywiście pozostawało ono zawsze pod zwierzchnością pańską.

4.2. W rezultacie lokacji na prawie niemieckim występowały na wsi naszej dwa rodzaje sądów: polskie, pełnione przez sądy ziemskie (jeszcze nie stanowe – szlacheckie) oraz niemieckie, odbywane przez chłopskie samorządne sądy prawa niemieckiego – *iudicium iuris Theutonici*. W pierwszych trzymano się oczywiście prawa polskiego, dla drugich podstawą miało być prawo niemieckie.

4.3. Zrozumiałe, że przy tym nowym układzie – równoczesne dwa rodzaje sądów (rodzime – polskie i obce – niemieckie) oraz dwa rodzaje praw (znowu polskie i niemieckie) – mogło dochodzić do nieładu[22]; rodził się konflikt praw[23]. W praktyce nasuwała się trudność z wyborem prawa: stosować *ius Teutonicum czy Polonicum*? Mogło to prowadzić do nadużyć[24]. Rzeczywiście, Statuty Kazimierzowskie konstatują, że właśnie z wskazanego co tylko powodu, przestępstwa uchodzą często bezkarnie, *et sic sepius talium maleficorum crimina remanent impunita*. Przestępcy, którzy winni odpowiadać przed właściwym dla nich sądem polskim, chcąc ujść grożącej im represji (*ut manus effugiant iusticie, ipsos punire volencium* [![25]], [...] *ut facilius eludant commissi criminis accionem*, [...] *ut accionem propositam contra eos eludant vel claudant*), uciekają do miast i wsi lokowanych na prawie niemieckim, *consueverunt tales omnes* [...] *in civitatibus vel villis*

[21] Tak się przynajmniej wydaje w sytuacji, gdy z braku źródeł nie wiemy absolutnie nic o tym, jak przedstawiało się na wsi polskiej sądownictwo poimmunitetowe. Czy już wówczas – a zatem jeszcze przed pojawieniem się prawa niemieckiego – pan nie przelewał części swych uprawnień sądowych na chłopów? Niełatwo nam bowiem wierzyć w jego gorliwość sędziowską. Tymi wątpliwościami dzieliliśmy się już dawniej.

[22] **M. Handelsman**, *Kara...*, s. 178.

[23] **M. Handelsman**, *Prawo karne w statutach Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1909, s. 102–103.

[24] Tak już Hube II, s. 23.

[25] Charakterystyczny dla pisarza-Polaka błąd interferencyjny, por. **J. Matuszewski**, *Folia-ae*, RKJ ŁTN 1995, t. XL, s. 187–196 [w niniejszym tomie].

Teutunicalibus permanere. Tutaj już podszywają się pod niemieckie normy, *iure Theutunico volunt se tueri*, bronią się *per iuris Theutunici defensionem*. Przy tym – co Statuty akcentują – dzieje się to bardzo często – *ut plurimum*[26]. Z tym niepożądanym zjawiskiem nie mógł się panujący pogodzić, nadużyciom pragnął zapobiec. Jakie tu Kazimierzowskie Statuty przewidują na nie sposoby?

5.1. Nie oczekujmy wszakże od nich zbyt wiele, jakiegoś globalnego rozwiązania konfliktu praw, polskiego i niemieckiego. W Statutach – wiadomo – góruje kazuistyka, znajdujemy w nich rozwiązania konkretnych wypadków, *de omicidio, de lusoribus taxillorum, de usura, de dote et donacionibus, de penis, de scropha, de moneta, de expedicione, de iure militum*. Artykułów zajmujących się prawem niemieckim jest zresztą – wiemy już – niewiele[27]. Jaka ich treść?

5.2. Dwa z nich dotyczą kwestii formalnych:
(1) *desuetudo* prawa niemieckiego oraz
(2) roszczenia wzajemnego strony pozwanej.
Trzy dalsze przewidują sankcje karne za następujące „zbrodnie":
(3) podpalenie,
(4) gwałt niewieści[28] oraz
(5) zbiegostwo kmieci[29].
I to wszystko, co w Statutach posiada związek z niemieckim prawem. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić, co skłoniło autorów Statutów do takiego właśnie wyboru[30]. Zanalizujmy owe artykuły po kolei. Rozpoczynamy od przepisów proceduralnych[31].

6.1. Kwestia pierwsza, *desuetudo iuris Teutonici* – **B IV, art. 35**; ustawodawca stwierdza możliwość wyjścia prawa niemieckiego z użycia, *et tamen iure Teutonico obmisso...*

6.2. Informacja zaskakuje historyka. Czytelnik naszych dyplomatariuszy odnosi – zdawałoby się nie do odparcia – wrażenie masowości nadań prawa niemieckiego. Wydaje mu się zatem, że w ich następstwie cała Polska,

[26] Por. też cytat z ust. 1.3.

[27] Por. wyżej, ust. 1.2.

[28] Te dwa występki, zaliczające się do najcięższych, weszły w statucie warckim z 1423 r. w skład czterech artykułów grodzkich, **K. Koranyi**, *W sprawie genezy czterech artykułów starościńskich*, [w:] *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie* 1931, R. 11, s. 20, 22.

[29] To same Statuty zmuszają do postawienia przepisu o zbiegostwie w towarzystwie wspomnianych zbrodni.

[30] Inne ciężkie przestępstwa w rodzaju grabieży itp. nie zostały w Statutach uwzględnione w związku z prawem niemieckim.

[31] Oczywiście dla pełności obrazu uwzględnimy niejednokrotnie także te artykuły, które choć nie wspominają w ogóle o prawie niemieckim, to wiążą się z nim treścią.

miasta i wsie, korzystając z nadarzającej się możności, *concessa sibi potestate*, rządzą się wspomnianym niemieckim prawem. Tymczasem sprawa nie przedstawia się tak prosto; zdarza się, że nadanego prawa niemieckiego nie zawsze ludność przestrzega, że wraca nieraz do zwyczajów polskich, *tamen secundum ius Polonicum se regunt in quibusdam!*

6.3. Powołując się na postanowienia świętych ojców Kościoła, *patrum sanctorum decreta*, stwierdzają Statuty, że zgodnie z tymi dekretami, uprawnienie traci ten, kto z niego nie korzysta, *lex decernat illos amittere privilegii auctoritatem, qui non utuntur in eo*. Od tej zasady nie jest wyłączone i *ius Teutonicum*. Także ono przestaje nieraz być stosowane w praktyce (por. ustęp poprzedni). W takiej sytuacji, gdy dokonała się *desuetudo* niemieckiego prawa, nie wolno już więcej na nie się powoływać, *statuimus, quod amplius per ius Teutonicum contra agentes non poterint se defensare*, lecz należy postępować w sposób następujący: wyrokować zgodnie ze zwyczajem praktykowanym faktycznie w danej miejscowości, w czasie, w którym dopuszczono się zbrodni – *volumus, quod ubi crimen est commissum, illo iure, quo illa villa tunc usa fuit, debebit iudicari sive terminari*. A więc we wsi, w której nie respektuje się już nadanego jej niegdyś niemieckiego prawa, należy karać przestępców nie zgodnie z tym prawem, lecz stosować normy polskie!

7. Kwestia druga, *reconventio*, przeciwroszczenie pozwanego – **B IV, art. 31**.

7.1. Przytaczając powszechnie obowiązującą zasadę właściwości sądu pozwanego, *cum actor forum rei undique sequi debeat*, rozpatrują Statuty następujący problem: sprawa toczy się już przed sądem prawa niemieckiego – *si quis in iudicio iuris Tewthunici contra reum suam accionem dirigit aut proponit* (widocznie *reus* temu niemieckiemu prawu podlega); czy wolno pozwanemu w toczącym się już przed sądem niemieckim procesie wystąpić z przeciwroszczeniem do powoda, który najwidoczniej podlega prawu polskiemu[32] *ut* [...] *reus acionem vel actorem ibidem super alia questione* [...] *reconvenire poterit*. Przy występowaniu roszczenia wzajemnego wydawałoby się takie postępowanie jak najbardziej uzasadnione. Tym więcej, że owo przeciwroszczenie okazuje się podobne czy nawet tego samego rodzaju, co sprawa tocząca się już przed sądem, *super alia simili vel in equali questione*. Tymczasem Statuty rozstrzygają kwestię inaczej: roszczeń wzajemnych łączyć z sobą nie wolno. Pozwany nie może w toczącym się procesie wystąpić z przeciwroszczeniem, *non poterit*, lecz musi pozwać powoda w nowym postępowaniu przed sądem dla niego (powoda) właściwym – *sed*

[32] Gdyby podlegał również prawu niemieckiemu, nie byłoby problemu.

suam litem aut causam coram iudice competenti [...] *agitabit*[33]. Mimo tego rozstrzygnięcia, jeszcze nie wszystko dla nas jasne.

7.2. Uprzytomnijmy sobie omawianą sytuację ponownie: powód A podlega prawu polskiemu, pozwany B – niemieckiemu. Powód, zgodnie z zasadą *actor sequitur...*, powołuje swego przeciwnika przed sąd prawa niemieckiego. Nie jest to wszakże sąd dla niego, powoda, właściwy, *iudex competens*, gdy on (A) znajdzie się w roli dłużnika. Wówczas musi powód-wierzyciel (B) wystąpić przeciw niemu z osobnym powództwem przed polskim sądem; to zrozumiałe. Ale jaki sąd kompetentny, gdy ów B, pozwany przed niemieckim sądem, pragnie wystąpić do polskiego powoda A ze wspomnianym przeciwroszczeniem? Również wówczas stosuje się wskazaną wyżej regułę! Zatem pozwany B, mający przeciwroszczenie do A, nie może wyjść z nim w toczącym się już przed sądem niemieckim procesie, co wydawałoby się racjonalne ze względu na oszczędność procesową i ewentualną kompensatę roszczeń, lecz musi wytoczyć nowe powództwo przed właściwym dla powoda sądem, sądem polskim! Zatem A jako powód występuje z procesem przed sądem niemieckim, właściwym dla pozwanego B. Przed tym samym sądem niemieckim tenże A nie odpowiada w żadnym razie, nawet w wypadku przeciwroszczenia osoby B. Dla rozstrzygnięcia sporu należy wytoczyć nowy proces przed sądem polskim!

7.3. Jakiż z tych spostrzeżeń wysnujemy wniosek szerszy? W czasach Kazimierza mamy do czynienia z całkowitym rozdziałem obydwu wymiarów sprawiedliwości: polskiego i niemieckiego. Innymi słowy, przed sądem niemieckim, w procesie wytoczonym przez A, żyjącego według prawa polskiego, nie może pozwany B, rządzący się prawem niemieckim, wystąpić nawet z przeciwroszczeniem do A[34]. Zatem reguła kompetencji forum pozwanego, przeprowadzona w Statutach ze skrajną konsekwencją, wręcz absurdalną, bo prowadzącą – obawiamy się – do pieniactwa!

8. Kwestia trzecia, *incendiarii*, **B IV, art. 32.**

8.1. Statuty respektują sankcję stosowaną w prawie cesarskim wobec podpalaczy: podlegają oni karze śmierci i to kwalifikowanej[35], *de lege imperiali clara luce nobis constat, quomodo incendiarii et exustores voluntarii*

[33] Hube II, s. 161, trafnie wyjaśnia postanowienie: pozwany wdawszy się w sprawę, może wystąpić przeciw powodowi z rekonwencją w podobnej sprawie, wszakże o tyle, o ile powód obowiązany odpowiadać przed tym samym sędzią.

[34] Reguła nie obowiązuje w sądzie sołtysim: przewodniczący w nim sołtys – stwierdzają to teksty wielokrotnie – *iure Polonico et Theutonico iudicabit.*

[35] Por. **M. Handelsman**, *Prawo karne...*, s. 101.

domorum, horreorum aut quorumvis bonorum morte crudeli et impiissima puniantur[36].

8.2. Przeciwstawiają się natomiast innej praktyce, uznawanej widocznie przez toż cesarskie prawo, a mianowicie przysługującemu według niego podpalaczowi *patrocinium* w postaci azylu kościelnego. W prawie polskim z niego on nie korzysta, *quibus* [*incendiariis*] *eciam inventis, si ad eclesiam fugiant, patrocinium nullum ex hoc debeant obtinere*[37].

8.3. W analizowanym artykule Statuty zajęły się drugim jeszcze, odnoszącym się do podpalaczy, zagadnieniem: przestępcy ci, by uniknąć odpowiedzialności karnej, *ut accionem propositam contra eos eludant vel claudant*, uciekają do miast i wsi lokowanych na prawie niemieckim, *consueverunt tales omnes* [...] *in civitatibus vel villis Teutunicalibus permanere*. Tam – co nas zresztą zdumiewa – ochronę przed odpowiedzialnością zapewnia im prawo niemieckie, bronią się oni *per iuris Teutonici defensionem*[38]. W następstwie tego wybiegu zbrodnie pozostają bezkarne – *et sic* [...] *talium malefactorum crimina remanent impunita*. Co gorsza, dzieje się to często – *sepius, ut plurimum*. Czyżby więc obok azylu kościelnego, którego Statuty odmawiają stanowczo podpalaczowi, utrzymywał się dotąd drugi azyl, dość zresztą zaskakujący, przysługujący osadom lokowanym na prawie niemieckim?

8.4. Z taką ucieczką przed odpowiedzialnością król się nie godzi. Przeto za radą baronów stanowi – *unde de nostrorum baronum basso consilio statuimus*: oskarżonym o podpalenie (*accusati de crimine incendii sive exustionis*) nie pomoże ucieczka do miast i wsi niemieckich – (*ut eciam inventi in civitatibus aut villis Theutunicalibus*). Zostaną oni pociągnięci poza właściwy dla nich sąd (*extra forum eorum trahantur*) – jest nim sąd prawa niemieckiego – i stawieni przed właściwego sędziego (*coram iudice competenti tenebuntur respondere*), gdzie będą osądzeni i właściwie ukarani – *sentenciari et puniri pena digna debebunt iuxta exigenciam criminis et eius probacionem*. Całe postępowanie toczyć się będzie według prawa polskiego, *et in iure Polonico tantum*[39]; oczywiście przed polskim sądem.

Zaakcentujmy: nawet lokowani na niemieckim prawie osadnicy wiejscy i miejscy, oskarżeni o podpalenie, nie będą odpowiadać przed właściwym dla nich sądem niemieckim, według prawa niemieckiego, lecz przed sądem

[36] Zauważmy wszakże, że według art. 10 Statutów, za podpalenie grozi kara siedemdziesiąt, idąca na rzecz fiskusa.

[37] Odrzucając wspomnianą cesarską praktykę, ustawodawca polski uzasadnia swe stanowisko potwornością przestępstwa – *propter dumpnati criminis sevitatem*.

[38] Por. **M. Handelsman**, *Prawo karne...*, s. 102–103, 183.

[39] Bez znaczenia występujący w niektórych rękopisach Statutów wariant *tamen*.

polskim, gdzie zastosuje się normy polskie[40]. Wobec *incendiarii* obojętna zatem ich ewentualna podległość osobista prawu niemieckiemu: wyłączają ją i polskie forum, i polskie *ius*, i sądy, i prawo polskie[41].

9. Kwestia czwarta: gwałt niewieści – *virgines stuprant, mulieres polluunt violenter*, **B. IV, art. 33**[42].

9.1. Przestępcy dopuszczający się gwałtu na kobietach – *opressores virginum aut mulierum*, zatrzymani – *auretenti vel irretiti*, albo przyłapani na gorącym uczynku – *vel in recenti*[43], jeśli przy tym gwałcone podniosły krzyk (*si proclamaverunt*)[44], zostają stawieni przed sąd (polski!) i tam obwinieni przez pokrzywdzone – *impetuntur ab eis*. Przed sądem owi sprawcy usiłują bronić się prawem niemieckim – *iure Teutonico volunt se tueri*, tzn. nie chcą uznać kompetencji sądu polskiego. I w tym wypadku czynią to jedynie dlatego, by łatwiej uchylić się od karnej odpowiedzialności – *ut facilius eludant commissi criminis accionem*. Statuty postanawiają przeto, że tacy przestępcy odpowiadać będą przed kompetentnym sądem – *coram iudice competenti teneatur respondere*. Oczywiście, skoro proces toczyć się ma według prawa polskiego (*iure Polonico*), właściwym dla nich będzie sędzia polski. Przezeń zostaną oni ukarani w zależności od kwalifikacji zbrodni – *puniri iuxta commissi criminis qualitatem*, naturalnie zgodnie z tym polskim prawem![45]

9.2. Że faktycznie stosowano powyższe postanowienie wobec siedzących na prawie niemieckim poddanych, poświadcza niedwuznacznie – gratka dla historyka nieczęsta – akt praktyki z 1348 r.: *concedimus eciam sculteto, quod si unquam suus kmeto pro suo excessu secundum statutum terre a suo iure* [*Teutonico*] *ad ius Polonicum tractus fuerit...*[46]

---

[40] **M. Handelsman**, *Prawo karne...*, s. 102; por. też *ibidem*, s. 182. Zauważ, że w art. 27 *Statuta terrestria in conventioniibus Cracoviensi et Wartensi laudata*, mówiącym o spowodowaniu pożaru lasu, przeciwstawia się również prawo polskie, według którego jedynie (*tantum*) ma przestępca odpowiadać, innemu bliżej nie określonemu *ius*, którym może być tylko prawo niemieckie.

[41] Hube II, s. 178; przekonanego o dokonanie podpalenia – *quicumque de incendio fuerit convictus* – skazuje się na karę siedemdziesiąt, *ibidem*, s. 205.

[42] Hube II, s. 222.

[43] Czy to nie zwykły dla Statutów pleonazm?

[44] Brak krzyku świadczyłby o tym, że przeciwko czynowi nie bardzo oponowały.

[45] **M. Handelsman**, *Prawo karne...*, s. 169. O dalszym postępowaniu z gwałcicielami kobiet Hube II, s. 177, 216; por. też Hube I, s. 149.

[46] KDW 2, nr 1279; por. Hubę II, s. 76, przyp. 2, s. 167. Powołany tekst nie ogranicza się najprawdopodobniej do jednego tylko przestępstwa, zniewolenia, lecz dotyczy jakiegokolwiek *excessus*.

10. Kwestia piąta: recesja (zbiegostwo) kmiecia[47]: *cum a nobis [rege] sive a quocunque alio domino nobis subiecto kmetho fugerit; recesserit fugitive*[48]; zbieg zwie się *fugiens, fugitivus*[49], *profugus* (Os. II, art. 158)[50].

10.1. Przestępstwo zbiegostwa[51] ma za przesłankę trwałe związanie chłopa z gruntem. Co do tego faktu normy statutowe okazują się stanowcze: chłopu nie wolno odejść, zarówno gdy siedział:
(1) na prawie polskim: *n e q u a q u a m kmeto recedat a suo domino*, czy też
(2) na prawie niemieckim: *cum vero in iure Theutunico kmeto est locatus, idem fugere sive recedere nequeat n u l l o m o d o.*
Pod tym względem – widzimy – nie ma żadnej różnicy między pozycją chłopa siedzącego na prawie polskim czy niemieckim; przypisanie go do gruntu w obydwu wypadkach równie kategoryczne! To istota poddaństwa.

10.2. Okazuje się wszakże, że w praktyce tego stanowczego zakazu nie przestrzegano. Co więcej, nawet same Statuty go nie respektowały w pełni, skoro w pewnych sytuacjach dopuszczały do zbiegostwa i chłopa „polskiego", i poddanego „niemieckiego". Była to zatem *lex imperfecta*. Przy zbiegostwie bowiem rysowały się dwie ewentualności: dochodzi do niego bądź z winy pana, bądź bez niej – *absque culpa sui domini, nulla culpa domini precedente, premissis vero culpis non exstantibus.*

10.3. Niekonsekwencji w omawianej kwestii mamy w Statutach więcej: niektóre artykuły są tak zredagowane, jakby recesja była dopuszczalna jedynie wówczas, gdy poddany siedział na prawie polskim – *et hoc, quando in iure Polonico sedet*, [...] *hoc tamen in iure terrestri intelligi volumus.* Wbrew temu, i chłop „niemiecki" mógł w pewnych wypadkach legalnie odejść.

10.4. Jest rzeczą oczywistą, że każdy chłop, „polski" i „niemiecki", odchodząc (zbiegając), rezygnował z własności (podrzędnej) gruntu na rzecz pana. Statuty taką normę wprowadziły tylko przy chłopie niemieckim – *domino resignando.*

10.5. Odchodzący kmieć na prawie polskim spełnić winien trzy wymogi, utrwalone zwyczajem – *iuxta consuetudinem hactenus observatam*:

---

[47] Brak w Statutach rozróżnienia kategorii ludności, rozróżnienia spotykanego w akcie Kazimierza Wielkiego z 1358 r.

[48] W terminologii Statutów *fugere* i *recedere* są niemal synonimami. W art. 63 *Constitutiones et iura terrae Lanciciensis* dojdzie jeszcze trzeci termin: (*a dominis ipsorum*) *surgere*, co odda się polskim *wstać*.

[49] W art. 22. wyd. Hubego synonimem do *fugitivi* jest też wyraz *divagantes*; wszakże tu nie chodzi o zbiegostwo.

[50] Hube II, s. 222–223.

[51] Nie pomieścił go na liście przewinień Hube II, s. 134–145.

(1) co do terminu: tylko na Boże Narodzenie – *solum in Nativitate Domini*[52], a więc po zamknięciu okresu gospodarczego;
(2) zostawiając dom dobrze i należycie ogrodzony – *nisi damo relicta bene et decenter septa*;
(3) jeśli cieszył się wolnizną przez pewną liczbę lat – *si autem libertatem habebat aliquot annis*, po odpracowaniu tylu lat, ile z tej wolnizny korzystał – *tot serviat suo domino, ab eodem minime recedendo, quot annorum libertate gaudebat*. Do tych postanowień dołączały się dalsze:
(4) zbieg (nawet legalny!) musiał zapłacić dawnemu panu tytułem kary (!) trzy grzywny – *idem fugitivus domino suo tres marcas pro pena* [...] *solvere tenebitur*;
(5) ponadto uiścić miał pełną kwotę pieniężną w wysokości płaconego dotąd jednorocznego czynszu – *et censum anni ex integro, quem solvebat*. Oczywiście pan nie chciał tracić dochodu w okresie przejściowym, zanim innego chłopa osadzi.

10.6. Natomiast chłop siedzący na prawie niemieckim spełnić musiał następujące warunki:
(1) opłacić czynsz za wszystkie lata wolnizny – *nisi tot annis censum exsolvat, quot annis habebat libertatem*;
(2) ale nawet wtedy nie wolno mu odejść – *nec tunc hoc sibi liceat*, jeśli:
   a) nie sprzeda swego gospodarstwa panu – *nisi hereditate sibi [domino] vendita*, albo
   b) nie pozostawi na swoim gospodarstwie równie zamożnego kmiecia – *nisi eque divitem loco sui kmetonem constituat et dimittat*[53];
(3) ponadto winien opuszczane pola całkowicie wykarczować i je uprawić – *aut agris suis in totum excultis, extirpatis*, oraz dokonać zasiewów zimowych i letnich – *et conseminatis hiemalibus et estivalibus in eisdem*. Wtedy dopiero może odejść – *et tunc demum recedere permittatur*[54].

---

[52] Hube II, s. 224.

[53] Jak stara to praktyka, dowodzi wczesny akt śląski z 1206 r.: *...ut preter alias pensiones, quas de pacto debent, nullus eorum inde recedat, nisi posito loco suo alio, qui tantundem solvat*, *SUb* 1, nr 101. Wątpliwości co do autentyczności tego aktu, podniesione dawniej przez historyków niemieckich, a podzielone przez **T. Tyca**, *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200–1333)*, Poznań 1924, s. 79, nie wydają się uzasadnione **R. Grodeckiemu**, *Wole i Lgoty. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 55, przyp. 67. Za autentyk poczytuje go również wydawca nowego *Schlesisches Urkundenbuch*.

[54] Dodajmy jeszcze, że przy opuszczaniu siedzib byli chłopi obowiązani połowę szczepów wszczepionych i już zakorzenionych (*plantationes incertae et radicatae*), choćby były ich własne (*etiamsi fuerint propriae*), pozostawić na ziemi lub siedlisku, które dotąd trzymali.

10.7. Jakie między tymi postanowieniami podobieństwa i różnice? W ujęciu warunków recesji występują w dużym stopniu podobieństwa, a jedynie Statuty używają odmiennych w obydwu wypadkach sformułowań. W rzeczywistości bowiem:

10.7.1. Drugi wymóg prawa polskiego (dom dobrze ogrodzony) pokrywa się – wolno mniemać – z punktem 3. prawa niemieckiego (pola obsiane itd., a więc całe gospodarstwo postawione na należytym poziomie).

10.7.2. Punkt 3., dotyczący chłopa polskiego, pokrywa się z punktem 1. odnoszącym się do chłopa niemieckiego: w obydwu wypadkach zagwarantowana panu rekompensata za lata wolnizny.

10.7.3. Sądzimy też, że termin recesji, Boże Narodzenie, obowiązywał w obydwu prawach[55].

10.8. Przyjrzyjmy się z kolei różnicom. Zasadniczą widzimy w obowiązku polskiego kmiecia do opłat gotówką (3 grzywny oraz suma odpowiadająca rocznemu czynszowi).

10.9. W wypadku prawa niemieckiego przewiduje się sprzedaż gruntu, i to albo innemu kmieciowi równie zamożnemu – *kmethonem eque divitem*, albo panu – *hereditate sibi* [*domino*] *vendita*.

11.1. Wspomniane ograniczenia wychodu kmieci były korygowane przez obowiązujące zwyczaje. Albowiem w Polsce równocześnie obowiązywała inna reguła, sprzeczna ze stwierdzoną wyżej, reguła ujęta w znanej frazie niemieckiej: *Stadtluft macht frei*. Chłop, który uszedł do miasta czy gdziekolwiek indziej, choćby bezprawnie[56], stawał się po pewnym czasie wolny od roszczeń swego pana – *a domino suo l i b e r t a b i t u r fugitivus antedictus*. Zatem poddany miał możność zdobycia wolności niejako przez zasiedzenie! Bezwzględna, zdawałoby się, wspomniana wyżej więź nie pozbawiała poddanego wszelkiej swobody: nawet on, uciekając (*fugiens*), w pewnych wypadkach nabywa prawo, *ius acquirit*. Chodzi tu oczywiście o akceptację jego odejścia; staje się ono niezaczepialne. Wieśniak będąc jakoś wolny, mógł więc pójść, gdzie chciał – *recedere poterit, quo placebit*, a więc – co domyślne – albo osiedlić się w mieście, albo też zawrzeć nową umowę osadniczą, z dowolnym panem; przy czym – co istotne – dotychczasowy pan nie mógł go więcej ścigać.

Chłop zatem – zarówno według prawa ziemskiego, jak i niemieckiego – zachował i zdolność prawną, i (w ograniczonym stopniu) zdolność do działania: mógł p r a w n i e odejść (uciec).

---

[55] Potwierdzenie tego zwyczaju w przywileju rozjemczym Kazimierza Wielkiego z 1358 r., (KDW 3, nr 1369): ...*in festo quolibet Nativitatis Domini nostri*; stąd przysłowie: na św. Szczepan każdy sobiepan.

[56] O prawnej ucieczce, zob. niżej, ust. 11.3.

Statutom, które raz traktują go jako przypisanego do gruntu, raz jako korzystającego ze swobody odejścia, zarzucić zatem musimy brak konsekwencji.

11.2. Przepisy obowiązujące w Polsce otwierały dalszą legalną furtkę, dającą ludności wiejskiej swobodę odejścia. Mianowicie znają one pojęcie winy pańskiej: do zbiegostwa dojść zatem może z winy seniora.

11.3. Statuty wymieniają taksatywnie, co się poczytuje za owe winy pańskie – *culpe vero, propter quas licitum sit a domino suo fugere cmetoni, sunt hec*:
(1) ekskomunika pana[57] – *cum dominus propter suum excommunicatur delictum*, i z tego powodu kmiecie zostają przez rok pozbawieni kościelnego pochówku – *et ob hoc kmetones privantur ecclesiastica sepultura*;
(2) gdy pan wsi gdziekolwiek zniewolił swoją poddankę – *quando dominus ville in quocumque loco suam villanam oppresserit violenter*;
(3) jeśli z powodu winy pana chłopi są ciążeni – *cum ob culpam domini pignora fuerint recepta eisdem [kmetonibus]*.

11.4. O którymkolwiek z tych faktów będzie wiadomo – *postquam de hoc constabit*, nie tylko krewni zniewolonej – *nedum parentes oppresse* – domyślamy się, że sprawa ma się identycznie przy innych winach – lecz także wszyscy wieśniacy, zamieszkujący wieś, w której się wspomniane zło wydarzyło – *verum eciam omnes villani, ubi hoc factum exstiterit*, mogą o jakiejkolwiek porze – *hora quacunque* (a więc – sądzimy – także nocą), swobodnie i bezkarnie odejść – *recedendi liberam habeant potestatem*, [...] *possint fugere ab eodem*, [...] *idem liceat eis facere*; *absque impedimento*.

11.5. Osobny artykuł dorzuca jeszcze postanowienie uzupełniające, skierowane przeciwko panu, który się gwałtu dopuścił: ciemiężyciel tego rodzaju – *oppressor huius modi*, czy pan wsi – *seu ville dominus*, nie może zbiegających chłopów zatrzymywać (siłą) – *ipsos detinere audeat*, ani ich gnębić – *seu in aliquo molestare*. Innymi słowy: poddani mogą odejść bez przeszkód – *absque impedimento quolibet*. Tyle o zbiegach legalnych.

12.1. Statuty zawierają również postanowienia o tym, w jaki sposób może pan odzyskać zbiega przy ucieczce bezprawnej. Musi on wystąpić na

[57] Stanowisko władców świeckich wobec ekskomunikowanych charakteryzuje doskonale przywilej księcia Henryka z 1298 r., KDW 3, nr 787; fiskus nie wahał się kościelnej sankcji wykorzystać dla siebie; w skrajnym wypadku posuwał się do konfiskaty majątku – *promittimus eciam, quod excommunicatos volums in omnibus actibus legittimis evitare; et si ultra annum in excommunicatione iacuerint, bona excommunicatorum nostro fisco applicabimus, satisfaciendo ecclesiis obligati.*

drogę sądową z powództwem[58]. Przeciwko komu je skieruje? Nasuwały się tu dwie ewentualności, zależnie od tego, dokąd zbiegły się udał: albo do innej wsi pod innego pana, albo też do miasta. Jeśli osiadł w innej wsi, pozwanym będzie nie sam zbieg, lecz nowy pan, u którego kmieć osiadł; oczywiście sprawę rozpatrzy sąd ziemski, właściwy dla pozwanego pana.

12.2. Co więcej, w omówionym wypadku sankcja spotka nie tylko samego zbiega (powrót pod starego pana), ale także nowego pana, który zbiega przyjął. Ten bowiem, poza obowiązkiem zwrotu owego zbiega, ponosił karę piętnadziesta – *penam, que dicitur piętnadzieścia, solvere teneatur*. Statuty nie podają poborcy tej kary; chyba był nim dawny pan[59].

12.3. A gdy zbieg zamieszkał w mieście? Kompetentnym będzie wówczas mimo to nie sąd miejski, lecz sąd ziemski, właściwy dla powoda-pana. Zdajemy sobie dobrze sprawę ze słabej pozycji pozwanego w tym procesie chłopa. Na jedno tylko mógł liczyć: na zasiedzenie wolności.

12.4. Albowiem Statuty przewidują taką możliwość. Mianowicie pan, od którego chłop zbiegł, jest wiązany terminem. Dochodzić mógł swego poddanego tylko w ciągu jednego roku – *infra annum*. Jeżeli w tym czasie tego kroku nie poczyni, traci do zbiega prawo. Tym samym staje się on wolny – *libertabitur*. Bierne, utrzymujące się przez rok zachowanie pana świadczy po prostu o rezygnacji z kmiecia. Oczywiście ta wolność zbiegłego jest dość względna: wolny będzie od nagabywań dawnego pana; tekst mówi wyraźnie: *a suo domino libertabitur*, i nic więcej. Ów zbieg faktycznie stał się już poddanym nowego pana, a tym samym żyje nadal w poddańczej zależności. Praktycznie zatem swobodny był tylko w wyborze seniora.

12.5. A gdy zbiegł do miasta, a pan nie wystąpił z powództwem? Chyba wtedy jako wolny zasilał kadry miejskiego proletariatu, podlegając jedynie władzom miejskim.

12.6. W Statutach spotykamy się już, w oczywistym interesie dawnego pana, z wyraźną tendencją do ograniczenia nawet tej względnej swobody kmiecej. Mianowicie postanawia się w nich, że początek biegu przedawnienia liczy się nie od chwili ucieczki, lecz dopiero od momentu, gdy pan dowiedział się o miejscu jego pobytu – *idem fugiens nullum ius acquirit tamdiu, quumdiu domino suo de mansione sua non constabit*. I powtórnie, tym razem pozytywnie: *si domino suo de mansione constiterit*.

---

[58] Z równą racją można by pisać o skardze: średniowiecze – stwierdziliśmy – traktowało zbiegostwo jako przestępstwo.

[59] Dla fiskusa – *nostre camere applicando* – zastrzegały Statuty karę „siedemdziesiąt", por. art. 7, 9–10.

12.7. Zresztą Statuty nie są i w omawianej kwestii konsekwentne. Inny bowiem artykuł przekreśla w całości przytoczoną wyżej regułę wychodu. Rozpatrując bowiem to samo zagadnienie ponownie, ustawodawca zastanawia się w nim, czy pan może dochodzić zbiega po wskazanym wyżej terminie jednorocznym – (*si*) *post annum repetere voluerit*. Na to pytanie dają tym razem odpowiedź pozytywną: *iure suo sibi licebit hec facere*[60]. Rozwiązanie to jest zatem świadectwem rysującej się nowej tendencji, zmierzającej do dalszego skrępowania kmiecia[61].

12.8. Ale to jeszcze nie jej kres. Oto dla zapobieżenia spustoszeniu majątków ziemskich wskutek opuszczania ich przez poddanych, kmieci i innych mieszkańców wsi – *cmetones seu incolae*, na wniosek baronów, a w ich wyraźnym interesie, wydano nowe, ograniczające chłopów postanowienie: jednorazowo, bez pozwolenia pana, nie więcej niż jeden lub dwóch poddanych może ustąpić z jednej wsi i przenieść się do drugiej[62]. Reakcja to zapewne na występujące zjawisko: panowie, chcąc zaludnić swoje osady, skłonni byli iść na ustępstwa wobec przybyszów!

13.1. Sądownictwo.
13.1.1. Statuty Kazimierzowskie uznają w zasadzie równorzędność sądów prawa polskiego i niemieckiego.
13.1.2. Regułą jest forum pozwanego.
13.1.3. Wszakże od niej w pewnych sytuacjach pojawiają się wyjątki, w których górę bierze forum powoda-Polaka, a więc sprawa idzie tym samym przed sądy polskie. Ich kompetencja jest wyłączna w wypadku zbrodni podpalenia, gwałtu niewieściego i zbiegostwa. Wówczas to – bez względu na prawo osobiste przestępcy, a więc nawet, gdy rządzi się on prawem niemieckim – właściwy dla rozstrzygnięcia sporu jest sąd polski, a więc sąd właściwy dla powoda.

---

[60] Redakcja artykułu pozostaje niejasna, a wydawca dla ratowania jego sensu uzupełnił go spójnikiem *si*; por. też kwestię poruszoną w ustępie następnym.

[61] Zważmy na wadliwe wręcz sformułowanie Os. art. 158: jeśli nie zachodzi wina pana, *idem fugiens nullum ius acquirit tamdiu, quamdiu domino suo de mansione sua non constabit. Secus si domino suo de mansione constiterit et infra annum ipsum iure non pecierii, extunc...* i tu oczekiwalibyśmy jedynie logicznego następstwa: *idem fugiens ius acquirit et a domino suo libertabitur fugitivus antedictus*. Tymczasem w to miejsce weszła fraza nieoczekiwana, a więc mamy do czynienia z anakolutem: *repetere voluerit, iure suo sibi licebit hoc facere*, niezgodna z całym tokiem rozumowania autora, który żąda stanowczo czego innego, a mianowicie sformułowania opozycyjnego, wskazanego wyżej. Wydawca z tej niekonsekwencji redaktora Statutów zdawał sobie dobrze sprawę, a chcąc nadać postanowieniu jakiś sens, uzupełnia je spójnikiem *si*, co i tak nie ratuje sytuacji.

[62] W tym przypadku – sądzić wolno – nie biorą Statuty pod uwagę winy pana.

13.1.4. Sądy polskie stosują normy polskie. Statuty są świadectwem zdecydowanego zwycięstwa *consuetudines Polonorum* nad *ius Teutonicum*. Kazimierz Wielki śmiało uprzywilejowuje prawo polskie.

13.2. Sytuacja chłopów.

13.2.1. Z postanowień statutowych przebija wyraźnie zmierzch doby kolonizacyjnej. Wówczas to chodziło o skłonienie rolnika, Polaka czy Niemca, do osiedlenia się na gruncie pańskim; chłopa-kolonistę ceniono zatem wysoko, co znalazło wyraz w nadaniu mu jednego łanu na własność, acz podrzędną. Kmieć stawał się dziedzicznym właścicielem (*heres*), a posiadany przezeń łan – jego dziedziczną własnością (*hereditas*). To była dlań oferta wyjątkowo korzystna.

13.2.2. W następstwie prowadzonej od dłuższego czasu intensywnej kolonizacji oraz – jak można sądzić – podniesienia standardu życiowego wsi doszło do rozrodzenia się ludności; zwiększyła się przeto liczba mieszkańców[63]. W związku z tą zwiększoną „podażą" doszło do odwrócenia pozycji, co umożliwi daleko idącą eksploatację ludności wiejskiej.

13.2.3. Wbrew zatem utrzymującej się po dziś dzień opinii Hubego, jakoby Statuty rozciągnęły swą opiekę nad (biednym rycerstwem i) włościanami[64], stwierdzić musimy, że wzięły w nich górę interesy pańskie, interesy właściciela ziemskiego. Im podporządkowano obecnie wszystko. W konsekwencji wszędzie tam, gdzie wydawały się one zagrożone, doszło do wyparcia przepisów plebejskiego prawa niemieckiego – *ius Teutonicum*, przez polskie normy zwyczajowe czy przez stanowione w interesie stanu rycerskiego, prawo rycerskie – *ius militare*. W rezultacie Statuty Kazimierzowskie dają świadectwo zwycięstwu prawa polskiego nad prawem niemieckim, prawa rycerskiego nad prawem chłopskim. To one, wypierając obce prawo, *ius Teutonicum*, stanowią milowy krok do wytworzenia się wtórnego, zaostrzonego poddaństwa.

13.2.4. Król Kazimierz rysuje się nam zatem jako zdecydowany przeciwnik plebejskiego w gruncie rzeczy prawa niemieckiego i jako obrońca rycerskich norm polskich. Tym samym na miano króla chłopów[65] stanowczo nie zasłużył[66]. To historyczne nieporozumienie!

---

[63] O zwiększeniu się liczby ludności w następstwie kolonizacji pisze **J. J. Menzel**, *Die schlesischen...*, s. 288.

[64] Hube II, s. 179–180; por. przyp. następny.

[65] Trudno zgodzić się z tezą głoszoną przez Hubego, jakoby statut wiślicki zajmował się „rozciągnieniem prawnej opieki nad stanem włościańskim i – gdzie można było – wyrównaniem pozycji jego społecznej ze stanowiskiem klas wyższych". O takim wyrównaniu nie myślał wówczas nikt! Znakomity autor widział w Kazimierzu obrońcę klas słabych i uciśnionych, króla chłopów (Hube II, s. 180), którym naprawdę nigdy nie był. Tak go widział Hube, skoro pisał: „czyż więc niesłusznie nazywano Kazimierza królem chłopów".

[66] Jego chęć zniesienia obowiązku zwózki dziesięcinnych produktów przez chłopów – to w rzeczywistości udana próba szantażu na duchowieństwie.

14.

***De foro competenti*, B IV, art. 31**

Cum actor forum undique sequi debeat, volumus, ut si quis in iudicio iuris Tewthunici contra reum suam accionem dirigit aut proponit, reus accionem vel actorem ibidem super alia questione simili vel in equali reconvenire non poterit, sed suam litem aut causam coram iudice competenti, cum voluerit, agitabit.

***De foro competenti*, B IV, art. 32**

Ex lege imperiali clara luce nobis constat, quomodo incendiarii et exustores voluntarii domorum, horreorum aut quorumvis bonorum, morte crudeli et impiissima puniantur. Quibus eciam inventis, si ad ecclesiam fugiant, patrocinium nullum ex hoc debeant obtinere propter dampnati criminis sevitatem. Consueverunt tales omnes, ut manus effugiant iusticie, ipsos punire volencium (!), ut plurimum in civitatibus vel villis Teutunicalibus permanere, ut accionem propositam contra eos eludant vel claudant per iuris Teutunici defensionem. Et sic sepius talium malefactorum crimina emaneant impunita. Unde de nostrorum baronum basso consilio statuimus, ut accusati de crimine incendii sive exustionis, eciam inventi in civitatibus aut villis Theutunicalibus, extra forum eorum trahantur et in iure Polonico tantum coram iudice competenti tenebuntur respondere, sentenciari et puniri pena digna debebunt iuxta exigenciam criminis et eius probacionem.

***De foro competenti*, B IV, art. 33**

Re vera non solum a malo, sed ab omni specie mali quemlibet viventem sub lege necessarium est abstinere, per quam refrenatur malorum audacia, ut iustorum innocencia tuta consistat. Sane quidem ad fetiditatem corpus suum, ut plurimum, protrahentes et lascivam vitam gerentes, Deum non timentes, nec temporalem penam formidantes, virgines stuprant, mulieres polluunt violenter et quando impetuntur ab eis auretenti vel irretiti, vel in recenti, iure Theutunico volunt se tueri, ut facilius eludant commissi criminis accionem. Visum extitit nostris nobilibus in colloquio generali, quod et nos decernimus perpetuo observandum, ut tales oppressores virginum aut mulierum, si proclamaverunt in recenti, iure Polonico coram iudice competenti teneantur respondere et puniri iuxta commissi criminis qualitatem.

***De privilegiis*, B IV, art. 35**

Cum secundum patrum sanctorum decreta lex decernat illos amittere privilegii auctoritatem, qui non utuntur in eo concessa sibi potestate, plures sunt nostri milites ius Theutunicum habentes in multis ipsorum villis ex nostra et nostrorum predecessorum gracia eis facta, et tamen iure Theutonico obmisso, tamen secundum ius Polonicum se regunt in quibusdam. Statuimus, quod

amplius per ius Theutunicum contra agentes non poterint se defensare. Propter quod volumus, quod ubi crimen est commissum, illo iure, quo illa villa tunc usa fuit, debebit iudicari sive terminari.

***Capitulum* 158, Os. II**

Preterea statuimus declarando, quod cum a nobis sive a quocumque alio domino nobis subiecto kmetho fugerit absque culpa sui domini, idem fugiens nullum ius acquirit tamdiu quamdiu domino suo de mansione sua non constabit. Secus si domino suo de mansione constiterit et infra annum ipsum iure non pecierit, extunc, (si) post annum repetere voluerit, iure suo sibi licebit hec facere. Qui si profugus austeritatem sive rancorem sui domini reddire timens, eciam iure convictus, noluerit, extunc decrevimus, quod idem fugitivus domino suo tres marcas pro pena et censum anni ex integro, quem solvebat, solvere tenebitur et per hoc a domino suo libertabitur fugitivus antedictus. – Hoc tamen in iure terrestri intelligi volumus.

Quando vero kmetho in iure Theutunico residebat, idem fugere sive recedere nequeat nullomodo, nisi hereditate sibi vendita vel loco sui ad kmethonem eque divitem collocet, aut agris in toto excultis sive extirpatis et seminibus yemalibus et estivalibus seminatis, domino resignando, recedere poterit, quo placebit.

Posada chłopska*

1. Chcąc scharakteryzować prawniczo jakieś społeczeństwo, zwrócić trzeba uwagę na jego instytucję podstawową, tj. na własność nieruchomości. Dla średniowiecza w rachubę wchodzi nieruchomość ziemska; to jego podstawa. Społeczeństwo ówczesne nie jest kapitalistyczne, lecz ziemskie. Będę zatem mówił o własności feudalnej, o najfeudalniejszej instytucji średniowiecza, o własności podzielonej – takiej, która jest obca zarówno prawu rzymskiemu, jak i ustawodawstwom nam współczesnym.

2. Zdaję sobie przy tym dobrze sprawę z tego, że nie powiem tu wiele nowego. Opisuje się bowiem tę feudalną własność w każdym podręczniku historii prawa – francuskiego, niemieckiego czy polskiego. Mimo to nie dostrzega się jej nieraz w najnowszych pracach. Jakoś trudno jest ona dostępna umysłom, którym widocznie brak przygotowania prawniczego. Tymczasem bez rozumienia tej własności nie pojmuje się pewnych zjawisk istotnych dla średniowiecza. Tym bardziej, gdy terminologia źródeł – jak to z reguły bywa – jest nieprecyzyjna, a czasem wręcz wprowadza w błąd.

3. Własność podzielona jest instytucją wszechogarniającą zarówno stosunki między feudałami (stosunki lenne), jak i układy na najniższym stopniu drabiny feudalnej – między panem a chłopem. Tak jak na Zachodzie – we Francji i w Niemczech. Polska różni się od tamtejszego schematu: nie znano

Zachód	Polska
król	–
książę	–
hrabia	–
rycerz	właściciel ziemski
feudał	chłop

* Przedruk z: Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych 1992, t. 46, ŁTN, 1993, s. 109–117 (referat wygłoszony na posiedzeniu Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych 12 VI 1992 r.).

tu drabinki lennej, własność podzielona pojawi się zatem u nas jedynie na stopniu najniższym, w stosunku feudał : chłop.

A przy tym kryje się u nas pod zgoła nieoczekiwanym wyrażeniem: *ius Teutonicum*.

4. Niestety, w drugim członie tego wyrażenia znalazło się określenie narodowe: (*ius*) *Teutonicum*, co przysłoniło jego istotną treść i wprowadziło historyków niejednokrotnie na manowce. W instytucji owej dopatrywano się bezzasadnie tworu niemieckiego, a w następstwie – triumfu niemczyzny odniesionego na ziemiach słowiańskich. Tymczasem własność podzieloną praktykowano powszechnie na zachodzie Europy[1]; poprzez Niemcy zawędrowała instytucja na ziemie polskie. Stąd wywodzi się jej nacjonalna nazwa. W istocie własność podzielona nie była wynalazkiem niemieckim, choć tak ją określają z reguły nasze źródła. Stanowiła ona niewątpliwie zjawisko ogólnoeuropejskie. „La tenure perpétuelle ou le bail à très long terme est la règle générale en Europe occidentale"[2]. Oczywiście, we Francji nikomu nie przyszło do głowy mówić w tym wypadku o *prawie niemieckim*. Pod jakim więc terminem ten proces się tam odbywa? Nazywa się on krótko oczynszowaniem (accenser), a chłop, który w ten stosunek wszedł, jest określany jako censitaire. Toż oczynszowanie jest również istotą tego novum, które źródła nasze nazywają systematycznie lokacją *ius Teutonico*: „die deutschrechtlichen Dörfer waren durchweg als Zinshufensiedlungen organisiert" – stwierdza kompetentnie H. F. Schmid[3].

Zauważmy, że Joseph Joachim **Menzel** w swoim pięknym studium pisze o *Parallelen und Vorstufen* prawa niemieckiego[4]. Stanowią je grecko-rzymska emfiteuza, kolonat rzymski i frankijska *precaria*. Z nich wyłonił się i rozpowszechnił system czynszowy na warunkach dziedziczności. Wszakże u tegoż samego uczonego przy omawianiu stosunków śląskich jest to już instytucja niemiecka, bo przecież (*ius*) *Teutonicum*. My tymczasem rzecz widzimy tak:

bail à cens	domaine directe
en (villenage)	domaine utile
ius Teutonicum	dominium directum dominium utile

[1] Por. tu pierwszą część dzieła **J. J. Menzla**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13 Jahrhunderts*, Würzburg 1977, s. 1–98; podobnie **B. Zientara**.

[2] **E. Chénon**, *Histoire générale du droit français public et privé dès origines à 1815*, t. 2, s. 115, 134–135.

[3] *Das Schöffenbuch der Dorfgemeinde Krzemienica aus den Jahren 1451–1482*, s. 33; por. też *ib.*, s. 2.

[4] Por. dzieło powołane w przyp. 1.

I wniosek oczywisty: *ius Teutonicum* = bail à cens! Na ten typ dzierżenia wprowadził Przemysław Dąbkowski wyrażenie: posada chłopska (i miejska). Zajmijmy się pierwszą.

5. Oczywiście, podane co tylko znaczenie – to nie jedyny sens wyrażenia *ius Teutonicum*. Tkwią w nim jeszcze dalsze, dwa lub trzy[5]. Jest ono zatem – jak to często w języku bywa – polisemiczne. O tych innych walorach *niemieckiego prawa* może uda się nam mówić osobno.

6. Żeby własność podzieloną zrozumieć, żeby zdać sobie sprawę z tego, jak do koncepcji tej doszło, uprzytomnijmy sobie mentalność średniowiecznych prawników. Żyjąc w realiach różnych całkiem od tych, które panowały w państwie rzymskim, a nie orientując się w tym zupełnie, ujmowali oni współczesne sobie zjawiska prawno-społeczne w kategoriach prawa rzymskiego. Na siłę dopatrywali się wszędzie *similia*[6], nie zdając sobie sprawy z dokonywanego przez siebie gwałtu. – Do czego takie błędne przekonanie doprowadziło?

7. W prawie rzymskim rzucającą się w oczy dystynkcją był podział na *ius publicum* i *ius privatum*. Tymczasem rozróżnienie to średniowiecznej mentalności było obce; dla niej normy o następstwie tronu, a zatem typowa dla prawa rzymskiego kwestia prawa publiczego, były takie same, jak reguły dotyczące dziedziczenia prywatnej nieruchomości ziemskiej. Średniowiecze, doszukując się wszędzie *similia*, usiłowano te dwa nie do pogodzenia ujęcia jakoś z sobą pogodzić. – Przyjrzyjmy się temu, jakie ewentualności rysowały się przed jurystą średniowiecznym, który chciał współczesne stosunki porównać prawniczo z tymi, które panowały w Rzymie.

8. Sytuacja przedimmunitetowa:

publ.	książę i jego poddani (sądownictwo, podatki)
pryw.	właściciele ziemscy i siedzący w ich dobrach chłopi (czynsze oraz jakieś robocizny)

[5] Przypomnijmy tu prawo Menzeratha: wraz z zwiększeniem się długości wyrazu, mierzonej liczbą sylab lub liter, zmniejsza się przeciętnie liczba jego znaczeń słownikowych.

[6] Przypomnijmy naszego **Dreznera** *Similium iuris Polonici cum iure Romano centuria una.*

Wówczas – widzimy – dałoby się bez trudu zestawić i pogodzić z sobą obydwa systemy. *Similia* tu widoczne. – Ale nastaje doba immunitetów.

9. Książę obdarza właścicieli ziemskich uprawnieniami, które zaliczylibyśmy do publicznych (sądownictwo, podatki). Wszakże mimo to władza jego, acz okrojona o wspomniane co tylko uprawnienia, utrzymała się faktycznie dalej. Panujący mimo immunitetów został nadal władcą: współcześni nie mieli co do tego żadnych wątpliwości. Zdawali sobie doskonale sprawę z tego, że dysponował on jakąś nadrzędną mocą, na którą miał monopol. Była to – powiedzielibyśmy dzisiaj – władza państwowa.

Wszakże każdemu właścicielowi ziemskiemu dzięki nadaniom immunitetowym, a bardzo często drogą uzurpacji, przysługiwały wspomniane wyżej uprawnienia natury publicznej. – Jak z tej nowej sytuacji wybrnąć? Gdzie przeprowadzić granicę między *ius privatum* a *ius publicum*? Jak ją dopasować do warunków feudalnych? Czyżby właścicieli ziemskich poczytać również za organa publiczne?

10. Przy takim rozwiązaniu za dużo będzie władców; każdy właściciel ziemski! To zatem absolutnie nie do przyjęcia dla jurysty, który szukał wszędzie *similia*, a wiedział, że prawo rzymskie znało tylko jednostkową władzę suwerenną, *imperatora* – cesarza. Te same aspiracje żywić będzie w średniowieczu cesarz rzymski narodu niemieckiego. Udaremni je dewiza: *rex est imperator in regno suo*. Zgodnie z nią, król jest również organem suwerennym. Co więcej, za taki poczytany zostanie także panujący, któremu przysługują skromniejsze tytuły feudalne: księcia (*dux*), hrabiego (*comes*) i inne. Krótko mówiąc będzie nim każdy *landesherr*. Ale tylko on!

11. Właścicieli ziemskich, których są setki czy tysiące, nie uzna się za takich. Pozostaną oni w rozumieniu prawników średniowiecznych dalej osobami prywatnymi, nie władcami, mimo posiadanych immunitetów. Rycerz zatem czy duchowny, alienujący swój majątek, robił to jako osoba prywatna. Sytuacja zbywanej ziemi nie uległa żadnej zmianie, podlegała ona wciąż temu samemu księciu. A w takim razie wszystkie uprawnienia: dawne o charakterze prawno-prywatnym (własność ziemska), a także i nowe, poimmunitetowe, genetycznie prawno-publiczne (sądownictwo, podatki), poczyta się za sferę prawno-prywatną.

12. Własność ziemska – widzimy – stała się dzięki immunitetom bogatsza, wzrosła o walory dodatkowe, których dotąd nie posiadała. Możemy mówić o jej amplifikacji. To nie pozostanie bez znaczenia, albowiem poszerzona proprietas daje feudałowi pewien luz, w którym może obracać się swobodnie; władcy bowiem obojętne, co ze swoimi uprawnieniami immunista zrobi. Jego interesów to już nie naruszy. – Przyjrzyjmy się dalszej ewolucji.

13. Właściciel ziemi z wszystkimi swymi uprawnieniami, prywatnymi i genetycznie publicznymi, pragnie przeprowadzić u siebie reformę rolną, *melioracio terre*. W średniowiecznym społeczeństwie ziemskim – zdajemy sobie z tego dobrze sprawę – jest to jedyny sposób zapewnienia sobie poważniejszych korzyści z posiadanej ziemi, zwłaszcza wobec kościelnego zakazu pożyczki na procent. By tej reformy dokonać, musi ściągnąć na swoją ziemię osadników. Koloniści wszakże nie dadzą się skusić niepewną pozycją czasowego dzierżyciela gospodarstwa. Dość nie sprecyzowany obligatoryjny stosunek ich nie zadowoli. On dla nich, jak w ogóle wszelkie zobowiązania dla ludzi średniowiecza, jest nie przekonujący. Domagają się przeto mocnych praw do gruntu, praw rzeczowych, własności, i to dziedzicznej[7]. To conditio, sine qua non! – Ale to bynajmniej nie wszystko.

14. Wymuszają oni na panu, by nie tylko gruntem się z nimi podzielił. Dzięki immunitetowi dysponuje on tylu walorami, że może (i musi!) obdarzyć kolonistów choćby pewną ich częścią. Zapewnia więc kandydatów na osadników (w ramach zwolnienia ekonomicznego), że skasowane zostały na rzecz księcia wszelkie dawne daniny w zwierzętach (co prawda, rezerwuje się równocześnie nadzwyczajne świadczenia, ale na nie musi feudał wyrazić uprzednio zgodę!), że z obowiązków wojskowych utrzyma się jedynie *defensio terre*. – Obiecuje dalej, że osadnicy będą zobowiązani wobec niego, pana, tylko do ustalonych raz na zawsze ciężarów w zbożu i pieniądzu. Dorzuca ponadto, że (w ramach libertacji sądowej) koloniści jako pozwani odpowiadać będą wyłącznie na miejscu, w swojej wsi, przed swoim panem; co więcej, że wprowadzi się sądownictwo parów, wyrokowanie przez równych sobie stanem, a zatem przez innych chłopów, pod przewodnictwem chłopa-sołtysa. – Niemałe to awantaże! To jedna strona medalu.

15. Feudał posiadanymi dzięki immunitetowi walorami właścicielskimi z kolonistą się podzielił. Ale bynajmniej nie zrzekał się ich w całości! Hojność pańska miała zrozumiałe granice. W życiu nikt nie rezygnuje ze swoich praw bezinteresownie. Pana stosunek zobowiązaniowy również nie usatysfakcjonuje. On obstaje przy zachowaniu mocnych praw rzeczowych na swoim gruncie, utrzyma przeto dalej na nim własność.

W rezultacie dwie strony roszczą sobie pretensje do własności ziemi – kolonista i pan. Wyłoniła się zatem konieczność rozwiązania kompromisowego, takiego, które by zadowoliło obydwu kontrahentów. – Na czym będzie ono polegać?

[7] Posada jest więc tym samym raczej nadaniem rodzinie, a nie jednostce.

16. Trudno sobie wyobrazić, żeby z chłopa robił pan swego wspólnika, żeby ustanowił go współwłaścicielem gruntu; za duży dzielił ich dystans społeczny. Różnicy klasowej niełatwo zniweczyć. Należało przeto znaleźć rozwiązanie inne.

17. Zrekapitulujmy: właściciel ziemski, pragnąc powodzenia przedsięwziętej akcji osadniczej, obdarzy kolonistę własnością, nadając mu grunt w dziedziczne władanie. Kolonista tym samym zdobywa dla siebie bardzo mocne prawo *sui generis*, skuteczne *erga omnes*, nawet wobec swego pana. Bez wskazanych ustępstw na osiedlenie się nie zdecyduje, krótkoterminowa dzierżawa nie skłoni go do mozolnego, wieloletniego karczunku, rozłożonego nieraz na dwa pokolenia.

18. Akcję kolonizacyjną *iure Teutonico* przeprowadza pan wszakże – co oczywiste – nie po to, by się zrzekać swej własności, lecz jedynie dla pomnożenia dochodów, *cupientes magnificare et augmentare reditus ecclesie* (SUb 2, nr 383); w tej intencji nadali książęta śląscy klasztorowi w Krzeszowie przywilej lokacyjny.

Uprzytomnijmy sobie inną sytuację. Książę, obdarzając ziemią duchowieństwo czy rycerstwo – mniejsza o rację takich objawów hojności – nadawał im tylko własność prywatną, zachowując równocześnie swoje prawa władcze. To się rozumiało samo przez się[8]. Pan takich suwerennych praw, zatem publicznych – wiemy już – nie posiadał. Nadając zatem koloniście ziemię na własność, mógł – w trosce o swój interes – zachować dla siebie tylko własność.

19. W rezultacie wytworzyły się dwie własności na jednym przedmiocie, na jednym kawałku gruntu. Była to swoista, feudalna koncepcja dwu równocześnie istniejących własności, a zatem najszerszych praw rzeczowych, właścicielskich, przysługujących równocześnie dwom podmiotom prawnym, panu i chłopu. Obydwaj są *heredes* (to terminologia źródeł!), własność ich obydwu to *hereditas*[9] i obaj są udziałowcami w tej własności, choć to dwie osoby o całkiem różnym statusie społecznym: pan – właściciel ziemski, i chłop – jego poddany. – Rzecz niezrozumiała zupełnie w systemie klasycznego prawa rzymskiego.

20. Za właściciela poczytujemy tego, kto z rzeczy ciągnie pożytki i ma prawo dysponowania nią. Obie te cechy przysługują rzeczywiście i panu, i chłopu. Wszakże owe dwie własności są sobie nierówne, bo różne treścią. Inne uprawnienia właścicielskie posiada pan, inne – chłop.

---

[8] Inaczej to rozumiał fundowany przez Konrada zakon Panny Marii: myślał on od samego początku o władztwie!

[9] Por. nasz artykuł recenzyjny pt. *Legniccy kumotrzy* (w druku) [zob. w *Pismach wybranych*, t. IV).

21. Obaj mogą rozporządzać swą własnością aktami inter vivos i mortis causa. Pod tym względem pozycja ich jest równa. Wszakże jest rzeczą oczywistą, że chłop, dysponując swoim gruntem, rozporządza jedynie posiadaną na nim własnością chłopską, nie naruszając w niczym własności pańskiej. Podobna zresztą sytuacja pana: sprzedając wieś, rozporządza swą własnością nadrzędną, nie naruszając w niczym uprawnień właścicielskich chłopów.

22. Inaczej natomiast przedstawia się sprawa z pożytkami czerpanymi z owych dwu własności. Chłop ciągnie je z ziemi bezpośrednio, gospodarując na niej. Wszakże dzielić się musi swymi dochodami z panem, uiszczając mu periodyczne czynsze i świadcząc nieznaczne robocizny. Tym samym i feudał poprzez swego poddanego, a więc pośrednio, czerpie również periodyczne pożytki z tego samego gruntu. W nich przejawiają się jego prawa właścicielskie.

23. Jak ten dziwaczny z punktu widzenia prawa rzymskiego układ dwu własności na jednym przedmiocie nazwać? Zmagając się z tym zjawiskiem, które nie mieściło się nijak w systemie prawa rzymskiego, uchodzącego za ideał, za wzorzec, do którego wszystko przymierzano, stworzyli włoscy glosatorzy wyrażenie: *własność podzielona*. Jako rzecz wygodną przejęli to nazwanie historycy prawa.

24. Dla odróżnienia tych dwu własności, tak różnych treścią, posłużyli się glosatorzy specjalną terminologią; pańską własność uznali nadrzędną, *dominium directum*, chłopską – podrzędną, *dominium utile*.

25. Wszakże praktykom średniowiecznym owo wyrażenie *własność podzielona* pozostała obca. Nie mówią o niej nigdy nasze dokumenty lokacyjne. W nich – powiedzieliśmy – stale używa się tych samych terminów na oznaczenie obydwu własności: zarówno pańskiej, jak i chłopskiej, *hereditas*. Wszakże ci sami praktycy polscy świetnie się orientowali w odrębności i w hierarchii owych własności, zaprowadzając dla każdej z nich odrębne księgi wieczyste: ziemskie i grodzkie (polskie) – dla własności pańskiej, ławnicze wiejskie (jakoby niemieckie) – dla własności podrzędnej, chłopskiej.

26. Nie orientując się w tej dość skomplikowanej konstrukcji prawnej, ale zdając sobie sprawę z jakiegoś novum, na którym zasadzała się *melioracio terre*, skrybowie średniowieczni nazwali to novum w Polsce *ius Teutonicum* lub wyjątkowo *ius Alemanicum* (tylko czasem inaczej: *ius emhyteuticum*, *ius pheodale*, raz – *modalus Teutonicus*). Pod wskazanymi kryptonimami kryje się zatem w źródłach naszych własność podzielona.

27. Przy proponowanym przez nas rozumieniu *prawa niemieckiego* jako własności podzielonej dochodzimy do następującej konstatacji: obojętny jest fakt rozróżniania w owym prawie wariantów magdeburskiego, średzkiego, lubeckiego czy chełmińskiego, frankońskiego i flamandzkiego oraz przechodzenia z jednego na inne (np. z średzkiego na magdeburskie). Owe wszystkie rodzaje przynosiły z sobą na wieś polską jedno i to samo, własność podzieloną, a z nią chłopską posadę, tenure roturière, die bäuerliche Leihe[10]. I to jest istotne. Oczywiście dystynkcyj wspomnianych nie będziemy sobie lekceważyć; nie pozostają one bez znaczenia prawnego, ale rola ich leży gdzie indziej: dotyczą bowiem przede wszystkim kwestii ustrojowych i to głównie miejskich[11]. – Stawiając tezę: *ius Teutonicum* = własność podzielona, nie wyczerpaliśmy jeszcze ogółu zagadnień, związanych z prawem niemieckim (por. wyżej pkt 5), ale o wskazanym co tylko znaczeniu należy myśleć przede wszystkim, gdy omawia się proces kolonizacji *iure Teutonico* na wsi polskiej.

28. Króciutka konkluzja: średniowieczna reforma rolna, *melioracio terre*, dokonała się przy współudziale trzech podmiotów: pan dawał ziemię, zasadźca – kapitał, a kolonista – pracę. Proces ten w źródłach polskich

---

[10] W miastach równocześnie wprowadza się posadę miejską.

[11] Prawu średzkiemu poświęcił kilka artykułów prof. Zbigniew **Zdrójkowski**, *Prawo średzkie (1223–1511). Jego geneza, treść i rozpowszechnianie*; **tenże**, *Geneza prawa średzkiego i jego rola dziejowa (1223–1511)*, [w:] *Studia z dziejów Środy Śląskiej, regionu i prawa średzkiego*, Wrocław 1990, s. 53–67; **tenże**, *Lokacje osad targowych, klasztornych i miast na prawie średzkim (1223–1477)*, *o.c.*, s. 215–242. Wielce ryzykowne wydaje nam się jego sformułowanie następujące: „Prawo średzkie, dzieło Henryka Brodatego [?!], kontynuowane przez niektórych książąt i Kościół polski [...], było polską, samodzielną próbą przystosowania prawa niemieckiego do naszych potrzeb z pozbawieniem go elementów niebezpiecznych dla interesów narodowych polskich (zbyt duża autonomia miast, a na wsi – osadników niemieckich), jakie posiadało rozwinięte prawo magdebursko-wrocławskie", *Geneza...*, s. 65 (powtórzenie tej myśli, bodaj jaskrawsze w streszczeniu niemieckim: „Dank dem Erzbischof Świnka und Heinrich dem Bärtigen (zadziwiająca kolejność dwu nierównocześnie żyjących osobistości!) wurde das Neumarkter Recht unseren Erfordernissen angepasst und es wurden aus ihm die für die polnischen Nationalinteresen gefährlichen Elemente (zu grosse Autonomie der Städte und in den Dörfern – der deutschen Ansiedler), welche das entwickelte Magdeburger-Breslauer Recht enthielt, entfernt", *ib.*, s. 69. O tychże niebezpiecznych elementach prawa magdeburskiego dla polskich interesów pisywał prof. **Zdrójkowski** już dawniej, *Stan badań nad problematyką prawa średzkiego. Studium na 750-lecie pouczenia miasta Halle dla Środy Śląskiej (1235–1985)*, CPH, t. 37, z. 2, s. 75, 86. Niejasne stanowisko zajmuje ostatnio Andrzej **Wałkówski**, który w swoich studiach dyplomatycznych, a więc czysto formalnych, konstatuje, że ani Bolesława Rogatkę, ani Henryka Grubego nie interesowało osadnictwo na prawie niemieckim, *Dokumenty i kancelaria księcia Bolesława II Rogatki*, Zielona Góra 1991, s. 17, 185; **tenże**, *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego, Henryka V Grubego*, Wrocław 1991, s. 5, 140. Wydaje się, że powołany autor ma na myśli osadzanie kolonistów – Niemców.

nazywa się *prawem niemieckim*. Pod tym wyrażeniem pojawiła się u nas nowa własność ziemi, chłopska, obok dotychczasowych własności panującego, obok własności feudałów świeckich i duchownych. Zwiększyła się tym samym liczba podmiotów dysponujących tak upragnioną ongiś wartością, jaką stanowiła ziemia. Właścicielami gruntów stali się niejednokrotnie niezamożni chłopi, których nie stać było na kupno ziemi; zapłata została niejako rozłożona na raty spłacane panu wieczyście.

29. Dodatkowym następstwem *prawa niemieckiego* było ujednolicenie warstwy chłopskiej. Z rozmaitych kategoryj wolnych, niewolnych, półwolnych, przypisańców, ludności narokowej, dziesiętników i tylu innych rodzajów, co do których uczeni pozostają w wiecznym sporze, wytworzyła się dość jednolita klasa chłopów – podrzędnych właścicieli gruntów, ale właścicieli! Oczywiście nie wszyscy chłopi zdołali nimi zostać.

30. W sumie na omówionej reformie rolnej skorzystali wszyscy: panujący, właściciel ziemski, zasadźca i chłop; nie wolno pomijać i kościoła. Nastąpiło zatem powszechne wzbogacenie społeczeństwa. To rezultat średniowiecznej reformy rolnej występującej w źródłach naszych pod mianem *ius Teutonicum*.

Ius Teutonicum
Średniowieczna reforma rolna w Polsce*

1.1. *Ius Teutonicum* – olbrzymi to problem. Napisano o nim tysiące stronic. Bibliografia dotycząca *prawa niemieckiego* na Śląsku, zestawiona przez J. J. Menzla, rozciąga się na 25 stronicach petitu, a przy tym pozycje polskojęzyczne zostały uwzględnione w niej w minimalnym jedynie stopniu[1]; w ostatnich polskich publikacjach, zajmujących się również tylko częścią zagadnienia, bibliografia obejmuje w jednym wypadku 37[2], w drugim – 27 stronic znowuż petitu![3] *O prawie niemieckim* trudno zatem dzisiaj powiedzieć naprawdę coś nowego. Świetne rozprawy i studia Kazimierza Tymienieckiego wydają się po dziś dzień niedoścignione. Wyniki przezeń przedstawione są nie do podważenia. To jego oczyma – nawet bezwiednie – patrzymy dalej na *prawo niemieckie* w średniowiecznej Polsce.

Publikowane obecnie prace, świetne nieraz, metodycznie nie do zakwestionowania, nie rzucają dodatkowego światła do ustalonych już prawd. Nie zadowalają więc historyka, który jest rerum novarum avidus.

Owo *prawo niemieckie* wprowadziło w Polsce istotne zmiany – zarówno w życiu wsi, jak i miast. Nie chcielibyśmy ich lekceważyć; ale też dalecyśmy od ich wyolbrzymiania. Zastanówmy się nad znaczeniem *Ius Teutonicum* i rolą, jaką odegrało na wsi polskiej.

---

* Przedruk z: Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Szymczaka, Łódź 1994, s. 224–245.

[1] **J. J. Menzel**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts. Studien zum Urkundenwesen, zur Siedlungs-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landschaft im Mittelalter*, Würzburg 1977, s. XI–XXX.

[2] **K. Kamińska**, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r. (Studium historycznoprawne)*, Toruń 1990, ss. 235 + niepag. tablice i zestawienia. Autorka wydzieliła dwie grupy: źródła (s. 198–202) i opracowania (s. 202–235).

[3] **J. M. Piskorski**, *Kolonizacja wiejska Pomorza zachodniego w XIII i w początkach XIV wieku na tle procesów osadniczych w średniowiecznej Europie*, Poznań 1990, s. 257–283.

1.2. Rozejrzyjmy się wpierw w źródłach, które ilustrują nam pochód owego *prawa niemieckiego*. Najważniejsze to źródła prawne. Mamy ich dwa rodzaje:

a. Dokumenty; akta współczesne, poczynające się od samego końca 12. w., a wystawiane jeszcze w początkach doby nowożytnej. Jest ich setki czy tysiące. Kategorie aktów lokacyjnych przedstawił ostatnio J. J. Menzel[4], wśród nich masą informacyj o założeniach *prawa niemieckiego* wysuwają się na pierwsze miejsce przywileje sołtysie[5].

1.3. b. Ławnicze wiejskie księgi sądowe; akta – co istotne – praktyki. Wszakże, badając je, napotykamy na nieprzekraczalne dla historyka bariery z paru względów. Raz – o tej praktyce dowiadujemy się wówczas tylko, gdy protokoły z posiedzeń trybunałów wiejskich zredagowano na piśmie, a przy tym dochowały się one do naszych czasów. Tymczasem informacje tego typu są nader skąpe, ksiąg tych zachowało się bowiem niewiele. W stosunku do liczby wsi lokowanych *iure Teutonico* (samych osad na prawie średzkim naliczył Zbigniew Zdrójkowski powyżej 1300, a wsi mazowieckich na prawie chełmińskim było według A. Borkiewicz-Celińskiej 696![6]), liczba ich stosunkowo nieduża[7]. Czyżby nie wszędzie odczuwano potrzeby zapisów, *in registrum inscribere propter meliorem evidenciam* (Wara, nr 57), *propter meliorem memoriam* (Trześniów, nr 798–799)?

1.4. Po drugie – ważną rzeczą jest fakt, że nie pojawiają się one równocześnie z dokumentami, a przy tym nie ma żadnych z 13. i 14. w. W Polsce najstarsze zachowane księgi pochodzą dopiero z początku 15. stulecia (Krościenko od 1408 r., Trześniów od 1419 r., Nowa Wieś pod Krakowem od 1441 r.. Wara od 1449 r., Krzemienica od 1451 r., Jadowniki od 1454 r., Lubcza od 1457 r., Komborska Wola od 1457 r., Wola Jasienicka od 1463 r., Maszkienice od 1482 r., Bielcza od 1484 r.). Stawiono przy tym domysł, że w latach wcześniejszych zapewne nie prowadzono ich w ogóle[8], chociaż sądy ławnicze już funkcjonowały z całą pewnością. Dowodem tego – choćby informacja dokumentowa z 1371 r., z której wynika, że dziedzic Grybowa a kasztelan przemęcki sprzedał sołectwo, w którego uposażeniu

---

[4] **Menzel**, *Die schlesischen...*, s. 136–148.

[5] O nich **J. Matuszewski**, *Die Ignoranzklausel der Schultheißprvilegien*, ZRG GA 1976, 93, s. 155 [zob. *Pisma wybrane*, t. IV].

[6] **A. Borkiewicz-Celińska**, *Ze studiów nad rozwojem prawa chełmińskiego w średniowieczu we wsiach Mazowsza północno-zachodniego (ziemia płocka, zawkrzeńska, wyszogrodzka, ciechanowska)*, [w:] *Studia Culmensia Historico-Iuridica*, t. 2, s. 85–129.

[7] „Nie zakończona inwentaryzacja obejmuje ponad 100 ksiąg, głównie z terenu Małopolski"; **S. Płaza**, *Źródła drukowane do dziejów wsi w dawnej Polsce. Studium bibliograficzno-źródłoznawcze*, Kraków 1974, s. 81.

[8] **S. Kutrzeba**, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, s. 322. Może nieraz utrwalano je na luźnych kartach, które się zawieruszyły (L. Łysiak).

znajdował się *tercium denarium de omni re iudicata per scabinos*[9], jak i dane *Księgi sądowej klasztoru benedyktynek w Lubiniu*, gdzie pod 1432 r. czytamy o ławnikach wsi Jerka i Kosowo (nr 4441), choć ich księgi sądowej nie ma (por. pkt 1.6).

1.5. Ale frapująca jest nie tylko niewielka ich liczba. Ograniczają się one terytorialnie do Małopolski; nie występują natomiast poza Śląskiem w innych dzielnicach Polski[10]. Jak ten brak wytłumaczyć? Czyżby prowadzono je tylko wyjątkowo, czy też masa ich zaginęła?

1.6. W jednym wypadku znajdujemy wyjaśnienie zjawiska. Mamy na myśli sytuację w dobrach klasztoru lubińskiego. Tam bądź opat brał udział w wiejskich sadach gajonych, *nobis residentibus in iudicio bannito in Szyemowo ibidem celebrato* (nr 4472), bądź sołtys wraz z ławą zjawiał się w klasztorze dla odbycia rozprawy w obecności opata, *quia nos* [...] *Thomas* [...], *abbas monasterii Lubynensis, recognoscimus* [...], *quomodo ad nostri presenciam venientes in monasterium nostrum Lubinense* [...] *laboriosi scultetus* [...] *in bannito iudicio cum scabinis sibi assistentibus* [...] *recognoverunt coram nobis...* (nr 4474, por. też *ib.* nr 4475).

Co więcej – zakon wspomniany miał własnego notariusza publicznego, *publicus notarius eiusdem monasterii* (nr 4450–4452), którego zadaniem było prowadzenie zapisów w księgach klasztornych, *ex utraque metrice et libro causarum nostri monasterii* (nr 4448)[11], *liber claustralis* (nr 4475), *propter testimonium iussimus predictam solucionem hic roborari* (nr 4467)[12]. W tej właśnie klasztornej księdze (*liber monasterii*): *...omnia negocia, acta, facta et gesta nostrorum hominum et subditorum signantur et roborantur, notantur. aguntur et conscribuntur* (nr 4478).

---

[9] *KDWP* s.n, z. 1, nr 102.

[10] *Księga sądowa poddanych klasztoru benedyktynek w Lubiniu, SPPP*, t. 11, Kraków 1921, s. 681–698, zaczynająca się od roku 1432, nie jest w istocie księgą sądu ławniczego, lecz stanowi *metrix et liber causarum nostri monasterii* (nr 4448), *liber claustralis* (nr 4475), *liber monasterii* (nr 4478), a zatem stanowi księgę sądu patrymonialnego, klasztoru lubińskiego, **Kutrzeba**, *Historia źródeł...*, s. 323. Zawiera ona głównie dokumenty wystawione przez lubińskiego opata dla poddanych klasztornych.

[11] W skarbcu klasztornym przechowywano też przywileje sołtysie, *prvilegium eiusdem scultecie in thesaurum nostri monasterii est representatum* (nr 4457).

[12] Klasztor był żywo zainteresowany transakcjami poddanych, dotyczącymi nieruchomości, gdyż z tej okazji należała mu się dość wysoka opłata w postaci *ovis divisionis* (nr 4453, 4461–4462, 4464, 4471, 4475–4478), *ovis testimonialis* (nr 4455), *ovis solucionis* (nr 4479), *ovis divisionalis alias dzelnya offcza* (nr 4459). O owej *ovis divisionis* (raz *divisionalis*, to znów *divisoria* lub *testimonialis*) częste wzmianki w dokumentach klasztoru lubińskiego (*KDWP* s.n., t. 1, nr 245, 248, 252, 287–288, 291, 298, 301, 321–324, 327–328, 335, 337, 340); tamże stwierdzenie, że należała się ona klasztorowi *more solito* (nr 322), a znów według księgi klasztornej – *tamquam heredi legitimo iuxta ritum, modum et consuetudinem iuris* (*SPPP*, t. 11, nr 4478). O *owcy dzielnej SłStp* dwukrotnie pod hasłami *dzielny* i *owca*.

Rozumiemy, że w tych warunkach sąd ławniczy własnych ksiąg nie prowadził; nie były one potrzebne, a wieś nie musiała utrzymywać pisarza – to duża oszczędność! Ale tak przecież nie przedstawiała się sytuacja wszędzie. Czyżby więc zadowalano się wpisami sentencyj do ksiąg innych sądów[13]? A może nie notowano ich nigdzie, kontentując się decyzją ustną, ogłaszaną wszem wobec?

1.7. Poza Małopolską – akcentujemy to – wiejskie księgi ławnicze prowadzono „tylko wyjątkowo, zwyczaj ich prowadzenia tam zaczął się upowszechniać dopiero pod koniec 18. w."[14] Płaza notuje sporą ich liczbę także w archiwach śląskich[15]. Ale z jakiego okresu? Czy zahaczały jeszcze o średniowiecze? W każdym razie żadnej z nich dotąd nie wydano drukiem[16]. Ten brak odczuwamy jako szczególnie dotkliwy[17].

1.8. W każdym razie przyjmuje się, że nie one były wzorcem dla małopolskich ksiąg ławniczych. Te pojawiły się pod wpływem polskich sądów ziemskich[18] i miejskich?[19] Ale dlaczego naśladowała je tylko Małopolska?

1.9. Te dwie wspomniane kategorie źródeł – dokumenty i ławnicze księgi – uzupełniają się wzajemnie. Pierwsze informują o *melioracio*[20] *terre*

---

[13] „W Wielkopolsce bardzo często rolę ksiąg sądowych wiejskich odgrywały księgi miejskie", **Płaza**, *Źródła...*, s. 81.

[14] *Ibidem*, s. 80.

[15] *Ibidem*.

[16] *Ibidem*, s. 82–83.

[17] Wiejskie księgi ławnicze w nauce niemieckiej nie wzbudziły większego zainteresowania, choć liczba ich jest ogromna. Wydawca *Das Schöffenbuch der Gemeinde Niederhalbendorf bei Schönberg O. = L. 1569–1657*, Neues Lausitzisches Magazin, Bd. 101, Görlitz 1925, stwierdza, że w samych pruskich Łużycach Górnych liczba ich przekracza dobrze 600 jednostek (s. 33), przy czym tylko dziewięć z nich jest starszych od publikowanego przezeń zabytku, wszakże po większej części tylko o kilka lat (s. 34, przyp. 1).

[18] Ławy wiejskie pozostawały rzeczywiście w kontakcie z sądami ziemskimi. O udziale sędziego ziemskiego w posiedzeniach wiejskiego trybunału **L. Łysiak**; przypuszczalnie był ów sędzia nawet związany z założeniem wiejskiej księgi (Wara, s. 15, 21)! Pamiętajmy zresztą o tym, że niejednokrotnie sołtysem bywał szlachcic: *nobilis dominus Iacobus Roschoszky, scultetus istius dominio* (Kombornia nr 172, oraz *ib.*, nr 192, 194), mimo że przywileje tylokrotnie zastrzegają, iż sołectwo sprzedać wolno tylko plebejowi, *non nobili!* Tymczasem **R. Hübner** zastanawia się nad tym, czy nie znane „auf dem platten Land" w Niemczech, a występujące w krajach korony czeskiej i w Polsce księgi ziemskie (Landtafeln) powstały „entweder auf nationalslawischer Grundlage oder unter dem Einfluss des deutschen Rechts", *Grundzüge des deutschen Privatrechts*, Leipzig 1930, s. 237.

[19] **Płaza**, *Źródła...*, s. 79–80, gdzie zreferowana polemika między S. Grodziskim i L. Łysiakiem.

[20] Wyraz dość pospolity, *intendens melioracioni ville* (Pol. 21, nr 292, rok 1351), pojawi się nieraz w formie czasownikowej: *...quia videntes desertationes hereditatis* [...] *Laziska et volentes eandem hereditatem meliorare...* (*KDWP* 4, nr 2065, rok 1353), także w sensie

przeprowadzanej *iure Teutonico*, drugie wskazują niedwuznacznie na następstwa tej „melioracji"[21]: pełno w nich chłopskich transakcyj ziemią: sprzedaże, zamiany, zastawy, dożywocia[22], ustanowienia opieki, dziedziców itd., a więc przede wszystkim sprawy cywilne[23]. One niedwuznacznie świadczą o tym, że chłopi osadzeni na *prawie niemieckim* występują w roli właścicieli gruntów! *Prawo niemieckie* dokonało widocznie ich uwłaszczenia. Jak tę wieśniaczą własność ówcześnie rozumiano, jakie miała ona rozmiary, rozpatrzymy niżej. Z góry podkreślamy – zgodnie z literaturą – nie była to własność w rozumieniu prawa rzymskiego czy prawa nam współczesnego[24].

1.10. Uzupełnienie źródeł prawnych stanowią księgi o charakterze gospodarczym, księgi uposażeń, których jest niewiele[25].

2.1. Co zatem znaczy w Polsce *melioracio terre*, przeprowadzana *iure Teutonico*? Żeby trafnie ująć ów proces osadniczy, uprzytomnijmy sobie, że jest on wtórny wobec innego zjawiska, występującego u nas wcześniej. Wyprzedził je mianowicie immunitet. *Prawa niemieckiego* wprost nie wyobrażamy sobie bez wcześniejszej lub równoczesnej akcji immunizacyjnej. Ono bez niej nie istniało; nawet pojawić się nie mogło z racyj, o których niżej.

2.2. Wiemy, co myślał panujący, nadając właścicielowi ziemskiemu, duchownemu czy świeckiemu, ową *immunitas*, nazywaną nieraz *libertas*. Chodziło mu o:

a) wolność podatkową; w dokumentach wymienia się szczegółowo znoszone ciężary, a niejednokrotnie – ponieważ rzecz idzie *super iuribus*

---

rolno-technicznym: *...tenebitur meliorare fimo unum stadium agri quolibet anno...* (Trześniów, nr 772). Polskie tłumaczenie terminu *melioracio* z 1484 r. przytaczamy w studium *Wojciech-Adalbertus w „Schlesisches Urkundenbuch"*, RKJ 1992, t. 37, s. 101, przyp. 75.

[21] Ona z konieczności pociągała za sobą ujemne następstwa dla dawniejszego typu eksploatacji, np. bartniczej: *...et si apes, que in silva sunt eiusdem ville, perire contingat per melioracionem el locacionem...* (*KDWP* 2, nr 672, rok 1291).

[22] Częste, zwłaszcza w dobie nowożytnej, kryją się pod formą kontraktów kupna-sprzedaży, zawartych miedzy rodzicami a dziećmi, przy czym zapłatę przewiduje się w ratach rocznych, *ratificatio*, *annualis solutio* (Trześniów, nr 1352), *solutio annualis solutionis* (*ib.*, nr 1353), *rata* (*ib.*, nr 1423), *annualis ratha* (*ib.*, nr 1395), *roczyzna* (*ib.*, nr 1373, 1388 i in.), *dał pieniędzy roczyznych* (*ib.*, nr 1339), *rocznych pieniędzy* (*ib.*, nr 1440) w wysokości jednej grzywny, płatnych przez kilka czy kilkanaście lat, a więc – domyślamy się – do śmierci pozornych sprzedawców. – Subst. *roczyzna* i adiect. *roczny* znane *SlStp*, brak w nim natomiast adiect. *roczyzny*.

[23] Ten charakter utrzymają w dobie nowożytnej, **R. Łaszewski**, *Wiejskie prawo karne w Polsce XVII i XVIII wieku*, Toruń 1988, s. 11–12.

[24] „Eigentümer im heute geläufigen Sinne waren sie nicht", **Menzel**, *Die schlesischen...*, s. 45, przyp. 231; s. 46, przyp. 237.

[25] Por. **Płaza**, *Źródła...*, s. 99–103.

Polonicalibus, veteri more non bene expressis (*KDWP* 2, nr 673, rok 1291) – pomieszcza się ogólnikową klauzulę egzempcyjną *ab omni exactione iuris Polonie* (*KDWP* 1, nr 258, rok 1247); *ab omni solucione censuali aliorumque iurium* (*ib.*, nr 430, rok 1267); *ab aliis omnibus gravaminibus seu exactionibus, secundum iura Polonica institutis* (*ib.*, nr 504, rok 1281[26]). Jeśli tylko przenoszono wieś z prawa polskiego na prawo niemieckie, zwalniano wówczas od wszelkich świadczeń, *que ius Theutonicum perturbare consueverunt* (*KDWP* 2, nr 1119, rok 1332), albo zrównywano w uprawnieniach z chłopami książęcymi: *...et breviter, quidquid iuris nostri homines, in nostris villis Theutonicalibus degentes habere dignoscuntur, idem ius habeat villa memorata* (*ib.*, 2 nr 627, rok 1288). Odtąd chłopi mieszkający w dobrach prywatnych, duchownych czy świeckich, nie będą oddawać władcy starych świadczeń, tzw. ciężarów prawa książęcego, na które składały się, obok pewnych usług, przede wszystkim świadczenia zwierzęce.

b) Chłopu gwarantuje się również wolność od służby wojskowej poza wyjątkową, nieodzowną, przeto sprzeciwu niczyjego nie budzącą *defensio terre*, w której zainteresowani byli wszyscy mieszkańcy kraju; nie tylko władca, ale i szerokie warstwy społeczeństwa łącznie z właścicielami majątków ziemskich.

2.3. Nie znaczy to wszakże, by panujący rezygnował na przyszłość w ogóle z wszelkich świadczeń, choć postanowienia niektórych dokumentów – zdawałoby się – upoważniają nieraz do podobnych twierdzeń[27]. Przewiduje się mianowicie ciężary nowe, najczęściej w pieniądzu, nieraz i w zbożu[28].

[26] Por. **J. Matuszewski**, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościola w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936, s. 78 i passim.

[27] Charakterystyczne, że tego typu arcyliberalne sformułowania pojawią się w aktach nadających prawo niemieckie; zwalniają one od wszelkich świadczeń, *ab omnibus exactionibus Polonicis et Theutonicis* (*KDWP* 1, nr 516, rok 1282; druk z oryginału daje **S. Krzyżanowski**, *Dyplomy i kancelaria Przemysława II*, Kraków 1890, nr 1), *sive Theutonicalibus, seu Polonicalibus* (*KDWP* 2, nr 624, rok 1288), *ab omnibus solucionibus Polonicalibus seu Theutonicis* [...] *et ab omnibus solucionibus sint immunes, que ad nostri ducatus usum provenire dinoscuntur* (*ib.*, nr 691, rok 1292), *ab omni exactione Polonica seu Theutonica* (*ib.*, nr 739, rok 1295), *sed liberi sint ab omni exactione et solucione Polonica seu Theutonica* (*KDWP* 4, nr 2060, rok 1295), *quod nullam exactionem in bonis ecclesie vel petitionem, tam in iure Theutonico quam Polonico faciemus* (*KDWP*, 2, nr 787, rok 1298). W tym duchu zredagowany też na imię Przemysła II, sfabrykowany w 14. w. falsyfikat rzekomo z 1288 r. (por. **J. Matuszewski**, *Immunitet...*, s. 357, przyp. 3), w którym czytamy: *...ita tamen, quod ad ius Theutonicum iam expressatum in perpetuum nullum respectum in aliquibus exaccionibus penitus habeamus...* (*ib.*, nr 712). Jak do takich egzempcyj ustosunkowała się praktyka? Czy respektowano je długo?

[28] Wyjątkowa postać zastrzeżenia książąt łęczycko-kujawskich: *...expiratis hiis annis* (12 lat wolnizny), *idem ius in eadem villa habebimus, quod alii principes in villis militalibus, eodem iure locatis, habere consueverunt*, [...] *iure tamen Theutonicali in eadem villa semper permanente...* (*KDWP* 2, nr 627).

Wszakże nakładać je może panujący jedynie w wypadkach nadzwyczajnych (dokumentom śląskim[29], podobnie mazowieckim[30] nieobce są zachodnioeuropejskie 3 względnie 4 *casus*) lub tylko za zgodą właściciela ziemskiego. Ten zaś nie będzie jej chętnie udzielał, bo one biją w niego samego. Rękojmia zatem dość przekonująca.

2.4. Drugim składnikiem immunitetu było zwolnienie od sądownictwa księcia i jego urzędników. Chłopi, pozwani przez innych poddanych tego samego pana, mają odtąd odpowiadać tylko przed swoim panem. W starszych nadaniach wyłącza się zwykle spod libertacji ciężkie przestępstwa, *causae maiores*, zarezerwowane w dalszym ciągu dla księcia, *exceptis iuribus et causis magnis, que dominio nostro cedunt* (*KDWP* 1, nr 281, rok 1250), z reguły z obwarowaniem *littera et sigillo ducis*. Pod tym względem szczególnie oporni wobec rozszerzenia zwolnień także na sprawy „większe" okazali się władcy śląscy; ale i oni od lat dziewięćdziesiątych 13. stulecia ze swych dotychczasowych zastrzeżeń zrezygnują również[31]. Nawet *iudicia maiora* przejdą w całości do kompetencji właściciela ziemskiego[32]; on w swych dobrach stanie się sędzią wyłącznym, a tym samym instancją najwyższą[33]. Istotne tu – dodajmy – że z uprawnieniami sądowymi łączyło się prawo poboru kar, *iudicata percipientes ex integro* (*KDWP* 2, nr 639, rok 1289).

2.5. W rezultacie immunitet wprowadził *defensio ab introitu iudicis*. Urzędnik książęcy, a w dużym stopniu i sam władca, nie mieli odtąd wstępu na grunt feudała ani po to, by domagać się świadczeń, ani by wymierzać tam sprawiedliwość. Nastąpiło przeto rozkawałkowanie władzy zwierzchniej przez związanie jej daleko posunięte, acz niepełne, z wielką własnością ziemską[34].

---

[29] **Menzel**, *Die schlesischen...*, s. 43, przyp. 215, sądzi słusznie, że pojawiły się one w Polsce według wszelkiego prawdopodobieństwa za wzorem niemieckim.

[30] *KDWP* 3, nr 1735, rok 1377; por. **Borkiewicz-Celińska**, *Ze studiów...*, s. 110.

[31] **Z. Wojciechowski**, *Ustrój polityczny Śląska w okresie do 1327/29 r.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do r. 1400*, t. 1, s. 709–710, 714.

[32] W przywileju z 1268 r. (*KDWP* 1, nr 608) przekazuje książę kujawski, Ziemomysł, sołtysowi biskupa włocławskiego sprawy o fałszerstwo monety *ad querelam nostri nuncii*. Co więcej, sądzi tenże sołtys, nawet w wypadku odmowy udziału w wojnie obronnej ziemi kujawskiej, zastrzeżonym w wymiarze jeden zbrojny na 20 łanów: *...causam, quam scultetus loci illius, si fuerit, et si non fuerit – discutiet procurator.*

[33] Ze zrozumiałym zastrzeżeniem, najczęściej przemilczanym: *...excepto duntaxat casu negligencie in reddenda iusticia*, np. *KDWP* 1, nr 532, rok 1284. Czy ktoś wykonania tego przepisu pilnował?

[34] W Polsce zatem upowszechnia się reguła: *fief et justice font tout un*: wszyscy właściciele ziemscy stali się w swoich dobrach sędziami!

2.6. Prywatny właściciel włości nabywał eo ipso – powiedzielibyśmy dzisiaj – uprawnień natury publicznej. Wytworzyły się zatem władztwa gruntowe, *dominia*, *państwa* (przez małe p), które należałoby przeciwstawić *Państwu* (przez duże p)[35]. Pan gruntowy stawał się niejako władcą w swych dobrach.

2.7. Wypowiedziany co tylko pogląd trąci – być może – pewnym anachronizmem. Średniowieczni książęta nie odczuwali utraty odstępowanych przez siebie uprawnień jako ograniczenia swego władztwa. Widać to zwłaszcza na wymiarze sprawiedliwości. Zapatrywali się oni nań realnie, tzn. fiskalnie. Przywiązywali wagę do spraw ciężkich – takich, które pociągały za sobą konfiskatę mienia nieruchomego. Z *Księgi Henrykowskiej* dobrze wiemy, ile „zarabiał" panujący na *latrocinia* swoich rycerzyków. Tymczasem z drobnych spraw wiejskich niewiele dało się wycisnąć. Niewysoka kara *trzysta* nie mogła uchodzić za wystarczający bodziec wysokiej interwencji. Po co sporami prostaczków się zajmować, skoro zapewniały one nieznaczną tylko rekompensatę? Toż to rzecz nie warta fatygi!

Ale ktoś je rozpatrywać musi, niech wiec zajmie się nimi ktoś inny. Władca zatem nie miał żadnych wahań, by przerzucić zrazu *iudicia minora*. Później, pod niemałą presją społeczną, także *causae maiores* przeszły na barki feudała. Ten zresztą – zobaczymy – przekaże je prędko dalej. I w nim bowiem sprawy pospólstwa z wspomnianych racyj nie budziły również szczególnego zainteresowania!

3.1. Omówione *libertates*, nabywane dla poddanych, ale w interesie pana[36], zaprowadzające – powtarzamy – władztwo gruntowe, wiążemy z immunitetem; i tylko z nim. Nie przypiszemy tu żadnej zasługi *prawu niemieckiemu*, mimo że niejednokrotnie nadaje się je równocześnie z immunitetem[37]. Gdy chodzi o wolności – tak istotne z punktu widzenia jurysty – *prawo niemieckie*, owo *ius novum, quod est confectum in Sroda scilicet vel unde ius illud processisse* (*KDWP* 2, nr 727, rok 1294) nie wniosło niczego nowego; to nie było jego zadanie[38]. Tezę tę uzasadniają najwyraźniej następujące fakty.

---

[35] Por. **J. Matuszewski**, *O państwie i Państwie*, CPH 1958, 10, z. 2, s. 77–104 [zob. *Pisma wybrane*, t. II].

[36] Por. ust. 3.3.

[37] Por. przywilej Bolesława Pobożnego dla sołtysa z 1272 r. (*KDWP* 1, nr 447).

[38] Tymczasem **W. Maas** w swojej głośnej rozprawie *„Loi de Beaumont" und Ius Theutonicum* (*VSWG* 1939, 32, s. 209–227), nie dostrzegając jakby akcji immunizacyjnej, przypisał w czambuł wszystkie jej dobrodziejstwa *prawu niemieckiemu*. Za nim poszedł w dużej mierze **J. J. Menzel**, który przytacza jego zestawienia, choć równocześnie prostuje nietrafne wypowiedzi swego poprzednika (*Die schlesischen...*, s. 45–46).

3.2. Niejednokrotnie władca akcentował to, iż nadaje *liberum arbitrium locandi ius Theutonicum* (*KDWP* 1, nr 535, rok 1284), *eciam habeant arbitrium ibidem locandi ius Theutonicum libere* (*KDWP* 2, nr 621, rok 1288), *si voluerint, hereditatem eandem poterunt, iam nostra licencia super hoc habita, iure Theutonico tradere exolendam* (*ib.*, nr 629, rok 1288). Przymusu wprowadzenia *prawa niemieckiego* nie było nigdy[39], wykorzystanie nadania zależało od woli obdarowanego.

Ileż razy ziemianin, otrzymujący przywilej na prawo niemieckie, z niego nie korzystał. Przewiduje się bowiem: ...*si autem aliquam villam* [...] *pro se iure Polonicali voluerit reservare* (*KDWP* 2, nr 1131, rok 1334). Choć osada rządziła się nadal prawem polskim, władztwa gruntowe, następstwa immunitetu, rodzące się jak grzyby po deszczu, nawet bez dokumentacji pisemnej, pozostawały na wsi nabytkiem trwałym.

3.3. Co więcej, wystawcy nadają swobodę wyboru prawa, na którym wieś ma być osadzona: *dantes plenam libertatem ipsas (villas) in iure Theutonico vel quocunque alio locandi* (*KDWP* 1, nr 504, rok 1281); w 1284 r. klaryskom gnieźnieńskim: ...*concedimus* [...] *plenam libertatis facultatem predictam villam iure Theutonico locandi, vel secundum quod in posterum videbitur expedire*... (*ib.*, nr 550); upoważnia się klasztor byszewski do osadnictwa *iure Theutonico Meydeburgensi vel alio quocunque* (*ib.*, nr 637, rok 1289), zwolnienie od ciężarów *iuris Theutonici sive Polonici* (**Menzel**, nr 117, rok 1292), *concedimus* [...] *plenam facultatem predictas villa iure Theutonico locandi, vel secundum quod in posterum videbitur expedire* (*ib.*, nr 726, rok 1295), *libertatem, quod ipsas (villas) in quocunque iure* [...] *sive Theutonico sive alio possint locare* (*ib.*, nr 743, rok 1296), *ut ipsam (villas) iure Theutonico vel alio* [...] *valeant collocare* (*ib.*, nr 804, rok 1299), *iure Theutonico vel alio quocunque* (*ib.*, nr 1049, rok 1325), *iure Theutonico vel alio* [...] *ad locandum et exponendum* (*ib.*, nr 1235, rok 1344). Zatem na takim, *quo eidem* (arcybiskupowi) *utilius videbitur expedire* (*KDWP* 2, nr 1235, rok 1344).

3.4. Jakież to i n n e prawo miał wystawca na myśli? Nie mamy co do tego żadnych wątpliwości: chodziło o prawo p o l s k i e. Ileż bowiem razy pozwalano równocześnie osadzać *iure Theutonico vel Polonico* (*SUb* 4, nr 54, rok 1267)[40]; plebani mszczonowscy jeszcze w 1381 r. *iure suo, quo*

[39] Nie dopatrywalibyśmy się go nawet w następującym sformułowaniu: *cuius locatio Teutonicalis esse debet* (*KDWP* 1, nr 240, rok 1243).

[40] Por. tak charakterystyczny zwrot przywileju Przemysła II z 1280 r. dla klasztoru w Obrze: ...*liberum damus arbitrium locandi ius Theutonicum eo iure, quo omnes civitates et ville in districtu nostri dominii collocantur* (*KDWP* 1, nr 497). O lokacjach do wyboru na prawie polskim lub niemieckim – **R. Grodecki**, *Wole i lgoty. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 45–65.

ipsis placuerit, Polonico aut Culmensi Theutonico [...] *iudicabunt* (*KDWP* 3, nr 1797).

4.1. Z pewnością zatem nie na wprowadzaniu władztwa gruntowego zasadzało się *ius Teutonicum*. Zapytamy więc: co przynosiło ono od siebie? Jaki jego wkład w przebudowę stosunków na wsi polskiej? Czyżby ograniczało się do powtórzenia postanowień immunitetowych, czyżby poza nie nie wychodziło? Tak ujmować rzeczy nie wolno. Dokumenty wskazują wyraźnie na wagę, jaką przywiązywano do nadań *prawa niemieckiego*. Źródłowej opinii sobie nie lekceważymy: ona dla nas wiążąca. Sens tego prawa kryje się widocznie poza libertacją ekonomiczną i sądową, szukać go należy poza obydwoma immunitetami. Ono związane było z osadnictwem! I tylko z nim. To było prawo osadnicze! Tam więc, gdzie wystawca przywileju nie przewiduje akcji osadniczej, nadaje zawsze immunitet „czysty"![41]

4.2. Egzempcję immunitetową – stwierdziliśmy to wyżej – nadawał panujący bynajmniej nie w interesie chłopa, lecz właściciela ziemskiego. To on miał z niej ciągnąć korzyści[42]. Tak to wyglądało zarówno z perspektywy panującego, jak i immunisty. Przywileje immunitetowe nie pozostawiają pod tym względem żadnych wątpliwości. „Dokumenty najwyraźniej stwierdzają, że przy zwolnieniu chodzi o zwiększenie możliwości wydatniejszego obciążania chłopów świadczeniami na rzecz kościoła, lub też że korzyść z immunitetu ciągnąć ma instytut immunitetem obdarzony, albo też wprost przekazują uprawnionemu pobór uchylanych świadczeń, względnie postanawiają, że odtąd ludność ma pracować wyłącznie na rzecz kościoła", *sed tantum domino suo* [...] *subiecti omnia servicia, que nostro et nostrorum successorum dominia facere deberent, ad plenum exhibeant* (*SUb* 4, nr 54).

4.3. Takiż sam cel przyświecał nadaniom *prawa niemieckiego*: *...damus* [...] *in prefata hereditate Theutonicum ius, eiusdem Theutonici iuris lucro cum omnibus utilitatibus libere in perpetuo possidendo* (*KDWP* 1, nr 447, rok 1272); nadając rycerzowi *plenarium ius Theutonicum*, postanawia Przemysł II,

[41] *KDWP* 1, nr 475 (1278 r.), 485, 488, 518, 509, 516, 520, 534, 536–540, 507, 673, 689, 707 (1293 r.). Zauważ: wszystkie powołane tu dyplomy pochodzą z ostatniej ćwierci 13. w., kiedy to prawo niemieckie znajdowało już w Polsce powszechne zastosowanie, jak o tym świadczy akt Przemysła II z 1292 r.: *...eo iure, quo omnes ville Theutonicales in dominio nostro dignoscuntur locari* (*KDWP* 2, nr 680) lub nieco tylko późniejszy akt biskupa poznańskiego z 1310 r.: *...et nichilominus omnia iura et servicia alia, que nunc sunt in villis Theutonicalibus et que excrescent in posterum, nobis et nostris successoribus exhibebunt, que alii exhibent et exhibere debent suis dominis, in iure Theutonico constituti* (*ib.*, nr 935).

[42] Nie znaczy to jednak, by wystawca aktu, książę, nie wiązał z akcją kolonizacyjną *iure Teutonico* równocześnie interesu państwa, *et etiam statum terre nostre cupientes in melius reformare* (*KDWP* 1, nr 535, rok 1284).

ut id, quod habuit in iure Polonico, in iure Theutonico obtineret (*KDWP* 2, nr 718, rok 1294)[43], klasztor w Ołoboku otrzymał prawo lokacji na prawie niemieckim, *vel secundum quod in posterum videbitur expedire, ad usus proprios convertendi* (*ib.*, nr 726, rok: 1295), *eo iure Theutonico locare possint, quo sibi* [...] *videbitur expedire* (*ib.*, 2 nr 740, rok 1295), *in quocunque iure sibi magis utili* (*ib.*, nr 743, rok 1296), *secundum quod sibi vel suis videbitur utilius expedire* (*ib.*, nr 807, rok 1299), *iure Theutonico vel alio, quocunque ipsis utilius et conveniencius videbitur expedire* (*ib.*, nr 804, rok 1299), *prout domui sue viderint melius canvenire* (*ib.*, nr 3049, rok 1325)[44].

4.4. Jak się teraz dwór urządzi w swoim majątku, to już panującego niewiele obchodziło; po obszernych nadaniach immunitetowych, jego interesów to nie dotyczyło. Tym samym właściciel ziemski dzięki immunitetowi uzyskał – jak się wyraża Z. Wojciechowski – pełny oddech gospodarczy[45]. Otrzymane uprawnienia, stwarzające władztwo gruntowe, dawały mu duży luz. Nań zwracamy tu uwagę szczególną.

5.1. Tak hojnie wyposażony przez władcę zwolnieniami immunitetowymi[46] i *prawem niemieckim* ziemski właściciel przedsiębierze akcję osadniczą[47]. Jest rzeczą oczywistą, że otrzymawszy wspomniane libertacje dla siebie, przeprowadzi także osadnictwo dla własnych korzyści, po to, by zwiększyć swoje dochody, *ut maiorem censum de terris recipiant* (*KDWP* 1, nr 274, rok 1248), *ius et fructum in eis* [Teutonicis] *percepturus* (*ib.*, nr 399, rok 1262), *eiusdem iuris Theutonici fructus integraliter percipiendo* (*ib.*, nr 545, rok 1284), *ad usus proprios convertendam* (*ib.*, nr 550, rok 1284); *penas sive emendas iuxta ius Theutonicum percipient iudicati* (*KDWP* 2, nr 1119, rok 1332). Dlatego nadano mu *prawo niemieckie!* Zwiększenie własnych zysków to bodziec dla pana istotny. Swój interes uwzględni więc przy wspomnianej akcji w pierwszym rzędzie: inaczej by się kolonizacji w ogóle nie podejmował!

---

[43] Por. też przywilej biskupa poznańskiego z 1310 r., powołany wyżej w przyp. 41.

[44] Już kiedyś **K. Tymieniecki** stwierdzał, że *prawo niemieckie* stanowiło „jedynie dalszy rozwój form eksploatacyjnych uprawianych przez wielką własność". *Najdawniejsza polska ustawa dworska*, [w:] *Studia z historii* [...] *poświęcone Bujakowi*, s. 21–44.

[45] **Wojciechowski**, *Ustrój...*, s. 680. Wraz z regaliami, cłami i monopolami stwarzał immunitet pełne warunki dla rozwoju wielkiej własności ziemskiej (*ib.*, s. 657).

[46] Koloniści przyjeżdżający do Polski w celu osadzenia się w dobrach klasztornych zostają nieraz zwolnieni także od ceł: *...omni tempore libertatis eorum, id est annis decem ab anno Domini 1233* (*KDWP* 1, nr 157); *...fratres igitur iam nominati monasterii et res, et currus et homines ipsorum, qui intraverint ad possidendas hereditates eorum, in omni dominio nostro a solutione thelonei exemptos esse perpetuo concedimus* (*ib.*, nr 350, rok 1257).

[47] Samo osadnictwo nie jest rzeczą nowa, istniało ono – zaryzykujemy wypowiedź – zawsze, a więc jeszcze przed pojawieniem się prawa niemieckiego, por. **Grodecki**, *Wole...*, s. 2, 21; już wówczas mogły występować *nove ville* (*ib.*, s. 59).

5.2. Wszakże, starając się o osadnika, pan nie mógł nie liczyć się z owym ewentualnym kontrahentem, dobrowolnym kolonistą. Nie dysponował przecież wobec niego żadnym przymusem. To drogą dobrowolnej umowy ustali się stosunek między panem a chłopem[48]. Starając się znaleźć jak najwięcej chętnych, stworzyć musiał pan taki dla nich bodziec, który by skłonił ich do dalekiej nieraz wędrówki. W przeciwnym razie kandydat na osadnika oferty nie przyjmie, zamierzone przedsięwzięcie skończy się fiaskiem. – Kompromis zatem konieczny.

5.3. Rzecz sprowadza się do tego, w jakim stopniu podzieli się teraz pan z kolonistą posiadanym immunitetem, co ustąpi zeń osadnikowi, jakie tym samym otwierają się dla ostatniego szansę. I tu widzimy sens *prawa niemieckiego*, jego istotną funkcję.

6.1. Pan – powiedzieliśmy – dysponował szerokim luzem, powstałym dzięki immunitetom: ekonomicznemu i sądowemu. Upoważniony przezeń lokator dopiero wówczas wszczynał akcję werbunkową, połączoną z niemałym mozołem, *fundationis labor* (*KDWP* 2, nr 865, rok 1303). Bez immunitetowych wolności nie spotkałby się w ogóle z odpowiedzią na swój apel.

Nic nie stoi teraz na przeszkodzie temu, by zapewnić osadnika o szczególnie korzystnej sytuacji, w jakiej się znajdzie na nowej siedzibie. W pierwszym rzędzie zagwarantuje się mu wolność podatkową. W przedstawionych wyżej warunkach (por. ust. 2.2) ucisk ze strony władcy z pewnością koloniście nie grozi. – Tyle o luzie powstałym dzięki immunitetowi ekonomicznemu.

6.2. Nie inaczej przedstawia się sytuacja z libertacją sądową. Prawda, i przedtem chłopa sądził feudał, i teraz będzie jego orzecznictwu podlegał. Ale obecnie sędzią będzie jego własny pan, zainteresowany żywo w utrzymaniu swego poddanego w dobrej pozycji ekonomicznej, bo to jego człowiek. Nie będzie więc wymierzał kar, które by go niweczyły całkowicie; co więcej – strzegł się będzie nawet takich, które by ograniczały zdolność produkcyjną poddanego.

6.3. Równocześnie polepszy się sytuacja osadnika pod tym względem, że odpowiadać będzie odtąd przed sądem miejscowym, we wsi, w której mieszka[49]. Odpadały więc, i to na zawsze, trudy związane z udawaniem się na rozprawę do daleko położonego sądu. Rozumiemy, jak dawniejszy układ

[48] Pomijamy tu kwestię pośrednictwa zasadźcy.

[49] Również tylko na miejscu może być więziony: *...et licet magna causa super dictos incolas emerserit, nusquam captiventur seu citentur, nisi in predictis hereditatibus* (*KDWP* 4, nr 2057, rok 1280); por. **J. Matuszewski**, *Stodoła i solnik*, RKJ 1992, t. 37, s. 120, przyp. 23.

był dla podsądnego uciążliwy[50] przy ówczesnych środkach komunikacyjnych (głównie *pedester*) i – siłą rzeczy – przy wielodniowym oderwaniu od warsztatu pracy: bez ręki gospodarza gospodarka sama z pewnością nie szła.

6.4. Co więcej, w wymiarze sprawiedliwości tkwił dodatkowy atut do dyspozycji pana: mógł zezwolić na wprowadzenie sądownictwa parów (*iudicium parium*). Niech się poddani sądzą sami, przynajmniej na *iudicia parva!* Sprawiedliwość wydawała się wówczas zapewniona, a mozół codzienny zdjęty z bark feudała. Utrzyma się taką regułę nawet w sprawach cięższych, *omnes causas magnas et parvas* (*KDWP* 2, nr 680, rok 1292), acz zawsze z możliwą pańską interwencją nadzorczą w postaci trzykrotnych w roku *iudicia magna* (*generalia*) odbywanych na koszt wsi i sołtysa, zmuszonych do wyprawienia *prandia iudicialia*[51].

6.5. Sekret wymienionych wyżej nowości, tak korzystnych dla osadnika, mieści się niewątpliwie w immunitecie; to nie małe awantaże oferowane chłopu. Ale jeszcze nie wszystkie. Zważmy na to, że również wysiłek wymagany od kolonisty był ogromny – jak świadczą o tym długie okresy wolnizny, przyznawane *sectores silvarum*, sięgające nieraz 24 lat[52], a więc rozciągające się faktycznie na dwa pokolenia, zważywszy na krótkotrwałość życia ludności średniowiecznej. Za wieloletni trud zażąda kolonista dla siebie rekompensaty dalszej.

---

[50] Akcentuje to wczesny przywilej Henryka Brodatego z 1203 r.: ...*non provocentur, nisi ad iudicem Theutonicis propinquiorem, vel – si eis placet – ad proximum ville, cui insident, castellanum*... (*SUb* 1, nr 77); podobnie przywilej Włodzisława Odonica z 1233 r., zastrzegający sądownictwo księcia *in nostra solius audientia, in castro tamen propinquiori* (*KDWP* 1, nr 153); w przywileju dla ziemi wschowskiej zastrzega Kazimierz Wielki, że jej mieszkańcy sądzeni będą tylko we Wschowie (*KDWP* 2, nr 1282, rok 1349). Por. też charakterystyczny wielce inny akt tegoż władcy z 1369 r. dla Bartosza z Wezenburga, przewidujący obowiązek odpowiadania przed królem (nawet!) *in districtu Calisiensi et non aliunde* (*KDWP* 3, nr 1618). Takież same racje skłaniały papieży do wydawania specjalnych zwolnień; w bulli dla klasztoru trzebnickiego z 1256 r. spotykamy się z następującym postanowieniem: ...*ut extra civitatem vel diocesem Wratislaviensem super bona, que infra illas habetis, in causam trahi per litteram apostolice sedis vel legatorum ipsius minime valeatis*... (*SUb* 3, nr 198). W przywileju papieża Urbana IV czytamy: ...*nullum clericum vel laicum eiusdem provincie ultra duas dietas extra suam diocesim volumus evocari*... (*ib.*, nr 451, rok 1263).

[51] Późniejszy rozwój, który doprowadził w krajach na wschód od Łaby do wtórnego, zaostrzonego poddaństwa (verschärftes Leibeigentum), a w związku z tym i do utraty samorządnego charakteru sądów wiejskich – staną się one organem dworu – stanowi już zagadnienie odrębne.

[52] Wyjątkowo je przekraczały, nawet wynosiły lat 30! Grodecki skłonny byłby uznać trzydziestoletnią wolniznę przywileju z 1262 r. (*KDKK* 1, nr 63) za nowy rys osadnictwa na prawie polskim, do którego ten akt prawdopodobnie się odnosi (*Wole*..., s. 15).

6.6. Żeby przekonać kolonistę, jaką do niego feudał przywiązuje wagę, zagwarantuje mu szacunek dla jego godności osobistej. Najlepiej charakteryzuje postawę pana wobec osadnika późny zresztą zwrot, jakim się odzywa syn wojewody, Stanisław z Pilicy, do swego niesłusznie obwinionego chłopa i jego sąsiadów: *...liber brwder vnd auch liber gebawren, gy vnd genere dich alls eyn frumer man vnd lo dich awch frey* (Krzemienica, nr 658, rok 1480)[53]. Ileż będzie procesów o cześć chłopską przed sądami ławniczymi; toż to niemal połowa spraw, toczących się przed nimi[54].

Przed pojawieniem się *prawa niemieckiego* o chłopskiej godności nie słyszeliśmy nigdy. W dobie wtórnego, zaostrzonego poddaństwa zanikną procesy o nią zupełnie[55]. Wraz ze zwiększeniem się eksploatacji ekonomicznej chłopa i pogorszeniem jego pozycji społecznej, dotychczasowych *amici et vicini carissimi* (Trześniów, nr 689) zacznie się traktować jako chamów[56]. Zagwarantowanie godności osobistej to dodatkowa korzyść, czekająca kolonistę. Ale to jeszcze nie wszystko. Głównej roli *ius Teutonicum* dopatrujemy się w czym innym. Kolonista stawia wymagania dalsze, żąda dla siebie trwałej rekompensaty materialnej, ziemi!

7.1. Na zachodzie Europy znaleziono już dawno nowy system własnościowy. Treścią jego istotną, nawet najistotniejszą z ekonomicznego, ale i prawnego punktu widzenia było stworzenie pojęcia własności podzielonej (*geteiltes Eigentum*)[57]. Czemu by z gotowego, a sprawdzonego już wzoru nie korzystać?

7.2. Owa swoista zachodnioeuropejska koncepcja własności (podzielonej) dotarła na ziemie polskie poprzez Niemcy. Stąd jej nazwa: (*ius*) *Teutonicum*.

---

[53] Por. również tamże wstęp, s. 50*.

[54] Przytoczmy jedną sentencję w takiej sprawie sądu wiejskiego w Trześniowie: *...quia habet honorem una cum sua uxore, uti unusquisque in villa nostra* (nr 29).

[55] Już **Łysiak** stwierdził na przykładzie Wary, że wpisy o oczyszczenie honoru chłopskiego – odpowiedniki szlacheckiej nagany – skupiają się głównie w starszej części księgi (Wara, s. 21), a więc w partii średniowiecznej.

[56] Świadectwo tej zmianie dał Jan **Kochanowski**, gdy pisał:

Tak ci bywało, panie, pijaliśmy z sobą,
ani gardził pan kmiotka swojego osobą.
Dziś wszystko już inaczej.

[57] Por. tu pierwszą część powołanego wyżej dzieła **J. J. Menzla**, zatytułowaną *Parallelen und Vorstufen*, s. 1–98, oraz artykuł **B. Zientary**, *Źródła i geneza „prawa niemieckiego" (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII w.*, PH 1978, t. 69, s. 47–71. W ostatnim studium nie zauważyliśmy ani razu wyrażenia własność podzielona. Por. też **Piskorski**, *Kolonizacja...*, s. 3–56. Temuż zagadnieniu zachodnioeuropejskiej genezy prawa niemieckiego poświęcał już dawniej i wielokrotnie uwagę **K. Tymieniecki**.

W istocie nie była ona konstrukcją prawną wymyśloną w Niemczech[58]. A ileż z powodu tej właśnie narodowej nazwy wylano niepotrzebnie atramentu z jednej i z drugiej strony!

7.3. Wskazane wyrażenie nie jest zresztą wyłączne. Obok niego spotykamy w dokumentach, znacznie rzadziej zresztą, inne, które – być może – nawet lepiej rzecz charakteryzują: *ius pheudale*[59], *ius emphyteuticum*[60]. Oczywiście, nie są one również idealne, bo też wieloznaczności nie pozbawione[61]. Jednoznacznych terminów w średniowiecznych tekstach po prostu nie ma![62]

7.4. Jeszcze adekwatniejsze określenie omawianego procesu stanowi dość modernistyczny zwrot: osadnictwo według modelu niemieckiego. Miano to nie jest naszym wymysłem; wszakże spotkaliśmy je w źródłach tylko raz jeden, i to w późnym dokumencie z 1377 r. (*ZDM* 1, nr 150); *iure Theutonico Stredensi, sub mensura, modalo et consuetudine omnimoda*[63].

7.5. Wszystkie powołane co tylko wyrażenia dokumentowe: *ius Teutonicum, ius pheodale, ius emphyteuticum*, a także – dorzućmy – *censura, modalus, mos, ritus, consuetudo* są dla pisarzy średniowiecznych określeniami syno-

[58] Tak jak rośliny uprawnej, *hreczki – gryki czy tatarki* (fr. *sarrazin*, niem. *Heidekorn*: czes. *pohanka* chyba kalką nazwy niemieckiej) nie udomowili ani Grecy, ani Tatarzy, ani Saracenowie. Owe nazwy świadczą jedynie o drodze, jaką wspomniana roślina zawędrowała do poszczególnych krajów europejskich.

[59] Zastrzeżenie *defensio terre* w stosunku do tych, *qui mansos in feodo receperunt* (*KDWP* 1, nr 152, rok 1233). W przywileju z 1278 r. czytamy o nadaniu trzem *servi* dwóch łanów; zowią się one *mansi feudales* (*ib.*, nr 483). Ale nadania *in feudum* otrzymują także *milites Teutonici vel alii* (*ib.*, nr 274, rok 1248, statut synodalny archidiakona z Liége, Jakuba); w przywileju Kazimierza Wielkiego dla ziemi wschowskiej czytamy: *...nostros fideles, vasallos, feudales, milites et incolas universos terre Wschowa, nec non cives ac totam universitatem civitatis Wschowa* (*KDWP* 2, nr 1282, rok 1349). Z reguły rycerze obejmują dobra *in feudum* (*ib.*, nr 947, rok 1311; nr 1092, rok 1328; nr 1167, rok 1337); akt z 1344 r. brzmi: *...quilibet militum vel feudalium* (*ib.*, nr 1235, rok 1344).

[60] Por. **J. Matuszewski**, *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, CPH 1949, t. 2, s. 78–79 [patrz: *Pisma wybrane*, t. I]. Wyrażenie *ius emphyteuticum* częstsze w dokumentach czeskich, por. *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittetalter*, wyd. **H. Helbig** und **L. Weinrich**, Heft 2, Darmstadt 1970: *...contulimus iure burgrecht seu emphiteutico*, (*ib.*, nr 13, rok 1276); *iure emphyteutico seu Theutonico locare possit* (*ib.*, nr 99, rok 1341), *et hanc locacionem emphiteoteticam* [...] *approbamus....* (*ib.*, nr 100, rok 1343).

[61] Por. przywilej biskupa wrocławskiego, Tomasza I, z 1237 r. (*SUb* 2, nr 128); według niego, otrzymuje sołtys 6 małych łanów *iure feudali, liberos tam a censu, quam a decima.*

[62] Zanotujmy i takie wyrażenie: *...circa omnia iura Theutonicalia et civilia* (*KDWP* 2, nr 1282, rok 1349), gdzie więc *prawo niemieckie* stawia się obok prawa miejskiego.

[63] Wieś rządzącą się *prawem niemieckim* zwie się nieraz krótko *villa Theutonicalis* (*KDWP* 2, nr 871, rok 1303), tak jak wieś na prawie polskim – *villa Polonicalis* (*ib.*, nr 1235, rok 1344). Zdarza się, że w jednej wsi rządzą oba prawa równocześnie, stąd *Twardowo Theutonicalis et Polonicalis* (*ib.*, nr 630, rok 1288; nr 696, rok 1393). Zdarzało się również, że we wsi na *prawie niemieckim* osadzano zagrodników na prawie polskim.

nimicznymi. Najczęstszym jednak z nich jest niewątpliwie *ius Teutonicum*[64]. Słusznie więc jego w nauce się używa[65], mimo związanego z nim balastu nacjonalnego[66]: od ostatniego należy się jedynie oderwać i traktować owo *ius Teutonicum* po prostu jako kryptonim, pod którym kryje się... własność podzielona.

8.1. Ustępstwo z własności na rzecz kolonisty, wzorowane na stosunkach zachodnich, to zatem główne „dobrodziejstwo" ze strony polskiego pana gruntowego. Wystawiając sołtysowi przywilej *prawa niemieckiego*, *privilegium scolteti*[67], pan jakby dzielił się z nim i z kolonistami swoją *hereditas*. Nadając osadnikowi na własność jeden łan ziemi[68], mały (powyżej 17 ha) czy wielki (powyżej 24 ha[69]), użyczał on swemu kontrahentowi mocnych, rzeczowych praw, skutecznych erga omnes, nawet wobec siebie samego, który tę własność nadał[70]. – Tak szerokimi, bo właścicielskimi prawami[71] zdobył sobie dopiero kolonistów[72]. Bez tego ustępstwa – sądzimy – akcja osadnicza na wielką skalę nie powiodłaby się w ogóle.

---

[64] Nierzadkie też określenia odmiejscowe: *ius Sredense*, *Magdeburgense* i in. Z punktu widzenia, który nas tu interesuje, tj. własności podzielonej, nie widzimy między nimi żadnej różnicy.

[65] Choć i *prawo niemieckie* nie było jednolite i niezmienne, jak na to wskazują przywilej Przemysła II z 1280 r. dla klasztoru w Owińskach: *civitates et villas locare Theutonicis, quocunque iure ipsis dominabus placuerit* (*KDWP* 1, nr 496, rok 1280), oraz akt z 1284 r., nadający mieszkańcom jednej wsi arcybiskupiej *omnimodam libertatem quocunque iure, Polonico vel Teutonico, novo vel veteri, locabuntur ibidem* (*ib.*, nr 532). Nie przywiązywalibyśmy wagi do wyrażeń *omne ius Teutonicorum* (*KDWP* 4, nr 2057, rok 1280), bądź *pleno iure Teutonicorum* (*KDWP* 2, nr 695, rok 1293); nie sądzimy na tej podstawie, by istniało niepełne *prawo niemieckie*.

[66] Dlatego niektórzy historycy posługują się wyrażeniem „na prawie zachodnim", co jednak brzmi pretensjonalnie; źródła go nie znają!

[67] Por. wyżej przyp. 5.

[68] Możliwe też warianty. Ciekawe postanowienie zawiera przywilej z 1351 r. (*Pol.* 2, nr 292). Sołtys mianowicie obiecał, że nadwyżka ponad 9 łanów *domino appropriari deberet; si vero minus esset quam novem mansis, scolthetus et incole pro novem mansis plenis et integris acceptabunt, quamadmodum acceptarunt*.

[69] Łan lokacyjny w tej części Europy był zatem dużych rozmiarów; we Frankonii wynosił tylko 10 ha. **E. Chénon**, *Histoire du droit français, public et privé*, vol. 1, Paris 1926, s. 439.

[70] Takich rzeczowych praw nie mieli dawni osadnicy, np. swoich łagiewników książę pozbawia na wieki dziedziny (*hereditas*), która należała do niego *iure dominii* (*KDWP* 1, nr 534, rok 1284).

[71] Przy naszym rozumieniu *ius Teutonicum* jako własności podzielonej jest rzeczą ewidentną, że pojawia się ono tylko w wielkiej własności, a omija własność drobną, jak wielokrotnie to stwierdza **K. Tymieniecki**, por. *Kolonizacja a germanizacja Śląska w wiekach średnich*, Katowice 1937, s. 20. Według późniejszej terminologii, owo chłopskie rzeczowe prawo do ziemi zwać się będzie prawem zakupnym, por. **K. Tymieniecki**, *Z dziejów rozwoju wielkiej własności na Śląsku w wieku XIII*, Poznań 1926, s. 3.

[72] Ujmujemy prawa kolonistów do gruntu w kategorie praw rzeczowych. W literaturze nawet najnowszej, poświęconej osadnictwu na prawie niemieckim, traktuje się osadnika tak,

8.2. Wszakże przy tym nie rezygnował pan bynajmniej ze swoich praw właścicielskich, również skutecznych erga omnes, a więc także wobec kolonisty. Osadnikom udzielał jedynie własności podrzędnej, *dominium utile* (Unter-, Nutzeigentum), rezerwując dla siebie *dominium directum* (Obereigentum).

8.3. W ten sposób powstawał swoisty, wielce dla średniowiecza charakterystyczny typ własności po obydwu stronach – i po stronie pana, i po stronie chłopa. Każdy z nich posiadał jakby połowę własności! Mówimy: „jakby", ponieważ nie była to bynajmniej współwłasność; treść każdej z nich była różna.

8.4. Dzięki wskazanym postanowieniom i to masowym – obok od dawna już istniejącej własności ziemskiej panującego, duchowieństwa i rycerstwa – pojawia się teraz własność chłopska nowego typu. Rodzi się instytucjonalne novum, posada chłopska (tenure roturière, bäuerliche Leihe)[73]. Dokonuje się zatem upowszechnienie – acz połowiczne – własności ziemi. To zjawisko wymaga szczególnego podkreślenia: pracując dla siebie, na własnym gruncie, eksploatować będzie chłop ziemię intensywniej!

8.5. Co się składało na ową posadę, na własność chłopską?[74] To wszystko, co rozumiemy pod własnością. Według Dąbkowskiego, chłop otrzymywał posiadanie nadanego łanu oraz jego użytkowanie i to dziedziczne. Jego właściciel miał również prawo dysponowania gruntem rozporządzeniami inter vivos i mortis causa, z czego nagminnie korzystał, jak o tym świadczą wiejskie księgi ławnicze, pełne – wskazaliśmy na to wyżej – transakcyj ziemią między chłopami. – To były awantaże, którymi ściągnęli kolonistów na swoją ziemię właściciele majątków[75]. Ale tracili oni równocześnie niemało, nadając im grunta na własność!

---

jakby był dzierżawcą szczególnego rodzaju. Autor najnowszej pracy, poświeconej osadnictwu na Pomorzu Zachodnim, zastanawia się, czy zwierzchność gruntowa mogła bez uprzedniego zapytania chłopów o zgodę usunąć ich z ziemi, choć równocześnie stwierdza, że gospodarstwa chłopskie nadawano niekiedy na prawie lennym, a chłopi mogli nimi dysponować aktami *inter vivos* i *mortis causa* (**Piskorski**, *Kolonizacja...*, s. 185). Nie przenosilibyśmy w żadnym razie pojęć prawa obligatoryjnego (dzierżawa) do średniowiecznych stosunków ziemskich. Człowiek ówczesny do nich stanowczo nie dojrzał, operował kategoriami prawa rzeczowego.

[73] **P. Dąbkowski**, *Zarys polskiego prawa prywatnego. Podręcznik do nauki uniwersyteckiej*, wyd. 3, Lwów 1922, s. 259–260. Terminu *posada* nie używał jeszcze **tenże** autor w swej syntezie *Prawo prywatne polskie*, wydanej w latach 1911–1912. W tomie 2. ostatniego dzieła, wśród praw na rzeczy cudzej wymienił tylko lenno (s. 245), emfiteuzę (s. 247) i prawo powierzchni (s. 251). Por. też nasz artykuł *Posada chłopska*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych" (ŁTN) 1992, t. 46, ŁTN 1993 [patrz: w tomie niniejszym].

[74] Dodajmy, że taki sam stosunek prawny łączył mieszczanina z panem miasta, ze względu na otrzymane siedlisko (*area*). Tą miejską *posadą* (städtische Häuserleihe) tu się nie zajmujemy.

[75] „Atrakcyjność prawa niemieckiego zasadzała się na samorządowych formach sądownictwa i zarządzania" – pisze **J. Wyrozumski** w artykule: *Czy było polskie prawo osadnicze?*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Feliksowi Kirykowi w sześćdziesiątą*

8.6. Identyczną własność (podrzędną) otrzymywał zasadźca, który po przeprowadzeniu lokacji zostawał sołtysem (wójtem). Rodziła się zatem równocześnie posada sołtysia. Wszakże pozycja lokatora była niewątpliwie mocniejsza niż chłopa – zarówno z punktu widzenia gospodarczego, jak i prawnego. Z reguły otrzymywał sołtys nie tylko podwójny nadział ziemi (dwa łany, niejednokrotnie więcej). Z nim dzielił się nadto pan częścią swoich dochodów i swej władzy (sądownictwo, funkcje policyjne). Sołtys korzystał także ze szczególnej pozycji osobistej pod względem sądowym: podlegał osobnemu trybunatowi[76].

9.1. Niewątpliwie, cedując plebejom, sołtysowi i chłopom *dominium utile*. krępował pan siebie dotkliwie: ograniczał swoją własność! To był uszczerbek niemały, nie tylko prawny. Wartość jednego łanu, ustąpionego chłopu, szacowano w połowie 15. w. na około 10 grzywien[77]. A jakąż miało sołectwo! Tę stratę kompensował sobie pan czynszem w wysokości około jednej grzywny z łanu[78], pobieranym corocznie, i to wieczyście (pomijamy inne drobne świadczenia). Na sołtysie ciążyły obowiązki specjalne[79]. Cała więc operacja osadnicza była długotrwałą lokatą kapitału (ziemi) na 10%. W tym kryła się tajemnica *melioracio terre*. Transakcja widocznie była opłacalna dla wszystkich stron – pana, zasadźcy i kolonistów. Tak znacznie wzrosła renta gruntowa!

9.2. Dokonując tak wielkiego ustępstwa, bo z prawa własności, pan, by zawarować swoje prawa, stawi koloniście pewne wymogi. Inspirowany własnym interesem właściciel ziemski nie każdemu chłopu zaproponuje osiedlenie się na swoim gruncie. Kandydat na lenno wieśniacze (na *łan*), odpowiadać musi pewnym warunkom, podyktowanym przez pana. Winien mianowicie posiadać – że się tak wyrazimy – wieśniaczą zdolność lenną; nazwijmy ją *zdolnością posadźczą*. Ma ją zaś taki chłop, który jest osobiście wolny! I tylko taki; jedynie obcy rolnik, który nikomu innemu nie podlega, otrzyma posadę chłopską, *non partinentes ad alicuius dominium* (*SUb* 1,

---

rocznicę urodzin, Kraków 1993, s. 310. Ale nie tylko na tym; własność, choć podrzędna, stanowiła dla kolonisty walor zasadniczy.

[76] Nie sądzimy, by w takiej samej pozycji znajdował się *nuncius* pański, wymierzający dorywczo sprawiedliwość w zastępstwie pana we wsiach immunizowanych; to był przypadkowy zastępca pana, rekrutujący się zapewne z jego domowników. Ubóstwo źródeł w tej materii nie pozwoliło Zdzisławowi **Kaczmarczykowi** na dokładniejsze omówienie tej kwestii, por. jego zwięzłe spostrzeżenia: *Immunitet sądowy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Poznań 1936, s. 77–78.

[77] **Schmid**, *Das Schöffenbuch...*, s. 26*, 51*.

[78] *Ibidem*, s. 26*, 49*.

[79] Przypomnijmy, że za pozwolenie na przeprowadzenie lokacji zasadźca z reguły płacił panu od razu pewną sumę pieniężną. On sobie uprawnienia sołeckie kupował!

nr 45). Tylko wolny mógł zostać osadnikiem *iure Teutonico*[80]. Wolność zatem jest warunkiem osadzenia prawem niemieckim.

9.3. Ta wolność była dla kolonisty niezbędna po to, by mógł zawiązać nowy stosunek z polskim panem, na którego gruncie osiadał; po to wszakże by zostać jego poddanym (*subditus*). Z prawem niemieckim zatem nie wiązała się bynajmniej wolność osadnika na nowej posadzie – jak to się w literaturze niejednokrotnie akcentuje (zwłaszcza **Maas**, ale również inni). Przeciwnie, zakładało ono poddaństwo. Osadnik bowiem szukał na nowej siedzibie nie wolności, lecz chleba. Po to, by zapewnić sobie lepszą egzystencję gospodarczą, rezygnował bez wahań z swojej dotychczasowej wolności. Godził się na stosunek poddańczy (*subditatura*) wobec nowego pana, stawał się jego *servus!*[81] Przypominamy: *tantum domino suo subiecti* (*SUb* 4, nr 54).

9.4. Oczywiście, spostrzeżenia powyższe dotyczą ludności obcej, napływowej. Przy przenoszeniu wsi już istniejącej z polskiego prawa na niemieckie sytuacja przedstawia się zgoła inaczej, z prostej racji. Tutaj kontrahentem jest dotychczasowy poddany pański. Zostanie on nim dalej z tym jedynie, że ulegną zmianie stosunki własnościowe. Chłop stanie się właścicielem (podrzędnym) ziemi, którą uprawia. Zmiana obejmie również świadczenia na rzecz pana, „niemieckie" obciążenia wejdą w miejsce „polskich".

9.5. Ta zależność poddańcza znajdzie swój dobitny wyraz w postanowieniach przywileju lokacyjnego, który przewidywał wszelkie następstwa rodzącego się nowego układu. W pierwszej linii zastrzegał świadczenia pańskie! W zamian za otrzymaną ziemię chłop zobowiązany będzie wobec

[80] Por. przywilej nadany *tam Polonis liberis, quam Teutonicis vel cuiuscunque nationis homines fuerint* (*SUb* 3, nr 51, rok 1252); *cum Teutonicis et liberis Polonis* (*KDWP* 2, nr 695, rok 1293). Co do przybyszów obcych zakłada się, że są od nikogo niezależni, a zatem wolni, skoro mogli z daleka zjawić się na nowej siedzibie; nikt o nich pretensyj zgłaszać nie będzie: ręce ew. feudała niemieckiego są za krótkie, tak daleko nie sięgają. Oni odpowiadają przeto stawianemu warunkowi: posiadają zdolność posadźczą. Natomiast co do Polaków istnieje niebezpieczeństwo, że ktoś się o nich upomni, jeśli nie są od czyjejś zależności rzeczywiście wolni: takich pan przyjąć nie zechce. Choć istnieją także nadania bez owego zastrzeżenia wolności w stosunku do chłopów polskich: *liberam habeant facultatem locandi Theutonicos sive Polonos* (*KDWP* 2, nr 694, rok 1293), jest ono zawsze domyślne.

[81] Charakterystyczny wyrok wojewody poznańskiego i starosty królestwa polskiego, wydany na wiecu z 1322 r. na pewnych przypisańców z Dolan, wsi będącej własnością klasztoru lądzkiego, którzy *libertatem a servitute eis innata querere nitebantur*; sentencja orzekała *predictos kmetones in perpetuam transmisimus servitutem* (*KDWP* 2, nr 1027); zatwierdzony trzy lata później przez Władysława Łokietka (*ib.*, nr 1055). Nie tylko przypisańcy byli *servi!*

pana wieczyście do periodycznego płacenia ustalonego czynszu i pewnych, nie wygórowanych zresztą robocizn.

9.6. Dalej, właścicielskie prawo chłopa rozporządzania swym gospodarstwem było ograniczone przez uprawnienie pana do interwencji w każdej chwili w czynności dyspozycyjne osadnika. Identyczna pod tym względem jest zresztą sytuacja sołtysa: nie może on sprzedać sołectwa *sine voluntate nostra* (biskupa) *et ipsius Iohannis canonici* (*Pol.* 2_1, nr 292, rok 1351).

9.7. W tym mieściło się dodatkowo skrępowanie możności wychodu kolonisty. Pan bowiem mógł nie zgodzić się na proponowanego następcę.

9.8. Co więcej, z okazji dokonywanych przez chłopa transakcyj ziemią należało się panu pewne świadczenie (*ius mutationis*)[82]. – W tych wszystkich uprawnieniach przejawiała się własność nadrzędna. Na pełną, niczym nie skrępowaną własność poczeka chłop jeszcze dobrych parę stuleci, bo do dziewiętnastowiecznych reform uwłaszczeniowych.

10.1. Wydaje się, że tak rozumiana lokacja *iure Teutonico* nie zdobyła sobie nigdy cechy wyłączności; najprawdopodobniej z braku kapitałów. Nieraz osadzano chłopa dalej, jakby według dawnej modły, na gorszym prawie. Czyżby *iure Polonico*?[83] Tym właśnie prawem rządzą się uporczywie należące do klasztoru w Ołoboku *omnes vero ville Polonico iure perseverantes*[84]. A zatem w nich mieszkający kmiecie osadzeni byli bez mocnych praw rzeczowych? Czyżby w takich wypadkach osadnik nie stawał się nigdy właścicielem (podrzędnym) powierzonego sobie gruntu? Przy takiej wykładni tłumaczyłoby się snadnie nierzadkie w przywilejach lokacyjnych zezwolenie typu: *...quod omnes villas, antiquas et novas* [...] *pro voluntate sua locent iure Theutonico sive Polonico* (*KDWP* 1, nr 608, rok 1268)[85].

10.2. Charakterystyczne przy tym obserwujemy zjawisko od końca 13. w.: oba te prawa – niemieckie i polskie – ulegają pomieszaniu, komes Mikołaj nadaniem Łokietka z 1298 r. *omnia iudicia, maiora vel minora, Polonicalia vel Theutunicalia, qualiacunque fuerint*, [...] *habeat iudicare* (*KDWP* 2, nr 801); podobnie kmieć nabywający sołectwo w 1360 r. otrzymuje *tertium denarium de re qualibet, tam de iure Polonico, quam Theutonico iudicata* (*KDWP* 3, nr 1441); od połowy 14. w. kmieć *sołtysi*

[82] Por. wyżej przyp. 12.

[83] Por. **Grodecki**, *Wole...*, s. 15–16, oraz wyżej ust. 3.2–3.4, 10.1.

[84] *KDWP* 1, nr 311, falsyfikat wczesny, bo z roku 1282; por. **Matuszewski**, *Immunitet...*, s. 391, przyp. 9.

[85] Por. teksty przytoczone wyżej w ust. 3.3–3.4.

pro suo excessu secundum statutum terre a iure suo ad ius Polonicum tractus fuerit et iudicatus (*KDWP* 1, nr 1279, rok 1348); z okazji sprzedaży sołectwa wystawca, *heres de Iakubowo*, nadaje kmieciom *totum ius terrestricum, prout continetur in totis terris regni nostri* (*KDWP* 3, nr 1528, rok 1364); we wsi lokowanej na prawie flamandzkim, *prout in terra Culmensi tenetur*, osadza się czterech zagrodników, którzy *modo Polonico laborare sint astricti*, a nadto *dicti autem quatuor ortulani iure Polonico coram domino Johanne prefato* [...] *respondebunt*; równocześnie przewiduje się – widocznie w stosunku do reszty osadników – że sołtys sądzić będzie według prawa magdeburskiego (Pol. 2_1, nr 292[86])! W roku 1378 *Iaffrosca, quondam advocatissa de Criwin*, sprzedaje klasztorowi w Lubiniu młyn – typowe uposażenie sołtysie – *iure terrestri, prout in terra volvitur* (*ib.*, nr 1748). Co więcej, sołtys powołanego wyżej przywileju z 1351 r. (*ib.*, nr 292) zostaje zobowiązany do służby na rzecz pana *in equo iuxta consuetudinem terre et ius Meydeburgense*! To samo zjawisko mieszania się obydwu praw znajduje potwierdzenie przez wiejską księgę ławniczą: w sporze toczącym się przed sądem Trześniowa (nr 437) *procurator* [...] *posuit duplum ius, terrestre et Almanicum*![87]

Z takimi przypadkami liczyły się już – sądzimy – znane artykuły statutów Kazimierza Wielkiego. A my stwierdzimy, że *Ius Teutonicum* stało się – gdy chodzi o kwestię stosunku między panem a chłopem – częścią składową prawa ziemskiego. *Posada chłopska* jako *consuetudo terrestris* przeszła w układ ziemski[88], spór między przypisańcami klasztornymi a ich panem, klasztorem lądzkim, toczy się zgodnie z *commune ius terre* (*KDWP* 2, nr 1027)![89]

10.3. Z prawem niemieckim wiążą się jeszcze dalsze zagadnienia, takie jak *triplex agricultura* (*KDWP* 1, nr 506, rok 1282), stosunek osadników do sołtysa i inne. Wskażemy na jedno, zastrzegając się, że nie zamierzamy wchodzić tu w ową kwestię bliżej. Mianowicie historycy niemieccy i polscy przyjmują zgodnie i powszechnie – z niewielu wyjątkami – że wraz z przeprowadzaną reformą rolną dokonała się u nas automatycznie recepcja

[86] Na ten ciekawy dokument zwraca uwagę **J. Masłowski**, *Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkim, łęczyckim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej do roku 1370*, Poznań 1937, s. 292.

[87] Zanotujmy też, że opat lubiński w sprawie *pro capite* powołuje się na *ius terrestre*, nr 4444. Wszakże w wypadku tym tylko ofiara jest chłopem klasztornym, natomiast mordercą – niejaki *Sigismundus conversus*, a sąd arbitrażowy składa się z plebanów i dziedziców, przy czym kmiecie występują tylko w charakterze rękojmi.

[88] Por. **J. Matuszewski**, *Wojciech-Adalbertus*..., s. 104–105.

[89] Por. konstatacje **L. Łysiaka** o „zziemszczeniu" się sołectw, *Ius supremum Maydeburgense castri Cracoviensis 1356–1794*, Frankfurt am Main 1990, o czym piszemy w recenzji jego dzieła, por. **J. Matuszewski**, *O Sądzie Najwyższym Prawa Niemieckiego na Zamku Krakowskim*, CPH 1992, t. 44, s. 173 [w niniejszym tomie].

niemieckiego prawa, formalnego i materialnego (*ius iudiciarium*), bez względu na to, czy osadnikami byli Niemcy czy Polacy. Co więcej, tę właśnie Aufnahme des deutschen Rechts kładzie się niejednokrotnie na miejsce pierwsze; ona jakby przesłaniała omówioną wyżej reformę rolną.

Rzecz wydaje się tymczasem nader wątpliwa[90]. Być może, uda nam się wrócić do niej na innym miejscu[91]. Podzielamy bowiem zdanie Winfrieda Irganga: „...trotz aller Fortschritte speziell der Nachkriegsforschung sind noch längst nicht alle Probleme der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte Ostmitteleuropas befriedigend gelöst" (*Neuere Forschungen*, s. 382–383).

---

[90] Pewna natomiast jest niemiecka infiltracja terminologiczna, co zauważono współcześnie, np. *in theatro, quod in Theutonico cameras nuncupatur* (*KDWP* 1, nr 494, rok 1280), jak też i wprowadzenie niemieckich jednostek mierniczych, np. *et dimidium fertonem argenti* [...] *dabunt in pondere Teutonicali vel quartum dimidium – in Polonicali* (*ib.*, nr 259, rok 1247).

[91] Przygotowaliśmy artykuł pt. *Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim*, który ukaże się w t. II „Studiów z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego" [ukazało się w 1995 r.; zob. w tomie niniejszym].

Rodzaje własności gruntu we wsi lokowanej na prawie niemieckim*

1. Średniowieczna akcja kolonizacyjna przeprowadzona pod hasłem prawa niemieckiego, *ius Theutonicale integrum et illibatum* (*SUb* 1, nr 252, r. 1225[1]), *locare (collocare) villam iure Teutonico, secundum statuta Theutonicorum Novi Fori* (*ibid.*, nr 210, r. 1241), *ad Theuthonice locationis exordium et ad iura Theuthonicalia* (*SUb* 4, nr 380, r. 1279), przeobraziła krajobraz polskiej wsi[2]. Pojawiły się *mansi Teutonicales*. Warunkiem tej kolonizacji było nadanie przez panującego właścicielowi ziemskiemu, świeckiemu czy duchownemu, immunitetów – ekonomicznego i sądowego. Zwalniały one od wszelkich ciężarów polskich, *ab omni sevitute iuris Polonici* (*SUb* 1, nr 298, r. 1228)[3].

Dotychczas ludność wiejska była tak obciążona świadczeniami na rzecz księcia, *quod per actionem talium servitutum servitiis dominorum suorum inveniebantur inutiles* (*SUb* 2, nr 342, r. 1248). Teraz sytuacja uległa

---

* Przedruk z: *Parlament – prawo – ludzie. Studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w 60-lecie pracy twórczej*, red. K. Iwańska, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Wyd. sejmowe, Warszawa 1996, s. 158–164.

[1] Obok niej toczyła się dalej takaż akcja na prawie polskim, *iure Polonico*, choć rzadko spotykamy się ze stwierdzeniem, że osada *quoqumque iure locanda, videlicet Polonico sive Thetonico* (*SUb* 2, nr 302, r. 1245). Z reguły odbywała się ona bezdokumentowo! Dla trzynastego wieku na Śląsku znamy jeden jedyny przywilej dotyczący tylko lokacji na prawie polskim (*SUb* 4, nr 334, r. 1278). Zastrzega się w nim daninę w miodzie dla kasztelana oraz jego sądownictwo, *ac aciam coram castellano nostro in iudicio iure Polonico, cum citati fuerint, respondebunt*. Tu i w tekście stosowany skrót *SUb* dotyczy publikacji *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1 (ed. H. Appelt) – 4 (ed. W. Irgang), Wien–Graz, 1965–1988. Przeciwstawienie tych dwu narodowych określeń było równocześnie powszechne i używano ich nie tylko przymiotnikowo – (*ius*) *Teutonicum-Polonicum*, ale nawet przysłówkowo: zwolnienie od świadczeń *sive per nos theutonice, seu polonice requiruntur* (*SUb* 3, nr 415, r. 1262).

[2] Nieraz postanowień przywilejów nie szanowano. Por. spór *super villis iure Tetonico locatis, nec non super eo, quod homines ecclesie citantur ad castellanias* (*SUb* 4, nr 288, r. 1276).

[3] W przywilejach z prawem niemieckim pojawia się nieraz wskazówka, że chodzi o ciężary, *que a iure Theutonico sunt aliena* (*SUb* 1, nr 252, r. 1225; identyczny zwrot w drugim akcie z tegoż roku, *ibidem*, nr 254).

całkowitej zmianie[4]. Dzięki immunitetom pan dysponował dużym luzem wolnościowym, na który składały się cedowane mu władcze uprzednio uprawnienia natury gospodarczej i sądowej. Mógł się nimi obecnie dzielić z kolonistami, chcąc skłonić ich do osiedlenia się w jego majątku.

2. Oczywiście nadanie prawa niemieckiego nie naruszało władczych praw księcia, *excepto iure ducatus, quod nobis relinquimus* (*SUb* 1, nr 316, r. 1230), tak jak w rozumieniu współczesnych nie robił tego wcześniejszy immunitet.

3. Książęta udzielali właścicielom ziemskim zezwoleń na osadzanie *agrorum, terre cultores, colonos, rusticos, villanos, homines exstirpatores silve, aratores*[5] *locare, populare iure Teutonico* [*villam*] *ad ius Theutonicum populandam* (*SUb* 1, nr 317, r. 1230). Jako kolonistów przewidywano *Romani sive Teutonici et alii hospites, Theutonici sive aliarum nationum hospites, Teutonici vel alterius cuiuslibet ydiomatis homines, Teutonici seu Poloni, tam Poloni liberi vel Teutonici vel cuiuscunque nationis homines fuerint, sive fuerint Theutonici, sive Poloni ibidem* [w lokowanej wsi] *residentes, dedimus ibidem seu Theutonicis seu Polonis libertatem et facultatem manendi et locandi* (*ibidem*, nr 297, r. 1228), a więc zarówno chłopów „romańskich", niemieckich, jak i polskich. Ale bywa i tak, że wyklucza się właśnie osadników niemieckich; tak zastrzegł się biskup wrocławski, Tomasz, w 1248 r.: *...volumus eciam, quod in eadem silva* [na obszarze 40 łanów] *non locentur Teutunici, set Poloni iure Theotonico vel alii* (*SUb* 2, nr 352[6]). Oczywiście winni to być *incole boni*, a więc nie *fugitivi*, tych bowiem należało zwrócić właścicielowi[7]. Zachęceni swobodami obiecywanymi przez lokatora-zasadźcę, późniejszego sołtysa, przybywali *hospites* na ziemie polskie nieraz z dalekich stron[8], choć podstawową masę osadników stanowili zawsze chłopi miejscowi, a więc Polacy, *Poloni vero ibidem residentes* (*SUb* 3, nr 351, r. 1261)[9].

---

[4] O upowszechnieniu immunitetu w XIII w. zob. **Z. Wojciechowski**, *Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Grossen*, Breslau 1930, s. 81–85, 96.

[5] Szczególny przywilej otrzymał biskup wrocławski od księcia dla jednej wsi: *...facultatem habeat pro se locandi aratores, quales pro nobis nos habemus* (*SUb* 3, nr 524, r. 1265).

[6] Jego stanowiska nie tłumaczymy ksenofobią; odgrywał tu rolę raczej wzgląd na dziesięcinę „miemiecką". O nią toczą się nieustannie spory między księciem Henrykiem a biskupem wrocławskim: *lites ex litibus nascebantur* – jak wyraża się akt papieża Honoriusza III z r. 1217 (*SUb* 1, nr 153).

[7] Por. ugodę Henryka I z Władysławem Odonicem z 1218 r. (*SUb* 1, nr 173) *super fugitivis etiam reddendis sese milites nostri firmiter obligarunt.*

[8] W statucie synodalnym legata apostolskiego Jakuba z 1248 r. czytamy: *Theutonici, qui ad incolendam terram eandem de Theutonia advenerant* (*SUb* 2, nr 373, r. 1261).

[9] Tymczasem **H. F. Schmid** liczy się *mit einer grundlegenden Änderung des politischen und ethnischen Verhältnisses* na Śląsku (*Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 341, 349).

4. Związana z kolonizacją *iure Teutonico* „reforma rolna" miała przede wszystkim charakter gospodarczy[10]. W tym zakresie doszło do znacznych przeobrażeń, którym poświęcono już wiele rozpraw. Nie zamierzamy zajmować się tą kwestią. Wszakże i w stosunkach prawnych ten sam proces pociągnął za sobą doniosłe zmiany i to w podstawowej z punktu widzenia prawa instytucji, jaką była własność ziemi. Przyjrzyjmy się temu problemowi bliżej, zestawmy wszystkie typy własności gruntu, występujące we wsiach osadzonych na prawie niemieckim.

5. W dobie przedkolonizacyjnej własność pańska była pełna, stanowiła zatem *dominium plenum*[11]. Z nikim się nią wielki właściciel nie dzielił i w całości znajdowała się ona w jego władaniu. Wszakże ziemia nieuprawna nie przynosiła poważniejszych dochodów: *Ipso nemore remanente inculto, nec vobis* [*episcopo Wratizlaviensi*], *nec fratribus dicte domus* [*de Novocastro ordinis sancti Augustini*] *ex eo aliquid utilitatis accedat* (*SUb* 1, nr 184. r. 1219). By je osiągnąć, należało ją zagospodarować, przygotować do systematycznej eksploatacji. Aby wykarczować las, *silvam exstirpandam dare*, zlikwidować nieużytki, *agros exstirpare*, potrzebny był człowiek. Należało się przeto rozejrzeć za kolonistą-chłopem. Jedynie przy jego pomocy, *maior subveniat utilitas*, dokonać się mogła tak upragniona *melioratio terre*.

6. Wszakże kolonizacja miała charakter dobrowolny, pan wobec kolonistów nie dysponował żadnym przymusem prawnym. Pozycja chłopów była zatem mocna, oni dyktowali warunki. Mogli przeto żądać wiele. Tym bardziej że czekał ich olbrzymi, wieloletni trud, *labor*, rozciągający się nieraz na dwa pokolenia: przygotowanie roli do regularnej uprawy zbóż. Z tego zdawali sobie dobrze sprawę. Za ten mozół domagać się będą – co oczywiste – dobrej zapłaty, *sed habeant in omnibus, sicut habent Theutonici securam libertatem, ius stabile ac firmum*[12]. W przeciwnym razie z oferty nie skorzystają, na pańskim gruncie nie osiądą.

7. Do nowej siedziby przychodzili zatem osadnicy z myślą o stabilizacji. Żądali przeto dla siebie ziemi. Na jakich warunkach? Nadanie czasowe gruntu, jak to miało miejsce przy kolonizacji na prawie polskim, kolonistów nie zadowalało w żadnym razie. Dzierżawa nie wchodziła zatem w rachubę. Osadnictwo dokonać się musiało w ramach prawa rzeczowego. Koloniści pragnęli nie tylko wejść w posiadanie gruntu; żądali oni ponadto, by było ono trwałe, a przy tym zapewniało możność dysponowania nim. Co więcej,

[10] Por. **K. Tymieniecki**, *Prawo czy gospodarstwo?*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych" 1946, z. 2.

[11] Z *dominium* niejednokrotnie utożsamiano *possesio*, zob. *SUb* 3, nr 34, r. 1252.

[12] Wyrażenie nie datowanego aktu margrabiego morawskiego, Władysława (*SUb* 1, nr 91).

takież uprawnienia miały przechodzić na ich potomstwo. Innymi słowy żądali dla siebie własności ziemi, chcieli być *hii, qui mansos in feodo receperunt* (*SUb* 2, nr 160, r. 1239). To była *conditio sine qua non*.

8. Pan zmuszony był ustąpić. Bez ustępstwa osadnika nie znajdzie, do *melioratio terre* nie dojdzie![13] Nadawał zatem kolonistom szerokie prawa skuteczne *erga omnes*, także w stosunku do siebie samego. Koloniści w następstwie umowy osadniczej – zawieranej nawet nie przez nich samych, lecz przez zasadźcę[14] – nie zostawali dzierżawcami, lecz nabywali rzeczowe prawa do gruntu. Mogli zatem otrzymanym gruntem dysponować aktami *inter vivos* i *mortis causa*, sprzedawać go, zastawiać, darowywać i zapisywać w spadku. To zatem nic innego jak prawo własności.

Kolonista zostawał właścicielem nadanego sobie łanu, *mansus, laneus*. Nabyta przez niego własność miała charakter wieczysty, stanowiła posadę. Chłop więc był z niej nieusuwalny. Nawet pan nie mógł go ruszyć, a gdy to robił, dopuszczał się gwałtu[15]. Osadnikowi przysługiwało w konsekwencji miano dziedzica, *heres*; jego własność stanowiła *hereditas*[16]. Tych samych zatem używają źródła określeń, jakie odnoszą do panów i ich własności.

9. Nadania *iure Teutonico* to zatem pierwszy etap uwłaszczenia chłopa, choć własność przezeń wówczas otrzymywana nie była pełna. Do następnego dojdzie kilkaset lat później, drogą reform dokonanych przez państwo dziewiętnastowieczne. Dopiero ono przyzna chłopu pełną własność, a tym samym zlikwiduje dotychczasowe stosunki feudalne na wsi.

10. A co z własnością pańską na wsi lokowanej na prawie niemieckim? Czyżby pan rezygnował z niej na rzecz kolonisty całkowicie? W życiu gospodarczym nikt nie kieruje się racjami humanitarnymi. Oczywiście i pan

---

[13] Warto podkreślić, jak obawiał się arcybiskup gnieźnieński, Wincenty, opinii księcia Władysława Odonica – *ne forte crederet, quod non cuperem terre meliorationem* (*SUb* 1, nr 253, r. 1225).

[14] Nieraz dopuszczał się lokator nadużyć, skoro jeden z dokumentów zastrzega, że akcja osadnicza ma się dokonać *sine fraude locantium* (*SUb* 3, nr 6, r. 1251).

[15] Jeszcze w 1444 r., gdy szlachetny Szymon *violenter possedit agros et domos* chłopskie, sąd, wyznaczony przez wojewodę poznańskiego, przyznał rację powodom-plebejom, nakazując pozwanemu zwrot zagrabionego mienia, *dabit introligationem in praescripta bona infra octo septimanas sub magnis poenis* (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 10, Poznań 1993, nr 1658).

[16] Jak mocne było stanowisko kolonisty, świadczy przywilej księcia wrocławskiego, Henryka III, z 1254 r. (*SUb* 3, nr 124). Skupując niemieckich osadników, opat henrykowski musiał ich nie tylko wyposażyć w ziemię, lecz ponadto dać im 80 grzywien gotówką, *sed quia Mychael ipsam hereditatem suam locaverat Thevtonicis, abbas de Heinrichov et sui fratres exemerunt eosdem Thevtonicos particulatim per singulos mansos, dantes ibidem octoginta marcas argenti preter terram, quam dederunt!*

swoich interesów dobrze pilnował. Średniowieczna reforma rolna dokonywała się w jego interesie, na jego korzyść. Wielki właściciel przeprowadzał kolonizacje po to, by swoje dochody zwiększyć. Przyjmował z konieczności stawiane sobie przez kolonistów warunki, ale za pewną cenę: nie była nią bynajmniej rezygnacja z własności. On pozostawał nadal *heres*; jego własność to dalej *hereditas*. Mógł wobec tego również nią dysponować aktami *inter vivos* i *mortis causa*.

11. Jak to? Dwóch właścicieli na jednym kawałku ziemi równocześnie? I to takich, którzy nie są współwłaścicielami, a nie mogli nimi zostać ze względu na różny status społeczny pana i chłopa? Nie ma miejsca dla drugiego właściciela – powiedziałby stanowczo prawnik rzymski, ale tak nie rozumuje jurysta średniowieczny. On uznaje równoczesne istnienie dwu własności. Dochodzimy zatem do zaskakującego stwierdzenia: w odróżnieniu od prawa rzymskiego średniowieczni prawnicy dopuszczają, by na jednym gruncie siedziało dwóch właścicieli: i pan, i chłop. Doszło tym samym do stworzenia nowego, swoistego typu własności, charakterystycznego dla prawa feudalnego – do dwuwłasności.

Kolonista zostawał właścicielem nadanego sobie łanu, ale i pańska własność utrzymywała się na nim dalej. Tę dwuwłasność poczytujemy za istotną treść prawa niemieckiego.

12. Ową dwuwłasność nazwali czternastowieczni juryści włoscy własnością podzieloną. Jest ona typowa dla stosunków feudalnych. W polskich źródłach – pisaliśmy na innym miejscu – kryje się ona pod kryptonimem *ius Teutonicum*[17].

Stwierdźmy przy tym, że obie strony godziły się na podobny układ własnościowy. Wszakże te dwie własności, chłopska i pańska, różniły się znacznie treścią.

13. Zważmy na to, że inny obszar gruntu obejmuje własność chłopska, inny – pańska. Chłop jest właścicielem jednego łanu (łan mały miał ponad 17 ha, duży – ponad 24 ha), podczas gdy pan włada całą wsią, obszarem

[17] Por. **J. Matuszewski**, *Ius Teutonicum, Średniowieczna reforma w Polsce*, [w:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Szymczaka*, Łódź 1994. s. 239 [patrz w tymże tomie *Pism*...]. Pod rozpatrywanym punktem widzenia nie ma różnicy między prawem flamandzkim a frankońskim. Wyraźnie wynika to z aktu z 1257 r. (*SUb* 3, nr 249), gdzie czytamy: *...volentes quod campestria et rubos locet Flamingico iure, dambrovam vero et silvestria – iure Franconico*; pierwsze korzystają z pięcioletniej, drugie – z dziesięcioletniej wolnizny; podobnie inny przywilej z tegoż samego roku (*ibidem*, nr 256): *X annis de silva alta et densa, de paratis vero agris tribus annis* (pomijamy tu kwestię rozmiarów owych łanów). Nie przywiązujemy wagi do wyrażenia dokumentu księcia opolskiego, Władysława, z r. 1257 (*ibidem*, nr 235), jakoby istniało osobne rycerskie prawo niemieckie: *...in ius Theutonicum, quod in dominio nostro habere milites singuli dignoscuntur*. Por. **Z. Wojciechowski**, *op. cit.*, s. 29–31.

kilku, kilkunastu, a nawet kilkudziesięciu łanów. To przesądza o zamożności, a w konsekwencji w dużym stopniu – o różnym stanowisku społecznym obydwu.

14. Co więcej, te dwie własności nie były sobie równe także pod względem prawnym. Powtarzamy: pan i chłop to nie współwłaściciele. Treść każdej własności była inna, zostały one mianowicie zhierarchizowane: pańska była nadrzędna w stosunku do chłopskiej; stanowiła *dominium directum*, *dominium eminens*, choć dawała dochody pośrednio. Chłopska wypływała niejako z poprzedniej, była wobec niej podrzędna, stanowiła *dominium indirectum*, *dominium utile*, choć przynosiła dochody bezpośrednio. Co więcej, własność chłopa znajdowała się stale pod ręką pańską. Grunty chłopskie zobowiązane były do świadczeń na rzecz pana, przede wszystkim do płacenia czynszu (stąd *mansi censuales, mansi solventes, mansi tributarii*); nie były one zatem wolne. A przy tym w opinii średniowiecznej płacenie czynszu miało charakter poniżający[18], świadczono go przecież *in signum subiectionis*.

15. Analogiczna była sytuacja z sołtysem: *habeat ius sculteti et advocati* (*SUb* 2, nr 128, r. 1237). Otrzymywał on uposażenie, nadawane mu czy może raczej sprzedawane[19], *ratione scultecie, ratione villicationis, pro labore locacionis*[20] (*SUb* 3, nr 553, r. 1266), *pro expensis suis et laboribus in fundatione et regimine loci iam dicti* (*SUb* 1, nr 225, r. 1223). Nabywał on je *ad suam araturam* (*ibidem*).

Choć otrzymywał on *officium scultetie*, jego grunty stanowiły również własność podzieloną, pańską i sołtysią równocześnie. Wszakże uposażenie sołtysie było większe niż chłopskie, z reguły obejmowało dwa łany, niekiedy

[18] Por. J. **Matuszewski**, *Legniccy kumotrzy*, CPH 1992, s. 154 [zob. w *Pismach wybranych*, t. IV].

[19] Najczęściej bowiem mówi się, że właściciel *vendidit scoltetiam* (np. *SUb* 3, nr 267, r. 1258), albo że sołtys *emit cum propria pecunia quatuor mansos* (*ibidem*, nr 484, r. 1264); czasem podaje się kwotę, którą lokator zapłacił za prawo przeprowadzenia osadnictwa. Wyjątkowa sytuacja, o której dowiadujemy się z przywileju biskupa wrocławskiego z r. 1237 (*SUb* 2, nr 128): *...nos autem in auditorium locacionis dedimus et solvimus ei [sculteto] duodecim marcas argenti et dimidiam, et trecentas mensuras forenses siliginis*

[20] Według falsyfikatu datowanego na rok 1253, *quarum (sortium) nulla est libera, quia nullam difficultatem locator habuit in locando* (*SUb* 3, nr 568). Zdarzało się nieraz, że od lokatora wymagano przeprowadzenia lokacji w krótkim terminie jednego roku – *et volamus, quod, sicut nobis promisit, totam villam nostram infra unum annum terram eandem totam locet, alioquin liberum sit prefato capitulo, sicut ei placuerit, disponere de ipsa* (*ibidem*, nr 513, r. 1265). W innym wypadku, *si vero dicit sculteti villam prefatam non locaverint* (w terminie rocznym), *nec villanos habuerint, qui predictam summam mellis solvant, ipsi [sculteti] personaliter dictam summam melis integre nobis solvent* (*ibidem*, nr 512, r. 1265).

więcej[21]. Stanowiły one *allodium*[22]. Przy tym – w odróżnieniu od chłopskich – były to *mansi feodales* (*SUb* 2, nr 86, r. 1234), *iure feudali* (*ibidem*, nr 128, r. 1237; nr 298, r. 1245[23]), a zatem *mansi liberi, exempti a solutionibus et servitiis universis* (*ibidem*, nr 88, r. 1234), *salva porcione scolteti libera, videlicet sexti mansi* (*ibidem*, nr 352, r. 1248), *libere possideant omni serviciali subiectione penitus procul pulsa* (*ibidem*, nr 380, r. 1279), łany wolne od czynszów[24] i dziesięcin, *tam a censu, quam a decima* (*ibidem*, nr 128, r. 1237; *SUb* 3, nr 494, r. 1264), [*mansi scultetorum*], *qui nec censum, nec decimam solvent* (*SUb* 2, nr 136, r. 1241), *de quibus nichil solvat* (*SUb* 1, nr 317, r. 1230), [*mansus*] *liber ratione fundationis cedet sculteto* (*SUb* 2, nr 395, r. 1249), acz z nimi związane były również pewne świadczenia na rzecz pana[25]. Albowiem także *sculteti de iure dominis suis servire tenentur*[26].

Wszakże – co istotne – składały się na nie zadania wyższego rzędu, dające współudział w wykonywaniu władzy: sołtys *nomine scultetie* wymierzał sprawiedliwość, stąd zaszczytne miano *iudex*; wykonywał też szeroko pojęte zadania administracyjne (m. in. ściągał czynsze[27]) i policyjne. Dalej, otrzymuje nieraz prawo wypasu dowolnej liczby owiec (*SUb* 2, nr 257, r. 1243). Ponadto – i to istotne – od chłopów wyróżniało go zdecydowanie posiadanie konia-wierzchowca. Jeździł na nim, co prawda, z listami pańskimi, ale też na wojnę wyruszał jako rycerz![28] Społeczna pozycja sołtysa była zatem znacznie wyższa niż chłopa[29]. Choć zobowiązany do posłuszeństwa, był on

[21] Zdarza się, że sołtys otrzymywał więcej łanów, ale tylko trzy z nich to *mansi liberi*, dalsze dwa to już *mansi censuales*, które *domui nostre ad solvendum censum et annonam locabit* (*SUb* 4, nr 375, r. 1261). To już zatem łany chłopskie.

[22] Wyrażenie źródłowe: biskup wrocławski nadaje sołtysowi prawo lokowania miasta, przy czym otrzymuje on *quatuor liberos mansos parvos, quos sibi pro allodio faciendo habebit* (*SUb* 4, nr 45, r. 1267).

[23] Wyjątkowe takież wyróżnienie w stosunku do łanów chłopskich. Por. wyżej ust. 7.

[24] Nieraz tylko czasowo.

[25] Jeszcze Długosz nazywać je będzie *agri speciales* (*Opera omnia*, ed. A. Przeździecki, t. 8, Kraków 1873, *Liber beneficiorum*, 2, s. 224, 276).

[26] *SUb* 3, nr 284, l. 1251–1269. Oni więc także byli uważani za poddanych. Por. charakterystyczne wyrażenie dokumentu z 1261 r. (*ibidem*, nr 382): ...*et sic tam* [...] *villicum quam villanos dedimus domui dicte* [...] *in perpetuam servitutem*, „w wieczną służbę"; powtórzenie zwrotu w przywileju z r. 1261 (*ibidem*, nr 382).

[27] Gdy chłopi byli zobowiązani do świadczeń w miodzie, *mellis exactores erunt sculteti* (*SUb* 3, nr 512, r. 1265).

[28] Ten charakter uwydatnia się szczególnie wówczas, gdy prawo lokacji otrzymuje *miles*. U niego na pierwszy plan wybija się obowiązek służby rycerskiej. Przy tym wystawca dyplomu, biskup wrocławski, przewiduje sankcję w razie, gdyby ów rycerz zaczął „służyć" księciu lub innej osobie (*SUb* 2, nr 380, r. 1249).

[29] Sołtys mógł mieć nawet własnych poddanych! Por. też jego wysoką ocenę: zasadźcę miasta Bytomia określa się jako męża *fame bone et conversacionis honeste* (*SUb* 3, nr 142, r. 1254), a zamożnego sołtysa (dwa sołectwa, w tym jedno miejskie!) nazywa się nawet panem, *per dominum locatorem Tetonicum* (*ibidem*, nr 494, r. 1264)!

stroną w razie konfliktu z panem, stroną odpowiadającą tylko przed specjalnym sądem, przewidzianym dla sołtysów, sądem leńskim.

Wspomniane funkcje, służba konna, osobne sądownictwo, jak zresztą i znaczna zamożność, tak wywyższały go w wiejskiej społeczności, że wydawał się panu niebezpieczny, zwłaszcza gdy zostawał nim szlachcic. Stąd w przywilejach przyznających sołtysowi prawo dysponowania sołectwem, często występowało zastrzeżenie alienacji – nie wolno mu jej dokonywać na rzecz szlachcica, *non nobili!* Wskazana mocna pozycja sołtysa, w dużym stopniu konkurencyjna dla pana, doprowadziła w 1423 r. do wydania postanowienia statutu warckiego *de sculteto inutili ac rebelli* ze znanymi jego następstwami[30].

16. Pan wszakże nie rozdzielał między osadników całej swej majętności, lecz zatrzymywał część gruntów dla siebie – tę, na której zamierzał gospodarować sam, *ad araturam nostram* (*SUb* 1, nr 225, r. 1223). Był to obszar z początku nieduży, obejmujący jakieś cztery łany, czasem więcej: 6 (*ibidem*) czy 10 łanów (*SUb* 4, nr 145, r. 1271). To rezerwa pańska[31]. Na niej zachowywał pan własność pełną.

17. Dalsza *proprietas* związana była z kultem, mianowicie na każde 50 łanów przewidywano utworzenie parafii[32]. Uposażano ją również w ziemię, *mansi in dotem ecclesiis assignati* (*SUb* 2, nr 395, r. 1249), *pro ecclesia fabricanda* (*SUb* 4, nr 87, r. 1279)[33]. Była to zatem własność kościelna.

Pleban, *rector animarum et sacramentorum administrator*, otrzymywał najczęściej cztery, czasem jeden lub dwa łany[34]. Były to również *mansi*

---

[30] O jednym z pierwszych znanych wypadków usunięcia buntowniczego sołtysa mówi dokument śląski z 1242 r. (*SUb* 2, nr 231). Mianowicie niejaki Ulrych de Alto Fago dzierżył *officium scoltecie*; książę Bolesław skazał go na wygnanie, *quem propter insolenciam ipsius de terra nostra amovimus.*

[31] W akcie z 1264 r. (*SUb* 3, nr 470), czytamy o pięciu łanach, *quos michi* [...] *ad alodium et nostro usui cupio reservare.*

[32] Tak przewiduje akt Henryka III z 1261 r. (*SUb* 3, nr 343), dotyczący *Magna Silva*, lokowanej na prawie niemieckim, a mającej się odtąd nazywać *Furstental: ...in his etiam villis, que quinquaginta mansos habebunt, ecclesiam consuerunt unicuique* [*ville*]; *ad quas* [*ecclesias*] *duos mansos dotamus singulariter omnibus ita, ut unaqunque* [*ecclesia*] *duos mansos habeat speciales.* Warto podkreślić, iż falsyfikat z drugiej połowy tegoż stulecia, datowany na rok 1228, przewiduje budowę kościoła we wsi mającej powyżej 100 łanów, *si aliqua villa, habens centum mansos, locata fuerit, in ea ecclesia locatur. Alie vero ville, quodquod locate fuerint in bonis nostris sub centum mansis, ecclesias non habebunt* (*ibidem*, nr 367); tekst cytuje **H. F. Schmid** (*op. cit.*, s. 356), świadomy tego, że akt podejrzany.

[33] Jeszcze dla **Długosza** były to *agri speciales pro suo praedio* (*Liber benef.* 2, s. 185), *agri proprii liberi* (*ibidem*, s. 245).

[34] Por. **H. F. Schmid**, *op. cit.*, s. 388–389. Bierzemy tu wypadek typowy; bywały bowiem parafie uposażone całymi wsiami (*ibidem*, s. 392–393).

speciales, korzystające z wolności, a więc – podobnie jak sołtysie – *mansi liberi*[35], *ut ecclesia habeat tres mansos liberos et sine solutione* (*SUb* 2, nr 231, r. 1242), *etiam ecclesiae ibidem* [w Krzepicach] *duos mansos liberos propter Deum* (*SUb* 4, nr 1, r. 1267), *ecclesia namque ibidem duos liberos habet mansos* (*ibidem*, nr 338 r. 1278). Jak długo istniała własność prywatna kościołów, duże uprawnienia w stosunku do nich zachowywał fundator, *patronus*. Jego władza utrzymywała się nie tylko w XIII i XIV, ale także w XV w.[36] W miarę przyswajania pojęć prawa kanonicznego, plebańskie grunty otrzymały dużą samodzielność. Na kwestię własności podzielonej nie było w nich miejsca nigdy.

18. Na wsi osadzonej na prawie niemieckim istniały zatem następujące rodzaje własności gruntu:

◆ Własność podzielona, pańska i chłopska, na łanach oddanych chłopom za czynszem.

◆ Własność podzielona, pańska i sołtysia, na gruncie wolnym od czynszu, nadanym sołtysowi zobowiązanemu nie do świadczeń chłopskich, lecz administracyjnych.

◆ Niewielka rezerwa pańska, stanowiąca nieograniczoną niczym własność pańską.

◆ Własność kościelna, plebańska, długo krępowana przez uprawnienia fundatora-pana; po zaniku *Eigenkirche* wyłączona spod jego ingerencji, podlegająca jedynie władzom kościelnym.

19. 1372 r., *KDWP* 3, nr 1656: rozkład własności gruntów we wsi Dębowo, należącej do klasztoru byszewskiego, obejmującej 80 łanów, a więc około 1360 ha, jeśli to *lanei parvi*, albo około 2000 ha, jeśli *lanei magni*:

chłopi	62 łany
pan	12 łanów
sołtys	4 łany
pleban	2 ”
	80 łanów

[35] Na podobieństwo wolności łanów plebańskich i sołtysich zwraca uwagę **H. F. Schmid**, *op. cit.*, s. 355.

[36] *Ibidem*, s. 339, 515, 621.

Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim[*]*

Das Gerichtsrecht im polnischen, deutschrechtlichen Dorf

1. Zasada osobowości praw a kolonizacja. **2.** Reforma rolna a recepcja prawa niemieckiego. **3.** Znajomość prawa niemieckiego wśród ludności polskiej. **4.** Kto był zainteresowany recepcją prawa niemieckiego? **5.** Wieloznaczność terminologii źródeł. **6.** Wieloznaczność wyrażenia *ius teutonicum*. **7.** Sądownictwo poimmunitetowe na wsi polskiej. **8.** Recepcja prawa niemieckiego przez polskich chłopów. **9.** Kwestie rozpatrywane w sądach wiejskich. **10.** Skład ławy we wsiach polskich. **11.** Społeczność wiejska złożona z Niemców i Polaków. **12.** Konflikt praw. **13.** Rzekoma niemieckość wiejskiej procedury sądowej. **14.** Rzekoma niemieckość wiejskiego prawa materialnego. **15.** Nieznajomość prawa niemieckiego a złudzenie posługiwania się nim. **16.** Wnioski.

1. Personalitätsprinzip und deutschrechtliche Siedlung. **2.** Agrarreform und Aufnahme des deutschen Rechts. **3.** Hat die polnische Bevölkerung das deutsche Recht gekannt? **4.** Wer hatte Interesse für das deutsche Recht? **5.** Vieldeutigkeit der Quellenterminologie. **6.** Vieldeutigkeit des Terminus: *ius Teutonicum*. **7.** Gerichtsverfassung in den immunisierten polnischen Dörfern. **8.** Aufnahme des deutschen Rechts durch polnische Bauern. **9.** Womit beschäftigten sich die Dorfgerichte? **10.** Zusammensetzung der Schöffenbank in den polnischen Dörfern. **11.** Gemischte, polnische und deutsche Bevölkerung. **12.** Rechtskonflikte. **13.** War der Rechtsgang in den Dorfgerichten wirklich deutsch? **14.** Bediente man sich dort des deutschen materiellen Rechts? **15.** In der Tat blieb das deutsche Recht dem polnischen Bauer unbekannt. **16.** Schlußfolgerungen.

---

[*] Przedruk z: Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego II, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego 1995, s. 40–75.

* **Zastosowane skróty:** **APH** – *Acta Poloniae Historica*; **CPH** – „Czasopismo Prawno-Historyczne"; **KDW** – *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*; **Komb.** – *Księga gromadzka wsi Kombornia 1457–1683*, SPPP, t. 11, (Kraków 1921), s. 3–65; **Kroś.** – *Księgi gromadzkie wsi Krościenko 1408–1535*, SPPP, t. 11, s. 147–273; **Krzem.** – *Das Schöffenbuch der Dorfgemeinde Krzemienica aus den Jahren 1454–1482*, herausgegeben, eingeleitet und bearbeitet von F. A. Doubek und H. F. Schmid, Leipzig 1931; **Ks. Henr.** – *Liber fundationis claustri sanctae Mariae Virginis in Heinrichow*, red. J. Matuszewski, S. Rospond, Poznań 1949; **L.b.** – *Liber beneficiorum*; **Maszk.** – *Księga gromadzka wsi Maszkienice 1482–1602*, SPPP, t. 11, s. 69–144; **Menzel** – *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*, Würzburg 1977; **PH** – „Przeglad Historyczny"; **PSB** – *Polski Słownik Biograficzny*; **RKJ** – „Rozprawy Komisji Językowej"; **SlStp** – *Słownik Staropolski*; **SUb** – *Schlesisches Urkundebuch 1–4*, hrsg. V. H. Appelt, W. Irgang; **SPPP** – *Starodawne prawa polskiego pomniki*; **T.** – *Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419–1609*, wyd. H. Polaczkówna, Lwów 1923; **Wara** – *Księga sądowa wsi Wara 1449–1623*, wyd. L. Łysiak, Wrocław 1971.

A

1.1. Nasi prawnicy przedrozbiorowi przeciwstawiali prawu politycznemu prawo sądowe (*ius iudiciarium*), pod którym rozumieli te dziedziny prawa, które mają bezpośredni związek z wymiarem sprawiedliwości, a więc ustrój sądów, prawo prywatne i karne oraz procedurę[1]. Zachowamy owo wyrażenie w dalszych wywodach, mimo że nie spotkaliśmy go nigdy w przywilejach lokacyjnych prawa niemieckiego[2]. Okazuje się ono przydatne, precyzuje bowiem dokładnie zagadnienie, którym w przedstawianym artykule zamierzamy się zająć.

1.2. Pamiętać musimy wszakże o jednym. W średniowieczu o wszystkim decydował zwyczaj, *consuetudo* – zarówno w prawie państwowym, jak i w prawie prywatnym. Podział na prawo publiczne i prywatne nie ma zatem w ówczesnych stosunkach uzasadnienia. Posługujemy się nim jedynie ze względów tradycyjnych. Podkreślmy przy tym kolosalną zmianę, jaka zaszła w dobie nowożytnej w zapatrywaniu na prawo prywatne. Stało się ono przedmiotem żywego zainteresowania państwa. Jego kodyfikacje są dziełem państwowych organów, władzy ustawodawczej. W istocie więc jest to dzisiaj również dział prawa publicznego, tradycyjnie nazywany dalej prawem prywatnym. Tymczasem w średniowieczu należało ono rzeczywiście do sfery działalności prywatnej. Panujący nie mieszał się do niego. Do tych spostrzeżeń odwołamy się niżej, przechodząc do zagadnienia recepcji prawa niemieckiego na wsi polskiej.

1.3. Zauważmy jeszcze, że w okresie, którym się zajmujemy, ta *consuetudo* miała charakter osobisty. Obowiązywała zasada osobowości praw, *Personalitätsprinzip*. Każda grupa ludności rządziła się swoim narodowym prawem.

1.4. Przypomnienie tego jest ważne ze względu na stosunki etniczne. Zapytajmy, kto średniowiecznej Polsce dostarczał kontyngentu osadników. Wiemy, że w ówczesnym osadnictwie zasadniczą rolę odgrywali koloniści dwóch narodowości: niemieckiej i polskiej. Inne, Wallonowie, Flamandzi, Fryzowie, pojawiają się tylko sporadycznie; możemy ich więc w swych rozważaniach pominąć.

---

[1] **J. Rafacz**, *Dawny proces polski*, Warszawa 1925, s. III; **W. Hejnosz**, *Przedmowa* do dzieła Oswalda **Balzera**, *Przewód sądowy w zarysie (wykład uniwersytecki)*, Lwów 1935. s. V; **K. Sójka-Zielińska**, *Historia prawa*, Warszawa 1981, s. 19.

[2] Inny to sens niż ten, który występuje w przywileju austriackim z 1187 r., *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter*, hrsg. v. H. Helbig i L. Weinrich, T. 2, 1970, nr 124, tu chodzi o władzę sądową przekazaną klasztorowi.

1.5. Nie posiadamy żadnych danych statystycznych, które pozwoliłyby na określenie ówczesnego stanu zaludnienia Polski. Zapewne wahało się ono około 1 miliona[3]. Nie możemy też nic pewnego powiedzieć o tym, jaki procent ludności zamieszkiwał wieś, jaki – miasto. Wiadomo, że dominowali wieśniacy i według szacunków stanowili co najmniej 95% mieszkańców[4]. Zajmując się chłopskim prawem, omawiamy życie prawne całego niemal społeczeństwa.

Wieś i miasto różnią się znacznie poziomem cywilizacyjnym, pozostającym w związku z narodowością mieszkańców. W miastach odgrywające w życiu gospodarczym i społecznym rolę decydującą sfery górne (i chyba tylko one) są niemieckie. Przynależni do nich rządzą się, zgodnie z powołaną zasadą osobowości praw, normami niemieckimi.

1.6. Podstawę prawa miejskiego stanowiły dokumenty lokacyjne. Ale wcześnie szukały miasta polskie pouczeń bezpośrednio w Magdeburgu (nieraz pośrednio przez Środę Śląską lub Chełmno albo, rzadziej, w Lubece). Podstawę prawa magdeburskiego stanowiło przetłumaczone na łacinę we Wrocławiu w drugiej połowie 13. w. Zwierciadło Saskie. Tak więc w miastach polskich *prawo sądowe, prywatne, karne i proces miały główną podstawę w źródłach recypowanych*[5]. W przedstawianym studium pomijamy w ogóle zagadnienia miejskie, ograniczając się do stosunków panujących na wsi.

1.7. Również tam w akcji kolonizacyjnej uczestniczyli i Niemcy, i Polacy. Ale w jakim stosunku? Niemiecki *Drang nach Osten* toczył się przez siedem z górą stuleci (od 13. do 19. w.). To zjawisko dobrze znane. W tym długim okresie niemało chłopów niemieckich powędrowało w celach osadniczych na wschód. Wiemy, że proces ten wymagał odpowiednich i to niemałych kapitałów. Każde pokolenie przyczyniało się do osadnictwa w miarę swych zasobów finansowych. Wiemy też, z jakimi trudnościami borykała się hakata, korzystająca z krociowych funduszów udzielanych przez zainteresowany politycznie, a przy tym tak zasobny gospodarczo organizm, jakim było w końcu 19. i na początku bieżącego stulecia cesarstwo niemieckie. Tymczasem rezultat owej akcji kolonizacyjnej (i równocześnie germanizacyjnej) okazał się dość mierny, zdecydowanie niewspółmierny do finansowego wysiłku[6].

---

[3] **I. Gieysztorowa**, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski*, t. 1, Warszawa 1981, s. 430. Por. **tejże** autorki, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, ilustracje na s. 32; tamże wyrażenie niewiary w ustalenia ludnościowe w epoce prestatystycznej.

[4] **Gieysztorowa**, *Ludność*, s. 438.

[5] **S. Kutrzeba**, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, Kraków 1926, s. 201.

[6] Zdajemy sobie sprawę z tego, że porównujemy ze sobą zjawiska w istocie niewspółmierne. Działalność hakaty przypadła na okres, w którym *Drang nach Osten* ustępował już nieoczekiwanie a zdecydowanie odwrotnemu zjawisku, tzw. Ostflucht!

1.8. Ale wróćmy do średniowiecza. Napływ ludności niemieckiej to rzecz niewątpliwa. Ale w jakich rozmiarach? W literaturze niemieckiej, a po części i polskiej, utrzymywano długo, że było to zjawisko masowe, choć – przyznajmy – niektórzy ostrożni a bezstronni badacze zajmowali stanowisko znacznie powściągliwsze[7]. Ale pogląd o ogromnym napływie kolonistów niemieckich bywa powielany nadal. Jego zwolennikiem zdecydowanym jest J. Menzel. *Die maßenhafte Kolonisation* (chodzi temu uczonemu o Śląsk trzynastowieczny) jest dla niego faktem niewątpliwym. Nie jesteśmy skłonni pójść za tym zdaniem. Nowa niemiecka *migratio gentium* wydaje się mało prawdopodobna. A już z pewnością nie dochodziło do niej przy przenoszeniu na prawo niemieckie osad od dawna istniejących, a tym samym zamieszkanych przez tubylców-Polaków. Obawiamy się, że uzasadnienie kwestionowanej tezy (poza patriotyzmem niemieckich autorów) stanowi przed stu laty głoszone błędne zapatrywanie znakomitych skądinąd historyków Śląska – G. A. Stenzla oraz A. Meitzena, którzy za każdą wzmianką o *ius Teutonicum* widzieli osiedlanie się niemieckich chłopów. Ostatni uczony naliczył tych przybyszów na Śląsk do... 180 000! Nieporozumienie sprostowano dawno, *a limine* odrzucając podstawę rozumowania, ale stara konkluzja o *maßenhafte Kolonisation* żyje wśród historyków nadal[8]. Zdecydowane protesty K. Tymienieckiego[9] pozostały bez echa.

1.9. Zgodzimy się z tym, że napływowa ludność narodowości n i e m i e c k i e j – już bez względu na jej liczbę – posługiwała się w nowej ojczyźnie tym samym prawem zwyczajowym, według którego żyła dotąd u siebie, w Niemczech, a więc prawem n i e m i e c k i m. To wydaje się oczywiste. Było to bowiem jej prawo rodzime, innego nie znała w ogóle. Przyniosła je z sobą do naszego kraju, gdzie je uszanowano zgodnie z *Personalitätsprinzip*. To jedynie z tą zasadą należy je wiązać[10]. Fakt osadnictwa *iure Teutonico*

---

[7] Por. **H. F. Schmid**, *Die Siedlungen deutscher Kolonisten stellen, trotzdem je auch ihr Zahl gerade in dieser Zeit* (w czasach Kazimierza Wielkiego i Andegawenów) *nicht gering ist, nur einen k l e i n e n B r u c h t e i l der Gesamtzahl der nach deutschem Recht lebenden Orte dar* (Krzem., s. 33*).

[8] Podzielają go współcześnie niektórzy historycy polscy. **A. Gieysztor** (*Les chartes de franchises urbaines et rurales en Pologne au XIIIe siècle*, [w:] *Les libertés urbaines et rurales*, Bruxelles 1968, s. 107) formułuje swój pogląd tak: *L'afflux de la population allemande, attesté dans les campagnes de la Basse Silésie dès 1175 dans la familia d'un couvent cistercien* (*ibidem*, s. 122), zaakcentowanie: *l'imigration étrangère, particulièrement forte en Silésie!* Tak też jeszcze **A. Körmendy**, *Kształtowanie się pojęcia prawa niemieckiego (ius Teutonicum) w Europie środkowo-wschodniej w XIII–XIV w.*, PH 1984, t. 75, s. 484. Za opinią o znacznym napływie niemieckich kolonistów-rolników opowiada się ostatnio w swej syntezie również **N. Davies**, *Boże igrzysko. Historia Polski*, t. 1, Kraków 1989, s. 84.

[9] **K. Tymieniecki**, *Kolonizacja a germanizacja Śląska w wiekach średnich*, Katowice 1937, s. 15–16.

[10] Tak – sądzimy – rozumieć należy wypowiedź **J. J. Menzla** – materialne prawo niemieckie osadnicy n i e m i e c c y przynosili z sobą (Menzel, s. 287).

nie ma tu nic do rzeczy. We wsiach przez nich zamieszkanych ławnicy byli niemieckiej narodowości, znali zatem tylko prawo niemieckie, a nie znali polskiego. Tak było w Krzemienicy, gdzie cała ludność jest obcego, niemieckiego pochodzenia. W takim razie przy osadzaniu się obcokrajowców, zachowujących swoje *consuetudines*, m. in. także rodzime prawo, zagadnienie recepcji nie wchodzi w ogóle w rachubę; mówienie o niej w takim wypadku to wręcz absurd. Tak jak i inne mniejszości narodowe mieszkające w Polsce – Żydzi[11], Ormianie itp., również swego prawa, prawa niemieckiego, nie recypowali Niemcy. Oni je z sobą przynosili. W ich prawnym usytuowaniu nie ma zatem nic szczególnego.

Dla niemieckich przybyszów jedyna we wskazanej sytuacji możliwość recepcji – to przejecie wraz z polonizacją (następowała ona szybko, w ciągu 2–3 pokoleń) polskiego systemu prawnego. Z tą ewentualnością nie liczy się tymczasem nikt!

1.10. W średniowieczu, ze względu na wysokie koszty osadnictwa ludnością obcą, wcześnie zwrócono się do chłopa-tubylcy, a zatem polskiego! On był na miejscu; o ileż tańsza inwestycja kolonizacyjna! Oni też stanowią główny element osadniczy[12]. A zważmy na to, że najczęściej przy *melioracio terre* o nowym osadnictwie nie było w ogóle mowy; przenoszono na prawo niemieckie osady już istniejące, a więc zasiedlone od wieków przez tubylców-Polaków. Wówczas zmianie ulegały niewątpliwie stosunki własnościowe[13]. Czyżby równocześnie ci polscy chłopi, stając się właścicielami podrzędnymi,

[11] Że oni nie podlegali niemieckiemu prawu, stwierdza wyraźnie spis prawa chełmińskiego D I 35: *Item omnes Iudei et scismatici vel etiam pagani in civitatibus seu oppidis et in quibuscunque locis inhabitant, nullo iure Theutonicali uti possunt, nec sint tales in ius civile recipiendi pro eo, quia ipsi suum ius speciale et iudicem habent. Et cum aliquis christianus ipsos ad ius suum civile citabit, tales cum negaverint, super crucem non debent admitti iurare, quia ipsi sunt in signo sancte Crucis risores et detractores signo Dei*; por. **Z. Rymaszewski**, *Nieznany spis prawa chelmińskiego z przelomu 14./15. wieku*, Łódź 1993, s. 134. Analogiczne, choć w tym wypadku krótkotrwałe tendencje w stosunku do Rusinów, por. **A. Janeczek**, *Exceptis schismaticis. Upośledzenie Rusinów w przywilejach prawa niemieckiego Władysława Jagiełły*, PH 1984, t. 75, s. 527–541. Natomiast we Lwowie nadane w r. 1356 *ius Teutonicum* objęło wszystkich mieszkańców, a więc Ormian, Rusinów, Saracenów i Żydów; **K. Kamińska**, *Lokacje miast na prawie magdeburskim na ziemiach polskich do 1370 r.*, Toruń 1990, s. 163.

[12] **Z. Wojciechowski** podkreśla, że kolonizacja wyzyskiwała liczną u nas, także i na Śląsku, warstwę wolnych gości, którzy byli bezrolni, a więc stanowili znakomity materiał osadniczy (*Ustrój polityczny Śląska, 1. W okresie do 1327/9 r.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do r. 1400*, t. 1, s. 680). **B. Zientara** ostatnio wypowiada pogląd, że liczba niewolnych w okresie przedkolonizacyjnym nie przekraczała 10% ludności (*Die Bauern in mittelalterlichen Polen*, APH, Bd. 57, s. 16).

[13] Por. nasz artykuł pt. *Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna w Polsce*, [w:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Szymczaka*, Łódź 1994, s. 237–241 [w tymże tomie *Pism*...].

recypowali prawo niemieckie?[14] Oto zagadnienie, które zamierzamy w przedstawianym tu artykule rozpatrzeć.

1.11. Trudno liczyć się z wpływem zwyczajowego prawa niemieckich kolonistów na prawo polskich chłopów. To zjawisko należałoby brać pod uwagę wówczas tylko, gdyby Niemcy przeważali liczbowo, gdyby polska ludność w ich otoczeniu ulegała germanizacji. Ale to raczej koloniści niemieccy szybko się polonizowali. A w związku z tym procesem należałoby się liczyć z przyswajaniem przez nich polskiego prawa.

1.12. Wszakże od razu nasuwa się poważny szkopuł: dlaczego wobec polskich osadników nie znalazła zastosowania wspomniana wyżej zasada osobowości praw? Z jakiej racji ich upośledzenie? Dlaczego oni mieli rezygnować z rodzimego prawa, które znali, i recypować obce, niemieckie, którego ewidentnie znać nie mogli? Tym bardziej, gdy w zdecydowanej większości wypadków przechodzili jedynie na nowe warunki osadnicze (własność podzielona), choć pozostawali dalej na dotychczasowych gospodarstwach. W istocie z czasowych, a więc każdej chwili usuwalnych osadników-dzierżawców, stawali się w ramach *ius Teutonicum* właścicielami (podrzędnymi) zagród, na których dotąd siedzieli[15]. Mieliby z tej racji przejmować równocześnie niemieckie prawo sądowe?

Czemu w takim razie przypisać uprzywilejowanie kolonistów niemieckich? Im – powtarzamy – gwarantuje się ich dawne, niemieckie zwyczaje. Tymczasem polskiej ludności, w tej samej sytuacji, tego samego się odmawia! Gdzie tu znaleźć uzasadnienie takiego postępowania? Z jakiej racji? Po co? *Cui bono?*

1.13. Pamiętając o wskazanym rozróżnieniu prawa niemieckiego – raz jako *melioracio terre iuxta modalum Teutonicum*, to znów jako *ius Teutonicum iudiciarium* – przechodzimy od rozpatrzonej niedawno kwestii przeprowadzanej w interesie powszechnym reformy rolnej[16], do tak istotnego dla prawnika zagadnienia recepcji niemieckich norm prawnych na wsi polskiej. Czy dokonała się ona rzeczywiście wraz z akcją kolonizacyjną, z ową *locatio iure Teutonico* i była jej naturalnym a zrozumiałym następstwem? Czy więc – powtórzmy – *iuris Teutonici collatio*[17] to nie tylko wprowadzenie własności podzielonej, ale również przejęcie przez osadników polskich niemieckiego *ius iudiciarium*. Przyjrzyjmy się zagadnieniu bliżej.

---

[14] Ostatnio nie ma wątpliwości co do tego **J. Wyrozumski**, *Czy było polskie prawo osadnicze?*, [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza*, Kraków 1993, s. 305–310.

[15] Pogorszenia się swego położenia w przyszłości, w okresie wtórnego poddaństwa, przewidzieć oczywiście nie mogli.

[16] *Quod ius Theutonicum Sredense sive Nouifori nobis* [królowi] *et regnicolis nostris multum utilitatis affert*, KDWP 6, nr 198a, r. 1362; por. artykuł powołany wyżej w przyp. 13.

[17] Menzel, nr 128, r. 1294.

2.1. Zastanówmy się nad tym, co poczytuje się za recepcję. Znana w Niemczech *Aufnahme des fremden Rechts* znaczy uznanie prawa rzymskiego za prawo obowiązujące w tym kraju, choć w charakterze prawa posiłkowego[18]. Dokonała się ona odgórnie, przez zawodowych prawników, którzy w szkołach i uniwersytetach zaznajomili się z obcym prawem. Geneza recepcji była zatem uczona. Innego sposobu jej przeprowadzenia nie widzimy. Tym bardziej nie wyobrażamy sobie tego, by mogli jej dokonać ludzie prości, którzy nie zdobyli nigdy wykształcenia prawniczego i nie spotkali się z obcym prawem w praktyce sądowej. Z takim rozumieniem recepcji – czy można sobie wyobrazić inne? – powróćmy na trzynastowieczną wieś polską.

2.2. Stwierdźmy od razu, że oba zjawiska – reforma rolna i recepcja obcego ustroju sądowego i prawa – stanowią zagadnienia odrębne, nie pozostające z sobą w związku koniecznym: jedno mogło nastąpić bez drugiego. Po prostu, przeprowadza się reformę rolną *iure Teutonico*, to znaczy osadza się chłopów-Polaków w charakterze właścicieli podrzędnych, a równocześnie nie dokonuje się żadnej zmiany prawa sądowego, którym się ci poddani mieli rządzić i sądzić. Łatwo sobie wyobrazić sytuację, w której życie polskich chłopów-kolonistów w nowych warunkach osadniczych (własność podzielona) toczy się dalej, według starych zwyczajów, dziedziczonych od pokoleń. Ich *consuetudines* nie musiały i chyba nie mogły ulec zmianie z dnia na dzień. Naturalne wydaje się pozostanie przy starych normach. Szukajmy argumentów dalszych.

2.3. Przypomnijmy fakt, że prawo niemieckie poprzedzał immunitet. Znane nam, przezeń wprowadzane istotne zmiany, w świetle zachowanych dokumentów nie dotyczyły w żadnym wypadku prawa sądowego. Nim się nie zajmowały przywileje immunitetowe w ogóle, poza jednym istotnym zresztą szczegółem; w miejsce sądownictwa książęcego wprowadzały sądownictwo prywatne, pańskie. Sądząc zatem z ich milczenia, nabieramy przekonania – według naszego mniemania nie ma w tym żadnego ryzyka – że w immunizowanych wsiach obowiązywało nadal zwyczajowe prawo prywatne polskie. W tym względzie nie zmieniało się nic. A czy nie tak samo przedstawia się owo zagadnienie w wypadkach lokacyj na prawie niemieckim?

3.1. Najpierw zadajemy sobie pytanie, czy społeczeństwo nasze było do recepcji prawa niemieckiego przygotowane? Czy mogło wśród rdzennie polskiej ludności do niej w ogóle dojść? Zacznijmy rozważania od postawy ludności chłopskiej. A tu dostrzegamy od razu następującą trudność. Łatwo

[18] Por. **R. Hübner, H. Conrad** i in. Z dumą podkreślają uczeni francuscy, że u nich do recepcji rzymskiego prawa nigdy nie doszło.

powiedzieć: nadajemy wam – kolonistom – (sądowe) *prawo niemieckie*. Ale jak tę deklarację wprowadzić w czyn? Wiadomo: consuetudo – altera natura; nie łatwo ją zmienić! Skłonniśmy nawet mówić o konserwatyzmie chłopa w ogóle, a więc także prawniczym. A tymczasem zmiana jego prawa sądowego miałaby się dokonać za jednym zamachem? Czyżby następowała już w momencie osadzenia się polskiego gościa *iuxta modalum Teutonicum?*

3.2. Co więcej, jeśli sądy wiejskie, obsadzone przez ławników Polaków, miały stosować rzeczywiście prawo niemieckie, to uzasadnione wydaje się pytanie, gdzie się z nim zapoznały. W społeczeństwie średniowiecznym analfabetyzm jest powszechny. Czytać i pisać chłopi z pewnością nie umieli[19]. Do spisów prawa więc zaglądać nie mogli. Nawet ci, którzy wchodzili w skład ławy wiejskiej. To przecież – pamiętajmy – nie juryści, lecz prości chłopi![20]

3.3. Co więcej, dostrzegamy trudność dodatkową: zbiory prawne zredagowane były w językach obcych – łacińskim lub niemieckim. Z ich znajomością było u wiejskich ławników polskich z pewnością źle – poza językiem ojczystym innego nie znali.

3.4. A przy tym zapytujemy: jak wśród rdzennie polskiej ludności do recepcji obcego prawa mogło w ogóle dojść? Jeśli sądy wiejskie, obsadzone przez ławników Polaków, miały stosować prawo niemieckie, to uzasadnione wydaje się pytanie, gdzie się z nim zapoznały. Z góry wykluczamy jedną z teoretycznych możliwości – nikt tego prawa ich nie uczył. Teza ta – sądzimy – nie wymaga dowodu. Ono było zresztą zwyczajowe. A w takim razie osadnicy polscy nie tylko prawa niemieckiego nie znali, ale nawet zapoznać się z nim nijak nie mogli! Zatem członkom sądu ławniczego we wsiach polskich prawo niemieckie było kompletnie obce. Przedstawione wyniki osiągnęliśmy rozpatrując kompetencję sądów wiejskich, złożonych z miejscowych chłopów. Ale może inni uczestnicy akcji lokacyjnej znali prawo niemieckie i mogli je propagować?

3.5. Zwyczajowego, obcego prawa nie znali nie tylko koloniści polscy. W tej samej sytuacji znajdowali się również inni polscy uczestnicy lokacyjnej akcji. Nie mówimy już o władcy; to oczywiście nie dla niego problem (por. ust. 4.2).

---

[19] Jeszcze w połowie 16 w. niemieccy mieszkańcy Czarnej nie umieli ani czytać, ani pisać (Krzem., s. 48*, przyp. 2).

[20] Przypomnijmy, że nawet w mieście, w Poznaniu, w sądach zasiadali nie prawnicy, lecz rzemieślnicy, a więc również osoby bez jakiejkolwiek formacji prawniczej (**W. Maisel**, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI w.*, Poznań 1961, s. 312–313).

3.6. Zważmy na następujący wypadek, który zmusza do refleksji. Nie wahalibyśmy się ze stawieniem tezy, wydawałoby się oczywistej: chłopi-Niemcy z sołtysem-Niemcem rządzą się zawsze prawem niemieckim. Tymczasem z 1443 r. znamy następujący zapis: *Item Mathias Hohewser coram iudicio bannito interrogavit scultetum, utrum haberet ius Dewtunicale. Scultetus dixit: „habeo ius Dewtunicale"* (Kros. nr 1807). Zatem dla współczesnych nawet co do sołtysa, najbardziej prominentnego – zdawałoby się – uczestnika kolonizacji na niemieckim prawie, a przy tym jeszcze przełożonego osady zasiedlonej przez Niemców (!), nie ma pewności co do tego, czy rządzi się prawem niemieckim, czy... polskim!

Domysł, na pozór dla historyka oczywisty, bynajmniej takim nie jest[21]. Rzeczywistość po prostu mogła być inna! – Jakaż to przestroga przed wyłącznie teoretycznymi rozważaniami. Bez oparcia źródłowego historykowi twierdzeń żadnych wygłaszać nie wolno!

3.7. Ostatecznie, ale naprawdę już ostatecznie, można by o znajomość prawa niemieckiego podejrzewać skrybę. To jedyna osoba, która w sądzie wiejskim nie była analfabetą. Wszakże i tu przeprowadzilibyśmy rozróżnienie: pisarz niemiecki czy polski. Pierwszego znajdziemy na wsi zaludnionej przez Niemców; on niewątpliwie prawo niemieckie znał. Natomiast nie zetknął się z nim polski skryba chyba nigdy. A zresztą do kompletu sędziowskiego nie należał. Nie sądzimy zaś, by cieszył się autorytetem umożliwiającym narzucenie swej opinii polskiemu plebejskiemu kompletowi sędziowskiemu,

3.8. A co z lokatorami-sołtysami? Znali oni prawo niemieckie, gdy byli Niemcami. Wszakże w późniejszej dobie kolonizacyjnej przeprowadzenia osadnictwa podejmowali się już z reguły Polacy, bogaci mieszczanie, niekiedy zamożniejsi chłopi, a coraz częściej nobiles (z czasem – jak to wykazał w swych pracach Ludwik Łysiak – ci ostatni opanowali wójtostwa i sołectwa w większości). Gdy więc zasadźca-Niemiec rzadkim stał się wypadkiem, przy sołtysie-Polaku w rachubę wchodziła u niego tylko znajomość zwyczajowego prawa polskiego. Ignorancja jego z zakresu prawa niemieckiego w późniejszym okresie kolonizacyjnym nie ulega wątpliwości.

3.9. Także i główny motor akcji kolonizacyjnej – właściciel ziemski mówił o sobie *iura Teutonica sunt nobis penitus incognita*. Rycerz polski z pewnością nie zapoznał się z nimi nigdy. On także był analfabetą. Wykształcenie posiadali jedynie duchowni. Zważmy wszakże, że biskupami

[21] Inna rzecz, że w postawionym sołtysowi pytaniu o prawo, któremu podlega, kryła się prawdopodobnie nie kwestia stosowanego prawa materialnego, lecz osobnego trybunału, leńskiego sądu, właściwego stanowi sołtysiemu!

w Polsce, nie wyłączając Śląska[22], byli w 13. w. wyłącznie Polacy. Czyżby oni studiowali kiedykolwiek prawo niemieckie? Tylko cystersom proweniencji niemieckiej[23], bo już nie francuskiej, nie odmówimy znajomości niemieckiego prawa sądowego. W sumie to niewielu znawców obcego prawa wśród wielkich właścicieli ziemskich.

3.10. Rezultat zatem zdumiewający. Okazuje się, że na wsi polskiej mało kto z uczestników osadnictwa mógł znać zwyczajowe prawo niemieckie. Obce było ono panom, wyjąwszy cystersów niemieckich. To samo powiemy o zasadźcy: znał je, o ile był Niemcem, co zdarzało się coraz rzadziej. Znali je koloniści, o ile byli Niemcami. Wysnuwamy zatem konkluzję generalną: niemieckie prawo materialne i formalne wchodziło w rachubę w tych jedynie wsiach, w których kolonistami byli Niemcy, i tylko tam! Przy polskich osadnikach obce prawo nie mogło znaleźć zastosowania z prostego powodu: nikt z ławników go nie znał! W praktyce przesądzała zatem narodowość osadników: niemiecki chłop znał jedynie niemieckie prawo, polski – wyłącznie polskie. Czy mogło być inaczej? Prawa niemieckiego na polskiej wsi nie znał nikt. Natomiast wioski z kolonistami niemieckimi poczytaliśmy za zjawisko nieczęste. Zresztą w otoczeniu polskim – powtórzmy – obcy polonizowali się gwałtownie (por. ust. 1.9).

Odpowiedź dajemy w końcu zdecydowaną. Na wsi polskiej od samego początku akcji kolonizacyjnej niemieckiego prawa sądowego nie znał nikt z Polaków: ani panujący, ani właściciel ziemski, rycerz czy duchowny, ani chłopi. Bo – powtórzmy pytanie – gdzie i kiedy mieliby się oni z nim zetknąć i je sobie przyswoić? Prawo niemieckie znali tylko Niemcy. Wchodziliby więc u nas w rachubę: zasadźca, przyszły sołtys, o ile był Niemcem – co było zjawiskiem coraz rzadszym, oraz cystersi i osadnicy niemieccy. Nie bez racji stwierdzały statuty Kazimierza Wielkiego: wsie polskie lokowane na prawie niemieckim *iure Theutonico obmisso secundum ius Polonicum se regunt in quibusdam!*[24]

---

[22] **R. Kötzschke, W. Ebert**, *Geschichte der ostdeutschen Kolonisation*, Leipzig 1937, s. 81.

[23] Zwróćmy uwagę na to, z jaką niechęcią odnosił się do niemieckich kolonistów niemiecki opat henrykowski. Polski rycerz osadzał ich u siebie mnichom „na złość": *...sed quia idem Michael* (sąsiad klasztoru) *studebat sepius claustrum nostrum gravare, locavit suam hereditatem Thetonicis*, Ks. Henr., s. 273. Nie wiemy, na czym polegała ich uciążliwość dla klasztoru.

[24] **L. Łysiak**, *Ius supremum Maydeburgense castri Cracoviensis 1356–1794*, Franfurkt am Main 1990, s. 15: *...in den von der fortschreitenden Ostkolonisation erfaßten Gebieten, wo das neue Recht schlecht bekannt war und daher vielfach als ius incognitum betrachtet wurde*; a dalej na s. 18: *...die immer noch schwache Kenntnis des deutchen Rechts, besonders in dörflichen Verhältnissen, die sogar eine Abwendung von diesem Recht und Rückkehr zum polnischen Recht zur Folge haben konnte*; por. też *ibidem*, s. 48.

4.1. Zastanówmy się z kolei nad tym, kto mógłby być zainteresowany w recepcji niemieckiego prawa sądowego w osadzanej *iure Teutonico* wsi – panujący czy Kościół, a może sołtys lub chłop czy sam pan. Ostatecznie nic nie dzieje się bez przyczyny!

4.2. Panujący: skłonniśmy sądzić, że ten, przekazawszy w nadaniu immunitetowym właścicielowi ziemskiemu poważną część uprawnień władczych, m. in. wymiar sprawiedliwości, okazywał całkowite désintéressement wszystkiemu, co działo się dalej w dobrach immunisty[25]. Obojętny mu zatem był zarówno ustrój sądu patrymonialnego, jak i prawo, którym mieli się teraz koloniści rządzić. Do jednego tylko od razu zgłaszał pretensje – do świadczeń nadzwyczajnych, a one nie pozostawały w żadnym związku z prawem sądowym.

4.3. Kościół: niewątpliwie był zainteresowany powodzeniem kolonizacji, jak każdy właściciel ziemski. Prawo niemieckie nadawano duchownym, *cum meliorata condicione terrarum meliorari debeat condicio ecclesiarum* (*SUb* 4, nr 157), *ad fructuose melioracionis augmenta reduci*, [...] *ad usus redigi meliores* (Menzel, nr 98, r. 1284), *quia melioracionem ex hoc condicionis ecclesie nostre* [...] *credimus provenire* (Menzel, nr 134, r. 1296). Chodziło przede wszystkim o zwiększenie rentowności włości, a ponadto o zagęszczenie zaludnienia (akcentuje to H. F. Schmid), co mnożyło świadczenia dziesięcinne oraz inne opłaty kościelne, a nie o wprowadzenie niemieckiego sądu i o recepcję niemieckich norm prawnych. Kościół czerpać będzie korzyści z osadnika, opierając się dalej na przepisach kanonów, nie na prawie niemieckim. Zatem obu wspomnianym czynnikom – i panującemu, i kościołowi – obojętne było prawo sądowe, zarówno ustrój sądu, jak i prawo materialne czy procedura stosowana w trybunale wiejskim.

4.4. Najwyraźniej uwidacznia się korzystna pozycja **sołtysa**. On był niewątpliwie zainteresowany w zaprowadzeniu sądu ławniczego, albowiem należała mu się za przewodniczenie temu trybunałowi (dlatego dokumenty nazywają go nieraz *scoltelus et iudex*[26]) 1/3 kar sądowych[27]. Wysokość jego

[25] Praktycznie – jak sądzimy – nie odgrywało żadnej roli zastrzeżenie dla księcia kompetencji w wypadku *iusticia denegata*.

[26] *Dokumenty klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Kraków 1948, nr 8, r. 1273. Sporadycznie zwie się on w księgach ławniczych generałem (*generalis*) (T. nr 4, 6, 8).

[27] W okresie wolnizny sołtys prawdopodobnie pobierał kary sądowe w całości. W konkretnym wypadku klasztor postanawia: ...*item durante libertate de iudicio nichil ad nos pertinebit*, (Imbramowice, nr 8, r. 1275). Sprawa o tyle skomplikowana, że w tym samym akcie przewiduje się dwa rodzaje wolnizny: jeden – dłuższy, szesnastoletni, *ad colendum et extirpandum*; drugi – krótszy, sześcioletni – widocznie dla gruntów już kiedyś uprawianych; praktycznie stworzyć to mogło dalsze komplikacje, w które nie chcemy już wchodzić.

dochodów zależała również od liczby i wagi spraw, które rozstrzygał. Czyżby również od stosowanego prawa, którym się będzie ława kierować? Czy wówczas pobierano wyższe kary? Tu musimy powtórzyć argumentację, którą posłużyliśmy się wyżej[28].

4.5. Rozważmy sytuację, w jakiej znaleźli się najczynniejsi uczestnicy osadnictwa – **koloniści**. Pan, pragnąc ich sobie skaptować, obojętnie jakiej narodowości – niemieckiej czy polskiej – oddawał im na własność (podrzędną) nie tylko duży obszar gruntu – jeden łan, ale obiecywał dodatkowo, że na nowej siedzibie sądzić się będą sami! Zgadzał się tym samym na powstanie samorządnego trybunału, złożonego z sołtysa jako przewodniczącego i z siedmiu ławników-chłopów. Daję wam – stwierdzał – sądownictwo równych (*iudicium parium*), złożone z was, samych plebejów! Taki skład zapewniał kolonistom jakąś gwarancję ochrony przed samowolą i nadmiernym wyzyskiem ze strony feudała.

Samorządne sądownictwo było dla nich dodatkową korzystną ofertą. O nim informują z reguły przywileje lokacyjne. Zdajemy sobie sprawę z tego, że to innowacja istotna, przedstawiająca niemały walor dla ludności wiejskiej. Sądownictwo parów mogło w poważnym stopniu ułatwić werbowanie osadników: dawało gwarancję sądzenia przez osoby równe stanem! Tu rola prawa niemieckiego była chyba decydująca. Wprowadzenie *iudicium parium* przez *ius Teutonicum* skłonni bylibyśmy uznać za pewnik!

4.6. Pan: dla niego wprowadzenie sądu wiejskiego pociągało za sobą stratę 1/3 kar sądowych, które odstępował sołtysowi. Uszczerbek zatem niewątpliwy. Wszakże zgadzając się na stworzenie u siebie sądów ławniczych, przez ten krok bynajmniej nie zrzekał się wpływu na wymiar sprawiedliwości w swych dobrach, skoro warował sobie nad nim kontrolę przez uczestnictwo w tzw. wiecach wielkich, *iudicia magna*, odbywanych trzy razy do roku[29]. I to na koszt chłopów (*in eorum procuratione*). Co jednak istotne, sądownictwo patrymonialne utrzymywało się nadal. Nie lekceważmy sobie tego zastrzeżenia. Ono umożliwi panu interwencję w razie zagrożenia jego własnych interesów. Niewątpliwie już samo istnienie podobnej rezerwacji stanowi wystarczający dowód nadzorczych uprawnień właściciela nadrzędnego – pana. Ono – w przyszłości – umożliwi mu całkowitą likwidację samorządności tego sądownictwa[30], które w ten sposób pozostanie dalej pod *ręką pańską!*

---

[28] Pomijamy tu kwestię podległości osobistej sołtysa „prawu niemieckiemu", osobnym trybunałom leńskim, bo to inny problem.

[29] To ma wynikać z prawa średzkiego: *Hoc etiam nostri iuris erit, quod ter in anno eorum iudiciis intererimus, vel aliquem mittemus a nostro latere, sicut consuetudo Novoforensis habet* (Imbramowice, nr 8, r. 1275).

[30] O niej w naszym artykule *Ius Tetonicum*..., s. 226, gdzie wskazujemy na wyraźną zależność sądu ławniczego od opata lubińskiego.

Czy mogła powetować panu stratę 1/3 kar sądowych recepcja materialnego prawa niemieckiego przez chłopów? Czy zwiększała jakoś dochody immunisty? Czyżby uległy znacznemu podwyższeniu kary sądowe? Przecież o nich decydować miała odtąd plebejska ława; jej życzliwe nastawienie wobec współmieszkańców nie podlega wątpliwościom; ona nie będzie się srożyć wymierzaniem podsądnym arcysurowych kar pieniężnych. Nie widzimy więc również między omawianymi zjawiskami żadnej łączności.

4.7. Te wstępne konstatacje okażą się niezbędne przy dalszych rozważaniach nad przejęciem prawa niemieckiego na wsi polskiej. Przede wszystkim zwróćmy się do źródeł. Jedynie one miarodajne. Co nam powiedzą? Przypomnijmy tu spostrzeżenie dotyczące treści pojęcia *ius iudiciarium* (ust. 1.1), jak i następne, które poczyniliśmy odnośnie do braku rozróżnienia w średniowieczu prawa publicznego i prawa prywatnego (ust. 1.2).

B

5.1. Zacznijmy swój wywód od terminologii. Ona jest jedynym niemal pośrednikiem łączącym historyków, a zwłaszcza historyków prawa, z mentalnością minionych pokoleń, również z ich myślą prawniczą[31]. Zastanówmy się nad tym, co znaczy dla źródeł *ius Teutonicum?*

5.2. Regułą języka jest – wiadomo – wieloznaczność. Odniesiemy ją tym bardziej do średniowiecza, gdzie z jednoznacznością nigdy chyba nie mamy do czynienia[32]. Zapytajmy zatem, czy wspomnianemu wyrażeniu *ius Teutonicum* nie przypisywano równie wielorakiej treści?

5.3. Samo *ius* rozumiano na różne sposoby[33]. Niewątpliwie znaczyło to słowo prawo; do tego sensu przejdziemy dalej. Nie on jednak przyświecał pisarzom wiejskich ksiąg ławniczych, gdy notowali zwroty: *dedit ius scabinorum* (T. nr 222), *posuit ius scabinale alias unum solidum* (T. nr 366), albo *super hoc posuerunt suum ius scabinorum* (T. nr 353), lub *posuit ius scabinale vel suum solidum* (T. nr 354). W tych kontekstach *ius* znaczy tyle, co *et posuit memoriale mentis* (T. nr 365) albo *solidavit suo solido* (T. nr 515), albo *et ius scabinorum posuit, quod iudicium suscepit* (T. nr 624), czy *posuit suum ius scabinale vel testimoniale* (T. nr 211, 212) lub *posuit ius solidorum* (T. nr 312).

[31] O znaczeniu badań terminologicznych **J. Matuszewski**, *Pułapki średniowiecznej łaciny*, CPH 1983, t. 35, z. 1, s. 1 [patrz w *Pismach wybranych*, t. IV].

[32] *Ibidem*, s. 8 i n.

[33] Pomijamy walor kuchenny wyrazu *ius*, *polewka*.

W języku niemieckim oddaje się ten sam zwrot tak: *vnd off dy beschedwnge hot* [...] *iren scheppen scheling gelet* (Krzem. nr 623), *vnd off das bekenthnos vnd off dy freylosswnge hot* [...] *sss gelet* (*ibidem*, nr 624), *vnd off das geczewgnos hot* [...] *sss gelet* (*ibidem*, nr 647), *vnd dy rechtunge hahen sy* [...] *sss gelet* (*ibidem*, nr 663), *vnd dor obir hot* [...] *off dy macht sss gelet* (*ibidem*, nr 666), *vnd off dy vorheyssvnge hot* [...] *iren ss gelet* (*ibidem*, nr 677), *vnd off dy voryowartunge habben sy dy rechtwnge beleth* (*ibidem*, nr 678), *vnd off dy rede hot* [...] *sss gelet* (*ibidem*, nr 684), *vnd off das bekenthos vnd off dy freylesswnge hot* [...] *sss gelet* (*ibidem*, nr 688), *vnd off dy globde hot* [...] *iren sss gelet* (*ibidem*, nr 715).

W protokołach redagowanych po polsku czytamy: *vnyesl szebye w regestr szwym groszem* (T. nr 878); *grosem swoyem zalozil* (Komb. nr 326, 341) lub *oblozil* (*ibidem*, nr 337–338); *prawu w pamiethnę groszem oblozyl* (*ibidem*, nr 365–367), albo *prawu groszem w pamięcz oblozyl* (*ibidem*, nr 368–369).

Wszystkie przytoczone zwroty – łacińskie, niemieckie i polskie – znaczą tyle, że strona procesowa uiściła sądowi ławniczemu należną opłatę, *in hoc ipse posuit suum sepslingum* (T. nr 60), *in hoc posuit testimoniale alias, sepszelinnek* (T. nr 174), zwaną memoriale, pamiętne, a po niemiecku schöffen-schilling. I tylko to. O żadnym prawie nie ma w przytoczonych zwrotach w ogóle mowy!

5.4. *Ius* to również świadczenie wsi na rzecz pana; jest więc ono synonimem *solutio: ut sepedicia villa eidem iuri stet et solutioni* (*SUb* 1, nr 210, r. 1221).

5.5. Ale *ius* to także sąd wiejski złożony z sołtysa i ławy: *ipsi totum ius decrevit* (T. nr 757); *qui supradicti fuerunt in iure interogati* (T. nr 575); *et fuit interogatus a iure* (T. nr 870); *ius recognovit* (T. nr 895); *fuit interogatus a iure* (T. nr 925). To skrót wypowiedzi *ius banitum: ius banitum sibi decrevit* (T. nr 194); *ius banitum, hoc est viceadvacatus cum septem iuratis* (T. nr 200); *protestavit suo solido iuri banito* (T. nr 664). To zatem to samo, co *iudicium banitum* (T. nr 791).

Na polskie zostanie przetłumaczone owo *ius* dosłownie przez prawo; *przed (zagayonym) pravem* (T. nr 2666; por. też ostatnie cytaty poprzedniego ustępu). Ściślej wypowiadają się w tym samym kontekście zwroty niemieckie: *vor vnser gehegete banc* (Krzem. nr 4 i in.), a zatem przed wiejską ławą gajoną.

5.6. Czasem znów pod wyrazem ius sama ława przeciwstawiona zostaje sołtysowi: *peciit advocatum cum ipsius iure* (T. nr 895).

5.7. Równocześnie ius w tych samych księgach to wyższy sąd prawa niemieckiego, *ad supremum ius ad Croszno* (T. nr 864). Także sąd najwyższy,

krakowski *oberhof* (Maszk. nr 523, r. 1482), *extunc prefata nobilis uxor sua legitima Katherina est fortis, potensque hanc obligacionem de hoc iure ad ius superius, hoc est ad librum Cracoviensis castri inscripcionem*[34]. – Tyle znaczeń posiada termin *ius* użyty w liczbie pojedynczej[35]. A może pluralis owego rzeczownika dorzuci walory dalsze?

5.8. Skonstatowaliśmy wyżej, że w singularis ius znaczyło nieraz świadczenia wiejskie na rzecz pana (pkt 4). Takiż sens przybiera najczęściej ów rzeczownik użyty w liczbie mnogiej, *iura*: 'ciężary wszelakie'. W przywilejach immunitetowych i lokacyjnych od tego znaczenia aż się roi[36]; na to już wielokrotnie zwracano w literaturze fachowej uwagę (Łowmiański)[37]. Ten sam walor mają *iura* w drugiej partii głośnej klauzuli ignorancyjnej.

5.9. W sumie pod piórem średniowiecznych skrybów ius to termin o rozleglej liczbie znaczeń. Raz to opłata sądowa, to znów wiejskie czynsze; innym razem sąd ławniczy albo sama ława, kiedy indziej to sąd wyższy lub najwyższy prawa niemieckiego; wreszcie, w liczbie mnogiej, *iura* – to najczęściej świadczenia składane przez ludność chłopską księciu czy panu[38].

5.10. Zdajemy sobie przy tym dobrze sprawę z tego, że w przedstawionym wykazie nie wyczerpaliśmy wszystkich wariantów znaczeniowych owego terminu[39]. W każdym razie pewne jest, że ani *ius* (sing.), ani *iura* (pl.) z pewnością nie zawsze należy kojarzyć z prawem, jak się to czyni wielokrotnie.

6.1. Domniemywać wolno z góry, że nie inaczej przedstawi się sprawa, gdy to samo *ius* wystąpi z jakąś towarzyszącą mu w masie wypadków przydawką rzeczownikową lub przymiotnikową. Ducange notuje takich zestawień powyżej 50!

---

[34] Por. również tytuł dzieła **L. Łysiaka**, cytowanego wyżej w przyp. 24.

[35] Charakterystyczny cytat, w którym skryba posłużył się w jednym zdaniu terminem *ius* w trzech różnych znaczeniach, Komb. nr 76, r. 1488: *veniens* [...] *coram nostro banito iudicio primo, secundo, tercio et quarto secundum ius* (1), *nullo adversario contradicente ius* (2) *eum decrevit fore et esse bone fame et ipsius pueros; super hoc Nicolaus Pytka posuit ius* (3) *scabinale.*

[36] Również u **Długosza** pospolity zwrot: *solventes sibi, episcopo, censum et iura cmethonalia consueta* (*Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, r. 1863, s. 448).

[37] Zauważ, że *leges* mogą być także równoważne *pensiones*, SUb 1, nr 101, r. 1206.

[38] Por. **M. Plezi**, *Słownik łaciny średniowiecznej*, w którym zestawiono jakąś piętnastkę znaczeń. Natomiast **Niermayer** zna tylko jedno: 'redevance'; o **Ducange'u** niżej ust. 6.1.

[39] Por. np. *Ab annis prope quingentis per Mieczslaum, principem Poloniae, qui primus et se ipsum et Polonicam seu Lechiticam gentem ab errore vetusto idolatriae ad christianitatis iura reduxit* (L. b., 1, s. 5). Tu sens oczywisty – Mieszko I wprowadził chrześcijaństwo.

6.2. W naszych źródłach średniowiecznych jawi się owo *ius* nader często z narodowymi przydawkami przymiotnikowymi, *Teutonicum*[40] czy rzadziej, *Polonicum*. I wówczas należy się liczyć z polisemią. Bo dlaczegoż chodzić by w nich miało zawsze o niemieckie czy polskie prawo? Przez tylu pisarzy i przez tyle stuleci używane wyrażenie nie musiało zawierać niezmiennie jednej i tej samej treści[41]. Rzeczywiście owe nagminnie występujące wyrażenia – *ius Teutonicum* oraz *ius Polonicum* – były wieloznaczne.

6.3. W naszych dokumentach trzynastowiecznych, jak zresztą i w aktach pochodzących z stuleci następnych, wyrażenia *ius Teutonicum* używa się bardzo często w znaczeniu szczególnym. Stało się ono mianowicie terminem technicznym dla przeprowadzonego wówczas w miastach i na wsi osadnictwa nowego typu. Miało się ono dokonywać według niemieckiego prawa, według niemieckiej modły, *iuxta modalum Teutonicum*. To znaczenie staraliśmy się ustalić na innym miejscu, wyłuskać istotną jego treść; ograniczyliśmy się przy tym do stosunków wiejskich[42].

Stwierdziliśmy tam, że pod omawianym wyrażeniem *ius Teutonicum* kryła się koncepcja własności podzielonej, nie znana przedtem w Polsce. Zasadzała się ona na przyznaniu koloniście bardzo szerokich praw rzeczowych na nadanym mu gruncie; tak szerokich, że tylko je za własność poczytać należało.

Wszakże, uznając kolonistę za właściciela ziemi, równocześnie poczyniliśmy bardzo poważne zastrzeżenie. Jego własność nie była pełna, nie taka, jak ją rozumiało klasyczne prawo rzymskie i jak to pojmuje ustawodawca dzisiejszy. Prawda, wielki właściciel ziemski cedował osadnikowi rzeczywiście grunt (najczęściej jeden łan)[43] tytułem wspomnianej własności[44] (nazwaliśmy

[40] Tylko wariantami jego są odmiejscowe określniki: *ius Magdeburgense*, *ius Sredense* i in. Tak już **J. J. Menzel** (s. 287): *Trotz der verschiedenen Namen sind seine Grundzüge* (chodzi o zasady prawa niemieckiego) *überall dieselben*.

[41] **A. Körmendi** sądzi, że treść prawa niemieckiego ulegała zmianie z upływem czasu (*op. cit.*, s. 481). My zaś stwierdzamy, że istniało osobne łowickie prawo niemieckie, zastosowane do kuźnicy – jak to wynika z przywileju arcybiskupa gnieźnieńskiego, Jarosława, z 1366 r., dla *minera ferri* w Bełchowie, *S. Librowski, Czterdzieści cztery niedrukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1341–1372*, [w:] *Archiwa-biblioteki i muzea kościelne*, t. 52, 1986, nr 38: obdarowany przywilejem podkomorzy (*succamerarius*) arcybiskupi, Godko: *Insuper iam dictus Gothko kmetones circa se locatos Theutonicali* [*iure*], *in districtu nostro Lovicensi servato, iudicabit*.

[42] **J. Matuszewski**, *Posada chłopska*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN" 1992, t. 2, 46, Łódź 1993, s. 109–117; **tenże**, *Ius Teutonicum*..., por. wyżej przyp. 13 [oba artykuły w tymże tomie].

[43] W praktyce było nieraz ich więcej; por. przywilej lokacyjny z 1291 r., w którym wystawca zastrzega sobie, że chłop może mieć co najwyżej 2–3 łany (Menzel, nr 112).

[44] A był to obszar niemały. Flamandzki łan wynosił ca 16,8 ha, frankijski, rzadziej występujący – 24–26 ha; **R. Kötzschke**, **W. Ebert**, *op. cit.*, s. 47, 102. Na Śląsku ten drugi wyjątkowy. **K. Tymieniecki**, *Kolonizacja*..., s. 39, przyp. 59.

ją chłopską), ale dalej zachowywał na nim własność (w opozycji do poprzedniej nazwaliśmy ją pańską)[45]. Wytworzyła się zatem nowa proprietas swoistego typu, typu feudalnego, proprietas kolonizacyjna, którą w literaturze zwie się posadą chłopską[46]. Istota jej polega na równoczesnym istnieniu dwóch właścicieli jednej nieruchomości ziemskiej, a przy tym takich, którzy nie są bynajmniej współwłaścicielami. W swych uprawnieniach bowiem nie są sobie równi. Zakres własności każdego z nich był odmienny[47].

Co zaś przede wszystkim w omawianym stosunku rzuca się w oczy: różnią się owe dwie własności nie tylko treścią – co już dla prawnika ważne – ale dodatkowo hierarchią. Pańska górowała nad chłopską, była nadrzędną (panującą) wobec chłopskiej – podrzędnej (służebnej). Owa dwoistość uwidaczniała się w praktyce, tym bardziej że obok podległości rzeczowej (gruntów) rodziła się równocześnie z osadzeniem zależność osobista (*servicialis subiectio*, SUb 4, nr 380, r. 1279) kolonisty wobec pana[48]. Że ją rozumiano

[45] W jednym z dokumentów czytamy: *...hereditas iure proprietatis, quod vulgartier eigen dicitur* (Menzel, nr 115, r. 1291); akt lokacyjny biskupa wrocławskiego z 1254 r. wyraża się niedwuznacznie: *villam nostram* [...] *contulimus* [...] *ad locandum* (SUb 3, nr 112) – to przykład jeden z tysiąca.

[46] Pełną analogię w stosunkach miejskich stanowi posada miejska (*städtische Häuserleihe*).

[47] Por. J. Matuszewski, *Posada chłopska*, s. 114.

[48] O tej podległości osobistej kolonisty zapominają z reguły historycy niemieccy, którzy w *ius Teutonicum* (niemieckim prawie) dopatrują, się samych dobrodziejstw dla polskiego chłopa, widząc w nim wielką misję cywilizacyjną! Nie chcą dostrzegać zasadniczego faktu, że cała działalność osadnicza prowadzona była przez wielkiego właściciela ziemskiego, od samego początku do końca w jego interesie, i to wyłącznie, że mieściła się ona w ramach immunitetu, którego udzielono... panu. Ten zaś z dobrodziejstw przyznanych sobie przez władcę nigdy w całości rezygnować nie zamierzał, lecz dzielił się nimi z kolonistą zaledwie w takiej części, którą uznał za konieczną dla przeprowadzenia lokacji, a dla siebie za możliwą. Z *immunitas* zaś wiązała się w istocie podległość poddanego panu, który zostawał jego sędzią! Co więcej – pozycja kolonisty była po osiedleniu się słaba, bo osiadał na cudzym gruncie, który cudzym nigdy być nie przestał. Jego własność, feudalnie podrzędna, była tylko cieniem pańskiej, nadrzędnej. Prawda – chłop mógł swoją zagrodę bez zgody pana opuścić, ale taka niesubordynacja łączyła się z utratą jednołanowego, a więc około 70–100-morgowego gospodarstwa. W istocie przysługiwała zatem chłopu wolność zostania z zamożnego kmiecia... żebrakiem! W takiej sytuacji kolonista, choć sam był „ruchomością" i mógł z ziemi pod pewnymi warunkami „ruszyć" legalnie, faktycznie był z nią związany. Jej bowiem jako nieruchomości, opuszczając wieś, z sobą zabrać nie mógł. W tych warunkach – co zrozumiałe – nie miał najmniejszej chęci rezygnowania ze swej zagrody. Czyżby trzeźwo myślący gospodarz, który niejednokrotnie przez dwa, a może nawet trzy pokolenia (weźmy pod uwagę okresy woli 24-, a nawet 30-letniej) mozolił się, by rolnicze nieużytki zamienić w ziemię uprawną, ze swej *libertas* kiedykolwiek korzystał (nie bierzemy pod uwagę wypadków skrajnych)? Omawiając zbiegostwo kmieci, trzeba zawsze o jednym pamiętać: niecałe rolnictwo polskie stosowało u siebie prawo niemieckie. Zawsze utrzymywał się dalej polski system, który uchwycił w tomie pierwszym swego *Liber beneficiorum* Iwan Długosz: *Item habes dicta villa quatuor*

jako coś bardzo poniżającego, świadczą wywody autora *Księgi henrykowskiej*, który z naciskiem szczególnym akcentuje, że jego klasztor nie był niczyim poddanym: nie płacił bowiem czynszu nikomu i nigdzie, *nulli, nec umquam*[49].

Stworzenie własności podzielonej miało przyczynić się *ad fructuose melioracionis augmenta reduci* [...] *ad usus redigi meliores* (Menzel, nr 98), a więc zwiększyć produkcję zboża, mięsa, mleka i jaj. Przy tej reformie – co akcentujemy ponownie – właściciel ziemski kierował się wyłącznie interesem osobistym.

6.4. Z lokacją *iure Teutonico* wiąże się libertacja *ab omni iure Polonico sine exceptione* w słynnym dokumencie lubiąskim z roku 1175 (SUb 1 nr 45). Znaczyło to, że polscy chłopi klasztorni *non cogantur ulii cuiquam aliquid solvere vel servicium aliquod exhibere*. Nadane równocześnie gościom *ius Teutonicale* znaczy; *ut sint immunes ab angariis, que fieri solent Polonis secundum consuetudinem terre, que vulgo dici solent: povoz, prevod, zlad et similia*[50].

Niemal tak samo definiuje się ius Teutonicale w dokumencie nadanym gościom klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu: *...ut sint immunes ab angariis, que fieri solent Polonis secundum consuetudinem terre, que vulgo dici solent povoz, prevod, slad, preseka, et a solutionibus, que solent exigi, sicut est strosa, podvorove et his similia*, z zastrzeżeniem dla księcia dwóch mierzyc pszenicy i owsa (SUb 1, nr 293, r. 1228). Zwrot *nulli iuri Polonico sint subiecti* wyjaśniony zostaje w innym dokumencie tak: *...ut est de podvodis, privodis, vestigiis fugitivorum indagandis et allis consimilibus* (SUb 2, nr 86, r. 1234). Polacy, osadzeni *iure Teutonico, ad nullum ius Polonicum vel solucionem vulgarem pretrahentur* (SUb 2, nr 339, r. 1247). *In iure alio m o d o, qui sibi videbitur expedire* (SUb 1, nr 222, r. 1222). – Innymi słowy Romani i Niemcy, jak też inni goście osadzeni zostają *in iure et libertate*

---

laneos cmethonales, datos agricolis non in haereditatem perpetuam, sed ad tempus, quoniam singulis annis fit eorum locus, alias o s a d z e n y e a festo Nativitatis Christi (por. *ibidem*, s. 539, 542, 543; przykłady jeszcze luźniejszego osadzenia kmiecia: *habet tamen facultatem pro omni tempore custos sancti Michaelis cmethonem praefatum de agro praediali deponere*). Tego typu osadnictwo ma przypuszczalnie na myśli późniejszy ustawodawca walczący ze zbiegostwem kmieci. Być może też, że z czasem pozbawiono prawo niemieckie owego istotnego elementu – chłopskiej własności (podrzędnej), albo też wobec nadmiernych wymagań pańskich straciła ona dla poddanego swój pierwotny walor. Podrzędny właściciel przestał przywiązywać do niej wagę: nic z niej nie miał, ekonomiczne negativa przerosły positiva! Walkę z uprawnieniami przyznanymi koloniście rozpoczął pan, wstawiając do przywilejów lokacyjnych klauzulę ignorancyjną. W końcu – wiemy – doszło do wtórnego, zaostrzonego poddaństwa!

[49] Por. **J. Matuszewski**, *Legniccy kumotrzy*, CPH 1993, t. 44, s. 154 [patrz: *Pisma wybrane*, t. IV].

[50] SUb 1, nr 211, r. 1221. Zauważ przeciwstawienie terminów *angarie* (powóz, przewód, ślad) i *soluciones* (stróża, podworowe).

Theutonicali (SUb 2, nr 34, r. 1233, nr 193, r. 1240). Przykładów tego typu bezlik. – A więc *ius Polonicum* w cytowanych kontekstach to opłaty uiszczane przez ludność narodowości polskiej na rzecz księcia. Pisarzowi z prawem nie kojarzyło się tu ono w ogóle; *ius Teutonicum* zaś jest dla niego równocześnie ewidentnie synonimem *libertas*, a także – bo to na jedno wychodzi – równoważnikiem *immunitas!*

Tak sprawa wygląda od strony wystawców przywilejów, władców. Stąd w literaturze polskiej ukuta terminologia: immunitet czysty oraz immunitet pod formą lokacji na prawie niemieckim[51]. – O tych tak charakterystycznych kontekstach często się zapomina i interpretuje wspomniane określenia tak, jakby chodziło w nich o niemieckie (czy polskie) prawo[52].

6.5. Stwierdziliśmy zatem, że *ius Teutonicum* rozumiano jako własność podzieloną (pkt 6.2), że bywa ono również synonimem wolności od świadczeń (pkt 6.3–6.4). Miało ono w obydwu wypadkach znaczenie przenośne. Wszakże to nie jedyne walory owego wyrażenia.

Pod *ius Teutonicum* ujęły dokumenty również – jak się wydaje – zespół norm niemieckich w ogóle, a więc niemieckie *ius iudiciarium*. Takiego rozumienia nie odważamy się wyłączyć. Co więcej, wydawałoby się nawet dziwne, gdyby wystawca dyplomu czy jego odbiorca, a tym bardziej skryba, nie podkładali nigdy pod owe wyrażenie literalnej treści. Ona narzucała się sama. I to nawet w pierwszej linii; *ius Teutonicum* to w ogóle prawo stosowane przez Niemców w jakiejkolwiek dziedzinie życia.

Takie rozumienie niemieckiego prawa jest nader częste u nas w stosunkach miejskich. Ale nie wydaje się ono również obce wsi. Tak niewątpliwie rozumie owo wyrażenie przywilej Henryka III z 1252 r. (SUb 3, nr 43): *prout Theutonica iuris sententia iudicare decreverit*. I wiele innych[53].

6.6. Ale, i co więcej, nawet wówczas, gdy w dokumencie faktycznie o niemieckim *ius iudiciarium* mowa, sens wypowiedzi nie musi być zawsze jeden i ten sam. Zastanowić się więc musimy, o jakie normy chodzi, z jakiej one dziedziny, czego dotyczą – ustroju sądowego, prawa procesowego, czy prawa materialnego. Uprzytomnijmy sobie sytuacje, w których pojawia się

[51] Por. **Z. Wojciechowski**, *op. cit.*, s. 699. Za nim poszliśmy z górą pół wieku temu w swym *Immunitecie*, s. 113–119.

[52] Por. jeszcze inne oryginalne użycie terminu: *villam suam olim ritu Polonico Wadochowitz, nunc vero iure Theutonico Wisintal vulgariter nuncupatur* (Ks. Henr., s. 334) – zwraca na nie uwagę **K. Tymieniecki**, *Z dziejów rozwoju wielkiej własności na Śląsku w wieku XIII*, Poznań 1926, s. 285. Najchętniej jednak uzupełnilibyśmy tekst trzynastowiecznego autora. ...*nunc vero iure Theutonico* [*locata*] *Wisintal vulgariter nuncupatur*, wyłączając w ten sposób jedno znaczenie *ius Theutonicum*.

[53] Oto cytat **Ducange'a** zaczerpnięty z *Diarium belli Hussitici: Item quod iura paganica et Teutonica, que non concordant cum lege Dei, tollantur.*

w naszych aktach owo *ius Teutonicum* (ewentualnie inne jego warianty, jak: *ius Alemanicum, Franconicum, Flamingicum*, czy tak częste *ius Maydeburgense* lub *Sredense*) w znaczeniu dosłownym.

6.7. Raz zatem współcześni myśleli o jednym walorze (o niemieckich regułach osadniczych oraz o wprowadzanych wolnościach podatkowych), to znów o innym ustroju sądu, to wreszcie o normach niemieckich generalnie, proceduralnych lub materialnych[54].

6.8. Dorzućmy spostrzeżenie dalsze. Podejrzewamy, że współcześni nie zawsze rozgraniczali owe walory dokładnie, choć to rzeczy ewidentnie różne, i bezwiednie przesuwali się od jednego pojęcia do drugiego[55]. Przy takim uderzającym w oczy braku dystynkcji zrodzić się mogło u nich przekonanie, że przywilej zasadźczy nadawał chłopom-kolonistom nie tylko *ius Teutonicum* lokacyjne, własność podrzędną gruntu, ale równocześnie obdarzał ich niemieckimi normami prawnymi, a tym samym przenosił ich z sądowego rodzimego prawa polskiego na obce – niemieckie. Z chwilą lokacji doszłoby tym samym na wsi polskiej do recepcji niemieckiego *ius iudiciarium* oraz do jego zrozumiałego następstwa – likwidacji prawa polskiego[56].

6.9. Przy wskazanym braku precyzji źródeł nie zdumiewa nas fakt, że nie tylko Polacy doby przedrozbiorowej, ale i czytelnicy średniowiecznych dokumentów, historycy, dali się częstokroć zasugerować ową wieloznacznością terminologiczną. Powszechnie przyjmują także oni, że *ius Teutonicum* wprowadziło do Polski własność podzieloną – z jednej strony. A równocześnie wyrażają przekonanie, że obok wskazanej *melioracio terre* zawierało ono w sobie treść dalszą, niemieckie *ius iudiciarium*: ustrój sądowy oraz prawo prywatne (łącznie z karnym), materialne i formalne – z drugiej[57]. Zatem na

[54] W tych warunkach nie zdumiewa nas to, że hasło *ius Teutonicum* nie znalazło się w najnowszym *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte* (1978).

[55] Nie jesteśmy również przekonani o tym, by autorzy klauzuli ignorancyjnej mieli w swej świadomości wszystkie rozpatrywane przez nas warianty znaczeniowe. Wszakże jedno nie ulegało dla nich wątpliwości: wiedzieli dobrze, co panowie dla siebie rezerwują.

[56] Rzuca się to w oczy, szczególnie u niemieckich historyków, dla których *ius Teutonicum* jeden posiada walor: niemieckie prawo. I z dumą piszą o jego zwycięskim pochodzie w ramach *Ostbewegung!* Oto jaskrawe sformułowanie **K. Redlich**: *Das [deutsche] Recht und die damit verbundene soziale Stellung war das eigentlich Trennende, wer deutsches Recht erhielt verlor damit formal und im Laufe der Zeit wohl auch praktisch seine slavische Nationalität* (*Nationale Frage und Ostkolonisation im Mittelalter*, Berlin 1934, s. 52). Również rolę materialnego prawa (niemieckiego) w Polsce wyolbrzymiają **R. Kötzschke**, **W. Ebert** (*op. cit.*), jak i **A. Brackmann**, *Magdeburg als Hauptstadt des deutschen Osten*, Leipzig 1937, oraz Menzel.

[57] Por. **J. Matuszewski**, *Recepcja prawa niemieckiego w Polsce*, Sprawozdanie PTPN za rok 1965, Poznań 1967, s. 244. Jeszcze **H. F. Schmid** rozumie *ius Teutonicum* jako „Verbreitung des deutschen Rechts, in erster Linie des Privat-, Straf- und Prozeßrechts, dann des Lehnrechts,

polskiej wsi w opinii historyków dojść miało w 13. w. do recepcji niemieckiego prawa. Communis opinio doctorum pokryła się zatem z poglądem rzekomo wypowiadanym expressis verbis w średniowiecznych aktach. – Rozpatrzmy te zagadnienia po kolei.

7.1. Stwierdziliśmy wyżej, że samo *ius* znaczyło nieraz sąd ławniczy (por. 5.5). Ten sam walor przypisują teksty wyrażeniu *ius Teutonicale* (T. nr 356). Chodziło zatem o niemiecki ustrój sądowy. Nasuwa się wręcz pytanie, czy w rozumieniu wystawcy aktu lokacyjnego, jak też zasadźcy i samych kolonistów, nadanie *ius Tetonicum* do tego się nie ograniczało (obok – oczywiście – własności podrzędnej): własny, z współmieszkańców-plebejów złożony trybunał wiejski. Resztę, a więc niemieckie prawo formalne i materialne – być może – wmawiają źródłom historycy? Owo samorządne sądownictwo stanowiłoby zatem novum, które zawdzięczała wieś polska niemieckiemu prawu, novum obejmującym – powtórzmy – wszystkich osadników lokowanych na tym prawie – zarówno Niemców, jak i Polaków. Ale też, być może, novum jedyne! Przejęcie obcego ustroju sądowego było rzeczą prostą.

7.2. Do pełnego obrazu brak nam wszakże jednej wiadomości. Nie wiemy nic o tym, jak było zorganizowane na wsi polskiej sądownictwo poimmunitetowe przed pojawieniem się prawa niemieckiego[58]. Pełnić je miał w immunizowanych dobrach – wiadomo – pan lub jego zastępca (*nuncius*). Niestety, po ich działalności nie pozostało żadnych śladów – brak protokołów z posiedzeń sądowych. Nie wiadomo, czy je w ogóle prowadzono; wydaje się to zresztą mało prawdopodobne, zadowalano się w nich raczej decyzją ustną.

7.3. Nasuwa się dalej problem, czy owo poimmunitetowe polskie sądownictwo wiejskie było jednoosobowe (wyrokował sam pan lub sam *nuncius*), czy raczej należy się liczyć z uczestnictwem chłopskich asesorów. A jaka przy tym była ich rola? Czyżby nie odbiegała od tej, jaką przypisuje sądom polskim nasz *Najstarszy Zwód Prawa Polskiego: ouch zy wissentlich, daz der polesche richter nicht scheppen pflegit zcu haben. Zyt her abir nucze lute by im, dy leet her zcu im unde leget in dy rede vor.* A zatem komplet taki nie stanowił sądu ławniczego w ścisłym tego słowa znaczeniu, skoro jego

des Bergrechts und anderer Teile des öffentlichen Rechts im ursprünglichen Geltungsgebiet polnischer Rechtsordnung" (*Die Rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1938, s. 349). Równocześnie stwierdza: „...wie wenig die Nalionalitätsverhältnisse in derartigen Vorgängen für den Rechtshistoriker faßbar sind" (*ibidem*, s. 350, przyp. 3).

[58] **Z. Wojciechowski** nosił się z zamiarem opracowania tego zagadnienia w 2. tomie *Historii Śląska*, por. pracę przytoczoną wyżej, s. 715, przyp. 1. Nie został on nigdy zrealizowany.

asesorowie nie mieli głosu stanowczego. Informacja NZ nie pozostawia co do tego jakichkolwiek wątpliwości: *Unde dunkit in ir keynis rede recht, dornoch richtet er. Behaget im abir ir keynis rede, zo richtet her noch synem zynnen, zo her rechteste kan.* Jednakowoż przy całkowitym braku źródeł nie jesteśmy w stanie orzec, czy rzeczywiście przytoczone teksty znajdowały zastosowanie również w polskim sądownictwie poimmunitetowym znajdującym się w ręku osoby prywatnej, pana wsi. Czy przypadkiem analogia frankońska – immunista tamtejszy był tylko przewodniczącym; obok niego zasiadali rachimburgi lub scabini z głosem stanowczym – nie byłaby tu właściwsza?

7.4. Tym bardziej że historyk skłonny wątpić w gorliwość sędziowską jaśnie pana czy jego zastępcy! A w takim razie może i chłopi siedzący na prawie polskim w dobrach immunizowanych sądzili się nieraz sami? Może pod przewodnictwem starosty, który był *der edilste in dem dorffe, albo włodarza, adir der vloder, daz ist der scheffer, der mag synen stab in den henden wol habin vor synen herren, wen her entwertet?*

7.5. Gdy z braku źródeł na te wszystkie wątpliwości odpowiedzieć nie możemy, za pewny wkład niemieckiego prawa poczytać musimy zaprowadzenie sądu ławniczego, w którym przewodniczył sołtys, ale siedmioosobowej ławie przysługiwał głos stanowczy. Nie zapominamy wszakże o utrzymaniu nadzorczych uprawnień pana (*iudicia magna*).

7.6. Zachowane źródła nie informują nas o tym, w jakim stadium osadnictwa trybunał wiejski zebrał się po raz pierwszy. Księgi ławnicze traktują go jako instytucję w pełni zorganizowaną, funkcjonującą od dawna. Domyślać się jedynie możemy, że owe chłopskie sądy działać zaczęły z chwilą zaawansowania procesu osadniczego.

7.7. Sądy ławnicze wiejskie kompetentne były wobec ludności poddańczej, przede wszystkim miejscowej. To ich zadanie podstawowe. Rzeczywiście gros spraw toczy się w nich między miejscowymi chłopami. Nieraz wszakże jawią się przed nimi chłopi z obcych wiosek, a także, acz sporadycznie, mieszczanie, księża[59]

[59] (Krzem. nr 45, r. 1453): *dy sint burgin wurdin vor IX marc dem pharrer von Crasznepolu*; (*ibidem*, nr 196, r. 1459): *wer czewgin, wy das ist kommen Hannus Becken mit dem pharrer vor vnser gehegte banck vnd do hot Hannus Becke vormanet den pharrer, ap her ym bekenthe VII firdunge*; (*ibidem*, nr 415, r. 1469): *wir czewgin, wy das ist kommen der pharrer mit Matis Crasznerin vor wnser gehegte, vnd do hot der pharrer dy Matis Crasznerin vormanet, ap her ir den fleckin hette beczalth gancz vnd gar, vnd do hot gestandin Matis Crasznerin* [...] *vnd hot dem pharrer das bekanth, das her ir eyne beczalunge hot gethoen, vnd hot dem pharrer den fleckin frey vnd ledig geloen von ir* [...]; *vnd dor obir hot der pharrer sss gelet.*

i kościoły[60], a nawet szlachta[61]. A więc generalnie wszyscy, których interesy jakoś wiązały się z daną wsią, którzy, mając roszczenia do siedzącego w niej chłopa, pozywają go do sądu dla niego właściwego – sądu osady, w której mieszka.

7.8. O tym, że ławniczy sąd wiejski stanowi *iudicium Teutonicum*, przekonani byli współcześni. Oto kilka informacji z końca 15. i z początku 16. w.: (T. nr 328, r. 1479) *ius* Theutonicum Meydeburgense, (T. nr 689 r. 1528) *profitentes universis, quibus expedit, singulatim tamen laboriosis, iudici et iuratis iuris Theutunici Meydeburgensis ville Trzesznyow*. Zwać się już będzie w dobie nowożytnej *prawem* (w znaczeniu sądu) *trześniowskim* (T. nr 807, 1536 r.; nr 1522, 1603 r.; nr 1525, 1602 r.). I to wydaje się historykowi również niewątpliwe; ustrój wiejskiego sądu ławniczego, *iudicium bannitum, parvum* czy *magnum*, recypowany z Niemiec, był sądem niemieckim[62].

7.9. Skłonniśmy prawu niemieckiemu przypisać również wprowadzenie ksiąg sądowych.

---

[60] (Krzem. nr 106, r. 1450): *do von salder kyrchen VI grosschen warden*; (*ibidem*, nr 214, r. 1460): *wir czewgin, wy das seynt komen dy kyrchenbytter vor vnser gehegte banck vnd habin vormant Bartisch Rottin* [...], *so sal her der kyrchen czynssen von seynes swers tawyn, hot her yn bekant..; vnd dor obir han dy kyrchenbytter iren scheppen schelling gelegit*; (*ibidem*, nr 405, r. 1469): *vnd der kirchin sal werdin I firdung*; (*ibidem*, nr 586, r. 1478): *vnd wen dy kirchen vor wirt hebben*; (*ibidem*, nr 713, r. 1481): *vnd off dy leczte gelde sal werdern der kirchen eyn marg, vnd dornoch, wen dy kirchen gehebet*; 1452: *Item debita ecclesie, ut sequitur* (*ibidem*, nr 736–738); por. Krzem., s. 48*.

[61] Przykładów dostarcza księga trześniowska: (nr 356) *quomodo veniens generosus dominus Iacobus, heres de Iaczymyrz et de Bszanka, affectavit ius, secundum quod dominus, super causam predictam, pro qua postulavit, fecit. Generosus dominus Iohannes Szobyenszky, heres de Crzesznyow concessit et dedit sibi ius generoso domino Iacobo, heredi de Bszanka, ius Teutunicale, propria in persona existens, et heres eum suscepit et interfuit ad diem deputatum, prout posita fuit inter ipsos, et hic ius Teutunicale suscepit et stetit coram iudicio celebrato in propria persona et cum suis actoribus et traxerat se secundum ius servare et ius Teutunicale in prefata causa ius indicavit*. Spór, który toczył się między dwoma szlachetkami przed sądem ziemskim, trafił również do sądu ławniczego w Trześniowie. Okazuje się bowiem, że zastępca procesowy *posuit duplum ius, terrestre et Almanicum* (T. nr 437, r. 1495). Rozumiemy to wyrażenie jako dwukrotne uiszczenie opłaty sądowej: raz – trybunałowi ziemskiemu, drugi raz – wiejskiemu sądowi prawa niemieckiego. Widocznie wciągnięto w spór oba trybunały. Jaskrawy to przykład na brak ścisłego rozdziału kompetencyj między sądami.

[62] Por. wyżej ust. 7.1. Zanotujmy, że mimo nadania prawa niemieckiego, nie kreowano sądu ławniczego we wsi kuźniczej – Bełchowie. Kmieci sądzi tam podkomorzy arcybiskupi – Godko, *cum aliquo nostro homine* [arcybiskupa], *ad hoc specialiter vocato*; natomiast *familiares vero suos quoscunque idem Gothko solus habebit iudicare* (por. wyżej przyp. 41).

7.10. Wszakże – co więcej – panuje również przekonanie, że tenże sąd ławniczy jest nie tylko trybunałem niemieckim[63], lecz że stosuje się w nim niemieckie normy. Czy rzeczywiście tak było, czy wprowadzenie sądów ławniczych znaczyło przejęcie prawa niemieckiego? Zobaczmy, co mówią na ten temat teksty. Wpierw jednak zapytajmy, jakimi normami rządzili się koloniści dawniej, jakie *ius iudiciarium* obowiązywało osadzaną *iure Teutonico* ludność, przed objęciem przez nią w Polsce gospodarstw na nowych, „niemieckich" zasadach.

8.1. Stwierdziliśmy wyżej, że o recepcji obcego prawa możemy mówić wówczas tylko, gdy mamy do czynienia z osadnikami-Polakami. A takie osadnictwo najczęstsze, wręcz przemożne. Ono właśnie było z pewnością zjawiskiem masowym. Tu zatem leży problem: czy prawo niemieckie przyjmowali koloniści nieniemieccy, a więc głównie osadzający się *iure Teutonico* tubylczy lud polski. To zatem kwestia istotna: czy chłop polski równocześnie z lokacją, a więc – zgodnie z naszym rozumieniem zjawiska – z przejściem na nowy system gospodarczy (własność podzielona), recypował niemieckie normy prawne. Wiemy już, nie było tu wymogu koniecznego (por. 2.2). A czy w istniejących warunkach przejście na nowy, obcy system prawny było w ogóle możliwe? Zwłaszcza że chodziło o recepcję zwyczajowego prawa! Czy rzeczywiście do niej dochodziło? Ponownie zadajemy sobie pytanie: jakimi rządzili się polscy chłopi normami przed lokowaniem ich *iure Teutonico?*

8.2. Przywileje immunitetowe – stwierdziliśmy wyżej – prawem materialnym nie zajmowały się nigdy. One widocznie nie przeprowadzały w nim żadnych zmian, co wydaje się naturalne. Wobec czego – wnioskujemy: chłopi polscy w dobrach immunizowanych rządzili się nadal prawem polskim.

8.3. Niestety, również dokumenty lokacyjne dla prawa prywatnego nie przynoszą nic! A pamiętamy stale o tym, że historia nie jest nauką, dla której starczyłyby argumenty rozumowe.

8.4. Szczęściem zwrócić się możemy do innej kategorii źródeł, źródeł związanych – co istotne – najściślej z kolonizacją *iure Teutonico*, do wiejskich ksiąg ławniczych. Dzięki nim – spodziewamy się – dowiemy się czegoś o prawie formalnym i materialnym stosowanym w sądach wiejskich[64].

[63] Charakterystyczne, że w prowadzonej po niemiecku księdze ławniczej Krzemienicy nie wspomina się ani razu o tym, że urzęduje tam sąd niemiecki; we wsi zaludnionej przez Niemców wydawało się to oczywiste.

[64] Rozprawy sądów ławniczych miały się odbywać w każdej wsi, jak o tym świadczą postanowienia przywilejów lokacyjnych, przyznające zawsze sołtysom prawo poboru 1/3 kar sądowych, co jest regułą nie znającą wyjątku. Ale nie wszędzie prowadzono protokoły, a jak rzadko się one zachowały!

Pisemne protokoły z posiedzeń owych sądów, a więc akta praktyki, pozwolą nam może na dokonanie pewnych obserwacyj. Od nich oczekujemy odpowiedzi na nurtujące nas pytanie: czy w Polsce średniowiecznej rzeczywiście wraz z osadnictwem *iure Teutonico*, którego głównym celem – podkreślenia tego nigdy nie dosyć – była reforma rolna, *melioracio terre*, czy równocześnie dochodziło do *Aufnahme des deutschen Rechts* przez polskich chłopów. To zagadnienie pasjonujące.

8.5. Zaglądając do wiejskich ksiąg ławniczych, zauważamy rzucającą się w oczy różnicę w chronologii wspomnianych dwu kategorii źródeł. Podczas gdy dokumenty prawa niemieckiego zaczynają płynąć od początku 13. w., zachowane wiejskie księgi ławnicze są o wiele późniejsze; najwcześniejsze pochodzą z pierwszej połowy 15. w. (najstarsza w Polsce drukowana księga ławnicza, ze wsi Krościenko, zawiera protokoły z posiedzeń dopiero od 1408 r.) i ze stuleci następnych. Zwracamy na to uwagę na innym miejscu[65]. Ale też uprzytamniamy sobie, że wiek 13. bynajmniej nie zakończył procesu osadniczego, że trwał on dalej przez następne stulecie. A i ono nie było jego kresem; istniał on zawsze. Od późniejszych lokacji księgi ławnicze już tak bardzo czasowo nie odbiegają. Czujemy się zatem upoważnieni do oparcia się również na nich. Co one przynoszą?

8.6. Podstawą dla nas będzie wyraźna wskazówka w protokole, że wyrok opiera się na prawie niemieckim. Zdarza się to jednak nieczęsto. Nawet podkreślić trzeba wręcz przypadkowość zanotowania faktu, że wyrokuje się zgodnie z regułami prawa niemieckiego. W dużej liczbie wyroków nie powołano się na nie w ogóle (o opłacie *schöffenschilling* mówi się przecież w każdej zapisce!), albo wskazuje się krótko na stosowanie procedury *iuxta iuris formam* (T. nr 80, r. 1445), *secundum iuris formam* (T. nr 87, r. 1447) bez dalszej wskazówki, o jakie prawo chodzi. Widocznie podanie w protokole informacji o zastosowaniu w konkretnym wypadku niemieckiego prawa zależało od humoru skryby!

8.7. Nie łudzimy się co do tego, że dojdziemy przez wspomnianą lekturę do pełnej rekonstrukcji niemieckich norm prawnych. Zwyczajowych reguł nie da się odtworzyć w całości[66] z prostego powodu; nie znano w średniowieczu praktyki uzasadniania wyroków, lecz zadowalano się zanotowaniem w protokole samej sentencji. Sądzimy wszakże, że nawet w tych warunkach jakiś skromny wynik osiągniemy. Taki, który będzie stanowił uzasadnienie wystarczające dla tezy o recepcji materialnego prawa niemieckiego przez chłopów polskich. Przestanie ona być gołosłowna, jaką jest dotąd.

---

[65] **J. Matuszewski**, *Ius Teutonicum...*, s. 225–226.

[66] Inaczej **J. Wyrozumski**, *op. cit.*

9.1. Zapytajmy wpierw, przy jakiej okazji miało się to niemieckie prawo zwyczajowe w wiejskich sądach ławniczych przejawiać. Przypatrzmy się sprawom rozpatrywanym przez nie w dobie średniowiecza. Dadzą się tu wydzielić dwie zasadnicze grupy. W drukowanych piętnastowiecznych księgach, które przejrzeliśmy, jedną z nich stanowiły zagadnienia niesporne. Protokoły omawiane stanowią więc hipoteczne zapisy podrzędnych właścicieli gruntów, poddanych. Wiejskie księgi ławnicze są tym samym chłopskim odpowiednikiem szlacheckich ksiąg ziemskich.

9.2. Druga poważna grupa sporów, którymi się sądy wiejskie zajmowały, dotyczyła czci chłopskiej. Ograniczano się wówczas do stwierdzenia faktu uczciwości obwinionego: *ich gabe dir nyrkeyne scholt wenne libe vnd gut* (Krzem. nr 107), *das her schon vnd fertig vor gehegter bank vnd ym keyn solt nicht gebe, das her schon vnd fertig were vnd ym keyn scholt nicht gebe* (*ibidem*, nr 302), *wenne was do fromlich vnd erberlich were* (*ibidem*, nr 305), *das her sal seyn als eyn ander gutt man* (*ibidem*, nr 475), *das ym keyne man scholt nicht gebe, wen was do fromlich vnd erberlichen mochte geseyn, vnd stet alz eyn fromer man, dar do hendrem vnd awch furen nisnichsten hot alz eyn fromer man* (*ibidem*, nr 550). Odpowiednik łaciński tego wyrażenia brzmiał: pan oczyszcza poddanego z zarzutu kradzieży[67], oświadczając: *est bonus homo, sicut prius* (T. nr 86, r. 1447); *et est tamquam unus in communitate bonus et bene conservatus* (Wara nr 66, r. 1467)[68].

Te dwa zagadnienia, kwestie niesporne i oczyszczanie chłopskiej czci, stanowiły miażdżącą liczbę spraw w znanych nam księgach wiejskich. W sumie składały się one niemal na 100% spraw. Jakżeż tu niewiele okazji dla okazania znajomości prawa w ogóle, a tym samym i prawa niemieckiego!

9.3. Może ta kwestia przedstawi się inaczej przy rozpatrywaniu spraw karnych. Nie przyjrzeliśmy się temu problemowi bliżej; w wykorzystanych zapisach średniowiecznych liczba ich znikoma. Być może, sytuacja ulegnie zmianie w dobie nowożytnej, gdy Groicki z swymi pracami pisanymi wyłącznie po polsku (r. 1558–1559, 1562, 1567)[69], a zwłaszcza Szczerbicz z swym polskim przekładem prawa majdeburskiego (r. 1581)[70] mogli trafić nawet do społeczności wiejskich[71].

---

[67] Kradzież rozumiano szeroko, podciągając pod nią nawet uchylanie się od obowiązku mlewa w młynie pańskim: *expurgavit innocenciam suam pro eo, quia fuit inculpatus, tanquam pro furticinio, quasi ultra preceptum heredis in alieno molendino molendinavit* (T. nr 82, r. 1445).

[68] Można było również oczyścić się, przedstawiając odpowiednie pismo: *portavit litteram testimonialem de Blisiwe, videlicet conservatoriam* (T. nr 88, r. 1447).

[69] **S. Kutrzeba**, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, s. 278–282, oraz PSB. t. 8, s. 628–629.

[70] **S. Kutrzeba**, *op. cit.*, s. 213.

[71] Nie zajmujemy się już kwestią, jaki wpływ na stosowanie prawa niemieckiego w sądach wiejskich wywarło nadanie przez Zygmunta Starego tłumaczeniu łacińskiemu Jaskiera mocy

10.1. We wsi osadzonej przez Niemców z sołtysem Niemcem, niemiecka ława to rzecz oczywista. Oczywistą również rzeczą stosowanie prawa niemieckiego[72]. Ale wiemy, że prawa niemieckiego udzielano głównie wsiom zasiedlonym przez chłopów polskich, lokatorami byli często również Polacy, a już tejże narodowości byli w miażdżącej większości panowie (poza cystersami proweniencji niemieckiej). Jaki zatem był skład sądu ławniczego w polskiej wsi osadzonej na prawie niemieckim?

10.2. Oto najstarszy, jaki znamy, skład sądu wsi Trześniowa z 1419 r. Przewodniczy mu *generalis Iohannes* – wójt, noszący imię kalendarzowe, a zatem neutralne. Ale niedwuznaczne narodowościowo są miana siedmiu ławników (*scabini, iurati*): (1) *Thomek Iachnicz*, (2) *Jan Kuna*, (3) *Petrus Bugel*, (4) *Swanch Witkow*, (5) *Iacobus Kutha*, (6) *Woytek Sanoczicz et* (7) *Jan Squarlo*[73]. Zatem wyłącznie Polacy. Posługiwali się oni tedy na rozprawach językiem polskim, czego zresztą dowodzą wtręty polskie dodawane do łacińskiego tekstu. Niemieckiego raczej nie znali wcale[74].

10.3. Oczywiście w przedstawionej w punkcie poprzednim sytuacji najczęściej nikt z członków sądu ławniczego nie znał też prawa niemieckiego. Gdzież by się go nauczyli? Toż to ewentualność – stwierdziliśmy wyżej – wręcz nieprawdopodobna! A w takim razie kierowali się oni – jeśli nie *aequitas*, co najnaturalniejsze – to materialnym prawem polskim, polskimi *consuetudo, mos et ritus!*[75]

---

obowiązującej we wszystkich miastach i wsiach (r. 1535), por. **S. Kutrzeba**, *op. cit.*, s. 212 oraz PSB, t. 11, s. 60–62. Czyżby już wówczas wygasł analfabetyzm na wsi polskiej (por. wyżej ust. 3.2)?

[72] Tak już **J. Bardach**, *Historia Państwa i prawa Polski*, t. 1: *Do połowy XV wieku*, Warszawa 1964, s. 277.

[73] T., s. 31, nr 1. Miana polskie występują również w składzie późniejszych sądów, np. z 1428 r. Jako *viceadvocatus* jawi się wówczas *Iohannes Gostwy*; ławnikami byli: *Nicolaus Sypkin, Gregorius Grabecz, Nicolaus Pelcherz, Stephanus Thabyssowycz, Andrcas Matynicz, Petrus Vrak, Iohannes Twdnowycz*. Podobny polski skład następnych ław. Toż mi znawcy prawa niemieckiego!

[74] Orientował się w tym doskonale Zygmunt August. Wcielając aktem z 27 maja 1569 r. ziemię wołyńską do Korony, postanowił, że w sądach grodzkich i ziemskich księgi *ruskiem pismem pisane i odprawowane być mają czasy wiecnymi* [...] *A miesckie sprawy prawa majdeburskiego albo jakiegokolwiek innego wezwania ludzi wedle obyczaju koronnego przez urzędniki nasze koronne i dworu naszego w tych sprawach i potrzebach ich do nas i do dworu naszego przypadające będą polskim pismem odprawowane; Akta unii Polski z Litwą (1385–1791)*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 136, s. 305. Taką widocznie stosowano dotąd na Wołyniu praktykę, której król obiecywał przestrzegać dalej: w sądach miano posługiwać się bądź językiem ruskim, bądź polskim; niemiecki nie wchodził w rachubę w ogóle, nikt go tam nie znał!

[75] Przypomnijmy domysł **J. Bardacha**: polska ława z polskim sołtysem stosowała zapewne nadal polskie prawo zwyczajowe, które znali ławnicy z tradycji; wypowiedź, zaopatrzona

11.1. W poprzednich wywodach braliśmy pod uwagę sytuacje proste, w Polsce chyba najczęstsze, mianowicie skład sądu czysto niemiecki lub czysto polski, gdy zarówno sołtys, jak i koloniści byli bądź Niemcami, bądź Polakami. W praktyce dochodzić musiało niejednokrotnie do komplikacji, przy osadnictwie powstawały z pewnością sytuacje mieszane.

11.2. Weźmy pod uwagę sytuację następującą: osadnikami byli chłopi polscy i z nich – siłą rzeczy – składała się ława, lecz zasadźcą był Niemiec. Dochodzić musiało między nimi do prawnego konfliktu. Co decydowało o jego wyniku: autorytet przewodniczącego, sołtysa-Niemca, czy liczba wynajdujących wyrok siedmiu ławników-Polaków? W źródłach na to pytanie odpowiedzi nie znaleźliśmy.

11.3. Komplikacje następowały również z innego powodu. Nie skłonniśmy sądzić, by w Polsce, nie wyłączając i dzielnicy śląskiej, istniały wsie czysto niemieckie. Mogło, co prawda, tak zdarzyć się nieraz przy lokacji *in cruda radice, aus der grünen Wurzel*. Wszakże to chyba zjawisko nieczęste. A nawet gdy ono miało miejsce, od samego początku nowi, obcy osadnicy, kontaktowali się z okolicznymi wsiami, zamieszkanymi w masie przez tubylców, a zatem Polaków. I z nimi wchodzili w spory. W tym wypadku sąd był w całości niemiecki (sołtys i ława), natomiast podsądnymi byli i Niemcy, i Polacy. Że tak było w rzeczywistości, dowodzą przytoczone niżej przykłady.

11.4. Przyjrzyjmy się najstarszej zachowanej księdze ławniczej – *registrum scabinorum in Croschin*[76], interesującej z następujących racji. Nie mamy żadnych wątpliwości co do narodowego składu nowo wybranej w 1408 r. ławy. Oto miana jej siedmiu członków; (1) *Henricus Meysner*, (2) *Ruffus Close*, (3) *Schon Matis*, (4) *Heynusch*, (5) *Nico, Fater Zele*, (6) *Michel Schuler*, (7) *Iakuschz Tewbener* (nr 1027). To niewątpliwie Niemcy! Niemieckie miana ławników pojawią się również później, np. nr 1080 (r. 1419), nr 1105 (r. 1420), nr 1607 (r. 1439). I w tych latach przez chłopów-Niemców ława obsadzona. Niemcem musiał być zatem i sołtys. Taki komplet sądził – mniemalibyśmy – według prawa niemieckiego. Nie ulega to wątpliwości, gdy spór toczyli z sobą Niemcy. Oni nawet w przeważającej liczbie występują w powołanej księdze jako podsądni. To naturalne; przykładów bezlik.

---

wszakże dodatkiem: *uzupełniając je tylko elementami stanowego prawa niemieckiego* (*op. cit.*, s. 277); zauważ też na s. 163 passus następujący: *dokument ten* [lokacyjny] *zapewniał osadnikom, możność używania sądowego prawa niemieckiego*, a na s. 196–197: *jego* [dokumentu lokacyjnego] *zasadniczym punktem było wyłączenie mieszkańców wsi spod mocy obowiązującej prawa pospolitego i nadanie prawa niemieckiego.*

[76] SPPP, t. II, s. 147.

– Atoli, czy na rozprawach sądowych w Krościenku nie jawili się również Polacy?

11.5. Posłuchajmy: *et interrogavit Polonos et Thewtunicos, parvos et magnos* (Kroś. nr 1453, r. 1432); *et convocavit totam communitatem, iuvenes et senes, parvos et magnos, Polonos et Tewtunicos* (*ibidem*, nr 1555, r. 1437); *item Pesch Kraws* [...] *interrogavit totam communitatem, utrum aliquis esset tam inter Dewtunicos quam inter Polonos, qui vidisset* [...]; *extunc tota communitas, Dewtunici et Poloni regraciabantur sibi et toti familie sue, dicentes* [...] (*ibidem*, nr 1691).

Ale to nie wszystkie wskazówki świadczące o obecności Polaków na rozprawach w niemieckim sądzie wiejskim.

11.6. Spotykamy również tamże wypadki przydomka Polak: *Bernhart Polonus* (nr 1072); *Polensch Lorencz, Polnesch Hernche* (nr 1817); *Hannus Polen* (nr 2329); *Ioannem Polen* (nr 2330); *Hannusz Polen* (pięciokrotnie, obok *Iohannii Polen*, nr 2538); *Hannusz Polen* (dwukrotnie, nr 2540); *laboriosum Iohannem Polen* (nr 2586).

11.7. Przyjrzyjmy się dalej mianom osób notowanych w protokołach tegoż sądu: *Petro Czerhalthouicz* (nr 1048); *Vernko* (nr 1049); *Stenko et Micko* (nr 1051); *Iacobus Glamb* (nr 1067); *Nicolaus dictus Ianchin* (nr 1076); *Stanislaus* (nr 1079); *Stanislaus Schindeler* (nr 1089); *Świętosław, Rakowski* (nr 1196); *Thomko, Paschonis Furman filius* (nr 3697); *Pascho Furmans zon* (nr 1698–1699); *erga Thomkonem, filium Furman* (nr 1701); *Marczin Iachnik* (nr 1707); *Iaschko de Trzesnow, Laurencius alias Wawrschko* (nr 1713, tenże ponownie w nr 1721: *Wawrsko, Mączkę Zambern (Sambr)* (nr 1734, 1735); ponownie w tekście niemieckim!); *Iohannes alias Iachnik molendinator* (nr 1738); *Iohanni Bartosch de Hoczew* (nr 1750); *Mathias Woynak* (nr 1764, nr 1777 zapis: *Wonak*); *Kosczel* (nr 1777); *Iohannes Iwan* (nr 1780, ponownie nr 1790, 1792); *Ian Czonski* (nr 1782 zapis z przekreślonym o, w nr 2185); *Czonsky Ian, apud Stankonem Schadi*; *Urbanus* [...] *pro fratre suo dicto Woytek* (nr 1796); *Warschko* (nr 1798); *Margaretha olim Mathie Voytchyn* (nr 1811); *a Iohanne Woynak* (nr 1812); *Petro Brodka* (nr 1816); *Iacobus Straltkofski* (nr 1822); *Laurencius alias Waverzen* (nr 1828); *Brathos* (nr 1829–1830); *Wassil* (nr 1866); *Climko Gemsa* (nr 1870); *Stanko* (nr 1876); *Nicolaus Urbanowicz, Stanko Olee* (nr 1967, także w nr 2051, 2114; w nr 2291 *sororini Nicolai Urbanowicz*, (*Stanko* jeszcze później parokrotnie, ale też w postaci zlatynizowanej); *Staskoni Olee* (nr 1972, nr 1984: *Stanislaum Olee*), Stanko Gemza (nr 1984); *Iachnik* (nr 1990); *Sczensky Ian* (nr 1999); *Koszel Ian*, (nr 2000, w nr 2331: filia *Iohannis Koszyel*); *Wawrzek de Dubeczko* (nr 2001); *Ian Golecz* (nr 2019); *Ian Sombrowicz* (nr 2022); *Iohannes*

Bortesch, (nr 2034, ponownie *Hannus Bartosch*, nr 2140); *Iokel Bartosch* (nr 2100); *Petro Twork* (nr 2116, ponownie nr 2117); *Michael Gelcyn Cochnowycz* (nr 2401); *Mathias Zombek, filius Iohannis Kochen* (nr 2278); *Iohannes alias Ianko* (nr 2314); *frater Stanko* (nr 2331); *Iacub Chozel* (nr 2334); *Mathia Costek* (nr 2346); *Martinus Rosdarlo de Chelnica* (nr 2356); *Martinus Isdarsylo de Chmelnycke* (nr 2358), *primus Lorkovsky Czyemny* (nr 2415, dwukrotnie); *nomine Laurcncium Czyemny* (nr 2421); *Loryncz Czyemny* (nr 2510); *Iohannes Czyesky* (nr 2430, tamże: *Czyesky Hannusz, Ian, Czyskyemu Yanovy*; *Ian, Yan Czyeszky* nr 2434, 2436), *duo homines de Ixkrzyna, primus Petrus Pudelko, secundus Gurek Clymeczcowycz* (nr 2434); *Alberto Tarnowskyemu* (nr 2437); *Stanislaus Oley* (nr 2447 ponownie nr 2452, 2471), *Andree Kyelarovy et Hannusovy, ipsius filio* (nr 2484); *laboriosus Woytek, filius Oley* (nr 2491 trzykrotnie), *Woytek* (nr 2492 dwukrotnie); *Hannusowy Swestrowy, Hannusz Suster* (nr 2497), *Hannusz Swster, Hannusowy Sustrovy, Hannusz Suster* (nr 2499), *Maczek Tworkowycz* obok *Maczek Thworkonis* (nr 2532); *Staszek de Malynowka, filius Matyszkonis* (nr 2536); *Mathias Nowak* (nr 2543); *Gurek Czemny, Gurk Hanel* (nr 2545, powtórzenie nr 2546); *Martinus Gyodlovsky* (nr 2549).

Toż to wszystko miana używane tylko przez Polaków. A jest ich naprawdę niemało! Nawet gdy nazwisko jest niemieckie – *Szuster*, jego polska deklinacja jest symptomatyczna. Czyżby Niemiec nazwiskiem *Schindeler* nosił imię *Stanislaw*? Synem *Furmana* jest *Paszko*, a *Jana Kochen* – *Maciej Zombek!*

11.8. Charakterystyczne też polskie postacie imion kalendarzowych występujących przed sądem dziewcząt: *Nastka* (nr 1733 – w tekście niemieckim!). *Kachna* obok *Katherina* (nr 2125, 2556); *alia Kasza virgo* (nr 2570), co odczytamy jako *Kasia*. Trzy hipokoristika czysto polskie!

11.9. Do przytoczenia również miana żon derywowane od nazwisk ich niemieckich mężów: *Elizabeth Szymonova* (nr 2426); *Kyszwatrowa* (nr 2551 dwukrotnie); *Kyelarova, Andryssova* (nr 2555); *veniens honesta Margaretha vidua Hanuszowa Tymnarowa* (nr 258S); raz w przypadku zależnym: *procurator Margarethe Tymmayerowey* (nr 2558).

Takiej formacji Niemka z pewnością nie użyłaby nigdy! To były polskie dziewczęta, które wyszły za mąż za niemieckich chłopców – Kielara czy Andryssa, czy Tymmayera. Przykładów – prawda – niewiele, ale też kobiety pojawiają się w sądach nieporównanie rzadziej aniżeli mężczyźni. – Zresztą te małżeństwa mieszane, z miłości lub z konieczności (brak kandydatek rodaczek), przy tym samym katolickim wyznaniu kontrahentów, przy równoczesnym braku dziewiętnastowiecznego narodowego szowinizmu, tłumaczą gwałtowne tempo, w jakim polonizowały się w morzu polskim grupki niemieckich osadników.

11.10. Charakterystyczne też, że w protokołach pisanych w zasadzie po łacinie – aczkolwiek niemało też sformułowań niemieckich – pojawiają się nie tylko wyrazy niemieckie, ale także ich odpowiedniki polskie: *ćwiertnia*; (nr 1597 r. 1438), *pro agro comimunitatis, dicto Viweyg alias scotknicza* (nr 1661, r. 1440). Zrazu – co prawda – nieczęsto. Wszakże od roku 1467 polskie inkrustacje stały się niemal regułą: *quia disposuerunt vulgariter szacowaly hi prudentes viri adiurati,* [...] *szacowaly hereditatem* [...] *pro sedecim marcis* (nr 2408); *perdere vulgariter foldrovacz* (nr 2410); *sed invadiavit sibi in vadium, vulgariter zaclath* (nr 2413, ponownie nr 2580); *et ipse Pelczar invadiavit sibi alias szaclath in sex septimanis*); *sine omni dilacione vulgariter besz szudnye wlky yszthne pyenudze* (nr 2417); *lucrata est per suum procuratorem* [...] *duplex qwath* [...] *Et super hoc duplicem qwath fideiusserunt* (nr 2421)[77]; *Et super hoc domini iurati susceperunt alias folk*[78], *domini viceadvocati* (nr 2555); *ad conspiciendum illum inclusum in truncum alias gyathego* [...] *ipsi fideiussores venerunt ad eundem retentum alias gyaczcza; idem retentus clamavit ad Laurencium scultetum: a hev me, anye stoy tysz ad scultetum, hic mihi fecit iniuriam, recepit michi alias coly et rethe, quibus ego vanavi pisces in fluvio appreciato* (nr 2562); *concordate sum cum suo alias oczczymem* [...] *sic concocordate sunt idem due sorores omnia alias szebrzchwy a Laurencio Fox* (nr 2570); *alias czyesc z domini Georgii,* [...] *in ipsius bonis alias gymyenye* (nr 2584); *et super nullum iuratum habeo hoc repetere alias spomynacz* (nr 2586); *susceperunt illam concordiam alias szaczowanye, quam concordiam fecerunt* (nr 2588); *habet solvere fertonem pro alias za szebrwch* [...] *tunc sibi habet persolvere in primis zaszebrwch* (nr 2590).

11.11. Obok przytoczonych pojedynczych wyrazowych inkrustacji polskich pojawiają się, choć znacznie rzadziej, pełne polskie zdania: *Et idem Szwyaszek suscepit hoc alias poddalszye yest yemu tali suscepcione* (nr 2584); *quia idem Hannusz obligatus est tutor esse, alias obwyaszal szye yest oppyekaldnykem bycz sex puerorum* (nr 2589).

[77] Ów polski wyraz pojawia się jeszcze parokrotnie: *lucrata est unum quath* (nr 2423); *Yan Czyesky remansit Martino Pelczar gwath ad longum tempus* [...]. *Et super hoc Yan Czyeszky vocatus est ad dominum capitaneum ad longum tempus* (nr 2436); *quia tenetur solvere domino Loryncz, sculteto, alias qwath* [...], *quam iste debet solvere alias qwath, ius sibi decrevit ad longevum diem* (nr 2574). Notuje się go zwykle ze znakiem zmiękczenia, *kwyath*, choć parokrotnie też bez niego. Wydawca drukuje ów termin stale dużą literą; na skutek tego nie uwzględnili go ekscerptatorzy SłStp, w którym znalazł się tylko kwiat w znaczeniu rośliny kwitnącej czy jej części.

[78] Wyraz ten powtórzony wielokrotnie, częściej z czasownikiem *facere* – *et super hoc iurati fecerunt alias folk* (nr 2560); tak samo nr 2561, 2563, 2565, 2566. Notuje go SłStp.

11.12. Co więcej, na rozprawach posługiwano się nie tylko językiem niemieckim, ale i polskim: *et post hoc iudex iuratus simili modo interrogavit communitatem ter, bis vulgariter* (tzn. po niemiecku) *et tercio – polonice, utrum ullus dedit sibi culpam* [...] (nr 1658, r. 1440)[79]; *item Cloze Schubert, molendinator in Crosczenko. in iudicio bannito interrogavit totam communitatem deutunice et polonice* (nr 1838, r. 1444).

Zakładając, że wspomniani w protokołach ławnik i Schubert czuli się jeszcze Niemcami, pewne jest, że zdążyli się już nieźle poduczyć polskiego!

11.13. *Communitas*, gminę Krościenko, tworzyli zatem i Niemcy, i Polacy, choć pierwsi zmonopolizowali w swym ręku miejscowe sądownictwo. Widocznie oni stanowili grupę właścicieli nieruchomości chłopskich lepiej sytuowanych majątkowo. Ze stosowaniem prawa w przedstawionych wyżej sytuacjach rodziły się chyba niejednokrotnie trudności. Czy nie brano pod uwagę narodowości podsądnych, jeśli byli nimi Polacy? Czy nie ich prawo osobiste było dla wyrokujących miarodajne?

12.1. W powyższych wypadkach występowały różne narodowości i po stronie sądu, i po stronie podsądnych. Dochodzić zatem musiało do konfliktu praw. Tak by to się wydawało historykowi-absolwentowi wydziału prawa. Jednakowoż można się zastanowić, czy problem, jakie stosowano prawo w razie podobnego konfliktu – niemieckie czy polskie – nie jest problemem czysto akademickim. Toż cały komplet sędziowski – zarówno przewodniczący, jak i przysięźni byli prostakami bez jakiegokolwiek teoretycznego przygotowania prawniczego. Do spisów praw nie zaglądali z pewnością, ponieważ byli analfabetami. Liczyć się też musieli z poczuciem sprawiedliwości podsądnych – zarówno Niemców, jak i Polaków. Czy zatem stawiana przez historyka kwestia stosowania w ich orzecznictwie takiej (niemieckiej) czy innej (polskiej) consuetudo była w ogóle aktualna?

12.2. Wiejscy ławnicy – jak się wyraża niedwuznacznie Groicki – *z głów sądzili*, a nie według jakiegoś prawa, kierowali się zatem jedynie zdrowym chłopskim rozsądkiem. *Scabini*, jak i *scultetus* – wszyscy analfabetami – wyrokowali zgodnie z własnym sumieniem, przyświecała im jedynie zasada słuszności! Zaryzykowalibyśmy najchętniej tezę: dla wszystkich chłopskich sędziów miarodajna była jedynie aequitas. To kryterium wydaje się nam ze wszech miar najwłaściwsze[80]. Tym samym dla tychże ludzi problem

[79] Zauważ przewagę języka niemieckiego: dwa razy po niemiecku, raz po polsku.

[80] Por. informację z 1488 r.: *...ad quod iudicium veniens Iohannes voce alta, sonorosa ac inielligibili voce, stans, dixit se nichil mali scire de viceadvocato et scabinis suprascriptis, nisi omne bonum et quod ipsi michi aut sibi iuste iudicant et aliis, tam divitibus quam pauperibus, iuxta eorum conscienciam et iuramenta, tamquam boni et iusti homines; super hoc Iohannes Boc posuit ius scabinale* (Komb. nr 74).

konfliktu praw nie istniał w ogóle. Sołtys był kompetentny we wszystkich sprawach – i polskich, i niemieckich, jak tego dowodzi przyznanie mu jednej trzeciej kar sądowych *de omni re iudicata Polonicali, Theutonicalique* (KDWP 7, nr 449, r. 1402), *de qualibet re iudicata, sive Theutonicali, sive Polonicali* (*ibidem*, nr 537, r. 1404), *de omni iudicio, Theutunicali sive Polonicali iudicatis seu iudicandis* (*ibidem*, nr 538, r. 1404). Takiż sam walor przypiszemy zwrotowi: *tertium denarium omnis iudicii, quod ibidem iudicatum fuerit, et cuiuslibet penae, quae veniet de iudicio memorato* (*ibidem*, nr 510, r. 1404). Praktycznie chłopski komplet sędziowski nie orientował się we wskazanych subtelnościach prawniczych. Zatem i historyk winien przejść nad nimi do porządku dziennego. – Ostatecznie, idąc na kompromis, powiedziałby: wyroki sądów ławniczych opierały się na słabo sprecyzowanym, zwyczajowym prawie ani niemieckim, ani polskim, lecz po prostu... wiejskim.

13.1. Stwierdźmy, czy ławnicze księgi wiejskie nie wypowiadają się również w kwestii prawa stosowanego w sądach wiejskich. Przyjrzyjmy się wpierw normom proceduralnym: *Super hoc idem Nicolaus posuit solidum scabinorum* [...] *iuxta consuetudinem iuris Theutunici* (T. nr 75, r. 1445); *Et hic dictus N. ius scabinorum posuit iuxta ius Teutonicum* (Wara, nr 67); *Et in hoc ius scabinorum in testimonium posuit secundum ius Teutonicum* (*ibidem*, nr 68): *posuit ius scabinorum iuxta ius Teutonicum* (*ibidem*, nr 70, r. 1467)[81].

13.2. *Et idem prefatus Wasyl resignavit prefato Petro coram eodem iudicio, ramo porecto, semel, secundo, tercio, quarto, et preter iudicium proclamatum est iuxta formom iuris Teutonici* (T. nr 109, r. 1483). *Resignaverunt* [...] *ramo, ut est mos in Theutunicali iure* (*ibidem*, nr 124, r. 1489).

Prawdopodobnie tutaj należy również tekst następujący: *sibi resignavit secundum ius Teuthunicale* (chodziło bowiem i tu o sprzedaż pola, T. nr 125, r. 1489).

13.3. *Qui supradicti, moniti a iure secundum ius Theutonicum, omnia deliberaverunt* (T. nr 569, r. 1515).

13.4. *Quis Voythany fuit requisitus bis, ter, quot portat ius Almanicum* (T. nr 603, r. 1520), *qui supradicti fuerunt requisiti bis, ter secundum ius Almanicum* (*ibidem*, nr 623, r. 1522); *que partes fuerunt requisite bis, ter*

[81] Wszakże spotykamy również takie uzasadnienie: *posuit ius scabinale secundum formam iuris* (Komb. nr 53, r. 1481). Najczęściej jednak bez żadnej motywacji: *posuit ius scabinale.*

secundum ius Theutonicum (*ibidem*, nr 705, r. 1529)[82]. *Quis Mathias* [...] *fuit requisitus bis, ter; id. quod ius Theutonikum tendet* (*ibidem*, nr 707, r. 1529).

13.5. *Idem prefatus Wasyl resignavit prefato Petro coram eodem iudicio,* [...] *semel, secundo, tercio, quarto,* [...] *iuxta formam iuris Teutonici* (Wara, nr 109, r. 1483).

13.6. *Et preter iudicium proclamatum est iuxta formam iuris Teutonici* (Warta, nr 109, r. 1483).

13.7. (Oskarżony o kradzież pieniędzy) *de eadem pecunia a iure appriopriata illum fecerunt, prout ius Theutunicale decrevit, iustum ac innocuum* (T. nr 71, r. 1442). *In quo iudicio* [...] *publice in iudiciis constitutus primo, secundo, tercio, quarto se expurgando et suam conscienciam et dicendo: „domine iudex! ego me constituo coram iudicio et facio satis iuri; si quis centra me habet aliquid loqui, ego ad ipsum respondere volo". Quod et notum fecit in iure scabinorum mediante iure Teutonico* [...] *Et est tanquam unus in communitate bonus et bene conservatus. Quod probat tota cummunitas* (Wara, nr 66, r. 1467); *publice astando et comparendo, mediante iure Theutunicali, iudicia quatuor, iudicium penes iudicium, se expurgando et conscienciam suam* (*ibidem*, nr 67, r. 1467)[83].

13.8. Oto zestawienie wypadków postępowania zgodnego z prawem niemieckim: 1) sądowi składa się opłatę – schöffenschiling; 2) rezygnacji dokonuje się za pomocą (zielonej) gałęzi; 3) sąd wzywa strony do rozważenia zamiaru dokonania transakcji; 4) sąd kieruje trzy-, a nawet czterokrotnie pytania do zbywcy nieruchomości, czy rzeczywiście zgadza się na sprzedaż; 5) zbywca czterokrotnie oświadcza swą zgodę na transakcję; 6) wyrok ogłasza się publicznie, także poza izbą, w której toczyło się postępowanie; 7) oczyszczanie honoru chłopa dokonuje się poprzez jego czterokrotne stawiennictwo przed trybunałem wiejskim, a przy tym – domyślne – nie zjawi się oskarżyciel, który by podtrzymał swój zarzut, *et quia contra eum nullus quidquam locutus est, idem Gregorius expurgavit innocenciam suam* (T. nr 87, r. 1447).

13.9. Zgodziliśmy się na to, że wkład prawa niemieckiego zasadzał się na wprowadzeniu samorządnego ustroju sądowego (ława wyrokująca z głosem

[82] Dalej czytamy: *Ipse predicte partes fuerunt requisite bis, ter, usque quartum.* Tu już nie zaznaczono, że to właściwość prawa niemieckiego, jak zresztą w tylu innych wypadkach, których bezlik.

[83] Ale już w 1500 r. pojawia się takie uzasadnienie oczyszczającej procedury: *sicut est mos in Regno Polonie* (Komb. nr 99)!

stanowczym pod przewodnictwem sołtysa). Natomiast niemieckość stosowanej procedury budzi poważne wątpliwości, mimo przytoczonych wyżej tekstów. Nasuwa się bowiem pytanie, czy takie samo postępowanie nie było współcześnie właściwe również innym trybunałom, m. in. także polskim. Wszystkie czynności, które zestawiliśmy wyżej w 7 punktach, praktykowano chyba w każdym sądzie średniowiecznym. A już z cała pewnością – ograniczamy się do najjaskrawszego przypadku, którego chyba nikt nie zakwestionuje: w sądach polskich czy niemieckich, jak wszędzie, pobierano opłatę sądową! Co więcej, nazywała się ona tam, w sądzie polskim (!), nie tylko *memoriale*, ale również *solidacio alias schepszelnyk!*[84] Wszakże to już nie kwestia niemieckiej instytucji, lecz zapożyczenia terminologicznego, świadczącego o mocnej pozycji języka niemieckiego w Polsce, o dużym jego autorytecie![85] – A jak się przedstawiała sprawa stosowania niemieckiego zwyczajowego prawa materialnego, prywatnego i karnego?

14.1. Oto informacje z zakresu prawa materialnego:
14.1.1. Sprzedawca gruntu – Piotr Paczola, otrzymując zapłatę częścią gotówką, częścią ratami, które będą spłacone w przyszłości, *liberavit dictum Nicolaum (nabywcę) a qualibet persona secundum ius Teutunicale et iam liberum fecit a se et a suis pueris et propinquis, quicunque fuerit seu quilibet ipsorum* (T. nr 355, r. 1483).
14.1.2. *Hii tres coniuncta manu fideiuberunt annum et diem secundum ius Teutonicum, ipsum intercedendo ex omni parte et ex amni impedimento* (Wara, nr 69, r. 1467). Sądzimy, że powołanie się na prawo niemieckie dotyczy tu obowiązku intercesji przez rok i dzień, a nie rękojemstwa pospólną ręką.
14.1.3. *Chcąc pokazać bliskość swą według prawa opisanego majdeburskiego* (Wara, nr 332, r. 1601).

14.2. Z zakresu prawa materialnego – widzimy – mamy wskazówek znacznie mniej niż poprzednio. Ale i w nich również niełatwo dopatrzeć się jakichś odrębności niemieckich. Jest bowiem rzeczą rozumiejącą się samo przez się, że sprzedawca rezygnuje z własności sprzedanego obiektu (14.1.1.), że zobowiązuje się do intercesji przez rok i dzień (14.1.2.), a od rezygnacji czy wyłączeń z prawa bliższości (14.1.3.) – tekst zresztą bardzo późny! – w aktach polskich aż rojno; i to bez jakiegokolwiek związku z prawem niemieckim. Jaki z tych obserwacji wysnuć wniosek?

15.1. To wszystko zupełnie nie przeszkadzało przekonaniu uczestników gajonego sądu wiejskiego, że stosuje się w nim prawo niemieckie. Przecież

[84] J. Rafacz, *op. cit.*, s. 183–184.
[85] Zwracaliśmy na to uwagę na innym miejscu, *Wojciech-Adalbertus*, s. 91, 103.

to sąd niemiecki! Mniemamy, że pogląd ten był powszechny, właściwy nie tylko skrybie, który redagował protokoły, ale całej społeczności wiejskiej. Pisarz, jedyna w gronie analfabetów osoba wykształcona, wyrażał z pewnością przekonania ogółu.

15.2. Zresztą powoływanie się na prawo niemieckie dodawało autorytetu samemu sądowi, a zatem i jego wyrokom, podobnie jak łacina w kościele! To, co niezrozumiałe, nabiera snadnie cech szamańskiego zaklęcia. A przy tym można było śmiało powoływać się na *ius Teutonicum*. I tak go nikt z obecnych nie znał! Powtórzymy tu ponownie przytaczaną w innych kontekstach wypowiedź źródeł: *iura Teutonica erant penitus incognita!*

16. Przedstawmy generalny wynik naszych roztrząsań. Ponieważ wiejskie lokacje *iure Teutonico* w przemożnej liczbie wypadków dotyczyły ludności miejscowej, zatem polskiej, ta zaś zwyczajowego prawa niemieckiego, materialnego i formalnego, nie znała notorycznie, zatem do jego stosowania nie dochodziło praktycznie nigdy, bo dojść nie mogło! Konkluzja zatem oczywista, aż zastanawiająca swą oczywistością: z reformą rolną *iure Teutonico* zwiążemy wprowadzenie samorządnego sądownictwa wiejskiego, niemieckich sądów ławniczych, acz pozostających dalej pod ręką pańską, jak we wszystkich włościach immunizowanych. Nie dokonano natomiast równocześnie zmiany prawa materialnego i formalnego[86]. Do czego zresztą było ono chłopom polskim potrzebne? Niemieckie prawo na polskiej ziemi znał mało kto poza cudzoziemcem-Niemcem, cystersem, sołtysem lub chłopem. Wśród polskiej ludności wiejskiej – akcentujemy po raz n-ty – *iura Teutonica erant penitus incognita!* Siłą rzeczy w sądownictwie kmiecym posługiwano się dalej – tak być musiało – zwyczajami polskimi. Nie pomogą tu nic zapewnienia skrybów o stosowaniu prawa niemieckiego. Wsie założone na tym prawie, lecz zasiedlone przez Polaków, *iure Polonico se regebant*. Konkluzja nasza sprzeczna z tym, co głosi nauka niemiecka o *Einwurzelung des deutschen Rechtes in den neugewonnenen Gebieten*[87]. Zgadzamy się

[86] Już **B. Zientara** pisał, że niemieckie zwyczaje prawne na wsi polskiej znajdowały zastosowanie „äußerst selten" (*Die Bauer*, s. 33).

[87] **H. Conrad**, *Die mittelalterliche Besiedlung des deutschen Ostens und das Deutsche Recht*, „Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Geisteswissenschaften" [Köln und Opladen] 1955, Heft 35. Autor artykułu, znany ze wspaniałej dwutomowej syntezy *Deutsche Rechtsgeschichte* (dysponujemy jej wydaniem drugim z 1962–1966), pisze o *Bedeutung des deutschen Rechtes für die Ostkolonisation* (s. 7), czemu nie zamierzamy przeczyć. Odnosimy wszakże wrażenie, iż nie rozróżnia on dokładnie *ius Teutonicum* jako prawa osadniczego (Siedlerrecht), stwarzającego posadę chłopską, od prawa niemieckiego sądowego, a tymczasem to rzeczy zgoła różne. Tę dystynkcję uważamy za nieodzowną przy rozważaniach nad prawem niemieckim w średniowiecznej Polsce. Gdy chodzi o prawo osadnicze, zgodzimy się z tezą powołanego autora: *...es wurde sogar zum begehrten Recht der eingesessenen Bevölkerung* (s. 25),

natomiast z wynikami znakomitego studium L. Łysiaka: leitmotivem jego dzieła przekonanie o nieznajomości niemieckiego prawa w Polsce czy niezdolności jego praktycznego zastosowania, i to w całym sądownictwie, nawet najwyższym[88].

Tak było na wsi polskiej w średniowieczu[89]. A w dobie nowożytnej? I temu zagadnieniu należałoby przyjrzeć się bliżej[90].

---

tylko że instytucja własności podzielonej nie była wynalazkiem niemieckim! Nie sądzimy natomiast, by można powiedzieć, iż w równym stopniu polscy chłopi pożądali sądowego prawa niemieckiego. Ono było po prostu im nieznane. Stanowisko autora zresztą nas nie zdumiewa; studium jego nie zawdzięcza bowiem swego powstania własnym badaniom, ono nie *eine eigene Forschungsarbeit wiedergibt, sondern die Ergebnisse der historischen und rechtshistorischen Wissenschaft nur zusammenfassen und unter großen Gesichtspunkten zeigen will* (s. 8). Czytelnik jego artykułu odnosi wrażenie, że autor nie tylko nie miał w swoim ręku żadnego *privilegium sculleti*, ale nie znał zupełnie literatury polskiej, co musiało się odbić ujemnie na jego wywodach.

[88] Por. naszą recenzję CPH, t. 44, s. 168–173. **K. Kamińska** wyraziła się tak: *Mniejszą wagę przywiązywano da prawa, na podstawie którego orzekały sądy* (*op. cit.*, s. 48). – Dorzućmy, że przywilej fundacyjny Kazimierza Wielkiego wypomina zwracanie się o pouczenia, *ad partes, remotas Rynenses, in Maydeburg civitatem* (*op. cit.*, s. 171). O orientacji geograficznej autorów dokumentu nie świadczy to szczególnie, Magdeburg w Nadrenii!

[89] Naszą intencją nie było w żadnym razie *den Begriff Deutsches Recht umdeuten oder gar verfälschen, um die Leistung der deutschen Kolonisation entwerten zu können*, **H. Conrad**, *op. cit.*, s. 3. – A jak wytłumaczyć fakt, że w olbrzymiej masie wypadków przywileje nadające prawo niemieckie, przewidują dla nowo zakładanych osad miana polskie (por. **J. Matuszewski**, *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim)*, RKJ 1973, t. 19, s. 75–98; **tenże**, *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (uzupełnienie)*, RKJ 1977, t. 23, s. 123–128; w przygotowaniu zestawienie dalsze [jest to: *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim*, RKJ 1997, t. 42, s. 177–183; wszystkie trzy artykuły pomieszczone w niniejszym tomie].

[90] Zdumiewa wiara przedrozbiorowych prawników polskich, od redaktorów statutów Kazimierzowskich począwszy, w obowiązywanie prawa niemieckiego na wsi polskiej, w oparciu o wyrażenie *ius Teutonicum* dyplomów lokacyjnych, wyrażenie – jak skonstatowaliśmy – mające całkiem inny walor. Co przy tym szczególnego, objęto tą recepcją wszystkie wsi, nawet te, które nigdy na prawie niemieckim nie były lokowane! Że to recepcja nader powierzchowna, wykazał w swym głośnym studium Ludwik Łysiak.

O sądzie najwyższym prawa niemieckiego na zamku krakowskim*

Dwugłos w związku z książką Ludwika **Łysiaka**, *Ius supremum Maydeburgense castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Stellung des Krakauer Oberhofs in der Rechtssprechung Altpolens. Ius Commune.* Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte. Sonderhefte: Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 49, Vittorio Klostermann Frankfurt am Main, ss. VIII + 185

Ius Teutonicum[1] – *ius ignotum*

1. Rzadko się zdarza przyjemność równa lekturze dzieła prof. Łysiaka. To rzecz wręcz doskonała. Wejdzie ono do naszej klasyki historycznej. Autor, stwierdziwszy, że dotychczasowe opracowania sądu najwyższego prawa niemieckiego na zamku krakowskim są niewystarczające[2], przedstawia w swej monografii historię instytucji, która odegrała ważną rolę w dziejach polskiego wymiaru sprawiedliwości. I to przez cały czas swej egzystencji trwającej przeszło cztery wieki, od jej powstania w r. 1356 aż po kres szlacheckiej Rzeczypospolitej, do r. 1794. A dzieje te są niezwykle interesujące.

2. Studium składa się z dwóch części, właściwego tekstu oraz aneksu. Pierwsza obejmuje wszystko, co istotne w historii najwyższego sądu prawa magdeburskiego (*oberhofu*), instytucji pozostającej w związku z lokacją czy kolonizacją na tzw. prawie niemieckim, *iure Teutonico*, oraz, ewentualnie, z recepcją tego prawa w Polsce.

---

* Przedruk z: Czasopismo prawno-historyczne 1992, t. 44, z. 1–2, s. 169–173.

[1] Pisownia owego narodowego przymiotnika nie jest w dokumentach ustalona (Theuthonicum, Theutonicum, Tewtonicum i in.). Ponieważ nie ma ona żadnego wpływu na znaczenie wyrazu, wprowadzamy jednolitą najprostszą, którą będziemy się stale posługiwać, *ius Teutonicum*. Dodajmy, że arcywyjątkowo pojawia się obok wspomnianej nazwy druga jeszcze: *ius Alemannicum*.

[2] Już parę lat temu wskazywał prof. **Łysiak** na to, że instytucja wymaga opracowania monograficznego, *Höhere Gerichite des deutschen Rechts in Polen*, w Rechtsbehelfe, Beweis und Stellung des Richters im Spätmittelalter, Köln–Wien 1985, s. 33, przyp. 27.

Część druga, aneks, zawiera akt fundacyjny Kazimierza Wielkiego z r. 1356[3] oraz późniejsze potwierdzenia i uzupełnienia królów polskich, Henryka III Walezjusza z r. 1574[4], Michała Wiśniowieckiego z 1669 r.[5] i Jana III Sobieskiego z 1676 r.[6] Na końcu monografii znalazła się lista wójtów od r. 1362 do r. 1794[7].

3. Wytrawny badacz, jakim jest prof. Łysiak, zdaje sobie doskonale sprawę z tego, że historii oberhofu nie odzwierciedlają dostatecznie dokumenty. Autor obraca się przecież w tym okresie dziejów, w których zwyczaj brał zdecydowanie górę nad normami stanowionymi. Wciąga przeto do swych rozważań akta praktyki. I w tym leży moc przekonująca jego wywodów. One pozwalają stwierdzić daleko idącą ewolucję oberhofu – zarówno gdy chodzi o jego kompetencję osobową, rzeczową, jak i terytorialną.

4. Nie chcielibyśmy tu streszczać szczegółowo interesujących wywodów Autora. Lansowane przezeń tezy znajdują oparcie w obfitym materiale archiwalnym, przez który prof. Łysiak się przekopał[8]. Roboty tej nie wykonał dotąd nikt. Trudno kwestionować przedstawione na tak szerokiej podstawie wyniki. Nie dziwimy się przeto, że Max-Planck-Institut, zapoznawszy się z gruntownością omawianego studium, wcielił je do swych wydawnictw. To mocna pozycja.

5. Prof. Łysiak zajął się, jak to w podtytule zaznaczył, organizacją najwyższego sądu, jego działalnością i stanowiskiem w ustroju sądownictwa Polski przedrozbiorowej. Nie rozpatrzył natomiast bliżej zagadnienia, w jakim stopniu stosowano w nim normy niemieckie[9]. Rzecz wymaga osobnego studium. Nie widzimy poza Autorem nikogo, kto mógłby się poświęcić temu zadaniu z równą kompetencją. Zwłaszcza że już wcześniej dał on od siebie coś istotnego w tej kwestii, a mianowicie rozpatrzył sprawę dziedziczenia sołectw i wójtostw[10].

6. Jedno jego stwierdzenie wymaga specjalnego podkreślenia: skonstatował mianowicie, że owo prawo niemieckie stanowiło w Polsce w dużej mierze

[3] s. 171–175.
[4] s. 175–176.
[5] s. 177–179.
[6] s. 179–185.
[7] s. 184–185.
[8] Por. zestawienie w przyp. 24 na s. 6 dzieła.
[9] „Geht sie (die Arbeit) auf das vom Krakauer Oberhof angewandte Recht nicht näher ein", s. 13.
[10] Zajmuje się nią w rozdziale IV studium: *Własność sołtysia (wójtowska) w Małopolsce do końca XVI wieku*, Kraków 1964, s. 119–162.

ius ignotum[11]. Dlatego to w sądach prawa niemieckiego w praktyce posługiwano się od początku prawem polskim: *secundum ius Polonicum se regunt in quibusdam* – robi wyrzut dokument fundacyjny. W tej sytuacji – co zrozumiałe – wspomniany akt stawia sędziom, członkom oberhofu, wymóg dobrej znajomości dwu praw: *iuris tam patrii quam exotici singularem*. W pierwszym z nich – *ius patrium*, domyślamy się prawa polskiego; na drugim dopiero miejscu postawiono zatem *ius exoticum* – prawo niemieckie. Nie bez racji zakwalifikowano je jako obce!

7. Ale czy nadawane w tylu przywilejach *ius Teutonicum* było rzeczywiście prawem w Polsce nieznanym? Wydaje się to wręcz nieprawdopodobne. W setkach czy nawet w tysiącach dyplomów[12] traktuje się udzielenie nowego, obcego prawa, owego *ius Teutonicum*, jako przywilej, a tymczasem władca, ich wystawca, miałby go nie znać zupełnie, nie wiedzieć, o co w akcie chodziło? W takiejże samej niewiedzy miałby się znajdować również odbiorca aktu – biskup, klasztor czy rycerz? Byłoby to zaiste dziwne *privilegium*: i wystawca aktu, i jego odbiorca pozostają ignorantami! Zresztą oczekiwalibyśmy znajomości nadawanego niemieckiego prawa nie tylko u tych osób. Bezpośrednio byli nim również zainteresowani – co istotne – ci wszyscy, którzy się wprowadzanym nowym prawem mieli rządzić i sądzić, zatem plebejscy mieszkańcy wsi, jej szef i przewodniczący wiejskiego sądu, sołtys (wójt), a także chłopi-koloniści; wśród ostatnich zaś chodzi szczególnie o tych, którzy wchodzić mieli w skład sądzącej ławy (*scabini, iurati*). Rzecz wydaje się arcyzastanawiająca. Czyżby dylemat był tylko pozorny? Kolonizacja *iure Teutonico* jest wszakże niewątpliwym faktem historycznym, poświadczonym – wiemy – przez tysiące dyplomów. Musi zatem istnieć wyjście z przedstawionych trudności.

8. Jaki jest stosunek prof. Łysiaka do wskazanego co tylko problemu? Co na ten temat przynosi nowego jego ciekawe studium? Przypatrzmy się wykształceniu sędziów wyrokujących w trybunałach prawa niemieckiego.

Nie znały prawa niemieckiego sądy niższe, sołtysie i wójtowskie – stwierdza autor[13]. Jak zatem miałyby one je stosować?

---

[11] Stwierdzał to zresztą Autor dawniej. O „schwache Kenntnis der Regeln des deutschen Rechts besonders unter der ländlichen Bevölkerung" czytamy w powołanym wyżej artykule na s. 24; o identycznej sytuacji w małopolskich sądach wyższych prawa niemieckiego, *ib.*, s. 25, 33, co im umożliwiało funkcję pouczającą wobec sądów niższej instancji, *ib.*, s. 31. Identyczna sytuacja panowała nawet w sądzie królewskim; i tam mamy do czynienia z „fehlende Kenntnis des deutschen Rechts", *ib.*, s. 26.

[12] Dokumentów samego prawa średzkiego naliczył **Z. Zdrójkowski** 538; dotyczyły one 1005 miejscowości, *Geneza*, s. 58.

[13] Takie również stanowisko – wiemy – zajmuje w swej wielotomowej syntezie Kazimierz Tymieniecki. Ta konstatacja nie dotyczy oczywiście wsi skolonizowanych przez chłopów niemieckich (przykładem Krzemienica); oni znali tylko prawo niemieckie.

9. Nie wystarczająca była też znajomość tegoż prawa w sądach wyższych prawa niemieckiego. – W dwóch więc instancjach – tam gdzie toczyło się i kończyło gros spraw spornych ludności osadzonej na prawie niemieckim, w najniższych i średnich instancjach – to prawo było rzeczywiście *ius ignotum*. Ono takim być musiało siłą rzeczy: nikt z kompletu sędziowskiego (nie mówiąc już o podsądnych) prawa niemieckiego nie znał. – A jak przedstawia się ta kwestia w oberhofie?

10. Głową jego był wójt. Z reguły poza dwoma wyjątkami[14] był on obywatelem Krakowa, *civis Cracoviensis*. Z tego bynajmniej nie wynika, by tym samym wszyscy wójtowie znali prawo niemieckie; samo obywatelstwo krakowskie nie może o tym stanowczo przesądzać, choć czyni tego rodzaju domysł prawdopodobnym. Tym bardziej że od ławników należących do składu sądzącego oherhofu wymagano wiedzy prawniczej. Wszakże – stwierdza L. Łysiak – stawiano kandydatowi na to stanowisko równocześnie inny wymóg: miał się on wykazać dobrą wiedzą medyczną! – Może w rozstrzygnięciu wątpliwości pomogą nam nazwiska wójtów?

11. Niewątpliwie Kezingerowie (Mikołaj i Jerzy), Reychman, Kyezar, Szulcz, Zawer, Cymerman, Meisner, Grosch, Kirstein, Aichler – wójtowie urzędujący w latach 1456–1585, noszą nazwiska czysto niemieckie. To byli zatem Niemcy. Ze względu na ich narodowość znajomości prawa niemieckiego im nie odmówimy. Zresztą kilku z nich było jurystami uczonymi. Już z ostatniego tytułu znali prawo niemieckie zarówno Jan Kirstein Cerasinus (1539–1561), jak i Stanisław Aichler, *iuris utriusque doctor* (1561–1585). Prawda, na studiach uczyli się oni tylko prawa rzymskiego i kanonicznego; prawa ludowego (barbarzyńskiego!) na uniwersytetach wówczas nie wykładano. Wszakże Aichlerowi jako notariuszowi, pisarzowi miejskiemu, nie mogło być ono obce. Tak przedstawiała się sytuacja w Krakowie do drugiej połowy 16. stulecia. A jak wyglądała ona później?

12. Zauważmy, że ostatni z powołanych wyżej wójtów nosił imię Stanisław. Czy już to polskie miano nie jest świadectwem daleko posuniętej polonizacji jego rodziny?[15] Późniejsi wójtowie z lat 1585–1794 – co charakterystyczne – noszą już w przeważającej większości nazwiska czysto polskie: Gostkowicz, Pipan (Jerzy i Mikołaj), Miączyński, Oczkowicz, Żywiecki, Turczyński, Sroczyński, Staszewski, Żmudziński, Mączeński (razem jedenastu), acz znalazło się w tym okresie dalej kilka nazwisk zdecydowanie niemieckich:

[14] Wójt Zygmunt (1477–?) pochodził z Kazimierza, a wójt Jakub z Dąbrówki (1453–1456) pełnił funkcję bocheńskiego podżupczego, *vicezupparius Bochnensis*.

[15] **K. Tymieniecki**, *Kolonizacja a germanizacja*.

Lauthman, Cortyn Rudolf, Mosse, Groffey, Chrisstie (razem sześciu). Wszakże – wiadomo – i spolonizowani Niemcy nosili niejednokrotnie dalej (noszą zresztą i dzisiaj[16]) miana niemieckie; a skądinąd wiemy, że patrycjat niemiecki Krakowa uległ w 16. stuleciu daleko idącej polonizacji[17]. Jak przedstawia się wówczas kwestia znajomości prawa wśród członków oberhofu?

13. Jerzy Pipan (1608–1609) był *iuris et medicinae doctor*; jako rajca mógł się praktycznie z prawem niemieckim zaznajomić. Ale to osoba o wyjątkowych kwalifikacjach. Dalej pojawia się wśród nich kilku ławników krakowskich, *scabini*; niektórzy z nich należeli do rady miejskiej; zapoznawali się oni przeto z prawem niemieckim również w praktyce sądowej i administracyjnej; jeden z nich, Mikołaj Oczkowicz – to *tribunus plebis*, inny, Krzysztof Gostkowicz – to *viceadvocatus*, dalej dwóch konsulów – Stanisław Przedbor i wyżej wspomniany Jerzy Pipan. Im wszystkim chyba też *ius Teutonicum* nie było obce. Wreszcie jeden *nobilis* – Daniel Turczyński[18]. Co o jego wiedzy prawniczej sądzić? – W sumie, uczestnikom krakowskiego oberhofu prawo niemieckie nie mogło być z reguły obce. Wszakże na tym wyniku problem bynajmniej się nie kończy.

14. Zwróćmy uwagę na pewne okoliczności faktyczne, które musiały wpłynąć negatywnie na stosowanie prawa niemieckiego na zamku krakowskim.

a. Mianowicie od połowy 16. w. odpadły od oberhofu apelacje od sądów niższych prawa niemieckiego. Kwestie wójtostw i sołectw przeszły bowiem do kompetencji sądów ziemskich! Dla sołectw oberhof przestał być zatem *ius supremum*. W sądach polskich zaś na pewno rozstrzygano spory według prawa polskiego, bo który z uczestników sądu ziemskiego miałby znać prawo niemieckie?

b. Co więcej, w ostatniej fazie swej działalności najwyższa instancja prawa niemieckiego skupiła swoją uwagę głównie na sądownictwie niespornym. Jakaż tu mogła się przejawiać specyfika prawa niemieckiego? Tym bardziej że przyjmowała wpisy nie tylko od miast i wsi rządzących się rzeczywiście prawem niemieckim, ale również od szlachty, magnatów i duchowieństwa. Te osoby tymczasem notorycznie prawu niemieckiemu nie podlegały. Czyżby się dobrowolnie jemu podporządkowały? To wydaje się mało prawdopodobne. Czy więc tym samym oberhof nie stał się faktycznie jednym z polskich

[16] Autor niniejszej recenzji był naocznym świadkiem rozstrzeliwania na rozkaz gestapo 30 patriotów polskich na rynku w Gostyniu w dniu 20 października 1939 r.: jeden z nich – polonista tamtejszego gimnazjum – nazywał się *Weiss*, drugi – piekarz, powstaniec wielkopolski z r. 1919 – *Szwarc!*

[17] Marian **Friedberg**, *Kultura polska a niemiecka.*

[18] O szlachectwie Turczyńskiego ob. s. 110 dzieła **L. Łysiaka**. Zwróćmy uwagę na to, że inny wójt, Idzi był nie tylko obywatelem krakowskim, lecz równocześnie *heres de Radwanowice.*

organów wymiaru sprawiedliwości, pilnujących polskiego porządku prawnego? Czy w tej sytuacji wchodziło w ogóle w rachubę stosowanie niemieckiego prawa? Zwłaszcza – podkreślmy to ponownie – w postępowaniu niespornym? Jakie by ono zapewniało korzyści stronom? Czy oberhof, by zapewnić sobie klientelę, nie przejął w istocie funkcyj sądów grodzkich posiadających wieczność? Nie chcemy przesądzać wyników przyszłego studium.

15. Zadowólmy się konkluzją przedstawioną przez prof. Łysiaka. Ignorancja prawa niemieckiego w polskich sądach prawa niemieckiego jest właściwością, podkreślaną przezeń wielokrotnie i z naciskiem. Stanowi ona jakby l e i t m o t i v jego dzieła. Cechują się nią w Polsce instancje najniższe i średnie prawa niemieckiego; sięgała ona, być może, w dużym stopniu nawet oberhofu. Tę szeroką perspektywę zarysowaną przez Autora policzymy na olbrzymi plus jego studium. – Prof. Łysiak zasłużył się dobrze nauce.

Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*

(*Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau 1456–1481.* Hrsg. Von Ludvik Łysiak und Karin Nehlsen von Stryk, Franfurt am Main 1995)

I

Ostatnie lata zaowocowały trzema publikacjami, ważnymi szczególnie dla historyka prawa – prawem chełmińskim[1], najstarszym zwodem prawa polskiego[2] oraz powołanymi wyżej dekretami najwyższego sądu prawa niemieckiego na zamku krakowskim. Na znaczenie pierwszej zwróciliśmy uwagę w recenzji opublikowanej w tymże czasopiśmie[3]. Drugą zajmie się ktoś inny[4]. Sami pragniemy omówić wydawnictwo najnowsze – *Decreta*. Są one źródłem pierwszorzędnego znaczenia. Dzięki nim dowiadujemy się o tym, „jak w Polsce rozumiano recypowane normy prawa niemieckiego, jak je stosowano oraz jak je dalej rozwijano i przekształcano"[5].

1. Zbiorek zawiera 1629 dekretów najwyższego sądu[6] z trzeciej ćwierci 15. wieku. Składają się na nie:

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne, 1996, t. 47, z. 1–2, s. 215–228.

[1] **Zygfryd Rymaszewski**, *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, Łódź 1993.

[2] *Najstarszy zwód prawa polskiego. Das älteste polnische Gewohnheitsrechtsbuch*, wyd. i oprac. **Józef Matuszewski** i **Jacek Matuszewski**, Łódź 1995.

[3] CPH 1994 (1995), t. XLVI, z. 1–2, s. 92–99.

[4] Recenzje przygotowuje **B. Lesiński** do t. XLVIII CPH.

[5] *Einleitung*, s. XIII.

[6] Określenie *ius supremum* odnosiło się nie tylko do krakowskiego sądu; tak nazywano również inne trybunały, np. 848: *Sanocense ius supremum*, por. niżej przyp. oraz **L. Łysiak**, *Ius supremum Maydenburgense castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Stellung des Krakauer Oberhofs in der Rechtssprechung Altpolens, in Ius commune, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte (Sonderheft 49)*, Franfurkt am Main 1990.

a) wyroki, 72: *decretum iuris*, 77: *decisio ultimata*, 142: *rescriptum*, 299: *responsum*, 164: *informacio sentencialis*, najczęściej 832: *sentencia* czy *sentencie*. Nieraz ograniczają się one do potwierdzenia dawniejszego wyroku, 93: *extunc circa nostram priorem sentenciam causa permanere debet* (por. też 291, 320, 331, 400, 521, 561, 651, 707, 765, 775, 786, 808, 837, 908, 1062, 1142, 1261, 1473).

b) pouczenia, udzielane przez tenże sąd niższym instancjom, 337: *aput nos, in urbe Cracoviensi, iste observatur iuris ordo ab antiquo*, 1350: *taliter pro informacione sentencialiter respondemus*.

c) do wskazanych wyżej pism oberhof dołącza nieraz żądanie ponownego przesłania sobie akt sprawy z załącznikami uzupełniającymi[7], 77: *si in ipsa causa iuxta scripta iuris Maydeburgensis decisionem ultimatam a nobis habere affectatis, extunc eandem sentenciam cum tota materia huius cause* [...] *nobis dirigere debeatis*, 299: *et si vobis ex post in hac causa denuo ad nos scribere contigerit, tunc predictarum litterarum et vestri registri copias una cum parcium altercantium querelis et responsis non obmittatis*, por. też 831–832, a wówczas, po otrzymaniu ich, sąd najwyższy udzieli właściwej odpowiedzi, 299: *ut et nos vobis debitum responsum ex iuris forma rescribere valeamus*.

2. Sąd najwyższy interweniował w następstwie apelacji, 152: *legacio*, także 1203: *sentencia appellantis*, w tekstach niemieckich nazywa się ona często 516: (*scheldirs*) *ortil*. Wnosi się ją od wyroków ławniczych sądów miejskich i wiejskich[8], zwanych nieraz również 1203: *decreta*, redaguje na piśmie i przesyła do Krakowa[9]. Postępowanie zatem pisemne![10]

3. Dekrety wspomniane nie były ostateczne, od nich przysługiwała możność odwołania się do sądu królewskiego, 166: *dominus noster Rex graciosus suas per serenitatis litteras per nos vobis clarius pronunciare et intelligibiliter ferre, remittereque ad iudicium vestre civitatis nobis demandavit*, lub do sądu sześciu miast[11], 254: *haben gesessin dy sechs – stete*, 908: *nisi solum domini consules sex civitatum, si ad inquantum causa per revocacionem et appellacionem ad ipsos devenisset*, 398: *extunc prenominatus Mathias ab eadem iuris supremi sentencia appellare debet ad faciem domini nostri Regis graciosissimi, hoc est ad sex civitates*, 910: *et ab ea (sentencja) appellare*

---

[7] *Einleitung*, s. XXII.

[8] *Einleitung*, s. XIX. Apelacje te pochodzą od blisko 250 miast i wsi, *ib.*, s. XXI.

[9] Zdumienie wzbudza, że wnoszono apelacje nieraz w sporach błahych: 1174: *pro gallo et dampnificacione*. Szkoda nie musiała być duża, skoro główny jej składnik stanowił kogutek. *Galli* są też przedmiotem zainteresowania dekretu 821; w tym wypadku chodzi wszakże o periodyczne świadczenie tego ptaka, należne dziedzicznemu sołtysowi *iuxta antiquam consuetudinem*.

[10] *Einleitung*, s. XXII.

[11] *Einleitung*, s. XX; por. też *Register I* pod hasłem *civitates sex*.

debuit ad sex civitates, uti iuris est, 1487: *quia se revocavit ad sex civitates, Regni tribunal*, 1582: *a dicta sentencia ad sex civitates*, 1569: *ad prosequendam et agendam dictam appellacionem a dicta nostra sentencia ad sex civitates.* Dla tego postępowania dekreta nie przynoszą żadnych wiadomości[12].

4. W przeważającej większości, bo aż w 1416 wypadkach, zredagowano owe dekrety po łacinie; w języku niemieckim (*mittelhochdeutsch*) mamy ich 213[13]. Żaden zatem nie został napisany po polsku. Wszakże całe postępowanie przed sądem najwyższym toczyło się po niemiecku, nawet gdy obie strony były Polakami, 285: *zint der czeit daz beide teil polnisch zeyn*[14], choć niejednokrotnie w tekstach łacińskich (a już nie w niemieckich) pojawiają się wtręty polskie[15]. Znaleźliśmy ich 134, wśród nich siedem szczególnie cennych terminów, bo nieznanych SłStp[16]. Członkowie sądu bywali zatem trójjęzyczni[17].

5. Dekrety niemieckie występują w grupach po osiem (1166–1173), sześć (670–675), pięć (514–518, 584–588, 719–723), cztery (756–759, 886–889), trzy (563–565, 736–738, 1153–1155, 1157–1159), dwa (634–635, 647–648, 682–683, 704–705, 731–732, 827–828, 851–852, 948–949, 1060–1061, 1224–1225, 1237–1238, 1274–1275, 1319–1320), ale najczęściej pojedynczo (605, 625, 628, 630, 632, 641, 645, 659, 680, 709, 711, 715, 728, 736, 741, 761, 780, 785, 830, 843, 864, 867, 895, 900, 907, 918, 978, 996, 999, 1006, 1021, 1026, 1056, 1065, 1067, 1085, 1115, 1126, 1164, 1176, 1181, 1207, 1211, 1216, 1221, 1228, 1234, 1248, 1250, 1263, 1296, 1323, 1332, 1354, 1373, 1379, 1381, 1389, 1433). Jakie z tego zestawienia poczynić można wnioski o znajomości polskiego u pisarzy sądowych?

6. Jeden wyrok daje zwykle odpowiedź na jedną sprawę; czasami reguluje ich więcej – dwie (911, 913, 940), zwłaszcza gdy sąd ławniczy kieruje jedno pismo w dwu kwestiach, 252: *quod ex quo pridem duas vestras sentencias sub uno contextu nobis miseratis*, lub nawet trzy (72, 833, 901, 908, 1187).

---

[12] *Einleitung*, s. XXIV.

[13] *Einleitung*, s. XVII.

[14] W tej sytuacji sąd poleca udzielić stronom wyjaśnień po polsku, 285: *an dy beiden teiln dy sendunge nicht wer vorpolnischt worden, zo sal men en dy selbe zendunge noch lezen und in polnischim geczunge awslegin.*

[15] Nie znamy podstawy, która upoważniła Wydawcę do twierdzenia, że były one takie, „die in der Alltagssprache nicht sehr geläufig waren", *o. c.*, s. XXV.

[16] Por. **J. Matuszewski**, *Inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego*, por. wyżej, s. 113–131.

[17] Czy nie świadczą o ich biegłej znajomości polskiego również pewne wypowiedzi łacińskie, które wydają się owocem interferencji języka polskiego, 534, 824, 837, 1030: *(non) habet locum* – *„ma miejsce"*, 598; *quod Dorothea in sua responsione dicere habuit* – „miała powiedzieć", 1361: *quod ex quo causa se sic habet* – „sprawa tak się ma"; por. tu **Matuszewski**, *Folia -ae*, RKJ 1995, t. 40, s. 191 [w niniejszym tomie].

7. Wyroki cechuje sumienność i rzeczowość[18]. Objętość ich jest nieduża, mieści się ich trzy do czterech na stronę; jedynie kilka z nich rozciąga się na całą stronicę czy nawet ją przekracza: 168, 465, 1067, 1199 (łacińskie); 131, 1296 (niemieckie). Z reguły są one zatem bardzo lakoniczne[19], do tego stopnia, że nieraz czytelnik nie jest w stanie zrozumieć dokładnie ich treści[20]: np. nie bardzo wiemy, o co chodzi, gdy dekret powołuje się na 1325: *obiectum crimen*, czy na 1338: *homo noviter constitutus*.

8. W publikacji wyłowiliśmy niewiele błędów drukarskich. Zestawimy je niżej, niech stanowią erratę, której Wydawca poskąpił:

	jest	ma być
s. 42, w. 4 od dołu	*convicis*	*concivis*
157	*indulgea*	*indulgeat*[21a]
910, 919, 1467	*pena luit*	*penam*[22b] *luit*
1392	*insinuanionem*	*insinuacionem*
1392	*nanum mortuam*	*manum mortuam (tak niżej)*
717	*nomo*	*homo*
749	*iioc*	*choc*
813	*expensas*	*expensis*
823	*dextrarmus*	*dextrarius*[23c]
831	*sallaque*	*sellaque*[24d]
482	*Konig*	*konig*
899	*Nyestocze*	*nyestocze*
928, 1149	*solarium*[25e]	*solarium*
1189	*adsolucionem*	*ad solucionem*
1416	*(propter) tutoris*	*tutorem*

Wydawca skarży się na duże trudności w rozczłonkowaniu zdań[21]. W jednym wypadku pozwalamy sobie ratować zmianą interpunkcji sens ustępu drugiego wyroku 790: *Cartha introclusa in legacionem istam sonabat et sonat: „Item sciendum, quod actor non fuisset profugus, sed amici parcium*

[18] *Einleitung*, s. XXI.

[19] *Einleitung*, s. XXIII.

[20] *Einleitung*, s. XXIV.

[a] Identyczny zwrot w 227: *propter Deum indulgeat atque parcat*. [b] Poprawnie accusativus w 1575. [c] Błędną postać *dextrarmus* podtrzymuje indeks (pod *glacius!*). Jakkolwiek wyglądałby zapis oryginalny, nie ma wątpliwości co do tego, że chodzi w powołanym wyroku o rumaka, *dextrarius*, i to dobrego, *melior*, zaopatrzonego w siodło, *sellatus*, wierzchowca typowego dla rycerza – kawalerzysty, który posiada równocześnie inne przedmioty bojowe, 823: *meliora arma*, to wszystko, *quod ad arma eadem bellica ista spectant*, [...] *hec universalia arma bellica*. [d] Błąd oczywisty, skoro *remansit equus, sellaque cum aliis atineciis ad equum spectantibus*; nie należało go więc respektować! [e] W indeksie niepotrzebnie pod *solarium* odsyłacz do *salarium*. Pierwsza forma to niewątpliwie lapsus calami skryby, który należało poprawić bez wahań.

[21] *Einleitung*, s. XXVII.

adversarium (!) voluerunt ipsum (actorem) interimere". Quam cartham inroclusam cum sentencia remisimus.

Pod *Iudeus* odsyłacz jedynie do dekretu 188, a tymczasem Żyd występuje jeszcze w wyrokach 660, 677. Wśród licznych wariantów *ius* nie znajdujemy 1536: *ius pregnans locutum*. Na 134 wyrazów polskich naliczyliśmy w *Register I* tylko 79!

9. Nie zadał sobie Wydawca trudu rozwiązania wszystkich dat, pojawiających się w zbiorze: 514: *feria quarta in die Iuliani martiris*, tj. 12. stycznia 1463 r.; 1397: *feria secunda ante festum sancti Stanislai r. 1476* – to 6. maja; 1374; rozwiązana tylko jedna data: *feria quarta post festum Circumcisionis Domini*: 3. stycznia 1476 r.; natomiast nie podano następujących: *in die sancte Cecilie virginis* poprzedniego roku 1475 r., a to było 22. listopada; *feria secunda post Katherine* – 27. listopada 1475 r.; 313: *feria quarta post Penthecosten*, tj. 4. czerwca 1460 r.

10. W publikacji brak lokalizacji miejscowości, a jest ich niemało, bo powyżej 300; nie zawiera jej również *Ortsregister*. Przeważająca liczba leży w dzielnicy krakowskiej.

11. Wydawnictwo zaopatrzone zostało w cztery indeksy: *Personen-* i *Ortsregister* oraz dwa *Sachregister*[22]. Z indeksów rzeczowych pierwszy obejmuje słownictwo tekstów łacińskich, drugi – niemieckich.

12. Niewiele nasuwa się uwag krytycznych do indeksu niemieckiego. W nim – co oczywiste – górują hasła niemieckie, wyjątkowo jawią się łacińskie. Nie wszystkie są dostatecznie jasne, np. znajduje się w nim termin 834: *aperiens*, a chodzi o *sigil aperiens*, notujemy też brak niektórych wyrazów: 564: *jude*[23], 867: *spille* (w jej miejsce weszła *spindel*, choć dekrety jej nie znają!), 931: *ansprech*, 1134: *aussprech*, 1373: *burde*, 1319: *fellunge* (jest *fällig*, lecz bez powołanego tu numeru), 1311: *name*.

Przy niektórych hasłach brak pewnych numerów: *korcze* – 827, *Bank* – 1296, *legacio* – 1170, 1597, *näher sein* – 1085 (jawi się tam *der neeste*), *nein sprechen* – 1085, *melioracio* – 1597. Oczywiście to wszystko drobiazgi, niemal nie do uniknienia przy tak obszernej publikacji.

13. W średniowiecznych tekstach niemieckich drukuje się rzeczowniki małą literą: taka jest reguła. Ale 132: *benen* (rozumiemy ten wyraz jako Bienen) oddano dużą! Wydawca bowiem – prof. Karin Nehlsen-v. Stryk

[22] *Einleitung*, s. XXVIII.

[23] Nie ma go również w *Personenregister*; por. też wyżej ust. 7.

poczytała ów termin za propriatyw, choć kontekst stanowczo na to nie pozwala: *daz der antworter dy benen mit gerichte vorsprochen hat, zeyn denne dyselbin bennen gestorben, ee sy der ancleger gefreyet hat gerichtichin von der vorsperrunge, zo ist der schade des anclegers gieich wol. Und der antworter darf dorumme keyne not leydin.* Jest zatem rzeczą ewidentną, że *benen* stanowią tutaj przedmiot umowy zawieranej przed sądem: jest nim chyba rój pszczół! W następstwie wspomnianego majuskułowego zapisu nie znalazły się owe pszczoły w *Sachregister II*; co więcej, awansowały do *Personenregister!*

Z drugą omyłką mamy do czynienia w dekrecie 1228: *sint der czeit das denne dy sache czwischen Petro Salomon unde Iorge Morsteyn von des Zalczis wegen von gerichte* [...] *vorlegit ist wordin.* Wydawca zrozumiał najwidoczniej *Zalczis* jako nazwę miejscową (stąd majuskuła!) będącą bliższym określeniem odmiejscowym występującej tam dramatis persona, Morsztyna. Tymczasem sól jest tu znowu przedmiotem sporu[24].

14. Autorce niemieckiego indeksu, *Sachregister II*, możemy zarzucić brak powiązań z hasłami łacińskimi *Sachregister I*, choć publikacja stanowi jedną całość. A więc od *Zug* oczekiwalibyśmy odsyłacza do *sequela*, od *anklagen* do *accusare*, od (*schlechtes*) *Wort* do *infamia*, od *biene* do *apis*[25] i in. Tym bardziej że istnieje tyle terminów prawniczych przejętych wprost z niemieckiego, a powierzchownie tylko spolszczonych, jak *heergewäte* i wiele innych, znacznie częstszych w tekstach łacińskich niż niemieckich[26].

15. Ten sam zarzut stawiamy równocześnie autorowi łacińskiego *Sachregister I*: od jego haseł winny pojawić się odsyłacze do haseł niemieckich. Indeks łaciński nasuwa zresztą o wiele więcej zastrzeżeń. Mianowicie notujemy duże w nim braki haseł: *addicio* 1047; *adiutorium* 1431, 1540; *adiuvamen* 662, 667, 894, 890, 1101, 1122, 1188; *ambiguus* 1350; *amissum* 388; *anhelans* 545; *apposicio* 1479; *astitucio* 1190, 1581; *avisare* 1328; *bona mercancia* 1183; *causa capitalis* 1361, 1449, 1450; *cerdones* 1061, 1085; *circumspeccio* 1128; *confossudare* 1559; *dentes* 1623; *dies finalis* 1450; *dies naturalis* 543; *domus vel hereditas* 1411; *dorsum* 1262, 1341[27]; *duccio testium* 1316; *edicere* 1385; *elongare a iure* 1301; *endromeda* 945; *facies iudicii* 712, 1206, 1496; *femineus* 1463, 1466; *fides* 1548; *frivole* 1494, 1598; *homo noviter*

[24] Zresztą gdyby rację przyznać Wydawcy, ów *Zalcz* winien był znaleźć się w Ortsregister, gdzie jednak szukamy go daremnie. Dodajmy, że *sal* pojawia się w tekście łacińskim, 730, do którego odsyła *Sachregister I*: w 1474 czytamy o *pisces salsi*.

[25] W indeksie łacińskim znalazła się jako hasło forma pluralna: *apes*.

[26] Por. tu **Matuszewski**, *o. c.*

[27] Nie ma też polskiego hasła: *tył!*

constiutus 1338, 1367; *inductor* 1347; *inexpurgatus* 1362; *intencio* 1402; *inventrix* 286; *laniatus* 1049; *liga* 860; *ligare* 1576; *manifeste* 1341; *manus coniuncta* 1496; *mencio* 1363; *natus* 1525, 1530; *notorie* 829; *paliacio* 1128; *palus* 1466, 1559; *perduccio* 1369; *prepositus* 1201; *progressus* 1272; *provulgacio* 1049; *putridus* 1468; *recordium* 1391, 1436; *res albae* 1037; *res novae* 1568; *rogaciones* 1105; *rixa* 1497; *ruminare* 1406; *sartire* 1402; *scapula* 1092, 1095, 1103, 1124, 1265, 1269; *sublevamen* 1437; *submissio* 1400; *tempus messis* 1316; *tempus versans* 1437; *tergum*[28] 990, 1051, 1092, 1128, 1174, 1271, 1496, 1566; *terminacio finalis* 1136; *valva* 1061, 1085. Jest *oprawa*, ale brak *odprawić*: pod hasłem *ius scultetorum* brak 1063–1064, 1121, 1130, 1145, 1163 (w ostatnim przeciwstawienie do *ius kmetonum*), 1222; o *dextrarius* wyżej ust. 8. Nie mamy przy tem pewności co do tego, czy zestawiliśmy wszystkie opuszczenia!

Niewłaściwie złączono w jednym haśle *vigil civiatis* stróż miejski z *vigiliae*, terminem kościelnym, stojącym obok *sepultura, missae*. Hasło *ius* znalazło się nie na miejscu, które wskazuje alfabet. Nasuwa się też pytanie, dlaczego temuż układowi alfabetycznemu nie podporządkowano we wszystkich wypadkach podhaseł, lecz wydrukowano je w następującej kolejności: *ius castrense, ius terre Russie, ius spirituale, commune, positivum, unum, scriptum, civile, kmetonum, speciale, apertum, naturale, expositum, compulsum, opportunum et necessarium, simplex, particulare, parvum, magnum, hospitum, hospitale, viduarum, scoltetorum, feodale, herediturium, falsum, invalidum, quartum, quintum*. Toż to wręcz chaos poważnie utrudniający korzystanie z owego zestawienia. A do tego mankamentu należałoby dodać uzupełnienia: *ius supremum* (253, 1261 i in.), *ius emptum* (1047), *mettercius* (23, 181, 1132), *metquartus* (1132), *metseptimus* (1132)[29]; 740: *lawperung* znalazła się osobno miast pod zbiorczym hasłem *luprung*.

16. Oczywiście podniesione zastrzeżenia nie mają bynajmniej intencji podważania wartości publikacji. Uznać ją należy za znakomitą, wprost bezcenną. Udostępniając ją, Wydawcy zasłużyli sobie na jak najgorętszy aplauz. Gratulujemy! Oczekujemy dalszego ciągu dekretów; lektura ich jest fascynująca.

II

1. Oberhof krakowski podkreśla, że pracuje sumiennie; dobrze przetrawiał przesłane sobie pisma procesowe, 1406: *que (scripta vestra) bene ruminavimus*. Jego wyroki są jasno zredagowane, jak to ma wynikać z zachowania się stron, 882: *quod ex quo ipse Mathias, postquam exaudivit sentenciam iuris supremi, non dixit ipsam sibi fore gravem ad intelligendum, quia simplex sentencia fuit*.

[28] Odnosimy wrażenie, że dla pisarzy dekretów *tergum* jest synonimem do *dorsum*.

[29] Figurują tymczasem owe liczby w indeksie niemieckim: *selbdritt, selbsiebent*.

2. Dekrety ujęte zostały w formie obiektywnej. Wszakże parę wypowiedzi stron procesowych znalazło się w pierwszej osobie; drukowalibyśmy je najchętniej w cudzysłowach. Ponieważ jest ich niewiele, przytaczamy je w komplecie; niech dodają smaczku suchym wywodom prawniczym, 71: *et pars citata respondit quod „habeo"*; 127: *„sed quidquid dixi, illud dixi ex mea insapiencia, ebrietate et fatuitate"*; 493: *dixit: „accipio"*; 858: *„audire nolo sentenciam vestram, date mihi ulterius"*; 1098: *„domine advocate, nonne ego debeo prius pecunias reponere, quam ille, et tenere meam hereditatem et defendere bona mea"*?; 1103: *„domine advocate et domini scabini, ex quo wult audire querimoniam? ego volo proponere cum eadem littera domini capitanei"*; 1122: *„non traham, quia tu convenisti, convenies ultra, cui vis"*; 1271: *„accipe hunc equum pro tuo equo"*; 1339: *„nos vidimus eundem fenum, proiectum a Valentino ad Stephanum, sed non vidimus, quis fecit"*: 1431: *„extunc et ego ipsum audire volo"*, 1451: *„ego wolo super prolocucionem benivolam respondere, mortuamque manum sustinere nolens"*; 1539: *„ich wil horen, in welchir weise her mich im rechte gewonnen hette"*.

3. W apelacji – żąda oberhof – sprawa winna być przedstawiona jasno 142: *causa clara*, 230: *clara et lucida, plenaria*, 193: *aperta*, a nie *obscura*, 463: *clare el fundamentaliter*. Jeśli takiej zalety nie ma, oberhof odmówi decyzji, bo *legacio* jest dlań niezrozumiała, 193: *scribitis nobis litteram pro sentencia a vobis danda valde obscuram, ex quo discernere non possumus, utrum* [...]; a dalej: *quapropter de iure scribere nobis debetis lucide et aperte facta, locum, posicionem, et quomodo se factum habeat in re vera efficaciter disponere, ut unicuique parcium iuxta Deum et iuris processum iusticie complementum impendamus*; 230: *sed tamen nobis non scribitis clare et lucide* [...]: *ideo vestris amiciciis vestra presencia super scripta pro hac vice sentencialem informacionem conclusive conscribere non volumus, ne alicui parti aliquod preiudicium emergi videretur: sed cum in proximis materiam inter partes vertentem plenarie et lucide, prout de iure facere tenemini, ad nos vestra per scripta dirigetis, tunc vobis ambarum parcium pro pecuniis ex iuris forma finali dabimus pro decreto*. Tak też w innych wypadkach, 811: *extunc cum causa ita obscure scripta est et replicaciones parcium non sunt scripte, per quas replicaciones ambarum parcium causa iuxta iusticiam et iuris ordinem possit debito ordine terminari et ad bonum sensum deduci, extunc causa ista* [...] *iuxta querelam et responsionem factas totaliter cum replicacionibus scribi debet in unam literam et ad ius supremum dirigi*; 1204: *et eadem inscripcio dicte caucionis in legacione moderna per vos non est nobis missa neque descripta* [...], *et sine ipsa (infomacione) nullam potuimus vobis nunc dare informacionem*.

Oberhof równocześnie obiecuje rozpatrzenie sprawy, gdy akty zostaną uzupełnione, 1204: *extunc postquame eadem inscripcio dicte fideiussorie caucionis una cum presentibus scriptis* [...] *nobis transmissa et descripta fuerit, sufficientem informacionem a nobis habebitis*.

4. Interesujący jest wzajemny stosunek oberhofu i sądów ławniczych. Sąd najwyższy zwraca się do jurysdykcyj niższych przez: 166: *amici carissimi*; 1396: *amici dilecti*; 1350, 1425: *amicorum dilecti*; 312: *providi viri amicorumque carissimi*; 230: *amicicie vestre*; 419: *erzame weize libin hern.*

Udziela im aprobaty, zatwierdzając w dużej ilości ich wyroki, bo są sprawiedliwe, 1239: *et in eo sentencia vestra scabinalis est iusta*, 419: *wen is gerecht ist.* Ale też nie szczędzi ostrych nagan: 166: *miramur de vobis, quod vos tam simplicem materiam* [...] *intelligere non poteritis* [...] *Eapropter* [...] *hanc eandem materiam taliter declaramus, vobisque in meliorem intellectum deducendo. Scire enim debeatis...*

Wymawia, że wydają wyroki niezgodne z prawem, 327: *decrevistis* [...] *tres testes nominare, quod contra ius Teutonicum est*, 406: *quod vestre ambe scabinales sentencie non secundum formam et exigenciam iuris sunt pronuncciate*, że w jednej i tej samej sprawie podjęto różne decyzje, 688: *scriptis vestris miramur, quomodo in una et eadem causa semper aliter et aliter scribitis de termino isto, de quo nobis scribitis temerarie*; że nawet wydaje wyrok nie związany z powództwem, 101: *quia non iuxta actoris et partis respondentis requisiti aliam videlicet de satisfaccione imscripcionis sentenciam tulistis.*

Oberhof liczy się wprost z tym, że sąd ławniczy nie będzie w stanie rozstrzygnąć konkretnego sporu, 164: *si inter partes causam soli decidere non poteritis.*

Ława kieruje pisma do krakowskiej instancji z pokorną prośbą, 1362: *ac scripta vestra presencia nobis missa, quibus humiliter petitis informari a nobis et dari formam iuris.* A już oberhof wyraźnie czuje się dotknięty tym, że sąd w Bochni nie respektuje jego decyzji, 908: *miramur nec mirari sufficimus, quia* [...] *nostros tractus adiudicatos suffocastis, nullam tamen auctoritatem super hoc habentes nostras sentencias cassare!* Wyrok oberhofu góruje nad sądem ławniczym: 363: *quia nulla sentencia per vos de hac causa fuit pronunccianda, nisi prius a iure supremo pro premissa pecunia habita responsione*, nie może go przeto lekceważyć strona procesowa, 942: *et in eo melioracio sentencie partis respondentis contra sentenciam per nos vobis missam nichil valet.* Wyrok oberhofu nie zakwestionowany nigdzie zachowuje swój walor, 968: *extunc causa circa sentenciam nostram iuris supremi, in Sandomiriam latam, manere debet.* Sąd najwyższy poleca ławnikom, by jego dekrety były pieczołowicie chronione w skrzyni, 166: *sentencieque iuris supremi cum singulis reliquis litteris debent sigillari et in cistacula vestra conservari*, albo wpisane do księgi ławniczej, 470: *extunc huiusmodi iuris supremi sentencia* [...] *in librum vestrum iudicialem introduci debet et acticari in eundem omni absque ulterius partis contradiccione penitus et omnino.*

5. Najwyższy sąd prawa magdeburskiego stosował oczywiście prawo niemieckie, *ius Theutonicum Maydburgense*; temu niejednokrotnie daje

wyraz: wyrokował *secundum iuris Teutonici forman*, np. 77, 87, 139, 159, 160, 206, 503 (por. też indeks); *dedistis partibus ius Teutonicum*, 287, 305, 313, 327, 359, 363, 366, 376. Jeden raz wspomina się o *ius Chelmense in Masovia*, 1033, innym razem o prawie lwowskim, 1279: *ius terre (terrarum) Russie, et signanter Leopoliensis civitatis*; 1538: *ad ius suum in Leopolim*.

6. Niemieckim prawem było też 1101: *ius scultetorum*; 826: *super scolteciam iure, quo eadem scoltecia spectat, terminabitur*. Nazywano je też prawem feudalnym, 397: *ius feodale scultetorum*. Dla sołtysów istniał osobny sąd, 960: *iudex scultetorum*, 1440: *ius supremum scultetorum castri Sandomiriensis*, 1450: *sentencia de Sandomiria iuris supremi castri Cracoviensis ad ius scultetorum*[30].

7. Pojawiają się też wzmianki o prawie wiejskim, 1162: *talia (ager et pratum) more villano sunt sibi resignata*, 1202: *secundum conswetudinem villanicam*. Czyżby ono wówczas już odbiegało od prawa niemieckiego?

8. Być może, normami niemieckimi kierowało się również, nieokreślone bliżej *prawo gościnne*, 771: *ad ius hospitum*; 1397: *reformando sibi ius hospitale tamquam hospes*; 1410: *nullum ius hospitale iuxta formam iuris protunc sibi reformando* [...]; *licet volebat sibi reformare ius hospitale* [...]; *extunc ipse Iorge Melke ad nullum ius hospitale devenire potest*.

9. Z kilku wzmianek o prawie naturalnym trudno coś powiedzieć o tym, jaką wagę przywiązywało do niego *ius supremum*; powołano *ius naturale* 1405: w sporze syna Mikołaja z teściem, 1245: córka ma bliższość do gruntu *iure naturali*, ale też 1304: matka dziedziczy po córce *iure naturali*.

10. Na czym polega praktycznie sens magdeburga – pokazuje dobitnie wyrok sandomierski, gdzie obie strony są mieszczanami, co wykluczyło kompetencję sądu grodzkiego, 1422: *extunc ipse actor prius se expurgare debet pro eadem re furtiva in iure Thewtonico Maydburgensi, et non in iure castrensi Sandomiriensi*. Podobne rozstrzygnięcie 1344: *quod ex quo vestra in civitate* (Przemyśl) *et iuridicione ex antiquis temporibus ius Thewtonicum Maydboriense tenetur et servatur et non Polonicum*; z tego właśnie powodu starosta, a więc urzędnik prawa polskiego, nie ma żadnych praw do główszczyzny i nawiązki w wypadkach śmiertelnego pobicia i krwawych ran w mieście, *sed dominus capitaneus ad huiusmodi penas ullum ius habere potest neque a civibus vestris exigere*.

[30] Ponieważ byli nimi często *nobiles* (por. wstęp, s. XII), dochodzić musiało do konfliktu praw.

11. Podkreślmy, że trybunały niemieckie respektują przy tem w pełni prawo polskie; sąd uznaje się niekompetentny w sporze o 857: *hereditas convicta iure Polonico*. Za polskie prawo bylibyśmy skłonni poczytać również wprowadzone w niektórych miastach *iura specialia*, odrębne od prawa niemieckiego, 754: (Lublin) *excepto quod aliquod speciale ius et donum in et super bonis haberet, quod nos ex scriptis vestris presentibus percipere non possumus*; zwą się one 742: *lauda*, 776: (Radomsko) *quia super filium suppellectilia post matrem cedere non possunt, excepto quod civitas esset specialier dotata aliquo laudo, quod suppellectilia cedere deberent filiis tam quam filiabus, si vero civitas talibus munimentis non esset dotata...*, i ponownie: *si civitas talibus munimentis, ut supra, non est dotata, extunc...*; 783: (Piotrków) *quod quamwis in primis motibus masculus super masculum pro parapharnalibus, alias o grathy, agere non potuit* [...], *excepto tamen, quod si civitas tali laudo sit dotata, quod tam bene filius sicut filia aut soror obtinere posset ea*; 850: (Strzeżów) *quod ex quo laudum est in terra, quod laudum proclamatum est dudum, quod nullum privilegium debet esse pignus alicuins*. Wspomniane *lauda* są oczywiście przepisami prawnymi wprowadzonymi przez władze polskie.

Jeśli zaś takich odrębnych miejscowych norm nie ma, zastosowanie znajdą przepisy niemieckie, 1037: *et si tunc vestra civitas* (Żarnów) *non habet aliqua specialia munimenta et privilegia super huiusmodi parafernalia, donata et confirmata per Regiam Maiestatem, extunc res iste, que sunt parafernalia...*, przyzna się je zatem zgodnie z normami prawa niemieckiego.

12. A już szczególny respekt okazuje oherhof wobec wyroku królewskiego, 129: *Si autem peticionem seu arbitrium, alias wilker, de quo scribitis, habetis, quod arbitrium per dominum Regem et Maiestatis sue sigillum esset confirmatum, tunc contra illud nichil dicimus*[31].

13. W razie wątpliwości co do stosowanego prawa odsyła się do ziemskiego prawa polskiego, 1089: *quo si littera domini iudicis et subiudicis in se continet, quod domina Anna* [...] *inscripsit se et recessit a paternalibus et maternalibus* [...] *nichil denominando, neque ius Thewtonicum vel terrestre* [...], *tunc causa circa talem inscripcionem iuris terrestris remanere debet*.

14. Podsądnymi sądów prawa niemieckiego są z reguły mieszczanie, *homines civiles*, bo oni nim się rządzili, 1422: *quod ex quo actor et reus sunt homines civiles unius iuris, videlicet Thewtonici Maydburgensis*. Prawo niemieckie rozciąga się przy tem na cztery mile od samego miasta, *vicini, quia in distancia quatuor miliarium et causa contingii dehonestacionem* [...],

[31] Por. też 130.

tunc ipse actor prius se expurgare debet pro eadem re furitva in iure Thewtonico Maydburgensi et non in iure castrensi Sandomiriensi, antequam ipse citatus sibi, actori, ad proposicionem aliquam responsionem faciet...

Okazuje się wszakże, że sąd w Lelowie sądził w sprawie o zranienie osobę, 139: *ius civile non habentem*; oskarżyciel, obywatel Lelowa, nie zadowolony z wyroku, apelował do krakowskiego oberhofu, a ten również sprawę rozpatrzył!

15. Podsądnym w mieście bywa też 953: *nobilis Neza* (Nędza?); 286: *nobilis*, u którego *equus arrestatus*; 299: szlachcic występuje również przed sądem bieckim, skąd spór ma przejść do oberhofu. Tenże podejmuje decyzję nawet w sporze, w którym jedną stroną jest *magnificus dominus Versius*, a drugą – sulejowski konwent.

16. Przed sądem prawa niemieckiego może występować: również duchowny, 382: *homo spiritualis*, wszakże musi mieć zastępcę, 859: *quod ex quo persona spiritualis in iure nostro Thewtunico per se ipsum nichil agere potest sine tutore legittimo, et cum dominus Leonardus persona sit spiritualis...* Rzeczywiście niejednokrotnie procesują się przed nim księża i jako powodowie, i jako pozwani 181: *clericus*, Wojciech Żak – jest powodem (por. też 186)[32], inny duchowny – pozwanym, 952: *pars respondens est clericus et dicit post matrem suam nichil obtinuisse, nec res istas, pro quibus lis agitur, et dicens hoc habere pro inpensis studii sui, et cum clericus est* [...] *tunc propior uti clericus res easdem obtinere, quam quod amitte ipsum ab eisdem rebus reprimere possent; et hoc si non est dotatus ecclesiasticis bonis*; 689: *quod ex quo pars rea defendit se iure spirituali inprimis tanquam accolitus, postmodum vero obmittens hoc ius dedit se ad graciam, extunc illa gracia stat in pecunia, videlicet pro maiori vulnere quintam mediam marcam*; 1178: *per manum spiritualem* postępuje się też w Sandomierzu[33]; por. też wyżej pkt 13. I *nobiles*, i *clerici* jako strony pojawiają się w dekretach wyjątkowo[34].

---

[32] Zauważmy, że w drugim dekrecie już nie zaznaczono, iż strona, ów Wojciech, jest duchownym!

[33] Ale pamiętajmy, że klasztory, o których w dekretach wzmianki (857: Zwierzyniec, 1201: Miechów, 1312: Sulejów), były właścicielami ziemskimi, posiadającymi osady lokowane na prawie niemieckim, co więcej, klasztor tyniecki miał swoje 861: *ius supremum*, w którym zresztą *assistentes* byli *nobiles!*

[34] Niejednokrotnie przygodne wzmianki o proboszczach, oficjałach i klasztorach, por. *Register I* pod *abbas, claustrum, conventus, monasterium, officialis (spiritualis) persona spiritualis, prepositus.*

17. 1258: *nobiles sive ignobiles* mogą być powoływani w charakterze świadków, oczywiście jeśli to *homines fidedigni*; według dekretu 181, także starosta i woźny *de iure Polonico*. Zresztą stronie to nic nie pomoże: bliższość przyznaje sąd jej przeciwnikowi, mieszczaninowi.

18. Zaskarżony wyrok sądu ławniczego krakowski oherhof bądź zatwierdza, bądź anuluje, 79: *dando pro decreto iuris*. Na zatwierdzanie przykładów niemało, 44: *sed circa vestrum decretum causa debet permanere*; tak też 317, 321, 412, 442, 491, 459: *et in hoc vestra sentencia scabinalis obtinet firmitatem*; 117: *et in eo sentencia vestra vigorem habet*, 147: *et in eo sentencia vestra scabinalis* [...] *debet habere processum*, 402: *et cum sentencia vestra scabinali debet habere processum et obtinere vim et vigorem*, 135: *zo zal dy zache bey ewerim scheppen artil bleyben, und Swanszko zal demselbin ewirm S(cheppin) ortil genug tun*, z uzasadnieniem *wen is ist gerecht*, a tym samym apelacja nie uzasadniona.

Po niemiecku, 419: *Und dorumme sal dy sache bey der scheppen ortil bleiben, wen is gerecht ist*, 843: *und alzo zal dy sache bey ewerm scheppin ortil bleybin, wen is ist gerecht, und des schelders ortil unrecht*, 1379: *und in dem ist ewir scheppin ortil gerecht, und des schelders ortil zal machtlos seyn.*

19. Ale bynajmniej nie aprobuje wszystkich wyroków sądów niższych, lecz je kasuje, przyznając tym samym rację apelującemu, 51: *et in eo sententia vestra (scabinalis) est cassa*; 88, 173, 224: *...et ullius vigoris*; 416: *vestra autem scabinalis sentencia permanebit irrita*; 1040: *et in eo sentencia vestra scabinalis adhuc locum non habet*; 1382: *und in dem zal ewer ortil achtlos seyn*, a tym samym 354: *et sic sentencia appellantis obtinebit vim et vigorem*, 421, 871: *et sentencia appellantis habet locum*, 131: *und mit deme ist das schelders ortil bestetigt*, 504, 514, 931; 309: *Und also sal des schulders ortil vorgang, bund und kraft haben*, 430, 1382. Nawet gdy jest 1240: *sentencia d e i f i c a comprobata*, 1265: *vestra sentencia d e i f i c a!* Co w końcu pisarz pod ostatnim przymiotnikiem rozumiał?

20. Czasem wyrok sądu niższego utrzymuje się częściowo, 111: *et in eo sentencia vestra pro dotalicio est cassa, alia autem pro puero habet vigorem.*

21. Wydawca podkreśla, że prawie jedna trzecia wyroków sądów ławniczych została utrzymana po myśli apelującego[35]. Zadaliśmy sobie trud, by zestawić wyroki kasujące i utrzymujące[36]; pierwszych naliczyliśmy 273,

[35] *Einleitung*, s. XXV.

[36] Braliśmy pod uwagę tylko dekrety, w których wyraźne stwierdzenie o kasacji czy utrzymaniu sentencji sądów ławniczych.

drugich – 178[37]. Czy na tej podstawie wolno wysnuwać wniosek o dobrej znajomości prawa niemieckiego u apelujących, jak to czyni Wydawca?[38]

22. Obok konkretnych rozstrzygnięć pomieszcza się niekiedy w uzasadnieniach wyroków generalne zasady prawnicze (?), których się oberhof trzymał. Rzecz wprost bezcenna dla historyka prawa. Jest ich niemało. Wymagają przeto one osobnego zestawienia. Może uda nam się je opublikować.

23. Ciekawy jest stosunek sądu najwyższego do czynności prawnych, dokonanych sprzecznie z prawem. Raz uważa je za nieważne, 1424: *quod ex quo talis resignacio inter prefatos coniuges coram vobis super bonis immobilibus hereditariis in iudicio banito compulse celebrato facta est* [...], *tum eciam ex melioracione et responsione partis clare cognovimus, que prefata resignacio est facta contra ius scriptum, extunc talis resignacio, que facta est inter prefatos coniuges super bonis hereditariis in iudicio banito compulse celebrato, nullum habet robur firmitatis; et hoc, quod frater prefati resignatoris, Thomas, protunc, dum talis resignacio contra ius facta, coram iudicio stetit et tacuit, hoc ipsi actori nocere non potest...* Tymczasem inny wyrok ławy, choć wydany, 1194–1195: *contra ius scriptum*, ale przyjęty przez stronę, *pro iure suscepit*, uznany za ważny!

24. Sąd najwyższy żąda oczywiście za swoją pracę honorarium, 230: *pro pecuniis*, 145: *iam destinata pecunia pro responso*, 179: *contra eandem non susceptam sentenciam pecunia ad ius supremum est posita*, 954: *ponendo pecuniam suam ad ius supremum*. Zwie się ono przeto 582: *pecunie sentenciales*. Nie znamy ich wysokości. Musiała ona jednak być niemała, skoro strona niejednokrotnie opłaty w terminie nie wnosi mimo założenia apelacji, 151: *Paulus cum fratre suo, eandem sentenciam pro iure non suscipiens, eciam suam pecuniam viceversa alias na wstecz ad ius supremum ponere se exhibuit, et eandem pecuniam iuxta decretum iuris in duabus septimanis non posuit*; 544: *et ipsa pars rea revocavit se cum pecuniis suis ad ius supremum petens sibi dari duas septimanas, et in duabus septimanis peccunias non posuit, nec eciam in allis duabus septimanis sequentibus ponere curavit*; przeto – co oczywiste – przegrywa proces.

Opłatę zwraca się apelującemu, gdy jego sprawa okaże się słuszna, 253: *quod ex quo iudicium bannitum testatur* [...], *quod Marcus*, [...] *posuit*

[37] Zdarzają się też wyroki przyznające rację po części jednej, po części drugiej stronie, np. 1351.

[38] *Einleitung*, s. XXVI.

pecunias ad ius supremum et sentencia est lata pro eodem, extunc eedem pecunie sibi, Marco, debent restitui; 324: *pecunias ad empcionem ortilegii datas sibi, Paulo, restituere et pro eis satisfacere debet.* Zwracał ją – sądzić wolno – przeciwnik procesowy.

25. Tyle uwag o krakowskim sądzie najwyższym prawa niemieckiego i o jego stosunku do innych trybunałów nasuwa lektura dekretów. Wymagają one rzeczywiście dalszych starannych i głębokich studiów[39].

[39] *Vorwort*, s. V.

Dekrety najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*[1]

1. Przed trzema laty wyraziliśmy swoją opinię o pierwszym tomie *Decreta*, opublikowanych przez prof. Ludwika Łysiaka (Kraków) oraz prof. Karin Nehlsen-von Stryk (Freiburg)[2]. Była ona entuzjastyczna. Dziś szczególną dla nas przyjemność stanowi możność wypowiedzenia się o drugim tomie tejże edycji – o tomie, który ukazał się już w dwa lata później. Ponownie oceniamy publikacje bardzo wysoko; to rzecz najwyższego lotu.

2. Wiele obserwacji, które poczyniliśmy w odniesieniu do tomu pierwszego, należałoby tu powtórzyć, dając jedynie dodatkowe odsyłacze do ogłaszanych w drugim tomie dekretów. Pragniemy tego uniknąć, zajmiemy się jedynie zagadnieniami, których poprzednio nie poruszaliśmy.

3. Tom drugi zawiera 1107 pozycyj, o pięćset przeszło mniej niż poprzedni. W konsekwencji jest też szczuplejszy o przeszło sto stronic.

4. Wyroki zawarte w omawianym tomie redagował sąd najwyższy grodu krakowskiego, *Ius Supremum* 849, 850, 1030. Był on w pełni świadomy swej wyjątkowej, monopolistycznej pozycji w Królestwie Polskim, o czym świadczy tekst następujący 1100: *quod vero tetigistis de iure superiori opidi Zarnovyecz, hoc scire debetis, quod nec in Zarnowyecz, nec alias ius supremum est fundatum, solum in castro Cracoviensi, ad quod ex omnibus partibus Regni pro iure recipiendo confugium merito habetur*; i dalej: *ideo si*

---

* Przedruk z: *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki, Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Wyd. UJ 1999, s. 299–305.

[1] *Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau*, Band 2: *1481–1511*, s. 299–305. Herausgegeben von Ludwik Łysiak unter Mitwirkung von Karin Nehlsen – v. Stryk, Frankfurt am Main 1997.

[2] **J. Matuszewski**, *Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*, CPH 1996, t. 47, s. 215–228.

aliquod impedimentum propterea haberetis, potestis in hoc ad nostrum ius confugere, a nobisque informacionem postulare, nosque vobis consilium salubre dare non recusabimus[3].

5. *Ius Supremum* interweniuje nie tylko w sprawach odwoławczych od sądów pierwszej instancji. Stwierdza on także autorytatywnie, jakie symbole są dopuszczone w procesie; jest nim krzyż, 398: *ex quo in opido vestro nullum aliud sacramentum habetis nisi signum Crucis, super quod iuramenta facere consuevistis, iuxta scripta vestra, extunc super hoc signum Crucis seu imaginem passionis Domini nostri Ihesu Christi hoc tacto iuramentum obtinebit, prout ius Maidburgense ostendit.*

6. Językiem urzędowym w Sądzie Najwyższym była dalej łacina i niemiecki[4]. Poszczególne dekrety redagowano albo w jednym, albo w drugim języku. Wyjątkowy pod tym względem jest nr 365, w którym początek łaciński kończy się wypowiedzią niemiecką: *prout ius scriptum in se hostendit in lingwa Almanica, videlicet acht scheling hallir, dy do genge seynt.*

7. W porównaniu z poprzednim 26-letnim okresem (1456–1481), jaki obejmował tom pierwszy, trzydziestolecie tomu drugiego (1481–1511) charakteryzuje się znacznym zmniejszeniem liczby tekstów niemieckich na korzyść łaciny: na 1107[5] łacińskich znalazło się tylko 55 niemieckich, a więc zaledwie 5%, podczas gdy w tomie pierwszym na 1413 tekstów łacińskich było niemieckich 216, a więc niemal 13%. A przy tym w pierwszym tomie występowały całe grupy tekstów niemieckich do ośmiu jednostek łącznie[6]. Świadczy to – sądzimy – o szybko, bo w ciągu jednego pokolenia następującej polonizacji osobowego składu krakowskiego sądu[7]. Zauważmy też, że w owych niemieckich wyrokach strony noszą w druzgocącej liczbie wypadków nazwiska niemieckie. Byli to zatem rzeczywiście Niemcy – resztka potomków dawnych kolonistów, którzy nie zdążyli się jeszcze w całości spolonizować! Posługiwali się przeto w sądzie, jak z pewnością i w domu, swoim macierzystym językiem[8].

---

[3] Passus cytowany we wstępie przez Wydawcę, s. XIII.

[4] Nigdy w średniowieczu nie zdobył sobie w sądzie krakowskim tej pozycji język polski, por. nasz wspomniany wyżej artykuł, s. 217. Oczywiście nie obyło się bez makaronizmów, l: *gayorum*, oraz bez interferencji.

[5] Dla uproszczenia liczymy tutaj numery, a nie wyroki, choć w niektórych, dość rzadkich zresztą wypadkach, pod jednym numerem znajdują się dwa, a nawet – wyjątkowo – trzy orzeczenia.

[6] Por. nasz wspomniany wyżej artykuł, s. 217; tutaj notujemy jedynie trzy pozycje dwunumerowe: 230–231, 696–697, 699–700.

[7] Czy nie charakterystyczne pojawienie się w tekście niemieckim miana 1495 576: *Eustechiwssyn.*

[8] Występującemu w nr 683 *Karniowskiemu* dał skryba raz imię w brzmieniu łacińskim, *Stanislaus*, raz w niemieckim – *Sztenczel.*

8. Z reguły każdy wyrok występuje pod osobnym numerem; zdarzają się jednak wypadki, że pod jednym numerem znalazły się dwie (373, 702, 757, 803, 915, 1013), wyjątkowo trzy sprawy (14, 723, 774, 1011).

9. Wyroki – zarówno łacińskie, jak niemieckie – pozostają dalej zwięzłe, wypada ich przeciętnie kilka, cztery do pięciu na stronę, wyjątkowo zajmują pełną stronicę (761, 765) lub ją nawet przekraczają (544).

10. Każda pozycja nosi tytuł, z wyjątkiem numerów 577 i 842; ostatni łączy się wszakże formalnie z swoim poprzednikiem, zaopatrzonym w nagłówek.

11. Tytuł zredagowany zawsze po łacinie, nawet gdy tekst dekretu jest niemiecki, z jednym wyjątkiem, gdzie pojawił się język niemiecki, i to przy łacinie wyroku, 843: *eyn undirweysung von rechte denn herren Rothmannen der Stadt Byecz.*

12. Z reguły podaje się w tytule datę czasu wyroku rewizyjnego; w wyjątkowych wypadkach jej brak, 427. Jeden raz pojawiła się datacja szczególna, 561: *post mortem olim domini Stanislai Przedbory.* Jeśli w tytule daty nie ma, pojawić się ona może na końcu wydanego orzeczenia, np. 343.

13. Tytuł zawiera również wskazówkę o miejscowości, z której pochodzi podlegające rewizji orzeczenie, a więc tym samym o sądzie a quo. Było nim 290: *iudicium particulare*, 315: *iudicium feodale*, 413: *castrum Sanocense iuris Teutonici*, 727: *curia domini prepositi sancti Floriani iudicii Clepardiensis*, 731: *ex iure scultetorum*, 786: *de iure supremo scultetorum castri Sandomiriensis*, 913: *de iure feodali scultetorum districtus Sandecensis.*

14. Rzadko występuje w nagłówku zapowiedź treści dekretu, 280: *sententia* [...] *bina sub uno contextu legacionis*, 333: *responsio super interrogacionem de Pylszno Laurencio Kunosza*, 595: *super scripta de Landishut responsum ad dominos consules*, 985: *pro domo vendita*, 986: *pro malis verbis*, 990: *pro verbis inhonestis*, 987: *pro vulneribus*, 988: *pro non lecto ortilegio*[9], 1007: *legacio*, 1011: *tria ortilegia se sequencia.* Dane takie nie pojawiają się, gdy są zbędne, a więc w wypadku gdy odsyła się do poprzedniego numeru, np. w 63 *alia sentencia* nawiązuje do nru 62.

15. A już wręcz wyjątkowa, ważna dla sądu zapiska 975: *Anno Domini 1506 dominus Thomas Keyzer, consul Cracoviensis electus in advocatum Supremi Iuris. Eo electo talia lata est sentencia super legacione facta ex iudicio Kazimiriensi.*

[9] W druku: *pro lecto non ortilegio.*

16. Wyrok zostaje nazwany w tytule 838: *sentencia*. Oczywiście, chodzi zawsze o *sentencia scabinalis*[10]. Jeśli terminu tego brak, Wydawca słusznie w wielu wypadkach uzupełnia go w nawiasie kwadratowym, choć nie robi tego zawsze, 104, 577, 884. Już całkiem wyjątkowo pojawiają się w tytule dodatkowe określenia, 977, 984: (*sentencia*) *diffinitiva*, 979: *diffinita*, 287: *duplex in una carta*, 632: *de iure civili*.

17. W samym tekście wyrok sądu pierwszej instancji bywa określany różnie: *sentencia, ortilegium, decretum*. Natomiast wyrok krakowskiego sądu apelacyjnego stanowi 333, 392: *responsio*, 595: *responsum ad dominos consules*; sąd krakowski raz oświadcza 952: *postulastis a nobis c o n s i l i u m*, a raz sam poczytuje swój wyrok za 1100: *consilium salubre*.

18. Odwołanie od wyroku pierwszej instancji nazywa się 333: *interrogacio*, 642: *appellacio*, 392: *petita*, 641: *legacio* albo po prostu 1099: *scripta*.

19. Stosunek *Ius Supremum* do sądów lokalnych bywa różny. Czasem zwraca się do nich z adresem pełnym szacunku, 238: *Prudentibus Dominis, Advocato et Iuratis* [*iuris*] *supremi Maydeburgensis castri Cracoviensis, Amicis precipuis*, 595: *Amici carissimi, prudentes Domini, Amici nostri precipui*, 1057: *circumspecti Amici dilecti*, 1099: *circumspecti Amici et Vicini honorandi*.

20. To jednak nie przeszkadza temu, by robić czasami sądowi niższemu ostre wytyki[11], 5: *scribitis nobis causam sub pallio, nec ordinem eius seriatim, qualiter coram vobis gesta est, deduxistis*; 758: *pro peccuniis compositis, alias o skladne, ius vestrum decrevit, quod actor debet edocere et probare composicionem rei; quod est contra ius, quod super insinuacionem simplicem sine proposicione et responsione iuridicis nulla sentencia fieri deberet, cum igitur ita factum est preter iuris ordinem...*; 795: *causam autem ad nos in mutilo et suspenso scribitis* [...] *non exprimentes, pro quo agitur vel quis sit cause processus*; 810: *quorum bonorum posicionem et dispersionem eciam non expressistis* [...], *quas inscripciones eciam ad nos non descripsistis, nec commutaciones et alia*, 817: *quorum bonorum posicionem utique nobis non descripsistis*, 852: *non descripsistis nec de fratrum divisione, tantum quod...*; 896: *scribitis nobis i n c u l t e et i n d e t e r m i n a t e*; 950: *scripta vestra bene revisa, sane percepimus nimis e r r o n e a et i u r i c o n t r a r i a*; 963: *nec quidquam de legali impedimento meministis, 1023: quod vero pertinet ad divisionem equalem puerorum, nihil ad presens decernimus ideo, quia nobis non descripsistis valorem omnium bonorum relictorum, videlicet mobilium et*

[10] Por. 2, 15, 18.

[11] Przypominamy zwrot z pierwszego tomu 908: *miramur nec mirari sufficimus...*

immobilium; 1057: *scripta vestra plene intelleximus, quamvis in eis sentencias perplexas et contrarias invenimus*; 1099: *cupitis a nobis scriptis vestris informacionem pro iure super causa intro contenta, quod libenter faceremus nostro ex officio, sed quia causam rei*[12], *coram iudicio vestro geste*[13], *non ad plenum nobis deduxistis, solum scribitis...* Choć równocześnie zgłasza gotowość udzielania rady, 1100: *ideo si aliquod impedimentum propterea haberetis, potestis in hoc ad nostrum ius confugere, a nobisque informacionem postulare, nosque vobis consilium salubre dare non recusabimus.*

21. W przeważającej liczbie wyroków łacińskich orzeczenie sądu krakowskiego rozpoczyna się wyrazkami *ex quo*, czasem 347, 356: *quod ex quo* lub tylko 345: *quod*; wyjątkowo bez nich podaje się od razu tekst merytoryczny, 353. Czasami sąd wprowadza tekst następującymi słowami 218: *scribitis nobis, quomodo...*

22. Wyroki zredagowane po niemiecku rozpoczynają się wyrazem *sintderczeit*, wyjątkowo 421: *sint dem mol*, czy 710: *sintermol.*

23. W zakończeniu sąd krakowski oświadcza, komu przyznaje rację, powodowi czy pozwanemu, 278: *sentencia vestra cassa est, et actoris iusta est*, 279: *sentencia vestra secunda cassa est et appellantis iusta*, 370: *sentencia vestra habet robur firmitatis, et appellantis est cassa*; 616: *et ex eo sentencia vestra progressum habet et appellantis cassa est.*

A po niemiecku 483: *yn dem ist ewer scheppin ortyl machtlosz, und des schelders ortyl hot bunth und crafft*; 767: *yn dem zal ewer scheppin orteyl vorgamg haben und des schülderz machtlos.*

24. Wyrok łaciński kończy się z reguły formułką: *de forma iuris*, nieraz: *iuris scripti*[14], rzadziej 359: *iuxta iuris formam* lub podobnie. Zakończenie wyroku niemieckiego stanowi wyłącznie wyrażenie: *von rechtes wegen.*

25. Sąd najwyższy stwierdza nieraz, że zapoznał się z wyrokiem sądu niższego, 1059: *scripta vestra intelleximus*, albo że poprzedni jego wyrok wydany był 852: *condicionatim*; 795: nieraz żąda ponownego odesłania akt.

26. Sąd krakowski rozpatruje wszystkie sprawy – zarówno cywilne, jak i karne. Ostatnie pojawiają się znacznie rzadziej, chodzi przy tem najczęściej o *furta*. Natomiast nie zajmuje się on jurysdykcją niesporną[15].

---

[12] Rozumiemy „sprawę pozwanego".

[13] Lapsus skryby; winno być *gestam*. Pisarz omyłkowo odniósł zakwestionowane participium do występującego w poprzednim zdaniu słowa *rei*, poczytując je za genetivus od *res* zamiast za takiż genetivus od *reus*.

[14] Na pewno nie chodzi tu o prawo rzymskie.

[15] Wstęp, s. XIV.

27. Orzeczenia wydaje się według niemieckiego, miejskiego prawa magdeburskiego, co się wielokrotnie stwierdza, np. 184: *causa in iure civili Theutonico debet iudicari et decerni*; 252: *ex quo ius Maydeburgense scriptum canit*; 392: *prout ius Theutonicum requirit*, 398: *prout ius Maidburgense hostendit.*

28. Wszakże nie wszystkie sprawy temu prawu podlegają; wyłączona od niego zostaje lichwa, 607; *usura est, que iure Maidburgensi iudicari non debet.* Domyślamy się racji zajętego przez trybunał krakowski stanowiska: podpada ona pod sądownictwo kościelne, które widocznie oberhof respektuje!

29. Stwierdźmy świadomość konfliktu praw niemieckiego i polskiego. W konkretnym wypadku istnieje on między małżonkami, 773: *Annam fuisse sub iure Polonico et ille in iure Theutunicali.*

30. Gros sporów toczących się przed sądem dotyczy ustalenia bliższości, *propinquitas, propinquitas innata.* I to w dwojakim znaczeniu:

a) proceduralnym: kto jest bliższy przysięgi, 2. 3: *propior est solus evadere iuramento mediante.* Ona bowiem uchodziła za klasyczny środek dowodowy. Ten zatem, komu się ją przyzna, wygrywa proces, oczywiście o ile odważy się ją złożyć, l. 3: *si audet hec obtinere iuramento*, 2. 4: *si audet iurare facto sacramento*;

b) bliższością nazywano też lepsze prawo do jakiejś rzeczy, wynikające z pokrewieństwa, 2. 6: *probare lineam consanguineitatis et propinquitatis de parte bonorum protavi et patrimonii sui adversus amitas*; tę właśnie należało dowieść, *propinquitatem docere et sufficienter probare.*

c) bliższość też była następstwem własności.

31. Za bliższością kryją się z reguły roszczenia majątkowe *propinquitas ad bona*, do pieniędzy 1. 1582: *pecunie sentenciales*, do posagu, wiana, *dos*, dotalicium. Czasem są to drobiazgi, np. kociołek, *lebes* 2. 278. Również przy sprawach karnych w istocie chodzi zawsze o materialne odszkodowanie dla strony.

32. Jako środki dowodowe służą w pierwszym rzędzie świadkowie, 4: *quia dicta femina testes in tergo sito non habuit*[16]. Wielką rolę odgrywa też przysięga dopuszczana niezwykle często.

33. Nasuwają się poważne zastrzeżenia co do redakcji indeksów[17]. Mamy ich kilka: *Personenregister, Ortsregister* oraz dwa *Sachregister*, jeden

[16] Artykuł 475 postanawia, ze świadkowie występujący przed sądem mają być trzeźwi!

[17] Nasza ocena indeksów do pierwszego tomu ob. *Wyniki...*, s. 219–221.

do tekstów łacińskich, drugi – do niemieckich. Zauważmy, że indeks miejscowości nie daje ich lokalizacji. W indeksie rzeczowym terminów łacińskich pomieszczono odsyłacze do terminów niemieckich, ale nie odwrotnie.

34. W niemieckim indeksie rzeczowym zauważyliśmy drobne niedopatrzenia, brak haseł – 333: *erberklych*, 696: *erlich*, 710: *gerüglich*[18].

35. Znacznie więcej zastrzeżeń wywołuje indeks terminów łacińskich i polskich. Bowiem i w drugim tomie, podobnie jak w pierwszym, objęto w jednym ciągu alfabetycznym wyrazy łacińskie i polskie, z niewątpliwą szkodą dla ostatnich, których jest niemało. Praktyczniej tymczasem byłoby drukować osobno wyrazy polskie; toż to skarbiec dla naszego języka z przełomu 15. na 16. stulecie![19]

36. Stwierdziliśmy w owym indeksie braki i to istotne: 219: *mettercius*, 602: *adventus* (w znaczeniu okresu kościelnego), 1041: *ligamentum*, 524: *iudicium bannitum positum*, 832: *diva* 'nieboszczka'; brak dla terminu *tergum* kilku numerów: 3, 650, 693, 773, 982, 1085; dalibyśmy również pod tym hasłem odsyłacze do 516: *tergosus*, *dorsum*, 625: *dorsivum* (*iudicium*), *post(t)ergalis*, *zapleczny*, oraz do niemieckiego terminu 815: *Rücken*[20]. Pod *frymark* znalazł się odsyłacz do numeru 924, gdzie mamy postać *frymarkawy; lingua Alemanica* dalibyśmy również pod hasłem *Alemanica*, 871: należało rozwiązać datę *pro festo sancte Crucis in authumno* – to dzień 14. września.

37. Z wyrazów polskich brak niejasnego zresztą terminu 393: *colky* (?). Nie znalazły się też w indeksie przyimki, *w*: *in liga alias w bancze*, 1510 nr 1096, *na*, 1495 nr 557: *super avia alias na babye*; 1498 nr 698: *extunc omnia vestimenta et res albe, que pertinent ad supellectile alias na gerada*, oraz zaimek 1067: *go*.

38. W zdaniu 1485 nr 200: *pro Lo* [sic] *florenis pro vestibus*, rzekome litery *Lo* to w istocie cyfry rzymska i arabska zastosowane jednocześnie[21], które należy rozwiązać arabską pięćsetką, zatem: *pro 500 florenis pro gemmis et pro aliis 500 florenis pro vestibus!*

---

[18] Co do terminu 815: *Rücke* (odpowiednik łac. *tergum*) por. niżej ust. 36.

[19] Przygotowaliśmy do druku ich zestaw, podobnie jak w wypadku tomu pierwszego. Ma on się ukazać w księdze pamiątkowej, poświęconej prof. Zygfrydowi Rymaszewskiemu.

[20] Ostatniego terminu brak w indeksie niemieckim do tomu drugiego, natomiast w tomie pierwszym znalazł się on pod hasłem *hinter!*

[21] Posługiwanie się równocześnie jedną i drugą numeracją przytrafiało się nieraz średniowiecznemu skrybie, np. 1, 477: M^{0}CCCC^{0} *sexagesimo* 2^{0}!

39. Staranna korekta autorska zlikwidowała niemal błędy drukarskie; znaleźliśmy ich niewiele:

	jest	ma być
191	*actoratuum*	*actoratum*
96	*coufirmare*	*confirmare*
508	*mercis*	*marcis*
538	*cognota*	*cognata*
863	*Ieiuni*	*ieiuni**
1036	*iurius*	*iuris*
1098	*concodia*	*concordia*

* Świadkowie mają być przy składaniu przysięgi *na czczo.*

Dalibyśmy cudzysłowy dla nierzadkiej w tekstach *oratio recta*, np. 319, 513, 549, 574, 628, 651, 807, 939, 1056.

40. Nieporozumienie z wyrazem *vitricus*. Rozumiemy go jako ojczym, 'drugi mąż matki', 1 1405: *que ad predicta bona sibi alium maritum induxit.* Częstym on gościem w Dekretach[22], jeden z nich 2 188: *dixit se fuisse intrusorem alias wstąpyen*, o drugim, czytamy 2 704: *post mortem vero Maczyeyek relicta eius alium superduxit virum, puer ipse penes matrem et vitricum aliquot annis mansit*, 134: Anna ma matkę Małgorzatę oraz ojczyma, *vitricus*, Mikołaja Pirka, 2 637: w dekrecie występują i *vitricus*, i *privignus* (pasierb), 2 677: *pater legittimus Elene* kupił dom, *dicta Ellena cum suo vitrico fecit composicionem amicabilem...*; *sed quia Elena, filia patris, velut heres concordiam fecit cum vitrico*, przeciwstawieni tu *pater legitimus* i *vitricus*; ostatni pozostaje w związku z matką, to ojczym![23]

41. A już fatalny lapsus przydarzył się Wydawcy w rozumieniu dekretu 1033. Tekst jego ma brzmienie następujące: *sed quia ipse presbiter non in suam tutoriam eadem bona vult habere, sed in tutoriam vitrici et matris pueri, qui iuri vestro cilvili obediunt.* Chodzi tu zatem o opiekę matki i ojczyma dziecka. W rękopisie widocznie napisano omyłkowo *victrici*; wydawca tymczasem zamiast usunąć zbędną w wyrazie literę *c*, dorzucił do niego końcówkę genetiwu trzeciej deklinacji; rezultatem tej operacji postać *victrici-s*. Tak pojawiła się absurdalna w tym miejscu *zwyciężczyni matka chłopca* zamiast właściwych: *ojczym i matka.* Na dobitek wprowadzono „poprawioną" *victrix* do rzeczowego indeksu.

[22] Indeks podaje 10 numerów, w których się pojawia. Nierzadki jest też w tomie pierwszym.
[23] Niemało też przykładów terminu *vitricus* w tomie pierwszym, ob. indeks.

Zasady prawne w dekretach krakowskich*[1]

I

1. Średniowiecze – wiadomo – charakteryzuje się tym, że opiera się na prawie zwyczajowym nie pisanym, na *ius non scriptum*[2]. Na przekór temu faktowi Dekrety z upodobaniem powołują się na prawo pisane, 2. 326: *ius eciam scriptum est*, 2. 690: *de iure scripto*, 2.834: *quamvis hoc est contra ius scriptum*, 2. 834: *licet ex iure scripto*. W nich wszakże nosi ono równocześnie określenia *consuetudo*, *mos*, *modus*, *ritus*, *alde gewonheit*, *recht*.

2. Owo *ius scriptum* stanowi – wbrew jurydycznej tradycji, a zgodnie ze stanem faktycznym – nie prawo rzymskie, lecz prawo magdeburskie, l. 467: *secundum ius Maydeburgense scriptum*, l. 1554: *secundum ritum iuris Magdeburgensis*, 2. 398: *prout ius Maidburgense hostendit*, l. 1622: *noch Magdeborgischem rechte*. Rozumie się przez to od dawna przestrzegane w tym mieście prawo zwyczajowe, l. 708; *iuxta modum et conswetudinem apud vos dudum tentam et observatam*, l. 168: *et quod ex antiquo et hucusque conswetudo fuit et moris esset*.

3. Trudno zresztą przywiązywać wagę do braku redakcji prawa na piśmie w czasie, gdy sędziowie zasiadający w sądach wiejskich, a z pewnością w dużej mierze także i w sądach miejskich, byli niepiśmienni: nie mogliby zatem do spisu zajrzeć, nawet gdyby istniał. Mamy zatem do czynienia z jednym zespołem zjawisk: sędziowie niepiśmienni – nie pisane prawo! To

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne, 1999, t. 51, z. 1–2, s. 389–402.

[1] *Decreta iuris supremi Magdehurgensis castri Cracoviensis. Die Rechtsgeschichte des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau 1456–1481*, t. 1. Herausgegeben und eingeleitet von Ludwik Łysiak und Karin Nehisen von Stryk, Frankfurt am Main 1995; t. 2. Herausgegehen und eingeleitet von Ludwik Łysiak unter Mitwirkung von Karin Nehlsen-v. Stryk, tamże 1997.

[2] Ostatnio na ten temat **W. Uruszczak**, *Zwyczaj a ustawa w staropolskiej myśli prawniczej*, [w:] *Prace ofiarowane profesorowi Władysławowi Ćwikowi w czterdziestolecie jego pracy twórczej*, Rzeszów 1998, s. 263–279.

też przy generalnym analfabetyzmie na rozprawie w nieobecności sekretarza pism nie czytano w ogóle; l. 700: *deficiente vero notario littere lecte non sunt*. Kto miał to robić?[3]

5. Zdajemy sobie sprawę z trudności praktycznych związanych z tym stanem rzeczy. Jak w razie sporu dowieść faktu obowiązywania normy, która egzystowała tylko w świadomości, a więc także jedynie w świadomości sędziów-analfabetów? Gdzie miały strony szukać reguły prawnej?

6. Według najstarszego zwodu prawa polskiego, tylko sędziowie tego prawa orzekali jednostkowo, wykorzystując ewentualnie opinię asesorów[4]. Natomiast ówczesne sądy prawa niemieckiego były wieloosobowe. Przy ferowaniu zatem wyroków to samo przekonanie prawne musiało żywić całe gremium sądzące albo przynajmniej jego większość. Czy zawsze łatwo było o jedność między wielu członkami sędziowskiego kompletu? Czy nie byli oni wielokrotnie *discordes*? Taki stan rzeczy utrudniał pracę. Wyjście znajdowano w ustaleniu zasady generalnej, na którą można było powołać się w przyszłości[5].

7. A zatem nie możemy się dać zwieść terminologii dekretów; ona jest więcej niż niepewna. Dajemy parę przykładów. *Matrimonium* to nie koniecznie małżeństwo, lecz także dobra dziedziczone po matce[6], tak jak *patrimonium* znaczy dobra po ojcu. Chodzi zatem o przeciwstawienie 2. 873: *paternalia et maternalia* [bona]. *Testamentum* to bynajmniej nie testament, lecz zeznanie świadków, l. 1574: *ego dico ad testamentum*, „na świadectwo", 2. 921: *utrum cum testamento vel simpliciter, et quale testamentum sit, verbaliter*. 2. 959: *laudum* rady miejskiej Połańca nie jest bynajmniej aktem normodawczym, lecz postanowieniem o charakterze administracyjnym, dotyczącym obrony interesów miasta przed sądem królewskim. W l. 129 synonimy stanowią terminy: *peticio seu arbitrium alias wilker!*

---

[3] Opinia nasza odmienna od przyjmowanej w literaturze tezy o wysokim poziomie wykształcenia mieszczan, por. **M. Bogucka, H. Samsonowicz**, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław i in. 1986, s. 259 nn.

[4] *Najstarszy zwód prawa polskiego. Das älteste polnische Gewohnheitsrechtsbuch*, wyd. i opr. Józef Matuszewski i Jacek Matuszewski, Łódź 1995, § 3.

[5] Tak postępowali już autorzy statutów Kazimierza Wielkiego, **W. Uruszczak**, *Argumenty retoryczne w statutach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Dawne prawo i myśl prawnicza. Prace historyczno-prawne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartla*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1995, s. 267–282.

[6] 2. 413: *quomodo pars adversa, non hubens aliquam propinquitatem naturalem, nec matris sue consensum, teneret et possideret matrimonium suum*; 2. 527: *quomodo ipse teneret terciam partem bonorum immobilium ipsius matrimonii.*

8. Wszakże stale odczuwano potrzebę autorytetu normy prawnej. Gdzie go znaleźć, gdy reguła nie była nigdzie zarejestrowana, a zatem nie można było na zapis się powołać? Wyjście z trudności znaleziono w postaci namiastki. Stanowiły ją przysłowia czy sentencje ogólne będące w obiegu. Zrozumiałe dla wszystkich były łatwe do zaakceptowania. Cieszyły się też powszechnym szacunkiem[7].

9. Nie zapominamy też o tym, że same wyroki poczytywały się za ogólnie obowiązujące reguły prawne, 2. 842: *sic vobis pro iure damus*, 1. 168: *sententiam dando pro decreto*. Stanowiły one zatem – stwierdza to wydawca – zbiór prejudykatów[8]. Tym samym zastępowały one doskonale nie sformułowane na piśmie normy zwyczajowe.

10. Tego rodzaju przysłów i sentencyj ogólnych znaleźliśmy w Dekretach blisko dwie setki[9]. Tak duża liczba zapisanych zwyczajowych reguł prawnych stanowi nie lada gratkę dla historyka prawa. Oto ich zestawienie.

II

11.

1. 18: *quod ex quo actor contra reum proposuit cum testimonio dominorum consulum sessi consulatus, tunc reus contra idem testimonium negare non potest.*

1. 20: *qui testis tantum unus non fuit sufficiens ad probandum idem testimonium.*

1. 35: *quod si iste sacerdos, frater istarum feminarum germanus, non habet aliquod beneficium seu prebendam ecclesie, et si ipse sorores sue sunt maritate, extunc parafernalia alias grati, que essent nota, illa omnia spectant ad sacerdotem et non ad sorores.*

1. 35: *sin autem talia parafernalia non essent nota, extunc, si idem sacerdos iurare audet manu propria, tunc erit liber a sororibus de ista inpeticione.*

1. 35: *de bonis vero mobilibus, sicut viventibus animalibus, et de aliis, que nota essent, pro eis [sacerdos] iurare non potest.*

---

[7] Zresztą nie wszystkim przypiszemy charakter prawny, np. 1. 406: *quia fundamentum malum, ergo edificium non bonum*: 1. 339: *dignum est, qui laborat – manducat, et qui seminat – ille et metet.*

[8] Wyraża się on tak: „Auf diese Weise ähnelt das ganze Buch einer Sammlung von Präjudizien, die bewußt auf die Angabe konkreter Anhaltspunkte zur Individualisierung des jeweiligen Streitfalles verzichten, um ihren verallgemeinerungsfähigen Charakter hervorzuheben und sich damit als Vorbild zur Entscheidung gleicher Fälle durch andere Gerichte zu empfehlen", *Decreta iuris*... t. 1, s. XXIX.

[9] Nieraz się one powtarzają, ale jest to zjawisko rzadkie.

l. 35: *similiter et de hereditatibus, ex quo sunt manifesta* [!], *omnia* [!] *cum ipsis sororibus* [*sacerdos*] *equaliter dividere tenetur.*

l. 50: *quicunque sentenciam in iudicio vestro sibi prius dari et edici exquisivit, illi eciam inprimis inveniri, edici et legi debet.*

l. 56: *non videtur consonum, ut duo fratres germani uno nomine, videlicet Petrus, vocarentur.*

l. 71: *cum quo quis lucrari vult, cum eo eciam perdere debet.*

l. 87: *secundum ius Maydburgense terminus seu dies longior durat usque ad occasum solis.*

l. 94: *quod ex quo nos per sentenciam nostram vobis ante ediximus, quod nec mater, nec sorores possunt esse tutores pueri.*

l. 94: *si pater pueri ullum habet consangwineum post gladium, extunc consules se de tutela pueri et bonis eius intromittere, aut alteri hominum, de quo confident, condescendere debent.*

l. 94: *ideo ex quo prius sentenciavimus, quod is, qui tutor erit pueri, matri pro suo dotalicio respondere debet.*

l. 109: *si dicta mulier* [*amitta*] *docere potest, ut iuris est, quod ipsa esset soror germana indivisa cum patre dicti pueri, extunc iudicium cum consensu dicte mulieris eligere debent avunculum aut alium bonum hominem dicto puero in tutorem usque ad annos sue discrecionis.*

l. 129: *si autem peticionem seu arbitrium, alias wilker, de quo scribitis, habetis, quod arbitrium per dominum Regem et Maiestatis sue sigillum esset confirmatum, tunc contra illud nichil dicimus.*

l. 168: *et quod ex antiquo hucusque conswetudo fuit, aut moris esset, quod quamlibet hereditatem resignabant* [*uxores*] *maritis et* [*mariti*] *uxoribus, quod se dixissent velle docere moderno iudicio banito.*

l. 176: *quia eadem defuncta mulier premissa, huiusmodi parafernalia etc. absque consensu et voluntate sue sororis pretacte suo marito minime potuit resignare.*

l. 226: *nulla mulier, in vita agens, potest conferre alicui suppeleictilia absque sciencia et voluntate eorum, qui ad ipsa suppellectilia iure pertinere dinoscuntur.*

l. 276: *parafernalia obtinent speciale ius suum.*

l. 382: *quia ius Theutonicum docet manifeste, quod nullus homo spiritualis coram Iure Theutonico, mediante aliquo procuratorio, causam alicui hominis secularis fovere potest, nisi prius promittit aut inscribit, se pati id, quod ex ortilegio evenire potest.*

l. 396: *quia quelibet pars activa suum dampnum, quamdiu voluit, sustinere potest inter tales partes ac in huiusmodi facto.*

l. 400: *vidua inpotens est aliquam divisionem facere in bonis per maritum suum derelictis.*

l. 405: *nec neptis suam amitam, nec eciam amita suam neptim suam partem, sive partes istius hereditatis* [...] *ad vendendum coangariare potest,*

nisi si que pars earundem parcium suam partem sive datam, sive resignatam voluntarie vellet vendere et iam de facto venderet; tunc primo alia pars ad eandem venditam partem, mediante sua propinquitate, se trahere posset eandem et exsolvere, prout alias eam solvere deberet.

l. 406: *actorem ad querelam faciendam nemo angariare potest.*

l. 406: *sentencia inter partes pronuncciari non debet, nisi post querelam parcium et responsionem.*

l. 425: *advocatus impotens est secundum suam voluntatem huiusmodi adiudicata iuramenta differre sine aliqua legitima causa, prout hic sentimus factum fore in presenti causa.*

l. 435: *quia ex quo causa in parvo iudicio inchoata est, tunc eciam et in parvo iudicio terminare debetur iuris Teutonici iuxta formam.*

l. 446: *quia nemo actorem ad querelam compelli potest preter suam libertatem.*

l. 447: *quod testimonium dominorum consulum, factum coram bannito iudicio,* [...] *est vigorosior quam hoc testimonium, quod hii simplices homines eciam coram eodem banito iudicio fecerunt pro parte adversa.*

l. 452: *non aliter nisi mediante iudicio bannito aut litteris sive libris iudicii banniti tenebitur edocere.*

l. 465: [*terminus ulterior*], *quem una pars sine consensu alterius partis dilatare et reponere non potest.*

l. 467: [Koprzywnica kupuje wyrok od rajców sandomierskich] *quod istud privilegium, apud consules Sandomirienses emptum, pro ortilegio non potest reputari, quia secundum ius Maydeburgense scriptum consules ortilegia vendere non possunt.*

l. 484: *quilibet pater pro suo legittimo puero, etatem non habente, cuilibet homini, qui accionem contra eundem habuerit, tenetur respondere ad obiecta.*

l. 486: *awa remocior est in linea consanguinitatis, quam frater uterinus germanus ab una matre et duobus patribus progenitus.*

l. 496: *pueri, iuxta formam iuris Theutunici, succedunt in ius paternum et maternum.*

l. 507: *si idem reus cum clamore non est insecutus, neque cum clamore ad iudicium adductus, et aput ipsum, nec post ipsum aliquod splendidum signum est repertum, extunc idem reus propinquior est propria manu suam innocenciam expurgare, quam ipsum actor in hoc facto sua simplici querela posset convincere.*

l. 511: *quod Iacobus Griva, existens tutor puerorum, non potuit resignare bona puerorum, nisi prius ad hoc mediante Iure fuisset compulsus.*

l. 511: [ponieważ opiekun bez upoważnienia sądu zrezygnował z dóbr należących do powierzonych mu sierot], *in iudicio particulari et in diebus*

ligatis, hoc est feria sexta post Ascensionem Domini[10], *extunc talis resignacio secundum iuris Teutunici formam nullius est vigoris.*

l. 512: [również matka tychże dzieci nie mogła bez interwencji opiekuna dokonać takiej rezygnacji].

l. 522: *inter consanguineos, secundum iuris Theutonici formam, manus mortua ligat.*

l. 537: *quod ex quo hereditas ista* [...] *resignata est Iohanni et uxori sue* [...], *si tunc uxor Iohannis circa hoc forum et marcipotum non fuit, extunc maritus absque consensu uxoris sue hanc hereditatem vendere aut alienare non potest.*

l. 542: *quod uxor vulnerati bene potuit violatorem ex parte sui viri proclamare, sed non tamen ipsum potuit coniurare.*

l. 542: *sed si vulneratus adhuc supervivit, tunc ipsum* [*violatorem*] *vulneratus solusmet coniurare debet iuxta vulnerum moderamen cum hominibus; et hoc ex eo, quia in recenti facto, in fuga proclamatus est et detentus et cum clamore ad iudicium ductus.*

l. 542: *si autem ipse vulneratus est defunctus, tunc ipsum coniurare debet propinquior ipsius amicus gladialis metseptimus; et primo pati debet, quod iuris fuerit.*

l. 552: *ante omnia actor querelam suam contra partem ream facere debet; quod si quid contra eam habuerit accionis.*

l. 552: *pars rea ad obiecta ipsius actoris valeat respondere iuris Teutunici iuxta formam.*

l. 557: *si eadem pars respondens pro qualibet querela propria manu iurare presumpserit coram Deo, tunc ab impeticione actoris manebit liber (!) penitus et solutus (!).*

l. 562: *quod non est necessarium uxori coram bannito iudicio committere marito tutoriam, quia maritus, cum ducit uxorem, immediate est tutor uxoris sue et bonorum ipsius.*

l. 574: [*Nicolaus Franczkowicz*] *causam nondum querelatam perdere non potest.*

l. 593: *sentencia in diebus ligatis bene potuit dari et ferri pro rebus mobilibus, non tamen pro hereditate.*

l. 594: *nemo in iure contra voluntatem suam ad querelam faciendam compelli non potest.*

l. 595: *quod presens mulier Agnes post decessum sui mariti* [...] *non potest resignaciones et inscripciones facere super bona paterna suorum puerorum impuberum, etatem non habencium, nec eciam aliquam recognicionem aut inscripcionem facere super huiusmodi bona, que vigorem aliquam obtinere possent.*

---

[10] Wydawca daty nie rozwiązał. Rezygnacja musiała nastąpić poprzedniego roku w piątek po Wniebowstąpieniu Pańskim, a więc 28 maja 1462 r.

l. 666: [kroków prawnych należało dokonać] *in facto recenti* [konkretnie: nazajutrz, we wtorek, a nie dopiero w najbliższą sobotę].

l. 666: *actor* [...] *reum uno teste iuxta laudum vestre civitatis* [Strzeżów] *vincere non potest; quod est contra ius scriptum, quod ponit, quia in ore duorum aut trium stat omne testimonium, et non in unius.*

l. 671: *sinterczeit das das gerichte of nisnicht fusen zal, wenne of forgebung des clagers unde des entwirtirs.*

l. 688: *quia sentencia super sentenciam non debet exire, de forma iuris, quia quod semel placuit, amplius displicere non potest.*

l. 691: *Derslaus* [...], *non probans aliquo libro aut registro, extunc simplicibus testibus hanc inscripcionem, in registro inventam, minime infringere potest.*

l. 710: *sentencia nulli parcium* [*edici*] *debet, nisi prius facta querela ab actore et responsione a parte respondente.*

l. 779: *mater bene potest filie consulere in omnibus licitis, pecuniaque et equis ad equitandum coadiuvare.*

l. 793: *femina super feminam post manum mortuam cum testibus querulari non potest.*

l. 825: *fraus in iure nulli patrocinari non debet.*

l. 832: *et id, quod semel placuit ambabus partibus, amplius displicere non potest.*

l. 836: *probacio partis respondentis est melior et autencior quam actoris.*

l. 952: *ex quo pars respondens est clericus* [...]; *et cum clericus est* [...], *tunc propior est, uti clericus, res easdem obtinere, quam quod amitte ipsum ab eisdem rebus reprimere possent; et hoc si non est dotatus ecclesiasticis bonis.*

l. 997: *pars respondens* [...] *propior est evadere propria manu velud contra feminam, que non patitur testes.*

l. 1017: *nullus actor ad emittendam querelam astringi potest, antequam ad eam faciendam fuerit paratus.*

l. 1026: *und zo den keyn weis an im elichen formunde nismicht thuen mag, zo kan dy swestir an keigenwartikeyt ires elichen mannes adir formunde nicht geclagin, und das kan ir nicht helfin, das sy spricht, da dy gutter ir weren und nicht ires mannes.*

l. 1035: *in nulla causa diem longiorem nemo transponere potest absque consensu parcium, neque ad prelocutorem recipere.*

l. 1037: *res iste, que sund parafernalia, videlicet ornamenta muliebria, que ad Katherinam spectabant, sicut vestimenta et alie res albe, ut sunt lintiamina, camisie, velamenta superius expressata, iure pociori ad Hedvigim spectare dinoscuntur, velud post fusum, quam super filium, qui est gladius; sed alie res domestice non spectant ad parafernalia.*

l. 1095: *quod ulla inscripcio admitti debet supra sentenciam iuris supremi.*

l. 1149: *omnes inscripciones de libris vestris iudicialibus, quas in eisdem habetis consignatas, illas de iure tenemini dare cuilibet parti postulanti easdem, salvo tamen salario*[11], *sive vult eadem habere in papiro tantum, sive in pargameno cum sigillis appensis.*

l. 1193: [*verba diffamatoria*] *iuxta ipsorum meritum corripere et castigare debent, ne in post multa mala possent evenire.*

l. 1316: [*tempora messis*], *in quibus iuramenta prestare non habetis.*

l. 1383: *et eandem inscripcionem postea in iudicio banito exposito, prout spectat super hereditatem, non roboravit neque confirmavit.*

l. 1442: *quod si iudex cum suis septem scabinis ad hunc presentem annum iam iuravit pro discuciendis causis hominum, extunc ulterius sedere et causas hominum iudicare debent. Sed si non iuraverunt, extunc iudicare non possunt, neque pro tribunali presidere.*

l. 1490: *persona spiritualis in iure Theutunico Magdeburgunsi tanquam persona spiritualis tutorem habere debet.*

l. 1497: *ita quod actoris est inicium huius rixe, volens reum per genitalia rapere; pars autem rea in sua responsione dicit, se defendisse, vim vi repellendo.*

l. 1502: *si ita est, quod consulatus plena sive iudicium assessum per semet testarentur,* [...] *extunc* [*pars rea*] *penitus nullo modo negare posset.*

l. 1514: *et quod actor noluit reum coniurare, extunc reus in hac causa nichil sustinere debet, ymmo liber debet esse.*

l. 1519: *horumme zo sich dy zache ym clegnen dinge angehaben het und der koniglich briff nicht hinneheldt, das sy sullin antwertin ym grossen dinge, sundir das das vorlegit sal werdin zum nehestim dinge, zo sullin ze nicht antwertin als ym grossen dinge, sundir als ym cleynem dinge.*

l. 1520: *sint der czeit, das von befalunge unsirs genadigen hern des Konigis durch dy Commissarien gefundin ist und gegeben ist, dy sache zu richten in der stad recht, als denne der briff ausweyst, nochdem ze beyde burgeren sint, und dornoch von gerichte eyn ortil gefellit ist, das dy forige forschreibung bund und crafft hotte.*

l. 1543: *et unus testis nichil ei* [*parti ree*] *nocere potest.*

l. 1543: *ex quo pars rea sua in responsione negat pro prima et secunda querelis, videlicet pro infrascriptis furticinio et pro percussione seorsum,* [...] *extunc propior est solus unica manu, iuramento mediante, post quamlibet seorsum evadere.*

l. 1547: *extunc quodcumque concernit suppellectile alias na grath, iuxta iuris Maydeburgensis ritum, hoc sorores germane propinquiores sunt obtinere.*

l. 1548: *propinquis cognatis vel senibus, fide probatis et bene meritis, propinquitatem probare et docere debet.*

l. 1550: *si vitricus eius actis vestris probare poterit, quod Katherina per Stanislaum, maritum suum primum, vel per tutorem, iudicialiter electum, bona*

[11] W tekście błędnie: *solario*.

sua, paterna et materna, sibi iuridice resignavit et post resignacionem annum et diem tenuit, circa hoc manere debet.

1. 1554: *secundum ritum iuris Magdeburgensis, prout ad hereditatem spectat, docendum, videlicet iudicio bannito seu actis iudicii banniti, quod hanc hereditatem tenet emptam et iuridice resignatam, extunc penes hoc manere debet.*

1. 1560: *ex quo prius decrevimus, actorem ob unam non paricionem causam suam ammittere non posse, sed luendo Iuri quelibet parcium faciat sibi id, quod ius concernit.*

1. 1593: *vobis ex iure decernimus, quod iudicii magni pena sit lividorum seu cruentorum vulnerum et aliarum causarum, grossi cum duabus ternariis pena habetur.*

1. 1622: *hyrumme* [...] *her Waltek in dem irsten dingtage nicht gestanden ist off dy irste ladung, so kan her in seyner sache nicht fellig seyn, wen worumme keyn mensche noch der irste ladung, zo her is nicht gesteet, mag seyn sache vorlisen noch Maydeborgischem rechte, von rechtes wegen.*

1. 1624: *infirmitas est legale impedimentum.*

2. 27: *habens litteram pre manibus, in qua domini consules Cracovienses testificantur ex privilegiis suis, per ullum articulum Cracovienses nullibi respondere deberi, solum coram iudicio suo.*

2. 151: *huiusmodi testimonium, in tergo partis factum, non habet robur firmitatis.*

2. 154: *non comparens iudicio pars adversa luit penam, advocato octo solidos..., sed domino nichil.*

2. 178: *extunc hoc testimonium, in tergo parcium factum, nichil eis nocere potest.*

2. 249: *et quoniam ius scriptum canit: omne testamentum, coram consulatu residenti vel coram iudico bannito factum, in vigore servari debet.*

2. 252: *ex quo ius Maydeburgense scriptum canit: nullum testamentum habere robur firmitatis preter quod coram iudicio bannito vel coram consulatu residenti factum fuerit.*

2. 253: *extunc tale testimonium, coram domino hereditario pro hereditate factum et non coram iudicio bannito, non habet robur nec vigorem.*

2. 298: *tale testimonium et inscripcio in tergo suo facta, ipso non citato, nichil nocere potest.*

2. 310: *extunc* [*pars adversa*] *ad negativam venire non potest ideo, quia illato maiori vulnere minus eciam inferre creditur.*

2. 326: *ius eciam scriptum est, quod si quis nunccio vult se infirmitate reponere, nunccius in continenti* [...] *iurare tenetur in eodem iudicio.*

2. 365: *ex quo inter partes nulla resignacio facta est, prout iuris est super hereditatem, et primus venditor dicit, predictum agrum primo emptori liberum seu voluntarium et proprium vendidisse et ab ipso pecuniam recepisse..., extunc idem primus venditor debet suum emptorem intercedere et tueri, et*

eciam docere, quia ipsius proprium et voluntarium agrum vendidit; et postquam docebit, tunc libertacionem resignare et inscribi poterit unus alteri.

2. 375: *tale testimonium unius persone nullius est vigoris.*

2. 385: *ex quo actor sentenciam nostram pro iure suscepit, et pars adversa sentenciam nostram nec suscepit, nec se revocavit ad appellacionem Sex Civitatum, prout iuris est, extunc iam ad nullam replicacionem devenire potest* [...], *sed satisfacere solucioni, quantum ad suam sortem pertinet, super has X marcas supra nominatas.*

2. 398: *ex quo in opido vestro nullum aliud sacramentum habetis, nisi signum crucis, super quod iuramenta facere consuevistis,* [...] *extunc super hoc signum crucis seu imaginem passionis Domini nostri Ihesu Christi, hoc tacto, iuramentum obtinebit.*

2. 422: *quod ex quo ante ea decreveramus vendicionem bonorum, extunc venditis bonis in ipsius summa homini, ius civile habenti, debet dari evacuacio alias rumowyany eidem emptori.*

2. 437: *sed fuit prohibitum, quod nullus deberet emere lanam, nisi qui eam sciret elaborare.*

2. 444: [problem, co wpierw: pisma czy świadkowie] *extunc ex quo tangit perpetuitatem, tunc prius utreque partes debent reponere in iudicio litteras seu privilegia et utrisque partibus legi debent.*

2. 475: [wymogi stawiane świadkom]: *qui non essent de mala fama, neque ebrii.*

2. 507: *ius iuri credit, et ius bannitum testatur.*

2. 521: *absque consensu alie* [!] *partis, quam causa tangit* [...], *cedula illa inscribi non debet in registrum vestrum.*

2. 535: *cum non sit Iuris sentenciam ferre ad unius partis voluntatem sine parte contradicente.*

2. 565: *mulierem non posse bona viri sui perdere.*

2. 602: *adventus sacri dies esse feriatos.*

2. 607: *usura est, que iure Maidburgensi iudicari non debet.*

2. 615: *ex quo prior nostra sentencia canit, quod si vidua ista docere poterit, quod ista bona tenet post avum et fratrem patruelem, obtinebit talia bona.*

2. 661: *quia mortua filia et fideiussio mortua est.*

2. 686: *iuvenis existens XIIII annorum habet etatis pubertatem, et in iudicio potest contradicere, testificari, proponere et respondere per semetipsum aut per procuratorem.*

2. 690: *actor metseptimus manum mortuam supportare debet.*

2. 718: *quia dictus Iacobus Kurnyk ad iuramentum non paruit, pro eo in causa sua ruit et eam amisit.*

2. 728: *pro taxillorum ludo sit ius speciale.*

2. 730: *extunc si talis concordia facta est iuxta iuris ordinem, tunc talis concordia teneri debet et processum habere debet.*

2. 731: *et hoc eset iuris, quod metseptimus probare debet, ut spectat ad hereditatem.*

2. 732: *igitur cum sit in iure cautum, quod pro rebus mobilibus omni die iuridica iudicari potest.*

2. 739: *extunc si talis concordia facta est iuxta iuris ordinem, tunc talis concordia firmiter teneri debet.*

2. 753: *extunc si dictus Iacobus Ukroy hec bona hereditaria propriis acquisivit laboribus et pecuniis, et ad ipsum post matris vel awe mortem non sunt devoluta, tunc cum eisdem facere potuit, prout voluit.*

2. 753: *pro vaccis et scroffis ac vestibus, ex quo Iacobus Ukroy tres vaccas et sedecim scroffas et instrumenta ibi de scripta uxori dedit, hoc eadem debet iuxta donacionem obtinere.*

2. 753: *si autem tres vacce et quatuor porci supersunt, que sibi [uxori] non sunt donata, necnon vestimenta ista, debet eisdem sororibus dare: et si aliqua negaret, pro his iuramento evadere debet, ut pars repondens, quod talia non habet.*

2. 768: *manus mortua non servit ad parafernam.*

2. 778: *ex quo prius decreveramus, quod omni die iuridica pro rebus institalibus et mobilibus iudicari potest.*

2. 789: *cum in iure sit cautum, quod nulla mulier cum bonis hereditariis, per mortem puerorum ad ipsam devolutis, abs heredum consensu nichil facere potest.*

2. 798: *nulla uxor cum bonis ad ipsam devolutis sine consanguineorum consensu aliquid facere potest.*

2. 799: *nulla mulier suppellectile alias gerade dare nec inscribere potest abs voluntate sororum suarum marito suo.*

2. 800: *huiusmodi testes, in absencia istius [rei] ducti, sibi nocere non possunt.*

2. 811: *ipse vero totum negavit, quamvis pro certa grada negare non posset.*

2. 819: *fideiussores abligati sunt principalem alias gyscza statuere.*

2. 834: *ex quo pars adversa, evadens actorem iuramento pro debito, statim coram eodem iudicio generali reconvenit actorem, proponens contra ipsum pro debito, qui negavit et iurare debuit durante iudicio.*

2. 834: *quamvis hoc est contra ius scriptum, ut unus alium sedente iudicio reconveniat.*

2. 834: *licet ex iure scripto: Ius non tenetur querere conductorem parti necessitanti, sed bene Ius eidem, qui unum conduxit, mandare potest, ut alium conducat.*

2. 834: *extunc actor iste a die lecture huius ortilegii per septimanam se cum conductore preparet ad iuramentum faciendum sub ammissione cause sue.*

2. 840: [Mulek miał przysięgać samotrzeć; tymczasem] *homines in termino posito protunc non statuit, nec impedimentum legale intulit* [...], *nec imprimis se precustodivit, si careret hominibus, uti solus ter posset iurare.*

2. 842: *ad secundam causam sic vobis pro iure damus: ex quo reus actorem cittavit post bannicionem iudicii ad hoc idem iudicium bannitum* [...], *extunc hoc iniuste fecit, nec sibi citatus ad hoc respondere tenetur.*

2. 847: *ex quo partes ambe decretum unum approbaverunt et pro iure susceperunt, videlicet, quod actor debet querere contra reum et pars rea respondere.*

2. 877: *et eciam hoc decretum domini palatini cum aliis factum est diebus feriatis, ubi non licet hereditatem iudicare.*

2. 911: *cui decretum erat iuramentum metquartam evadere; licet hoc pro iure susceperant, sed hoc est contra ius scriptum, quia nullus potest esse testis et actor.*

2. 911: *nec mulieres testificari possunt, ut hic actum est.*

2. 920: *et ut iusticia partibus idonea fiet.*

2. 920: *ex quo prior nostra sentencia monstrat, litteras regales honorifice suscipiendas.*

2. 920: *et ut iuris processu partes pro sua propinquitate* [...] *agant.*

2. 923: [oskarżony o kradzież] *ex quo igitur nullum signum penes ipsum repertum est summe predicte, extunc iste homo propior est expurgare suam honestatem* [...] *iuramento mediante* [...], *quot mitram istam invenit et non subtraxit, nec de aliis rebus scit; quo facto expurgabit honorem suum et mitram restituat, cuius est, et erit liber.*

2. 952: [dekret wydany] *sub sigillo minori ob defectum clavis.*

2. 970: *homo detentus et captivus, morti obnoxius, non potest quemquam probum hominem in nullo facto turpi inventum incusare, neque eum in honestate sua denigrare; ergo ipsi sunt propinquiores honorem et honestatem suam conservare et defendere, sicut ius dictat.*

2. 976: *ex quo actori ex iure decretum fuit, quod prius satisdacionem facere deberet, quam reus benivolam prenarracionem pro proposicione suscipere et ibidem respondere.*

2. 989: *pars respondens iuxta decretum dominorum consulum vestrorum in et contra actorem pro debito facere debuit.*

2. 1004: [nazwanie kogoś *fur et defraudator* równa się obciążeniu go *infamia*: jeśli Bartłomiej oskarżony o nią zaprzeczy, jest wolny od zarzutu; wówczas bowiem] *satisfecit sue fame et pro bono et honesto homine haberi debet.*

2. 1004: [jeśli oskarżyciel Maciej podtrzymuje i powtarza zarzut przed sądem, Bartłomiej, posiadając bliższość, oczyszcza się przed tymże sądem przysięgą], *quia propinquior est quisquam suam defendere famam, quam quis ipsum convincere potest.*

2. 1004: [obrażony, jeśli chce, może skarżyć Macieja do sądu] *pro tali infamacione* [winny płaci 60 grzywien].

2. 1011: *ius iuri credit et favet.*

2. 1019: *amita germana post sororinam propinquior est ea* [*supellectilia*] *obtinere* [...] *quam pater.*

2. 1020: *quod testimonium non est cittatum nec iuratum, ut iuris esse debet.*

2. 1033: *persona spiritualis in tutoriam bonorum civilium se intromittere non potest.*

2. 1038: *que testificantur sub sigillo consulum, nemo infringere potest.*

2. 1050: *mulier armis non utitur, quibus alicui hominum in vita nocere posset.*

2. 1091: *vulneratus condempnat sanum.*

2. 1092: *quod vero actoris procurator contra iudicium excessit, super hoc iudicium agere potest, sed iuri actoris nocere non debet.*

2. 1093: *persona feminea neminem satisdacione ligare potest.*

2. 1100: *non est forma iuris, neque ius scriptum istud dictat, quod alicui per penas aliquas peccuniarias iusticia iuris et eius processus deberet claudi.*

2. 1100: *quecumque vero parcium sucubuerit in causa, ille (!) eciam pecunias ortilegiales solvere erit obnoxius (!).*

2. 1100: [*quod vero tetigistis de iure superiori opidi Zarnovyecz, hoc scire debetis*], *quod nec in Zarnowyecz, nec alias ius supremum est fundatum, solum in castro Cracoviensi, ad quod ex omnibus partibus Regni, pro iure recipiendo, confugium merito habetur.*

2. 1104: *si huiusmodi testimonium est secundum formam iuris factum,* [...] *et reus tali testimonio non contradixit, et est in acta vestra inductum, extunc contra huiusmodi testimonium reus respondere debet.*

2. 1105: *Et quod eciam tacuit anno et die suam propinquitatem, hoc non potest sibi nocere.*

2. 1106: *filius non potest contradicere huic permutacioni per patrem facte.*

2. 1107: *quod licet esse fideiussor, tamen prefatum debitum ad solvendum teneri non debere.*

III

12. Do powyższego zestawienia prawnych zasad zaczerpniętych z wyroków SN dochodzą odpowiedzi tegoż sądu na przedkładane mu *interrogaciones*, na prośby o pouczenie, *consilium*, kierowane do SN przez sądy lokalne[12]. W istocie owe pouczenia nie są wyrokami, choć terminem *decreta* objęte zostały również. Powołanie ich wydaje się tym bardziej właściwe, że SN – jak zobaczymy – odsyła nieraz do swych dawnych wyroków. Liczba tych pouczeń nie przekracza dziesiątki.

[12] l. 564: *fort der selbe machtsmun Gleywicz froginde, mit wy vil her das beweysin solde. So zal her das beweisin selbsibinde mit altsessin, und nicht selbdritte.*

13.

2. 778: [na zapytanie skierowane do Ius Supremum], *utrum sine iudicio bannito causa processum habere potest die feriali*, [udzielił SN odpowiedzi]: *extunc causa quelibet, et ista pro rebus mobilibus, sine iudicio exposito iudicari et processum habere potest in iudicio oportuno pretor hereditatem.*

2. 778: *ex quo prius decreveramus, quod omni die iuridica pro rebus institalibus et mobilibus iudicari potest.*

2. 920: *ex quo prior nostra sentencia monstrat, literas regales honorifice suscipiendas.*

2. 920: *ut iuris processu partes pro sua propinquitate, factis proposicionibus et responsionibus ac probacionibus habitis, agant.*

2. 920: [pytanie]: *tum de concordia fienda*, [...] *utrum ad concordiam habere debent?*
[odpowiedź]: *et interim concordiam possunt inire iure parcium, salvo de legacione ponenda et pecunie demissione.*

2. 920: [pytanie]: *utrum frater germanus propinquior esset post sororem germanam quam pronepos?*

[odpowiedź]: *post leccionem huius decreti statim actor proponat et pars respondens eciam ad hec respondeat, receptis quilibet eorum probacionibus, quas meliores habere potest de sua propinquitate.*

2. 921: *ex quo prius decreveramus, quod actor proponeret et pars rea responderet, quod processus iuris est.*

2. 921: [*receptis quilibet pro se probacionibus, quas haberet*, SN orzeka]; *fratrem esse propinquiorem; extunc nemo debet stringi ponere pecunias ortilegii tantum in quindena* [...], *nisi partes pro tunc eodem die iudicii consenserint.*

2. 952: *ex quo postulastis a nobis consilium super causis introscriptis...*; [chodzi tu o pobicie, *percussio*, między poddanymi; pan nakazał im pogodzić się, *concordare*]: *si igitur non sunt concordati, extunc Iohannes Stodolka, sicut actor, proponat contra Petrum Novothny coram Iure vestro pro tali percussione, quo tempore vel hora factum est; et Petrus Novothny debet super hoc respondere, fateri vel negare. Si igitur negaverit, extunc, si audet hoc optinere,...* [*debet iurare*], *quod ipsum non percussit, nec est in hoc reus; remanebit liber et solutus ab ipso.*

*Decreta Iuris**

1. W przepysznym *Registrum ortilegiorum*[1], zawierającym blisko trzy tysiące dekretów[2] ogłoszonych przez profesorów Ludwika Łysiaka (Kraków) oraz Karin Nehlsen – v. Stryk (Köln)[3], wyróżnić można trzy ich rodzaje: pierwszy – to takie, które są rzeczywiście wyrokami – dekretami Sądu Najwyższego Magdeburskiego Grodu Krakowskiego (*Ius Supremum Magdeburgense Castri Cracoviensis*, ISMCC), rozstrzygającymi odwołania od sądów niższych pierwszej i drugiej instancji. Tych jest olbrzymia większość. One uzasadniają w pełni tytuł publikacji.

2. Wszakże krakowski SN pełnił jeszcze drugą rolę: był dla niższych instancyj – co stwierdza sam – organem pouczającym, 2. 952: *ex quo postulastis a nobis consilium super causis introscriptis*, 2. 1100: *ideo si aliquod impedimentum propterea haberetis, potestis in hoc ad nostrum ius confugere* [...], *a nobisque informacionem postulare, nosque vobis consilium salubre dare non recusabimus*, 2. 333: *responsio super interrogacionem de Pylszno Laurencio Kunosz*, 2. 392: *responsio ad petita domini Andree Rzeschofszky*. Udziela on zatem, na prośby niższych sądów, *petita*, pouczeń, *consilium, responsio, informacio*. Owe pouczenia prawne[4] stanowią drugi składnik *Dekretów*.

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 2000, t. 52, z. 1–2, s. 217–223.

[1] Tytuł ten znalazł się w pierwszym dekrecie tomu 2, s. 1; przypuszczalnie identyczny lub podobny znajdował się na początku tomu 1, wszakże brak jego z powodu uszkodzenia rękopisu, ob. s. 1, przp. 1b.

[2] Numerów w obydwu tomach mamy 2736, wszakże pod niektórymi z nich pomieszczono kilka dekretów.

[3] Omówiliśmy przed kilku laty dość szczegółowo tom pierwszy owych *Dekretów* (por. **J. Matuszewski**, *Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*, CPH 1996, t. 47, s. 215–228). Poświęciliśmy również osobne omówienie tomowi drugiemu tejże publikacji, *Dekrety najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Kraków 1999, s. 299–305 [oba artykuły w niniejszym tomie *Pism*...].

[4] O pouczeniach por. nasz artykuł pt. *Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*, s. 123–137.

3. Wreszcie obok owych wyroków i pouczeń prawnych pojawiają się w publikacji wiadomości o charakterze czysto informacyjnym, choć ujęto je również w formę dekretów, np. stwierdzenie 2. 398, że w mieście Będzinie *nullum aliud sacramentum habetis, nisi signum crucis, super quod iuramenta facere consuevistis*; 1. 277: *notandum, quod feria quarta in vigilia sancti Nicolai dominus advocatus Iuris Supremi dedit ministerialem, videlicet Schythconem aut alium, quem nomine suo direxerat versus Leloviam ad citandum advocatum et iuratos, si oportunum fuerit et necesse, provido Mathie Pawelkoni de ibidem*[5]. W 2. 927 znajduje się wiadomość o wyborze wójta.

4. Każdy dekret składa się z dwóch części: z tytułu (*Überschrift*) i tekstu. W niektórych pozycjach tytuł nie został osobno wydzielony, lecz powiązany z tekstem, np. 1. 174, 277, 584–587, 2. 577; tak też postąpił pisarz w 1. 515–516, wszakże w istocie są to podpunkty dekretu 1. 514, z którym wiąże je ta sama strona procesowa. Bez tytułu są również artykuły w paru innych wypadkach, np. 1. 1303; tak samo w 2. 842, ale to ciąg dalszy pozycji 2. 841. Nie został też wydzielony tytuł w 1. 1483; wszakże tu cały dekret zawiera tylko trzy wiersze! Nieraz przy braku tytułu tekst rozpoczyna się od wyrazu 1. 174, 1. 277: *notandum*.

5. Tytuł zawsze zredagowany po łacinie, nawet gdy tekst dekretu ujęty został po niemiecku, 2. 11, 50, 77, 103. Wyjątkowo, bo jeden tylko raz, mamy do czynienia z tytułem w całości niemieckim, 2. 843: *eyn undirweysung von rechte denn herren Rothmannen der Stadt Byecz*. Raz dokonano jego redakcji w części po łacinie, w części po niemiecku, 1. 780: *sentencia de Cracowia, gegebin czu Crokaw off dem hause am donnerstage an dem tage sancti Iohannis et Pauli*[6]. Nie ma natomiast ani jednego tytułu (jak zresztą i dekretu) polskiego.

6. W tytule wskazuje się na miejscowość sądu wyrokującego, od którego strona się odwołuje, 1. 949: *sentencia de districtu Landishutensi*, 1. 983: *sentencia de Sandecz*, 1. 1474: *alia seu tercia sentencia de Rzeschow*, 1. 969, 990: *de Nowa Villa extra muros Cracovienses*[7]. Czasem pojawia się dodatkowa wskazówka, że odwołanie następuje 1. 983: *de curia regali iure Theutonico Magdeburgensi*.

7. Dalej podaje się tam łacińską nazwę wyroku sądu lokalnego, od którego się odwołano. Najczęściej brzmi ona 2. 920: *sentencia*[8], 2. 105:

[5] Por. też 2. 859, gdzie dużo materiału do ustroju Połańca.

[6] Przy tekście dekretu niemieckim!

[7] Też 1. 1003: *extra Cracoviam*, 1. 1014: *ante muros Cracovienses*.

[8] Nieraz wyrazu tego brak, np. 2. 104, ale chodzi tu o dekret wystawiony tego samego dnia, co poprzedni, 2. 103, a więc to niejako jego kontynuacja.

iudicium et sentencia, 1. 466: *sentencia quorundam nobilium strenuorumque virorum dominorum*, 2. 632: *sentencia de iure civili*, 2. 827: *sentencia iudicii*, 1. 666: *declaracio quarundam sentenciarum*, 1. 143, 204: *informacio sentencialis*. Stąd też czasownik 1. 94: *sentenciare*.

8. Czasem pojawiają się inne wyrażenia, 1. 1203: *decretum* (też czasownik 2. 778: *decernere*), 2. 333: *responsio super interrogacionem de* [...], *responsio vel petita*, 2. 392: *responsio ad petita domini*, rzadziej 1. 171: *informacio iuris*, 2. 290: *iudicium particulare*.

9. Nieraz wskazuje się na jakąś szczególną właściwość redakcji, 1. 90: *sentencia* [...] *tripliciter divisa*, 2. 280: *sentencia* [...] *bina sub uno contextu legacionis*, 2. 287: *sentencia de Pylaua duplex in una carta*.

10. Z reguły w tytule (rzadziej w tekście) figuruje data wskazująca dzień tygodnia i miesiąca, w których SN wydał swój wyrok, 1. 319: *feria secunda post Stanislai de mayo*, „w poniedziałek po [dniu] św. Stanisława z maja", 1. 1476: *feria tercia post Omnium Sanctorum*, „we wtorek po [dniu] Wszystkich Świętych", 1. 254: *am dinstage noch Michalis*, „we wtorek po [dniu św.] Michała".

Nieraz data podana za pomocą dwu elementów. 1. 351: *feria quinta ipso die sancti Lamperti, alias post Exaltacionem sancte Crucis*. Ewentualnie pojawia się wskazówka w rodzaju: w tym samym dniu, co wyrok poprzedzający, 1. 341, 356–357: *eodem*[9] *die*; czasem jeszcze z dodatkiem 1. 770, 771: *ut supra*. Wyjątkowo dzień tygodnia niepewny, 1. 473[10], czasem pisarz danej tej nie uzupełnił, 1. 392: *feria* [...] *post Cinerum*[11]. Jeden raz wskazanie na jakąś szczególną okoliczność, 2. 561: *post mortem olim domini Stanislai Przedbory, 1495*. Znacznie rzadziej w tytule występuje data roku 1. 784, 2. 561. Pojawiają się tytuły bez dat, 1. 337, 338, 479–481, 498–499, 804, 812.

11. Data dekretu SN oddana najczęściej cyframi arabskimi, rzadziej rzymskimi, 1. 568, 818; jeszcze rzadziej słowami łacińskimi: 1. 440: *anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo secundo*[12], a już wyjątkowo niemieckimi, 1. 780: *gegebin czu Crocaw off dem hause am donnerstage an dem tage sancti Iohannis et Pauli anno 1466*. Raz oddano ją w części słowami, w części cyframi, 2. 421: *anno gracie millesimo 491*.

---

[9] *Dies* jest w *Dekretach* raz rodzaju żeńskiego (*eadem die*, 1. 491, 493), raz – męskiego (*eodem die*, 1. 492), co wskazuje na wahania pisarzy.

[10] Por. przyp. do nr 473, t. 1, s. 149; zaskakuje też sformułowanie 1. 764: *feria sabbato*, choć zwykle 1. 843: *sabbato*, 2. 859: *sabbato die*, 1. 844: *die sabbatico*.

[11] Zdaniem wydawcy w rachubę wchodzi tu 19. lub 20. lutego.

[12] Podobnie: 1. 772.

12. Stale też figuruje wskazówka, że wyrok naganiony pochodzi od sądu rajców, 1. 170: *sentencia de Crosno, dominis consulibus ibidem*, lub sołtysów, 1. 397: *de iure feudali scoltetorum*, 2. 913: *sentencia de iure feudali scultetorum districtus Sandecensis*[13]; wyjątkowo 1. 166: *declaracio quarundam sentenciarum ad mandatum domini nostri Regis ad Florenciam alias Clepars data*, 2. 727: *sentencia de curia domini prepositi sancti Floriani iudicii Clepardiensis*.

13. Bywają też tytuły ujęte szczegółowiej, zapowiadające, na czyją rzecz wydano dekret, 1. 162: *sequitur sentencia ad Leloviam super scripta advocati et iuratorum data*, 1. 171: *informacio iuris data super Petri Czery, notarii de Lanczuth*, 1. 256: *alia sentencia a Iure Supremo Theutonico de castro Becensi*, 1. 283: *sentencia de Busko, de curia domini prepositi in ibidem*, 1. 297: *sentencia de Busko, curie domini prepositi de ibidem*, 1. 299: *sentencia de Iure supremo castri Beczensis*, 1. 308: *sentencia du curia Bozuensis opidi*, 1. 360: *sentencia de Glanow in et super scripta nobilium generosorum virorum, dominorumque: Nicolai Trzebyensky et Stanislai Szrzenyawa de Imbramowicze*, 1. 397: *sentencia de Tyczin, de iure feodali scultetorum in ibidem*, 1. 409: *sentencia de Sanok ad Ius Supremum data*, 1. 465: *sentencia de Sanok Iuris Supremi eiusdem civitatis castri*, 1. 466: *sentencia quorundam nobilium strenuorumque virorum dominorum, videlicet Procopii Pyenasek, Henrici Kamyenyeczky etc.*, 1. 837: *alia* [*sentencia*] *de ibidem, eadem die, in eadem causa*, 1. 334, 356: *sentencia de ibidem*, 1. 903: *ad iudicium scoltetorum*, 1. 1016: *sentencia de Colaczicze iuris supremi castri Golesch*[14], 1. 1021: *pro iudice et scabinis*, 1. 1046: *sentencia de castro Golesch de iure supremo*[15]; 1. 1063, 1064: *ad ius scoltetorum*. 1. 1065: *ad ius civile*, 1. 1097: *sentencia de iure scoltetorum in Lanczhutt*[16], 1. 1124: *sentencia de Crosna pro dominis consulibus*, 1. 1125: *sentencia de Crosno ad iudicium banitum*, 1. 1146: *pro dominis consulibus*, 1. 1163: *sentencia de Lanki, villa in curia generosi domini Iohannis*, 1. 1222: *sentencia de Lanczkorona de iure scoltetorum*, 1. 1301: *sentencia de Tymberg pro domino tenutario et domino advocato hereditario*, 1. 1312: *sentencia Iuris supremi de castro Sandomiriensi ad ius scoltetorum*[17], 1. 1336: *sentencia de villa Chochorovicze pro scultetis et iuratis in districtu Sandeczensi*, 2. 315: *sentencia de districtu Lanczuth iudicii feodalis*, 2. 413: *sentencia de castro Zanocensi supremi iuris Teutonici castri ciusdem*, 2. 595: *supra scripta de Landishut responsum ad dominos consules*.

---

[13] Tak też 1. 949.
[14] Por. też 1. 1080, 1124.
[15] Nieraz warianty: 1. 1046, 1052, 1072, 1129.
[16] Por. też 1. 1101, 1121, 1130, 1145.
[17] Por. też 2. 731, 786.

14. Tytuł informuje o tym, z jakiej miejscowości pochodzi wyrok, od którego strona się odwołała do ISMCC, 1. 5: *sentencia de Krasnystaw*, 1. 187: *sentencia ad Bochnam*, 1. 204: *ad Lamburgam*, 1. 395: *ad Skawinam*, 1. 1239: *sentencia de Nova Villa extra muros Cracovienses*, 1. 1472: *de Rzeschow*, 2. 1: *de Myechow*, 2. 203: *de Pyotrkow*, 2. 204: *de Wolborz*. Wyjątkowo jeden wyrok dotyczy kilku wsi, 2. 1100: Obiechowa, Węgrzynów, Jasieniec. Wiadomość o miejscowości pojawia się niekiedy w tekście dekretu.

15. I tutaj spotyka nas czasem zaskoczenie: inną miejscowość wymienia się w tytule dekretu, inną – w tekście, np.

2. 387	tytuł:	*sentencia de Woyslavicze*
	tekst:	*sentencia Sandomiriensis*
2. 425	tytuł:	*sentencia de Czyeschkowycze*
	tekst:	*sentencia de Byecz*
2. 573	tytuł:	*sentencia de Premislia*
	tekst:	*sentencia Leopoliensis*
2. 873	tytuł:	*sentencia de Laurzynczycze*
	tekst:	*decretum Proszowyensium*
2. 1000	tytuł:	[*sentencia*] *de Rymanow*
	tekst:	*sentencia de Sanok*

Wypadków podobnych niezgodności jest dużo; nie wiemy, jak je wyjaśnić.

16. Nieraz zamiast miejscowości wskazana została tylko brama (miejska), 2. 827: *ante valvam Sutorum*, 1. 1016: *ante valvam Sutorum inter Cerdones*, 1. 1085: *ante valvam Sutorum in iure Cerdonum*, 1. 131: *de valva Sutorum*, 1. 250: *ante walwam Sutorum*, 2. 632: *extra valvam Sutorum*, zatem: „przed (za) bramą Szewską", 2. 262: *ante portam Latinam*. We wszystkich wypadkach chodzi niewątpliwie o którąś z bram krakowskich.

Czasem podany inny szczegół, 1. 858: Nowa Wieś *extra muros Cracovienses*, 1. 940: *Florencia alias Clepars extra muros Cracovienses*, 1. 780: *off dem hause*, a więc w siedzibie rady krakowskiej.

17. Rzadko tytuł zapowiada przedmiot sporu: 2. 985: *pro domo vendita*, 2. 986: *pro malis verbis*, 2. 987: *pro vulneribus*, 2. 988: *pro lecto non ortilegio*.

18. Czasem dekret podaje adres: 1. 924: *pro Stanislao Ryz*, 1. 957: *pro domino Iohanne, scolteto et iuratis*, 1. 962: *pro domino Henrico, herede de Poramba*, 1. 985: *sentencia pro Stanislao Ryz et Martino de Dambicza*. Adresatem jest nieraz sąd niższej instancji, 1. 446: *sentencia data ad Ius Supremum castri Sanocensis*.

19. Najczęściej tekst ujęty zostaje w osobie trzeciej liczby pojedynczej lub mnogiej, 1. 241: *quod ex quo ambe partes, videlicet actor et reus, fatentur*... Ale i tu brak konsekwencji.

20. Niejednokrotnie pojawia się osoba pierwsza i druga liczby pojedynczej lub mnogiej; w miejsce narracji wchodzi zatem oratio recta. 1. 221: *iudicum vestrum, decretum vestrum*, 1. 664: *sentencia vestra*, 1. 222: *vester civis, advocatus vester*, 1. 221, 664: [*vos*] *nobis scribitis*.

21. Jeśli dekret wymienia jako adresata nie sąd, lecz rajców, nie szczędzi im tytułu *domini*, 1. 143, 170: *dominis consulibus*. Nieraz jeszcze wzbogaca go o dalsze elementy, zwracając się do nich z zaszczytną apostrofą, 2. 238: *Prudentes Domini, Amici nostri precipui*. Również wspomniany wyżej zaimek *vester* jest niewątpliwie wyrazem respektu należnego ze strony SN niższej instancji sądowej.

22. W dekretach SN spotykamy pochwały dla orzeczeń sądów lokalnych, 1. 432: *nobis scripseratis l u c i d e*.

23. Ale też nie waha się SN udzielać im wytyków, 2. 30: *nec nobis eciam scribitis...*, i to ujętych nieraz w ostrej formie, 1. 1624: *hoc i u r i d i c e non tulistis*, 2. 905: *quod nobis non descripsistis, prout facere debuistis*, 2. 1088: *ex quo inscripcio c l a r e non exprimit*. Szczególnie surowej nagany, bo stronniczości, udzielił SN w wyroku z 1502 r., 2. 862: *et non descripsistis nobis, quale decretum decrevistis, prout describere debueratis, in quo commisitis e r r o r e m in detrimentum parti non modicum, et fecistis c o n t r a i u r a m e n t a v e s t r a tantum super proposicionem actoris decernendo, non exaudita resposione partis passive*, [...] *licet pars passiva non suscipiens hoc pro decreto, dicens iudiciun fuisse celebratum feria sexta post Letare in diebus ligatis pro dominio hereditario, se revocans ad ius supremum, utrum hoc in fortitudine debet esse vel non* [...]; *extunc si decretum hoc factum est in diebus interdictis pro bonis hereditariis...* Nic dziwnego, że po tylu zarzutach wyrok zostaje skasowany.

24. Po przeprowadzeniu dochodzenia sąd wydaje wyrok, *sentencia*. Mogło się zdarzyć, że obie strony wyrok po części zadowalał.

25. Od wyroku sądu miejscowego przysługiwała możność apelacji do SN, 2. 484: *et si cui n o n p l a c u e r i t, habeat Ius Supremum; pars rea iecit se ad Ius Supremum Cracoviense*. 1. 705: (strona postanowienia sądu lokalnego) *hoc pro iure n o n s u s c e p i t et ad ius supremum pecuniam posuit*. SN oświadcza gotowość interwencji.

26. Wyrok SN miał mieć charakter ostateczny, co zostaje zaznaczone, 2. 977, 984: *sentencia d i f f i n i t i v a*, 2. 979: *sentencia d i f f i n i t a*.

Obecność i nieobecność w terminologii dekretów*[1]

1. Dla wielu czynności prawnych istotną sprawę stanowią obecność i nieobecność stron czy świadków. Tymczasem z terminami procesowymi, wskazującymi na te okoliczności, indeksy do obydwu tomów *Dekretów* – zarówno łacińskie jak i niemieckie – obeszły się po macoszemu. Prawda, znalazły się w nich terminy *presentia* i *absentia*, wszakże daleko im do wyczerpania wszystkich. Występuje ich tymczasem niemało: *facies* (twarz), której przeciwstawiają się: *tergum*, *dorsum*, *Rücken* (na oznaczenie pleców), *scapule* (na łopatki) i *latus* – (na bok).

2. Opierając się na niepełnych indeksach[2], stwierdzamy, że wyraz *presencia* pojawia się w nich parokrotnie 1. 644: *in presencia ambarum parcium*, 1. 686: *ad presenciam ipsorum*, 2. 1061: *in presencia iuris vestri*, „w obecności waszego sądu". Na obecność wskazuje też zwrot w rodzaju 2. 1007: *presente parte*.

3. Częściej występuje *absencia*, 1. 462: *propter notarii absenciam*, 1. 858, 1157: *propter absenciam procuratoris*, 1. 644: *in absencia partis adverse*, 1. 686: *propter absenciam unius partis*, 2. 105: *propter absenciam advocati et iurati*[3].

4. Na fakt obecności wskazuje wyraz *facies*. Pojawia się on często w znaczeniu dosłownym – twarz, oblicze: 1. 139: *facies inflata*, 1. 1623: *pro vulnerum illacione, uno ad faciem; ...ad faciem vulneravit*, 2. 987: *quem prefatus Stanislaus filius frivole Goly lesit, vulnus faciei inferens et manui*,

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 2000, t. 52, z. 1–2, s. 209–212.

[1] *Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau 1456–1481*, t. 1., herausg. u. eingeleitet von Ludwik Łysiak und Karin Nehlsen-v. Stryk, Frankfurt am Main 1995; t. 2., herausg. u. eingeleitet von Ludwik **Łysiak** unter Mitwirkung von Karin **Nehlsen v. Stryk**, Frankfurt am Main 1997.

[2] Por. **J. Matuszewski** (w druku).

[3] Por. też 1. 1349, 2. 178, 276, 415, 1007, oraz wyrażenia w rodzaju 1. 328: *absentatur*, 2. 298: *se absentem fuisse*; pośrednio o nieobecności informują zwroty, 1. 541: *venire non potuit*, 2. 181: *in terra non fuit*.

2. 1091: *inculpavit ipsum ex parte vulneris lividi in sexum, et in alia ex parte vulneris cruentati faciei.*

5. Ten sam wyraz bywa też synonimem l i c a, ś w i a d e c t w a (*testimonium*), 2. 255: *nulla facies*[4] *evidens nec signum rei*, 2. 257: *extunc quia nichil penes eos, nec sub, nec supra, neque post eos furticinii huius deprehensum est, nec aliqua facies nec testimonium probabile contra eos est.*

6. Używano go również często w znaczeniach przenośnych, przed sądem, 1. 712: *ad faciem iudicii*, jak i w sensie obecności stron, 1. 1206: *iam extat in faciam citatus*, czy w ich obecności, 1. 1196: *cittavit eum* [...] *ut hominem profugum, et ipse utique non stetit, non autem in faciam; ...sed adhuc citari debet in faciam*, 1. 1200: *et ipse utique non stetit, non autem in faciam.*

7. Owej *f a c i e s* zostają przeciwstawione plecy, *t e r g u m*[5], 1. 1496: *non in faciem, sed in tergo testificati sunt.* Termin pojawia się znowu w znaczeniu dosłownym: (świadkowie stali lub nie, tuż za plecami powoda), 1. 990: *cum testimonio proborum hominum, post tergum stancium*, 2. 3: *quia dicta femina testes in tergo sui non habuit*, 2. 1085: *quia pars rea testes suscepit, dum ipsos post tergum habuit.* Sens tych wyrażeń jest niedwuznaczny; strona przyprowadziła świadków do sądu, oni stoją za jej plecami, gotowi do składania zeznań, 1. 1174: *cum testimonio dominorum, post tergum stancium.* Stąd to zowią się oni po polsku: (świadkowie) *zapleczni*, 2. 433: *actor querulavit cum testibus alias zaplecznemy.*

8. Ale to samo słowo bywa użyte również w znaczeniu przenośnym: *in tergo suo*, „za jego plecami", czyli w niebecności strony, zaocznie, 1. 350: *post tergum facta*, 2. 151: *extunc huiusmodi testimonium in tergo partis factum non habet robur firmitatis*, 2. 178: *extunc hoc testimonium in tergo parcium factum nichil eis nocere potest*, 2. 681: *sed istorum testimonium in tergo partis adverse factum est*, 2. 693: *et quod adversa pars duorum virorum in tergo partis agentis testimonium subditorum suorum produxit*, 2. 773: *propinquior est ad partem terciam hereditatis; ...sic in tergo*[6] *sui venditam.*

9. Przypieczętowują takie rozumienie owych wyrażeń następujące przeciwstawienia: 1. 1051: *quod si littera testimonialis dominorum consulum Cracoviensium* [...] *de testibus exivit in tergo partis agentis et non in presencia ipsius, extunc tale testimonium testium litterale, quod in tergo factum est, ipsi actori*

[4] W druku błędnie: *nulla faciens.*

[5] Wyraz ten również nie miał szczęścia, nie pojawił się w indeksie do tomu 1., wystąpił dopiero w tomie 2., choć i tu nie zestawiono wszystkich odnośnych pozycyj.

[6] Por. też niżej cytaty z dekretów 1. 1128; 2. 1014.

[...] *nil nocere potest*, 1. 1271: *mater ipsius partis respondentis* [...] *dedit equum actori loco sui subtracti, et non in presencia filii sui, sed in tergo.* Dodatkowo jeszcze potwierdzają ów sens zwroty, 2. 298: *pars vero respondens* [...] *in sua dicit responsione, se absentem fuisse et in alia provincia, facta tali inscripcione in tergo suo, nec ad hec unquam citatus fuit* [...], *extunc tale testimonium et inscripcio in tergo suo facta, ipso non citato, sibi nichil nocere potest.*

10. Nieraz trąci to wyrażenie dodatkowym sensem – n i e u c z c i w o ś c i ą: 1. 350: *et nullus eum inculpavit, neque sibi dando aliquod crimen, extunc ipse Gregorius ab huiusmodi causa, post tergum facta,* [...] *liber est et in fama remanet*, 1. 1128: *neque eciam talis resignacio, que facta est sub quadam paliacione et fraude per tutorem, Iohannem Kurek, ipsi Stanislao in tergo prefate actricis, potest habere vigorem*, 2. 1014: *extunc huiusmodi testimonium, in tergum partis actoree productum et contra iuris formam dispositum, nullius vigoris est et momenti*, 2. 298: *pars vero respondens* [...] *in sua dicit responsione, se absentem fuisse et in alia provincia, facta tali inscripcione in tergo suo, nec ad hec unquam citatus fuit* [...], *extunc tale testimonium et inscripcio in tergo suo facta, ipso non citato, sibi nichil nocere potest*[7].

11. Dodatkowo potwierdzają owo znaczenie zwroty, 2. 796: *in tergo suo et ipso absente*, 2. 114: *sed hoc fecit in tergum et absque scitu fratris sui indivisi*, 2. 982: *id factum fuisse in tergo sine scitu et consensu suo.*

12. Od rzeczownika *tergum* utworzono dwa przymiotniki, *t e r g o s u s* oraz *p o s t t e r g a l e*, 2. 516: *ipse actor super partis adverse inculpacionem debet super hanc litteram tergosam se iustificare parti adverse*, 2. 848: *quod testimonium exivit in tergo dicti pellificis* [...], *extunc tale testimonium posttergale* [...] *prefato pellifici nichil nocere potest, nec actori proficere.* Obydwa terminy użyte zostały w powołanych tekstach niewątpliwie w znaczeniu przenośnym: chodzi w nich o pismo czy świadectwo *zaoczne*[8].

13. Niemieckim odpowiednikiem omówionego terminu łacińskiego jest substantivum *R ü c k e n*[9], 1. 95: *thar noch der man von Lelow czum zulche geczewgnis, das hinder rokke gescheen ist, seyn recht czu twn mit czwe finger of den heligen*, 1. 648: *hynder seynen rocke yn czu richtin wider privilegium*

[7] Taki sam negatywny odcień znaczeniowy posiada, jak się wydaje, nieznany ani SłStp, ani Mączyńskiemu wyraz p o k ą t n e, 2. 693: *et pars adversa litterale testimonium produxit duorum virorum, quod actor non suscepit et ei contradixit,* [...] *dicens esse angulatum alias pokąnthne.*

[8] Por. wyżej ust. 7 o polskim terminie z a p l e c z n y.

[9] Wydawczyni tekstów niemieckich wprowadziła go do indeksu w tomie 1. pod hasłem *hinter*, natomiast w t. 2. nie wykazała go w ogóle, choć i tam występuje parokrotnie.

der stat Konyeczpole, 1. 852: *und ouch solch geczewgnis hinder Slopots rocke geschen ist...*, 1. 1221: *mit irbir lewtin, dy der hinder seynem rocke gereit gehath hoth*, 2. 421: *...und auch von herrn Gaffron das bley nicht gefryet hette, sunder das bley hinder her Gaffrons rukke gerurt hette*, 2. 815: *welche ortil beyde teil off nomen und Paulo Scherer dy czuweysung geteilt wart von rechte, sunder hinder Anne Ferberin rücke, als dy melioracio hynnenhelt.*

14. Na plecy stosują dekrety drugi jeszcze termin – *dorsum*[10], 1. 509, 1262, 1341, 2. 504: *retro dorsum*, 2. 718: *in dorso sui*, 2. 343: (świadkowie stali w gotowości) *in dorso partis adverse.*

15. Na określenie wyroków wydawanych zaocznie służył utworzony od wskazanego wyżej rzeczownika przymiotnik, 2. 625: *dorsiva* (*iudicia*).

16. Oczywiście, za plecami to równocześnie i za łopatkami, *scapule*[11], 1. 1092: *extunc ex quo ipse actor huiusmodi testes in tergo, post scapulas non habuit*; 1. 1095: *hominibus stantibus post scapulas*, [...] *ex quo ipsa pars adversa huiusmodi suos testes post scapulas habuit*; 1. 1103: *et super litteras duos statuit testes post scapulas ad perhibendum huius rei testimonium*; 1. 1124: *cum testibus post scapulas stantibus*, 1. 1265, 1269: *homines paratos post scapulas stantes.*

17. Trzecim rzeczownikiem łacińskim o tym samym znaczeniu był *latus*[12], 1. 380: *quod ex quo actor* [...] *paratus fuit docere probis hominibus, ad latus secum stantibus*, „stojących przy jego boku".

18. Z powyższego zestawienia jedno nie ulega wątpliwości: dla pisarzy dekretów istotną rzeczą było to, że czynność przez nich opisywana miała miejsce w obecności stron lub w ich nieobecności, za ich plecami, bez wiedzy i woli tychże stron, 2. 796: *in tergo suo et ipso absente*, 2. 42: *in absencia parcium et abs eorum velle*, 2. 114: *sed hoc fecit in tergum et absque scitu fratris sui indivisi*, 1. 1060: *hinder irem rocke unde wissin.*

---

[10] I ten termin nie znalazł się w indeksie do t. 1., natomiast pojawił się w t. 2., choć też nie objął wszystkiego.

[11] Owego terminu brak w indeksach do obu tomów.

[12] Również brak go w indeksach do obu tomów.

Bliższość dowodu i ciężar dowodu*

1. Tytuł artykułu wskazuje na problematykę związaną z przeprowadzaniem dowodu przed sądem; można je traktować dwojako: bądź jako ciężar, bądź jako szczególne uprawnienie zwane w staropolszczyźnie bliższością. *Onus* (*probandi*) przeciwstawia się *proximitas*, *propinquitas* (*probandi*).

2. Kodyfikacja Justyniana nie miała w tej kwestii żadnych wątpliwości: *probatio incumbit ei, qui dicit, non ei, qui negat*. Opierała się zatem na zasadzie *onus* (*probandi*). Tak samo i dzisiejszy ustawodawca mówi o ciężarze dowodu[1]. Natomiast średniowiecze zajęło, równie bez wahań, stanowisko odrębne; mianowicie szukało ono bliższości dowodu, a więc stwarzało przywilej dowodzenia. Jest rzeczą oczywistą, że nikt nie kwapi się do brania na siebie jakiegokolwiek ciężaru, a więc i ciężaru dowodu, natomiast każdy pragnie mieć bliższość (dowodu). Spróbujmy zrozumieć i wyjaśnić te dwie diametralnie różne postawy, które doprowadziły do przeciwstawnych rozwiązań procesowych.

3. Wywodzą się one z odrębnego podejścia do dowodu. Co jest dowodem? Dla średniowiecza jednym ze środków dowodowych była przysięga, *iuramentum*. Nie jest ona nim więcej dzisiaj. I to istotne.

4. Uznanie przysięgi za środek dowodowy znajdowało uzasadnienie w przekonaniu ówczesnych ludzi, że postępowanie przed sądem stanowiło swoiste sakrum: liczono się tu z interwencją nadziemską. Pogląd ten nowoczesna myśl prawnicza zarzuciła całkowicie, nastąpiła w niej totalna desakralizacja procesu sądowego. Ale też z likwidacją przysięgi jako środka dowodowego postępowanie straciło jeden z mocnych, jak mniemano, gwarantów.

5. Dzisiaj przysięgi nie uznajemy w ogóle za środek dowodowy; sędzia jej więcej nie żąda. Co prawda, wprowadzono obecnie zapewnienie w miejsce przysięgi; ale nie nabrało ono nigdy, jak dawna przysięga, charakteru środka dowodowego.

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 2000, t. 52, z. 1–2, s. 213–216.

[1] **T. Grzegorczyk, J. Tylman**, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 1999, s. 132–134.

6. Usunięcie przysięgi z rzędu środkowych dowodów to jedna różnica między procedurą średniowieczną a dzisiejszą. Do niej dołączyła się druga, nie mniej istotna. Kryła się ona w fakcie, że inne zasady postępowania obowiązywały dawniej, inne dzisiaj. Obecnie dowodzić można przed sądem jedynie i wyłącznie faktów pozytywnych; *negativa non sunt probanda!* Średniowiecze tymczasem wierzyło w możliwość prowadzenia obydwu dowodów – tak pozytywnego, jak negatywnego. Dla niego również *negativa probanda!* Strona stając przed sądem, winna – dekrety często to przypominają – *fateri vel negare!* W drugim wypadku oczekuje sąd od niej następstwa negacji, przeprowadzenia dowodu negatywnego, dowodu na nie, że nie ukradła! Jeśli złoży taką przysięgę, będzie wolna.

7. Jak to w ogóle możliwe – zapytamy; żądanie powołane przecież sprzeczne ze zdrową logiką! Tak, z logiką naszą, ale nie z średniowieczną. Ta druga owej sprzeczności dla nas oczywistej nie dostrzegała.

8. Co więcej, jej dostrzec nie mogła. A to z prostego powodu: dopuszczała szczególny środek dowodowy, mianowicie wspomnianą wyżej przysięgę! Taki zatem, który – wiemy – dzisiaj nie uchodzi w ogóle za dowód. Tymczasem dawał się on znakomicie wykorzystać w dawnym procesie: przysięga zdolna była bowiem dowieść równie dobrze faktu pozytywnego (jakieś zdarzenie X miało miejsce), jak i negatywnego (jakiegoś faktu X nigdy nie było). Te dwie rzeczy pozostawały zatem w ścisłym z sobą związku, *negancia* i *iuramentum*: przysięga była istotnym elementem dowodu negatywnego!

9. Powtarzamy i akcentujemy: w średniowieczu żywiono przekonanie, że *negativa sunt probanda*. I odpowiednio do tego postępowano – w przekonaniu ówczesnych dowodzono negatywów: 1. 44: *pars respondens* [...] *per negativam* [...] *respondit*, 2. 554: *vir cum uxore negaverunt, se recepisse novem scotos ab actore*[2].

10. Zwróćmy uwagę na dalszą okoliczność. W średniowiecznym procesie trudno mówić o istnieniu domniemania niewinności oskarżonego. Istnieje, co prawda, jakby jego namiastka: *bona fama* (strona cieszy się dobrą opinią), przeciwstawiająca się 1. 384: *diffamia*. Znalazło to wyraz w wielokrotnie powtarzanej charakterystyce podsądnego. 1. 350: *in fama bona remanet*. Z tą chwalebną opinią, 1. 749: *fama laudabilis*, zostaje przeciw-

[2] Negacja była w pewnych sytuacjach zabroniona, a mianowicie w razie świadectwa złożonego przez aktualnych rajców, 1. 18: *quod ex quo actor contra reum proposuit cum testimonio dominorum consulum sessi consulatus, tunc reus contra idem testimonium negare non potest.*

stawiona przeciwnikowi uznanemu za 1. 350: *culpabilis*. Przy dwóch oskarżonych o kradzież nie znaleziono nic podejrzanego, 2. 257: *penes eos, nec sub, nec supra, neque post eos, nec aliqua facies, nec testimonium probabile contra eos est*. W konsekwencji przysługuje tak pożądana bliższość, 2. 1004: *propinquior est quisquam suam defendere famam, quam quis ipsum convincere potest*; 2. 1009: *inculpatus propior est suam famam defendere unica manu, quam ipse eum invadere*.

11. Zważmy na następstwa przedstawionego zjawiska. Złożenie przysięgi uchodziło za wystarczający dowód; pozwany stawał się od roszczenia wolny, 1. 11: *si eadem Katherina* [...] *iurare audet, quod huius cause est innocens, extunc ab impeticione actorum predictorum est libera et soluta*; 1. 12: *pars respondens negat*; staje się wolna, jeśli przysięgnie; 1. 557: oskarżony o to, że powiedział coś złego o wójcie i ławnikach; starczy jego przysięga oczyszczająca, że nie powiedział; 1. 1565: pozwany neguje; sąd nakazuje *iuramentum*: strona ma przysiąc, że nie popełniła zarzucanego jej czynu. 2. 142: Pozwany *propior est* przysiąc samotrzeć, on *evadit*, jeśli przysięgnie *propria manu*. 2. 508: *duplici iuramento evadere*. 2. 1070: pozwany *evasit duplici prestito iuramento*[3]. Złożywszy przysięgę, pozwany staje się wolny od długu, 2. 142: pozwany *evadit*, jeśli przysięgnie *propria manu*; 1. 669: podejrzany będzie uchodził wówczas za *mundus, innocens penitus, liber et solutus*.

12. 1. 371: odmowa przysięgi równa się przegranej. Tak samo w razie niezjawienia się na terminie wyznaczonym dla złożenia przysięgi, 1. 9: *extunc causam suam perdidit et finaliter amisit*[4].

13. Co więcej, do tej przysięgi oczyszczającej dopuszczono w sytuacji dla nas bardzo dwuznacznej, 1. 669: *pars respondens ad obiecta omnia negat, se fecisse crimen*; równocześnie stwierdzono, że to worek (*sacculum*) oskarżonego, że w nim znalazł się skradziony przedmiot; wszakże brak dowodu, że to podejrzany dokonał kradzieży i on sam do worka rzecz włożył. I przy takich nader podejrzanych okolicznościach[5] starczy przysięga *unica propria manu*, że nie ukradł oraz że do worka nie włożył.

A przy tym aktor 2. 512: *iuramentum audire debet!*

14. Dla nas widoczne mankamenta podobnego postępowania. Trybunał ułatwia sobie sytuację. Zamiast zadać sobie trudu, by stwierdzić, jaki jest

[3] To nie znaczy, jakoby istniała jakaś „podwójna przysięga"; strona miała przysięgać dwa razy.

[4] Por. też 1. 425, 449.

[5] Poza tym wystąpiła jakaś niezgodność *testimonium z querela*.

stan rzeczywisty, jaka jest prawda[6], przerzuca odpowiedzialność na jedną ze stron: niech ona sama zadecyduje, przysięgając. Czy to metoda właściwa? Przy takim postanowieniu sprawy podsądny znajduje się w wyjątkowo trudnej sytuacji. On ma prawo się bronić. Tymczasem zmusza się go do tego, by się oskarżał! Albowiem skoro nie przysięgnie (na nie!), tym samym dowiedzie swej winy. W istocie skłania się go do krzywoprzysięstwa!

15. Przy tym Trybunał poniekąd przesądza z góry o wyniku procesu, zanim się w ogóle ze sprawą zapoznał. Decyduje bowiem o tym, kto ma złożyć przysięgę, i ten wygrywa. Oczywiście, *si coram Deo audet*...

[6] Zastrzeżenia w naszym artykule *Dekrety najwyższego sądu niemieckiego grodu krakowskiego*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 303.

Les sûretés personnelles en Pologne*

A signaler, dès l'abord, le nombre insuffisant des études analytiques, relatives au droit privé. «Le nombre des monographies, dans le domaine du droit privé polonais, ne dépasse pas, de beaucoup, celui des manuels qui s'en occupent», écrivit, en 1887, Oswald Balzer. La situation a-t-elle changé depuis cette époque? Au début du XXe siècle P. Dąbkowski consacra plusieurs études à l'ancien droit polonais. Il y en a, parmi elles, qui concernent les sûretés personnelles: le droit à l'invective (1903), le cautionnement (1904), l'otage (1905), le vin de marché, le serment et l'exécration (1906). Les mérites de ce savant sont donc incontestables. Or, ses études évoquent, à l'instant, de sérieuses réserves. En effet, l'éminent savant traita de pair les coutumes de toutes les régions de Pologne. De plus, il n'a pas hésité d'utiliser les sources provenant de la Ruthénie Rouge. Puisque les actes de cette province furent alors publiés en très grand nombre, grâce à l'activité de l'Université de Lwów, ils se reflètent, dans ses analyses, à un point qui autorise à se demander, si l'image des institutions polonaises ne fut pas sensiblement altérée.

Les œuvrées mentionnés plus haut ne dépassent pas, toutes, le moyen âge. Quant à l'époque moderne on n'a recours qu'à la synthèse du même auteur, rédigée quelques années plus tard (*Le droit privé polonais*, vol. 1–2, 1910–1911). Bien qu'elle rassemblât d'importants matériaux, elle était, sans aucun doute, prématureée.

Maints ouvrages, relatifs au droit privé polonais, sont nés, par la suite. Or, ils s'occupent, de préférence, de la propriété et des droits réels, du régime des biens entre époux, de l'ètat et de la capacité des personnes et de la famille. Malheuresement, les obligations n'ont point tenté les chercheurs. Quant aux sûretés personnelles, nous restons au stade acquis au début de ce siècle. On s'imagine donc, aisément, la précarité des thèses avancées.

Les obligations étaient contractées *sub collo, sub servitute*; on employait l'otage, le droit d'invectiver le débiteur, l'exécration (l'excommunication) et

---

* Przedruk z: Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions, XXIX: *Les sûretés personnelles*, 2, Bruxelles 1971, s. 837–839.

le serment, finalement le cautionnement. Les deux premies moyens ne sont qu'exceptionnels en Pologne, au sens propre du terme. On n'en trouve que des traces éparses, surtout dans la Ruthénie Rouge. Néanmoins, elles subsistent, encore, au XVIe siècle.

La menace d'être invectivé *turpibus verbis* par le créancier doit son origine, probablement, aux influences occidentales. Les premiers renseignements à ce sujet datent du XIVe siècle. L'institution disparaît, déjà, au XVIe siècle. Elle s'est développée, en Pologne, beaucoup moins que dans les pays limitrophes.

P. Dąbkowski attribue la même origine occidentale à l'otage, joint – nous le savons – au concept de l'honneur du chevalier. Le débiteur récalcitrant, sommé par le créancier, est tenu de se rendre à la maison de ce dernier, par la suite, soit ad castrum regis, soit à l'auberge. Dans ce dernier cas, il ne s'agit plus de la privation de la liberté. L'accent est mis sur les suites économiques, entraînées par l'absence du maître chez lui: les biensfonds deviennent la proie de ses ennemis. De plus, les frais du séjour à l'auberge s'y joignent, contraignant le débiteur à l'exécution de son dû. A cet effet, on précise, parfois, le nombre des compagnons et des chevaux *in obstagio*. Par un curieux renversement d'idées, on en arrive même à l'otage du créancier. L'institution, attestée par les sources du XIIIe s., disparaît dans la seconde moitié du XVIe siècle.

On n'aperçoit que de menues traces de l'ancienne exécration qu'entraînait l'inexécution du contrat. Son rôle fut repris par le serment. Celui qui lui manqua, incomba à la punition sévère des puissances surnaturelles. Le serment était employé, le plus souvent, dans les contrats passés pardevant les pouvoirs ecclésiastiques, ainsi que dans les traités internationaux où les cocontractants ne reconnaissaient aucun supérieur.

Le cautionnement était le plus répandu. Il suit l'evolution dont les phases ne sont pas, toutes, élucidées par nos sources. Dans la première, la caution était rendue au créancier à titre de gage. A l'époque historique, elle devient l'intermédiaire qui, faute d'Etat, exécute le débiteur récalcitrant: elle lui saisit ses meubles, parfois même des immeubles, et les remet au créancier. Ce rôle est attesté par les statuts de Casimir le Grand (XIVe s.); dans le milieu des paysans, encore, en 1715. Son devoir rempli, la caution est considérée libre. Au XVe s., sa responsabilité est établie, fréquemment, d'une manière différente. C'est la caution qui satisfait le créancier avec ses moyens, puisqu'il s'oblige tamquam debitor principalis.

Les sûretés mentionnées étaient employées sans distinction chaque fois que le créancier – dans le sens le plus large, qu'il ait été soit un personnage privé, soit un pouvoir public – ressentait le besoin de garanties: en droit civil, en procédure civile et pénale, et en droit international.

Nowe wydanie prawa chełmińskiego*

Dwugłos w związku z publikacją Zygfryda **Rymaszewskiego**, *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu XIV–XV wieku*, Łódź 1993, ss. 348. Łódzkie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału II: Nauki Historyczne i Społeczne, nr 95.

1. Zygfryd Rymaszewski dokonał wielkiej rzeczy: wyprowadził na światło dzienne nieznane spisy prawa chełmińskiego, przygotował ich staranne wydanie, zaopatrzył treściwym wstępem i – ze względu na słabą dziś znajomość języka łacińskiego, nawet wśród mediewistów – dołączył przekład polski. Kwalifikacje do wszystkich tych zadań posiada wyjątkowe; w swych dawniejszych studiach dał się już poznać dobrą znajomością dziejów prawa niemieckiego w Polsce.

2. W życiu prawnym państwa krzyżackiego dużą rolę odgrywało miasto Chełmno. Już tzw. *Kulmer Handfeste* z 1233 r. uczyniły jego radę sądem wyższym, do którego miasta zakonne miały się zwracać z prośbą o ortyle[1]. Co więcej, jego prawo służyło również za wzór dla wielu miast polskich. Dużego znaczenia nabrało zwłaszcza na Mazowszu. Wzmogło się ono jeszcze, gdy w 1476 r. zostało uznane jako prawo ziemskie Prus Królewskich, oczywiście w zakresie prawa sądowego[2].

3. Prawu chełmińskiemu poświecono już wiele uwagi; ostatnio zasłużył się na tym polu szczególnie śp. prof. Zbigniew Zdrójkowski. Wszakże pozostało wciąż dużo do zrobienia. W pierwszym rzędzie naczelnym zadaniem nauki jest – wiadomo – publikacja wszystkich tekstów zabytku. Okazało się, że istniały dwa nie wydane dotąd rękopisy prawa chełmińskiego, zredagowane w języku łacińskim, mianowicie Działyńskich II (D) i peters-

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 1994, t. 46, z. 1–2, s. 92–99.

[1] **S. Kutrzeba**, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, Lwów 1926, s. 214–215.

[2] *Ibidem*, s. 221, 222.

burski (P). Co prawda, petersburski egzemplarz spłonął w powstaniu warszawskim. Szczęściem, przed rokiem 1933 najprawdopodobniej Stanisław Estreicher polecił sporządzić odpisy obydwu tekstów; robotę tę wykonano zresztą dość niestarannie, ale Wydawca mógł ją w swej publikacji wykorzystać. Sam fakt odczuwania potrzeby łacińskich tłumaczeń tego prawa świadczy o tym, że autorzy ich liczyli się z odbiorcą polskim (por. też niżej ust. 7).

4. Z. Rymaszewski uznał za konieczne wydanie obydwu rękopisów ze względu na znaczne odmiany redakcyjne. Poza tym P jest obszerniejszy, zawiera 14 artykułów więcej niż D (por. zestawienie na s. 340), a tylko 70% artykułów rękopisu D znalazło się w P (s. 23). Na stronach 306–316 wydrukowane zostały „artykuły nieznanego spisu występujące tylko w rękopisie P"; jest ich tam 25; tyleż w zestawieniu tytułów na s. 31. Komentarz przy tem stwierdza, że kilka z tych dodatkowych artykułów nie zawiera żadnego novum (s. 33), lecz stanowi jedynie „powtórzenie uregulowanej już materii" (s. 35).

5. Prawo chełmińskie było wariantem niemieckiego prawa magdeburskiego[3]; stąd wszystkie trzy określenia pojawiają się w publikowanych rękopisach, D I 2: *ius Theutonicum* [...] *et Culmense*, D III 22, *Epilogus*, s. 304: *ius Theutunicale*, *ius Culmense*. P z reguły zastępuje wyrażenie *ius Culmense* przez *ius Teutonicum*, ale w nim również pojawia się zepsuta lekcja I 38: *ius Mendeburgense*.

6. Pisząc o prawie chełmińskim, miano dotąd z reguły na myśli pomnik noszący nazwę *Der alte Kulm*[4]. Takim cieszył się on poważaniem. Toteż Wydawca na stronicach 39–66 dużo uwagi poświecił kwestii stosunku wydawanych przez siebie zabytków do tego dzieła. Związek z nim wykazuje aż 40% artykułów (s. 82).

7. Rękopis D powstał albo na terytorium państwa krzyżackiego (ze względu na prawo chełmińskie), albo w Wielkopolsce (ze względu na dodane wielkopolskie artykuły statutów Kazimierza Wielkiego) (s. 80) oraz na wzmiankę o morowym powietrzu w Łeknie w 1409 i 1441 r. (s. 14). Natomiast rękopis P pochodzi z Mazowsza.

8. Data powstania pomnika D została ustalona na okres: 1394–1441; rękopis P jest o sto lat młodszy, pochodzi z pierwszej połowy 16 w.

9. Niewiele dało się powiedzieć o autorach spisów. Rękopis D – o ile przyjąć wersję wielkopolską jego powstania – wyszedł może spod pióra

[3] *Ibidem*, s. 221.
[4] *Ibidem*, s. 222.

pisarza magistratu łekińskiego, drugi był prawdopodobnie dziełem Polaka – Mazura, który, co istotne, nie znał prawa rzymskiego, a przy tem nie władał dobrze językiem niemieckim.

10. Obaj tłumacze okazali względny krytycyzm wobec niemieckiego oryginału. Ich stosunek do wzoru był dość swobodny; w dużej mierze dokonane przez nich przekłady na łacinę stanowią interpretację oryginału. U średniowiecznych pisarzy nie stanowi to dla czytelnika zaskoczenia; zasady wierności i rzetelności roboty były – wiemy – owym czasom obce, a przerabianie tekstów – zjawiskiem nagminnym.

11. Różnice między D i P są nieznaczne. Niektóre artykuły się powtarzają, Najczęściej notujemy tylko wyrazowe odmianki w rodzaju:

D I	P I
15 *cum face*	14 *cum fauce*
51 *femina*	58 *femella*
28 *fama*	28 *fune*
45 *virgo*	52 *puella*
41 *pecudes vel pecora*	47 *pecora*
46 *et hoc ius spirituale iudicare tenetur*	53 *ius docet*
48 *vivi*	55 *vicini*
49 *iuxta eorum demeritum*	56 *iuxta eorum demeritum aut demenciam*
50 *tali collum deponitur gladio*	57 *collum perdet*
53 *ius docet*	60 *sic ius theutunicum docet*
61 *ius docet*	89 –
80 *ius theutunicum demonstrat*	68 *ius theutunicum demonstrat*
55 *si sibi misericordia deuferit*	62 *si unam deuferit*
68 *de vadio proposito*	77 *de vadio interposito*
71 *de Iudeis, qui vituperant christianum luit penam sexaginta solidorum, id est L grossorum*	81 *de Iudeis luit penam 80 scotorum, hoc est L grossorum*
76 *denarium Ioannis dedit*	86 *denarium sancti Ioannis dedit*
78 *de sepultura tortoris*	87 *de tortore*
79 *de tortore et eius servicio in civitate*	88 *de eodem*

Nie chcemy przykładów mnożyć bez końca. One jednak nasuwają wątpliwości co do tego, czy rzeczywiście należało drukować spis P w całości, czy jedynie ograniczyć się do wykazania w notkach wariantów[5], nawet tak

[5] Zwłaszcza że P tylko „modyfikował kopiowane przez siebie artykuły z rękopisu D" (s. 26).

interesujących, jak podane niżej w ust. 21? A przy tem zdublowany został równocześnie przekład polski! Oczywiście, nie podnosimy żadnych zastrzeżeń do całkiem odrębnych artykułów P, które z pewnością należało oddać w całości.

12. Nie wszystkie artykuły są dzisiaj zrozumiałe. Z tekstem poprawnym znalazło się ich w obydwu zabytkach 223, z wadliwym – aż 241. Usterek wykazał Wydawca 341. Wśród nich wyróżnił cztery rodzaje: błędy lub złe odczyty (jest ich 171), luki (124), wyrazy zbędne (23) i teksty niejasne (23). Wydawca stara się w przypisach ustalić przyczynę tego zjawiska. Często proponuje od siebie uzupełnienia i poprawki (nieraz dość obszerne, np. D III 63), które usiłują przywrócić tekstowi sens. Korekcie Wydawcy uległo w obydwu zabytkach 307 artykułów. W 174 wypadkach brzmienie D poprawiono na podstawie P, a brzmienia P na podstawie D; w 133 (!) artykułach znalazły się propozycje własne Wydawcy. Jakiż to olbrzymi z Jego strony wysiłek!

13. Tłumaczenie polskie prof. Rymaszewskiego wydaje się bez zarzutu. Zaproponowalibyśmy doń kilka drobnych poprawek:

I 4: *remuneracio*, oddane przez „przekupstwo", przetłumaczylibyśmy terminem „łapówka"[6].

I 47: *stercus* tego artykułu oddalibyśmy nie przez „nawóz", lecz przez „gnój", a może jeszcze mocniej! Niewątpliwie taka była intencja skryby, gdy pisał o obrzuceniu cudzołożnej kobiety *luto et stercoribus*.

I 23, 29: *circulus* oddany przez „okolica" przełożylibyśmy najchętniej – chodzi przecież o stosunki panujące w miastach – przez „rynek" (udomowiony niemiecki *Ring*). Prawo chce bowiem zapobiec temu, by I 23: świnie nie łaziły po nim[7], oraz I 29: by ukarać znieważające się przekupki oprowadzaniem z hańbiącym kamieniem na szyi po rynku, *circulum civitatis in circumeundo*.

II 30: kobiety schwytanej ze skradzionym przedmiotem w ręku nie wiesza się, lecz topi, *talis submergitur*.

I 86. *tali* (nieuczciwemu młynarzowi) *clavos in caput suum affigitur*, tłumaczenie mówi o zawieszeniu kluczy na głowie, a może „takiemu klucze wbija się do głowy"?

III 37: *bovem cum lapidibus ucidare*, przetłumaczono przez „wołu zagrodzić kamieniami", chcąc uzgodnić z następującym zaraz tekstem: *ita quod exitum nullum habebit et quod fame moriatur* – tekstem, który otwarcie przeczy

[6] O dawnych nazwach łapówek por. studium **J. Tazbira**, *Staropolskie nazwy łapówek*, JP, rocz. 75, 1995, s. 42–46.

[7] Nie mają one również chodzić po zasiewach, *terram seminatam* (w druku błąd: *terram semitam!*).

poprzedniemu zdaniu. Dosłownie winno być: wołu (a może byka?) kamieniami ubić". Nie sądzimy, by zadanie tłumacza polegało na poprawianiu niekonsekwencyj oryginału; przekład winien być zawsze wierny, szanować raz ustalony tekst rękopisu choćby zawierał on ewidentne sprzeczności.

III 52: *cum satisfaccione* przetłumaczono przez „przy odpowiednim powiększeniu" zamiast dosłownego „z zadośćuczynieniem".

II 31: *fractis membris* oddano przez „z wyprutymi wnętrznościami" zamiast „z połamanymi członkami lub kończynami".

II 33: *predo* tłumaczony jako „zdrajca", raczej to „bandyta, rabuś".

D I 18: *nec habens frumenta in suis acervis, nec in horreo* przetłumaczono przez „nie siejący zboża" miast „nie mający zboża ani w swoich stogach, ani w stodole".

II 10: *ad dominicum officium* przetłumaczono przez „do nabożeństwa"; raczej „do służby bożej".

I 64: *terrestre theloneum* oddano przez „cło lądowe", a może trafniej byłoby pisać o „cle ziemskim", skoro mowa o *theoloneum pontuale?*

I 19: *duobus digitis se liberavit*, oraz III 58: *unica manu evadet*, przetłumaczono w obydwu wypadkach identycznie „uwolni się własną przysięgą"; dość swobodnie, ale trafnie.

I 28: *a fama mori* przetłumaczono słusznie przez „śmierć głodową", bo to oczywisty błąd kopisty zamiast *a fame*[8].

II 11: *quia talis non iudicatur per manum defuncti* przetłumaczono swobodnie przez „nie będzie to roszczenie po umarłej ręce" zamiast: „nie jest sądzony po umarłej ręce".

II 25: *predium* tłumaczone przez „obejście"; można by też powiedzieć „zagroda".

14. Szczególną uwagę czytelnika wywołują *vulnera*. Występują one raz z przydawką D III 3: *monumentalia*, co przetłumaczono przez „pozostawiają trwałe ślady". Sądzimy, że wyraz ten dostał się do powołanego tekstu omyłkowo, skoro równolegle w P III 3 czytamy *vulnera monomachalia*, podobnie zresztą w art. D III 6 oraz P III 18, s. 311: *vulnus monumachale*. Mowa w nich o ranie twarzy (*vulnus faciei*, D III 3, P III 3 i P III 18) i ręki (*manum sibi destruens perpetualiter*, D III 6), przy czem w jednym wypadku spotykamy się z uzasadnieniem, że są to kalectwa widoczne, *in conpectu hominum*, D III 3, P III 3. Powołaną przydawkę *monomachalia* oddano – wydawałoby się trafnie – przez: (rany) „godne pojedynku sądowego". Tłumacz polski poszedł tu niewątpliwie za etymologią grecką owego wyrażenia: *μόνοσ μάχρμαι*. Wszakże trudność leży w tym, że za okaleczenie twarzy grozi faktycznie kara pieniężna, D III 3: *quinque marcas pacienti et*

[8] P w tym miejscu stawia *fune mori*, co przetłumaczono trafnie przez „śmierć od stryczka".

advocato suam penam, quale ius et iudicium sit, a gdy chodzi o rękę – kara talionu, D III 6: *manum pro manu dabit cum pena advocati* (choć P III 6 przewiduje już dwa warianty sankcyj: *manum pro manu dabit cum pena* [*advocati*], *aut pecuniis manum liberet*, a więc nie pojedynek sądowy)! A może wzmianka o nim to relikt dawnej, wygasłej już praktyki, której rezultatem poczytywanie pewnych przestępstw za „godne pojedynku", choćby tej procedury już więcej nie stosowano?

O *vulnus letale seu monumachale* mówi jeszcze przytoczony wyżej art. P III 18 (s. 311). Dotyczy on sprawy proceduralnej, pierwszeństwa dowodu. Czytamy tam o *vulnus faciei* z jednej strony oraz o *vulnus letale*, ranie śmiertelnej – z drugiej. Nie wiemy, jak wyjść z trudności. Tłumacz poradził sobie w ten sposób, że przymiotnik *letalis* oddał przez „groźny". Może słusznie?

15. Kilka wyrażeń w tłumaczeniu opuszczono.

D I 21: *canes nocivos vel malos* oddano przez „złe psy".

D I 95: *(tortor potest bene infamiam dare) seu causam infamatoriam posito suo*; P I 104: *causam infamatoriam obiciens*: przetłumaczono tylko frazę podaną w nawiasie.

D II 4: *(omnia lectisternia) et omnia supellectilia domus*; przetłumaczono tylko wyrażenie podane w nawiasie, „wszelką pościel", opuszczając: „i całe wyposażenie domowe" (sądzimy, że w oryginale niemieckim stoi *Hausgeräte*).

II 11: *non est frater aut amicus in genologia* przetłumaczono przez „nie jest bratem albo krewnym", opuszczając „w rodzie".

II 10: pominięto *pulmatica*, „wezgłowia" (?) i *margarete*, „perły".

Do art. 1 56 *usque ad festum sancti Georgii* – dorzucilibyśmy w nawiasie rozwiązanie daty: (23 kwietnia).

16. Całość omawianej publikacji zamykają liczne tabele, trzystronicowa bibliografia i krótkie streszczenie niemieckie. Wydawca nie zapomniał o dołączeniu facsimile pierwszej paginy rękopisu D. Dodał też erratę.

17. Niewybaczalny mankament omawianej edycji źródłowej stanowi brak indeksu rzeczowego. Sądzimy, że odegrał tu rolę wzgląd na koszty druku: ale czy on winien być decydujący? Ileż w spisach wyrażeń, których zestawienie ułatwiłoby zrozumienie instytucji, np. często spotykani *boni homines* – to osoby godne zaufania, wiarygodni, II 21. 23: *non suspecti*; wyjaśniłoby też, co to II 11–13: *ius – defuncte manus* itp.

18. Mimo wysuniętych zastrzeżeń uznajemy omawianą publikacje Zygfryda Rymaszewskiego za wzorową. Wszystkie jej części składowe stoją na wysokim poziomie. Wydawca dobrze zasłużył się nauce.

Nieduży nakład (300 egzemplarzy) wystarczający na zapotrzebowanie historyków.

19. Poczyńmy jeszcze obserwacje dodatkowe. Prawo chełmińskie znajdowało zastosowanie nie tylko w państwie krzyżackim, ale także na ziemiach polskich; podkreślamy to wyżej (ust. 3). Nic więc dziwnego, że jego redakcje łacińskie uległy wpływom polskiego substratu. Dowodem tego – konstatuje Wydawca – przejęcie z wielkopolskiego statutu Kazimierza Wielkiego normy o zbiegostwie kmieci (s. 19). Czy nie frapujące, że ten właśnie przepis wysunęli obydwaj tłumacze prawa chełmińskiego na czoło zwodu jako artykuł pierwszy? Przewiduje on możliwość legalnego opuszczenia pana przez sługę czy poddanego we wsi rządzącej się prawem niemieckim. Może to mianowicie nastąpić w czterech wypadkach win pana: *crimina (Ius Culmense)* czy *culpe* (statuty Kazimierzowskie):

DI 1	Król. 141[9]
1. *cum dominus ville non confitetur, nec sacramentis procurat, sed vivit tamquam bestia vel brutum animal, heresim commitens.*	
2. *cum dominus excommunicatur et non curat de absolutione, sed vivit ut hereticus, heresim favens...*	*quando dominus propter suum excommunicatur delictum et ob hoc kmethones privantur ecclesiastica sepultura*[10]
3. *cum dominus iustam decimam non dat, nec iuste decimat*	–
4. *quando dominus ville uxorem vel filiam homini suo corrumpit sine consensu et adhesione ipsarum, prout violator violenciam faciens*	*quando dominus ville in quocunque loco suam villanam oppreserit*
	cum ob culpam sui domini pignora fuerint recepta eisdem (kmethonibus)

Widzimy więc, że zgodność obydwu zwodów nie jest pełna; występuje tylko w dwu wypadkach. *Ius Culmense* ma bardziej na oku zapewnienie autorytetu Kościołowi i ochronę jego interesów (s. 19). Charakterystyczne, że polskie prawo ziemskie wśród win pańskich nie wymienia faktu nieuiszczania dziesięciny. Polski odbiorca takiego uregulowania nie dopuszczał!

[9] Por. **R. Hube**, *Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1881, s. 111.
[10] Niektóre rękopisy dodają: *per annum*.

20. Drugi akcent polonizacyjny stanowi pojawienie się w D siedmiu wyrazów polskich znanych, co prawda, *Słownikowi Staropolskiemu* z innych zabytków:

I 15: *cum falsa mensura, videlicet chorus, uncia, pondus, vulgariter: przeszmyan vel vaga vel cuiuscunque ponderis.*

I 22: *Si etiam civis, vel quicumque sit, qui bovem nocivum servaverit, qui homines stipularet alias bodlby*[11].

I 31: *Item advocatus habet facere tria iudicia magna per decursum unius anni, scilicet vyelkye vyecze.*

I 74: *Item nullus homo sit ausus recia absconsa in terra ponere, alias szydl*[12].

III 4: *Item vulnera: facies alias oblycze; talia sunt, quando aliquis homo alicui homini vulnus dat in facie...*

W szesnastowiecznym P figuruje tylko jeden wyraz polski – *przeszmyan* (I 14).

21. Trzecim wreszcie jest zastąpienie *Wiednia* i *Wrocławia* (art. D II 1) przez *Poznań* i *Kraków* (art. P II 1).

22. Publikowane *Ius Culmense* daje nam drobne uzupełnienie do lektury lokacyjnych przywilejów. W nich – wiemy – z reguły wspomina się o *iudicia magna*, o wiecach wielkich odbywanych trzy razy do roku pod przewodnictwem pana, nigdy natomiast nie pojawiają się domyślne, w opozycji do nich stojące *iudicia parva*, na których prezyduje sołtys; tak one są oczywiste. Tymczasem występują one w omawianym tu spisie. Przy okazji – co stanowi dla nas novum – dowiadujemy się o wymiernej hierarchii obydwu sądów I 3: za niestawiennictwo na rokach wielkich grozi kara 30, na małych – 4 solidów; proporcja zatem 2 : 15. I tu przejawia się skala hierarchii wiejskiej!

23. Zakończmy swoje uwagi „złotymi myślami", którymi średniowieczni juryści lubili zdobić tworzone przez siebie zbiory prawnicze. Pisarz P III 42 (s. 313) zastanawia się nad względnością ludzkiego osądu, skoro złodziej *quamvis coram Deo est reus, tamen coram hominibus – innocens.* Autor D w art. III 34 daje niespodziewaną frazę, która spodoba się każdemu lingwiście: *quia lingua est totus homo!* Takie przekonanie nieźle świadczy o nim.

---

[11] Tryb warunkowy od bóść.

[12] „Sidła".

Wojciech – Adalbertus w *Schlesisches Urkundenbuch**

I

1. Chłopczynę Wojciecha (*Woietech*[1], *Wogitihc puerulus*[2]) arcybiskup mageburski *Adalbertus suo nomine Adalbertum vocavit*[3]. W tej niemiecko-łacińskiej postaci występuje św. Wojciech stale w piśmiennictwie średniowiecznym[4]. Obie Pasje pod nią opisują żywot, działalność i cuda świętego. Tak go też mianują *Acta Sanctorum*. O św. Wojciechu mowa, gdy czytamy o *translacio sancti Adalberti*. To *Adalbertus* jest męczennikiem praskiego kościoła (*Schlesisches Urkundenbuch*, 4, nr 264). Nie mamy wątpliwości, że o tego świętego chodzi, gdy czytamy w dokumentach o *beatus Adalbertus* (SUb 1, nr 115). Pod tym brzmieniem występuje on w kalendarzu kościelnym wyłącznie. Datacja aktów wygląda następująco: *in die sancti Adalberti martiris* (4, nr 198, r. 1273), tj. w dniu 23 kwietnia. Tegoż dnia i miesiąca roku 1271 in *Zarisce per insultum factum in die sancti Adalberti per Cracovienses, dampna habuimus ad mille marcarum* – skarży się biskup

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1992, t. 37, s. 83–106.

[1] *Incipit passio sancti Adalberti, martris Christi*, MPH s. n., t. 4, fasc. 1, s. 5.

[2] *Passio sancti Adelberti, episcopi et martyris*, MPH s. n., t. 4, fasc. 2, s. 3.

[3] Pełny tekst żywota Brunona z Kwerfurtu brzmi: *qui* [Adelbertus], *quem suo nomine Adelbertum vocavit, bone indolis puerum Wogitechum secundo crismate linivit*, s. 5. Por. **J. Hertel**, *Czy Wojciech to Adalbert? Problem zamiennej używalności tych imion w Polsce średniowiecznej*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1972, s. 273–274; **G. Romuald**, *Wojciech-Adalbert (ok. 956–997)*, [w:] *Hagiografia polska*, t. 2, Poznań 1972, s. 572–610, oraz **H. Fros, F. Sowa**, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1975, s. 536, gdzie zestawiona literatura. **G. Romuald** podkreśla, że w matyrologium i na zachodzie Europy święty znany jest pod imieniem Adalberta, natomiast świat słowiański posługuje się stale mianem pierwotnym (*op. cit.*, s. 573).

[4] *Illustris Boemie episcopus Adalbertus* – wyraża się Helmold. *Chronica Slavorum*, hrsg. B. Schmeidler, Berlin 1963, s. 36, 80. Mnogie cytaty średniowiecznych autorów u **J. Hertla**, *op. cit.*, s. 273, przyp. 47 i nast. Pisarz trześniowski pisał w r. 1561: *Woicziech Konyeczny obok Albertus Konyeczny, Najstarsza księga sądowa wsi Trześniowa 1419–1609*, Lwów 1923, nr 1135.

wrocławski Tomasz II (4, nr 130). Nawet owies mierzono *in mensura sancti Adalberti*, a miód – *urna sancti Adalberti* (1, nr 93, s. 64, r. 1204), tj. miarą gnieźnieńską[5]. W języku Kościoła św. Wojciech występuje wyłącznie jako *sanctus (beatus) Adalbertus*[6].

2. Zrozumiałe, że w archidiecezji gnieźnieńskiej, której patronem był św. Wojciech, a do której Śląsk należał (por. charakterystyczny zwrot przywileju biskupa Tomasza z 4 lutego 1255 r., SUb 3, nr 144: *eo, quod tam in diocesi Vratislaviensi quam in tota Polonia decime, que non inveniuntur alicui ecclessie ascripte, sive nove, sive antique, ad ius et mensam pertinent episcopalem)*, imię jego było dzieciom często nadawane[7]. Rzeczywiście, kult jego był na Śląsku rozpowszechniony[8], jak o tym świadczą parafie pod wezwaniem tego świętego. Pod nim spotkamy nie tylko kościół w stołecznym Wrocławiu (najstarszy zapis z r. 1148, I, nr 10), ale również w Lubuszu, Miliczu, Niemczy, Opolu i Rudzie (I, nr 61, 77, 93; 4, nr 199, 276). Tak samo zresztą było i w innych dzielnicach Polski. Kościół polski stał się Wojciechowy[9].

---

[5] **K. Tymieniecki**, *Historia chłopów polskich*, t. 1, Warszawa 1965, s. 178.

[6] Por. niżej, przyp. 42; zob. też *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957, s. 221. O dubletach imiennych por. **J. Matuszewski**, *Sposoby oddawania polskich nazw miejscowości (NM) w średniowiecznych tekstach łacińskich*, [w:] *Werbalne i pozawerbalne środki wyrazu w źródle historycznym. Materiały II sympozjum nauk dających poznawać źródła historyczne. Problemy warsztatu historyka*, Lublin 1981, s. 45 [w: *Pisma wybrane*, t. IV]. Odpowiedniość *Wojciech-Adalbert* utrzyma się w języku niemieckim na stałe. Autor niniejszego artykułu, urodzony w zaborze pruskim, figuruje w księgach stanu cywilnego jako Joseph Adalbert. W domu był zawsze Józefem Wojciechem. Wskazane odróżnienie polskiego *Wojciecha* i łacińskiego (!) *Adalberta* wróciło jeszcze w dyplomie doktorskim!

[7] **J. Nalepa** stwierdził występowanie tego imienia w około 500 wypadkach, co upoważniło do usytuowania go na dalszym miejscu po *Sędziwoju* (około 1500 razy, *Pokój i wojna w staropolskich imionach*, Język Polski 1991, 71, s. 89. Zapomina wszakże, że pierwszy z nich występuje bardzo często pod zlatynizowanym mianem *Adalbertus*. O popularności imienia *Wojciech – Hagiografia polska, loc. cit.*, oraz **J. Hertel**, *loc. cit.* Trudno stwierdzić, czy św. Wojciech nie był również częstym patronem chłopów niemieckich osiedlających się w Polsce. Oni bynajmniej nie stronili od imion męczenników słowiańskich wyniesionych na ołtarze, czego dowodem święci Stanisław i Więcesław (Wacław). Ich dużą popularnością wśród Niemców poświadczają formacje: *Stenzel* ⩽ *Stanisław*, *Wenzel* ⩽ *Więcesław*, które przy ówczesnym naszym akcencie inicjalnym przeszły w niemieckie nazwiska, por. **M. Gottschald**, *Deutsche Namenkunde U. Unsere Familiennamen nach ihrer Entstehung und Bedeutung*, 2. Aufl., München–Berlin 1942, s. 447, 486. Oboczność *Wojciech – Adalbert* przekreśliła raz na zawsze możność analogicznej obserwacji wobec omawianego tu imienia.

[8] **J. Malicki**, *Treści polityczne i ideowe kultu świętych rycerskich w Polsce wcześniejszego średniowiecza. Próba oceny*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 388 i przyp. 6.

[9] Por. **T. Lalik**, *Polska przed 1000 rokiem*, [w:] *Kultura średniowieczna...*, s. 351; zob. też. **J. Hertel**, *op. cit.*, s. 294, oraz **J. Kębłowski**, *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa 1987, s. 21, 34–36, 51, 63.

3. Często powtarzane imię doprowadziło do powstania skrótu: *Albertus*[10]. W dokumentach ta właśnie postać występuje z reguły, gdy mowa o osobach żyjących, głównie o świadkach dokumentów. Przykładów bezlik; przytaczamy w przypisie jedynie kilka wypadków[11]. Zauważmy wszakże, że gdy chodzi o samą postać świętego męczennika, występuje on zawsze pod formą pełną: *Adalbertus*[12]. Doszło zatem do podziału ról: *Adalbertus* to św. Wojciech, *Albertus* to zwykły śmiertelnik noszący imię *Wojciech*[13]. Odstępstwo od tej reguły arcywyjątkowe tłumaczy się łatwo roztargnieniem skryby[14]. Wskazane przeciwstawienie świętego Adalberta nosicielowi imienia *Wojciech*, Albertowi, uwydatnia się zwłaszcza wówczas, gdy w jednym dokumencie mowa i o świętym męczenniku Wojciechu, i o jakimś Wojciechu świadkującym w dyplomie[15].

---

[10] **R. Sękowski** uważa skrót *Albertus* za prawdopodobny (*Przyczynek do dyskusji w sprawie kryteriów przynależności narodowościowej w epoce feudalnej*, Acta Universitatis Wratislaviensis 1964, nr 23, Historia 8, s. 216, przyp. 18); my nie mamy tu żadnych wątpliwości. Por. też **H. Gottschald**, *loc. cit.*

[11] SUb 1, nr 60, r. 1193, nr 100 (dwaj *Alberti*), 129 (trzej *Alberti*), 190, 226, 270, 281, 295 (dwaj *Alberti*). Tegoż miana używa również autor *Księgi Henrykowskiej*; jego bohaterem jest *Albertus cum Barba*, s. 269–271 – oraz SUb 2, nr 241; podobnie w Wielkopolsce, KDWP 7, nr 418, 431, 434, 571, 575, 585, 605–606 i dziesiątki innych; por. też niżej, ust. 24.

[12] Arcybiskup gnieźnieński Wincenty *item pronunciavit, quod kmethones supradicti deliberabunt infra hinc et festum sancti Adalberti post festum Pasche proxime venturum* (KDWP 5, nr 578); *in octava beati Adalberti, episcopi et martiris* (6, nr 1(f.), r. 1174); datacyj na św. Wojciecha więcej (5, nr 501; 6, nr 98, 168, 295, 314; 7, nr 757; 8, nr 1026; 9, nr 1986–1087, 1309); poświecone mu kościoły: *ecclesia sancti Adalberti* (7, nr 554), *ecclesia ad sanctum Adalbertum extra muros Poznanienses* (8, nr 948); *retro montem sancti Adalberti* (9, nr 1344); również *sigillum sancti Adalberti* (7, nr 736); fundacja *ad laudem sancti Adalberti* (6, nr 286); *penes tumban sancti Adalberti* (5, nr 527, s. 523); *pro altari beati Adalberti pontificis et Cristofori martyrum gloriosissimorum in ecclesia collegiata* (5, nr 574); fundacja ołtarza *in honorem* [...] *Adalberti et Stanislai martirum* (5, nr 633); *tres missas singulis ebdomadis: unam de sancto Adalberto...* (5, nr 442).

[13] Wskazane przeciwstawienie współczesnych *Alberti* i świętego *Adalberta* wystąpi szczególnie żywo w Wielkopolsce, gdzie kult patrona gnieźnieńskiej archidiecezji szczególnie rozpowszechniony. Znowu przykładów dziesiątki. W jednym tomie szóstym KDWP naliczyliśmy 37 Albertów należących do różnych stanów: *comes Albertus dictus Gansk(a)* (6, nr 52, r. 1296); *Albertus pellifex* (mieszczanin poznański) (6, nr 82); *Alberta dicto Wyrczialka* (6, nr 104); *Alberto dicto Cosczelecz, palatino Cuyaviensi* (6, nr 148, r. 1348). A ileż ich w tomach dalszych, zarówno wśród duchownych, rycerstwa, mieszczan i chłopów; wymieńmy wśród ostatnich *Albertum Parchowathi alias Sdun dictus, Alberti Kąkol* (7, nr 751; 9, nr 738).

[14] SUb 1, nr 49, r. 1177; wspomniany tu *Advalbertus* nie jest świętym Wojciechem, podobnie jak *Adalbertus archidiaconus et administrator in spiritualibus* (KDWP 6, nr 345) (reg.) czy *et ego Iohannes Adalbertus de Nowa Sandecz, clericus Cracoviensis diocesis, publicus imperiali auctoritate notarius* (5, nr 670): *comes Adalbertus* (trzykrotnie!) chyba zasugerowany przez *translacio sancti Adalberti tegoż samego dokumentu* (9, nr 890). Natomiast w wypadku *translacio sancti Alberti* (8, nr 861), gdzie chodzi niewątpliwie o św. Wojciecha, przypiszemy tę skrótową postać imienną roztargnieniu kopisty.

[15] KDWP 5, nr 415, 527, s. 523, 547, 548, 574; 6, nr 142 (r. 1347), 265, 270, 295, 296, 297; 7, nr 403, 488, 514, 698, 736; 8, nr 940, 975; 9, nr 1111. Nie odmówimy sobie

Skrócona postać nie świadczy zresztą bynajmniej o lekceważącym odnoszeniu się do niej; pod nią jawią się bowiem zarówno arcybiskup gnieźnieński[16], jak i biskup poznański[17] czy wojewoda[18].

Znacznie rzadziej występuje oboczność: *Albractus* – *Olbracht*[19].

4. *Adalbertus* i *Albertus* to formy, pod którymi pojawiają się Wojciechowie w średniowiecznych tekstach łacińskich. Wszakże historyk zadaje sobie pytanie, czy nimi się posługiwali na co dzień Ślązacy (jak zresztą i Polacy mieszkający w innych dzielnicach). Może w domu w rachubę wchodziła jedynie postać oryginalna, czeska, która była zarazem i polską, a więc *Wojciech*?[20] Rozejrzyjmy się wpierw w dokumentowym materiale śląskim, materiale dotyczącym regionu, który – wydawałoby się – był najbardziej narażony na wpływy zachodnie idące bezpośrednio z Niemiec. Zanotujmy na wstępie tych poszukiwań dwa znamienne wypadki, w których trzy warianty – łaciński, niemiecki i polski – jawią się w jednym i tym samym dokumencie równocześnie. NO: *Woytesi pincerne, Makarius filius Adalberti, Albertus* pleban (2, nr 32, r. 1233). NM: *Alberti Yilla, Albersdorff, Woitzdorff* (3, nr 552, r. 1266). Zdajemy sobie dobrze sprawę z tego, że ostatnia postać jest tylko w pierwszym członie polska. Jaskrawe świadectwo, jak trudno się bez niej obyć nawet pisarzowi o skłonnościach germanizacyjnych (por. też tryplet z 1306 r. powołany w ust. 15).

---

przyjemności zacytowania jaskrawego przykładu z r. 1430, KDWP 9, nr 1225: mowa w nim o *S*[igillum] *maius Alberti Jastrzembecz*, archiepiscopi Gneznensis; pieczęć zaś jego opisana została tak: *sinistra vero manu dicte ymaginis in medio dicti sigilli alie dicciones legi cernebantur, videlicet iste: „sanctus Adal", et a dextra manu eiusdem ymaginis: „bertus"*; arcybiskup jest *Albertem*, św. Wojciech – *Adalbertem*.

[16] KDWP 8, nr 992, 1017, 1033; 9, nr 1080, 1089, 1090, 1093 i inne.

[17] KDWP 7, nr 403, 640 i wiele innych; w dokumencie z 1405 r., *ib.*, 5, nr 80 *Albertami* są: biskup poznański, prepozyt z Głuszyna i jakiś laicus młynarz.

[18] KDWP 8, nr 994; 9, nr 1138, 1376.

[19] SUb 1, nr 342 (f.), 343 (f.); KDWP 5, nr 188, 331 (reg.); 6, nr 36, 142 (*Olbrachio*, dat); 8, nr 965; 9, nr 1137. Podejrzewamy, że wariantem *Olbrachta* jest *Albricus, Albericus, Olbricus*, KDWP 5, nr 30, 62, 80, 126, 501; 7, nr 516, 525, 549, 563, 577, 580, 589, 759. Niedawno pojawił się konkurent imienny w postaci brata Alberta, świętego, który nigdy Wojciechem nie był! Przypuszczalnie na jego cześć w Bytomiu zamieniono ulicę Wojciecha na Alberta („Nie", 7 XI 1991, nr 45). Czyżby w ramach repolonizacji?

[20] Sytuacja analogiczna do tej, którą opisuje **A. Bach**, *Die deutschen Personennamen*, Heidelberg 1952–1953. Bd. 1, T. 2, s. 116: „in den lateinisch geschriebenen Akten und Urkunden des deutschen Mittelalters war es vielfach üblich, die Bei – oder Familiennamen, insonderheit die nach dem Beruf, ins Latein zu überesetzen, ohne daß diese lateinische Form deshalb im Alltag gebraucht werden wäre", czego przykładem *sartor, institor, textor*. Zob. też **J. Matuszewski**, *Filologia w służbie historii*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego 1978, ser. I, nr 32, s. 23 [w: *Pisma...*, t. IV], oraz **H. Samsonowicz**, *W sprawie początków patrycjatu miast polskich*, [w:] *Kultura średniowieczna...*, s. 569.

5. Oto zestawienie osób zapisanych jako *Wojciechowie*, a pojawiających się w pierwszych czterech dotąd opublikowanych tomach *Schlesisches Urkundenbuch* oraz w dokumentach lokacyjnych, które dołączył do swego gruntownego studium Josef Joachim Menzel[21]:

(1) *Voyteh tribunus* (1, nr 83, r. 1292);
(2) *Wocech nobili* (1, nr 254);
(3) *Woytech* (1, nr 259);
(4) *Voytesi pincerne* (2, nr 32);
(5) *Woytecho viro nobili de Dobranik* (2, nr 143); oboczność *Woyteh*[22];
(6) *Woytegus filius castellani de Wratislavia* (2, nr 168);
(7) *Woycecho (serviens)* (2, nr 352);
(8) *Woiscechone castellano de Milisc* (3, nr 22);
(9) *Woizichone filio Razlai* (3, nr 60, 61);
(10) *Woitihe, Woicehe* (3, nr 80)[23];
(11) *(domino) Vtechone capellano* (3, nr 213);
(12) *Vcechone de Lesniz (capellanus)* (3, nr 335);
(13) *(filii quondam) Woyte*[24], *militis nostri de Ocresicz* (3, nr 349);
(14) *Voyceh Iezoro, camerarius ducis* (3, nr 487);
(15) *Voytech filius Bozzconis* (3, nr 547);
(16–18) *Voycechoni* (dwie osoby), *Voycesconi* (w sumie trzech chłopów biskupich, których gospodarstwa zostały splądrowane w czasie najazdu Bolesława Wstydliwego (4, nr 130)[25];
(19) *comes Voicecho de Unschowessa* (4, nr 161)[26];
(20) *Woycechone de Smolna* (4, nr 255);

[21] J. J. Menzel, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*, Würzburg 1977, s. 358–461.

[22] Dokument wystawiony przez margrabiego morawskiego.

[23] Dokument czeski.

[24] Przy omawianiu imienia *Wojciech* pojawia się nieoczekiwanie dodatkowa trudność. Mianowicie w przytoczonym co tylko przykładzie wyraz *Wojte* może być odczytany nie jako niepełny *Wojte(ch)*, lecz jako określenie *wójta!* Nie sądzimy atoli, by w omawianym wypadku właśnie o niego chodziło, skoro to rycerz (*miles*) i właściciel wsi. Zastanawiamy się, czy w tym czasie (rok wystawienia aktu 1261) język polski już przyswoił sobie „vogta". Zważmy, że najstarszy zapis niemieckiego wyrazu „Yogtei" podaje **Kluge** na rok 1272. Zanotujemy też charakterystyczny przykład z 1403 r., KDWP 5, nr 38: *Voythonis de Kopystnicza*, wszakże dalej: *Voytko, Voytkoni*. Może nasuwające się w tej kwestii wątpliwości pomoże rozwiać najbliższy fascykuł SłStp. Nie mamy natomiast już żadnych wahań co do tego, że *Nyczko woyth de Wyasth* (KDWP 5, nr 592; 7 nr, 739, r. 1414) oraz *Nicklos von Nickeritcz, vith der Nuwenmarcke* (*ib.*, 9, nr 1249, r. 1430) to wójtowie. Tak też interpretuje termin *preywoytek* 'sąsiad wójta, podwójci bądź dawny wójt' **H. F. Schmid**, *Das Schöffenbuch der Dorfgemeinde Krzemienica aus den Jahren 1451–1482*, Leipzig 1931, s. 70*, przyp. 1.

[25] Wśród poszkodowanych chłopów występuje jeszcze jeden *Albertus*.

[26] Regest powtórzony za Wuttkem. Wydawca skłonny utożsamić owego Wojciecha z Albertem de Virchovisce (nr 128).

(21) *Wociech de Goriz, miles* (4, nr 355);
(22) *Voyczechone Thuchne Myesso* (4, nr 396);
(23) *Wotechone de Stulna* (J. J. Menzel, *op. cit.*, nr 98), *Woyzecho de Stwolna* (*ib.*, nr 99; J. Hertel, *op. cit.*, s. 289);
(24) (*domino*) *Woizech Rimbabe* (J. J. Menzel, nr 110), *milite Voycechone dicto* (*ib.*, nr 111), *Woycechone Rimbaba* (*ib.*, nr 120), (*domino*) *Woithechone Rymbabe* (*ib.*, nr 123)[27];
(25) *Woytuchone* (*serviens*) (*ib.*, nr 121);
(26) (*domino*) *Woithechone* (ib., nr 123, r. 1293)[28].

Z zestawienia widać, że co najmniej 26 osób występujących w dokumentach śląskich określano jako *Wojciechów*, niektórych parokrotnie. Widocznie posługiwali się oni tą postacią imienia w życiu codziennym. Łatwo wyjaśnimy sobie rację pojawienia się w listach świadków (bo to wypadek najczęstszy) imienia polskiego; pod nim byli powszechnie znani. Tylko taka formacja zatem nadawała się do wykorzystania w przyszłym postępowaniu dowodowym. Wiadomo było, o jaką osobę konkretnie chodzi: tę, którą na co dzień nazywano *Wojciechem*[29].

6. Wiemy już, że w języku urzędowym, tzn. kościelnym, św. Wojciech był *Adalbertem* czy – nieraz – *Albertem*. Zrozumiałe więc, że wszyscy, którzy pozostawali w służbie Kościoła, których kontakt z nim był bliski, a którzy przy tym byli *litterati*, przeciwstawianymi *illiterati* (SUb 2, nr 168), którzy tym samym znali łacinę (niejeden z nich nosił tytuł *magister* czy choćby *submagister scholarum*), mieli skłonność do posługiwania się postacią oficjalną, a więc nie polskim *Wojciechem*, lecz niemiecko-łacińskim mianem *Adalbertus* czy, częściej, *Albertus*. W ten sposób demonstrowali swoją uczoność. Tak bywa zatem nazywany każdy członek Kościoła: *abbas, capellanus, celerarius, subcellerarius, circator, decanus, elemosinarius ducis,*

[27] *Dominus Woycech Rimbabe* pojawi się jeszcze w dokumencie księcia Bolka z 1301 r., powołanym w drugiej partii *Księgi Henrykowskiej*, s. 370.

[28] Może też *Woykone wlodario*, SUb 2, nr 257, r. 1243; por. niżej, ust. 8. T. **Skulina** w artykule zatytułowanym *Staropolska oboczność Wociech // Wojciech*, Poradnik Językowy 1960, s. 113–123, zajęła się problemem, który dla naszych rozważań pozostaje bez znaczenia. Nie potwierdza się w każdym razie jej teza, jakoby formy bez *j* były późniejsze. W materiale śląskim również nie zauważamy klasowego zróżnicowania zastosowań oboczności *Wojtek, Wojtkv* i *Wojciech*, por. niżej, ust. 9. Ob. też **M. Malec**, *Budowa morfologiczna staropolskich – złożonych imion osobowych*, Wrocław 1971, s. 125.

[29] Wiemy, jaką wagę przywiązywano w średniowieczu do listy świadków. Brak ich mógł spowodować nieważność czynności prawnej, 1220, SUb 1, nr 198: *quia revocabatur in dubium, utrum aliquam firmitatem eidem commutationi carta, que super ipso contractu confecta fuerat, pro eo, quod quidam canonicorum Wratizlaviensium negabant se subscripsisse, licet eadem carta haberet episcopi et capituli sigilla, idcirco dictus abbas de novo peciit consensum Radulphi, canonici Wratizlaviensis...*, por. komentarz wydawców do nr 153 oraz CdSil 2, nr 235, przyp. 12.

plebanus, presbiter, prior, procurator ecclesie. Z dużej ich liczby, która świadczy o niemałej popularności świętego Wojciecha na Śląsku[30], dajemy kilka zaledwie przykładów: opat *Albertus* (2, nr 61), piwniczy henrykowski *frater Albertus* (4, nr 44), *Albertus sacerdos curie* (2, nr 165), *Albertus custos* (1, nr 100), *canonicus* (1, nr 270), *scriptor* (4, nr 201), *frater Albertus* (4, nr 326). O dalsze przykłady nietrudno, zważywszy na pyszne indeksy, w które zaopatrzono *Schlesisches Urkundenbuch*. Ze znacznej liczby duchownych *Adalbertów* czy *Albertów* nie wysnujemy w żadnym razie wniosku, jakoby oni i na co dzień używali owego uczonego brzmienia. Dowodzą czegoś przeciwnego dwa przytoczone wyżej przykłady, w których *capellani*, a zatem członkowie organizacji kościelnej, występują pod mianem *Wojciecha* (nr 11–12). Używana potocznie postać polska nie dała się tu ukryć mimo bliskiego związku jej nosicieli z Kościołem. W istocie – taki wysnujemy wniosek – to wskazana uczoność kazała duchownym jawić się w urzędowych, po łacinie redagowanych aktach, pod postacią niepolską, *Albertus*. Na co dzień byli wszyscy *Wojciechami*[31].

Dodatkowo uprzytomnić sobie musimy fakt, że ci sami duchowni, zanim nauczyli się choćby elementów łaciny, by otrzymać święcenia, używali w domu od dzieciństwa imienia nadanego na chrzcie. Patronem zaś powszechnie w Polsce czczonym był św. Wojciech. O dublecie łacińskim, *Adalbertus*, według wszelkiego prawdopodobieństwa nie wiedzieli długo, długo nic. Byli po prostu *Wojtkami*! Być może pleban zanotował w liber baptisatorum (o ile go wówczas prowadził!) postać łacińską: *Albertus*. Ale na tym się kończyło. Z tej racji, zważywszy na przytoczone dwa wypadki użycia imienia *Wojciech*, bylibyśmy skłonni liczyć się z ewentualnością, że także inni duchowni, nawet po zapoznaniu się jako takim z łaciną, prywatnie, w domu, używali nadal miana *Wojciech*. Innymi słowy, wszyscy księża-*Alberti* to zakamuflowane *Wojtki*! Mimo urzędowego *Alberta*, którego nie wypadało im publicznie nie stosować. Zresztą dominująca była tu z pewnością rola skryby.

Niech nam będzie wolno posłużyć się argumentem dalszym. Duchownych noszących imiona polskie (albo spolszczone) mamy na Śląsku wielu. Występują oni pod polską postacią z prostego powodu: dla nich nie było dubletu łacińskiego, jak to miało miejsce ze św. Wojciechem! Przykładów możemy dostarczyć niemało: opat Witosław, prior Dobrota, kanonicy: Wojsław, Boguś (SUb 1, nr 130, r. 1212), magister Dalebor, capellanus Wojsław (3, nr 314, r. 1260), magister prepozyt Bogusław, archidiakon Milej, presbiter Bogusław (4, nr 47, r. 1268); *nb.* obok nich frater Albertus celerarius! Czy starczy tych przykładów? Na żądanie przytoczymy ich dziesiątki!

[30] Jak częste to imię, świadczą „Namenregister" do czterech tomów *Schlesisches Urkundenbuch*; por. też wyżej, ust. 2–3 oraz przyp. 7.

[31] Por. też 1, nr 236; 4, nr 254, 290, 292; Zob. też J. **Hertel**, *op. cit.*, s. 283, 290, 291.

7. Wszakże nie tylko język Kościoła był łaciński, ale także język śląskich kancelaryj książęcych. Pracujący w nich skrybowie (*notarii*, *scriptores*), nierzadko duchowni, w tym języku redagowali akty: oni przecież również *litterati!* Nic więc dziwnego, że pod ich piórem także wobec osób świeckich jawi się często *Albertus*, np. *Albertus iudex* (SUb 1, nr 219), *Albertus miles* (4, nr 327), *Albertus comes* (2, nr 172), *Alberto venatore* (2, nr 272), *Alberto dicto de Fonte* (4, nr 332)[32]. A ponieważ brzmienie łacińskie pokrywa się z niemieckim, jesteśmy tym samym uprawnieni do sformułowania zdania, że dokumenty są wyraźnie nacechowane latynizacyjnie, a tym samym i germanizacyjnie. Znowu to bynajmniej nie świadczy o tym, by tak nazwana osoba używała owego niemiecko-kościelnego brzmienia na co dzień. To jedynie dowód uprzywilejowanego stanowiska onomastycznego łaciny i niemieckiego w kancelariach (por. wypadki trojga imion przytoczone w ust. 4 oraz w ust. 11).

8. Liczyć się należy również z ewentualnością, że ktoś mógł traktować nazwania *Adalbert*, *Albert* jako odrębne imiona, które nie kojarzyły mu się koniecznie z *Wojciechem*. Tego stwierdzić nigdy nie jesteśmy w stanie. Wszakże na Śląsku, w gnieźnieńskiej archidiecezji, to chyba wypadek nieczęsty.

9. Forma polska, *Wojciech*, ze swymi wariantami augmentatywnymi (*Wojtek*, *Wojtuch*) czy hipokorystycznymi (*Wojtko*, *Wojcieszko*, *Wojtuś*) występuje wśród wszystkich warstw społeczeństwa: urzędników książęcych (*tribunus*, *pincerna*, *castellanus*), rycerzy (*milites*, *nobiles*, *domini*), służby książęcej (*servientes*). Oni to głównie świadkują w dokumentach. Rozmaite zgromadzenia, na których dochodziło do wystawiania aktów, odbywały się, co prawda, *cum multo nobilium et popularium comitatu* (1, nr 77, r. 1202; w falsyfikacie wzorowanym na tym dyplomie czytamy: *cum multitudine nobilium ac vulgi*, 1, nr 333), wszakże plebs pozostał dla historii bezimienny. Brzmienie *Wojciech* – widzieliśmy – nie było obce również duchownym. Przypadkowi – splądrowaniu dóbr biskupstwa wrocławskiego przez Bolesława Wstydliwego – zawdzięczamy informację o tym, że nosicielami omawianego imienia byli również chłopi. Nie znaleźliśmy natomiast na Śląsku ani jednego przykładu na *Wojciecha* mieszczanina.

[32] W dyplomie cesarza Fryderyka I dla biskupa w Würzburgu pojawia się w liście świadków *Albertus, filius ducis Polonie*, SUb 1, nr 42, r. 1168; czy w rodzinie nie nazywano go Wojciechem? Byłby to jedyny w dynastii Piastów. Jagiellonowie mieli swego (*Jana*) *Olbrachta* (por. **J. Hertel**, *op. cit.*, s. 279), a Zygmunt III Waza nadał swemu trzeciemu synowi imiona (*Jan*) *Albert* (*Olbracht*), *Wojciech*); jego to mianował w wieku dziewięciu lat biskupem warmińskim, później krakowskim; w 1633 r. przyjął tenże królewicz paliusz kardynalski, *Polski słownik biograficzny*.

10. Od NO – wiadomo – formowano często NM. Wiemy, jakie trudności napotykał polski pisarz z zastosowaniem alfabetu łacińskiego do polszczyzny. Tym większe przedstawiały dla skrybów niemieckich słowiańskie miana; często w ich zapisach bywały one zniekształcane nie do poznania[33]. Od *Wojciecha* urobiono w Polsce NM: *Wojciechów*, *Wojciechowo*, *Wojciechowice*, *Wojcieszyn*. Pod jaką postacią występują owe NM w łacińskich dokumentach? Śląscy skrybowie używali tu sposobów kilku; zachowują brzmienie oryginalne, *Wojtiechowo* (*Paczyna*) (3, nr 576 f.). Częściej posługują się substytutem łacińskim. Może on ograniczyć się do wskazania samego imienia, *apud Albertum*[34]. To jednak wypadek rzadki. Znacznie częstszą praktyką jest tworzenie formacji dwusegmentowej; pisarz wówczas albo latynizuje oba człony substytutu, *Alberti Villa* (3, nr 552) czy *Villa Alberti* (4, nr 47–48) – post- czy prepozycja imienia nie odgrywa tu żadnej roli – albo tylko jeden z nich, utrzymując drugi w brzmieniu oryginalnym polskim: *Villam* [...] *Woycechonis* (3, nr 433). Ostatni sposób wielce symptomatyczny, a jeszcze bardziej następny. Mianowicie nieraz skryba tworzy zlepek polsko-niemiecki: *Woitzdorff* (3, nr 55), *Wyzechysdorf* (4, nr 389), *Woizechisdorf* (4, nr 394). Zauważmy, że w jednym akcie (3, nr 552) zastosowano dwa sposoby równocześnie, substytutucję łacińską obu członów, *Alberti Villa*, oraz hybrydę polsko-niemiecką, *Woitzdorff*. Czyż nie frapujący fakt zachowania w nazwie substytucyjnej polskiego brzmienia w pierwszym członie złożenia mimo wprowadzenia drugiego segmentu niemieckiego? Wniosek nasuwa się oczywisty: w polskim otoczeniu rodzima, polska nazwa utożsamiała. Dla tego samego powodu – podkreśliliśmy to wyżej – *Villa Woyzechonis oraz Woitzdorff*. Wiadomo, bez pudła, o jaką wieś chodzi! Dorzućmy tu następującą obserwację. Formacja typu *Woitzdorf* nie jest bynajmniej zjawiskiem wyjątkowym. Akt z 1229 r. informuje, *quod Bartos miles noster uillam suam prope Lignic sitam proprioque nomine nominatam...* (1, nr 305);. nosiła ona rzeczywiście miano Bartoszów (2, nr 300, 438 f.: 3, nr 73, 104, 559; 4, nr 43), lecz w niemieckim języku przybrała postać *Barschdorf*. Tylko z niebywałą ostrożnością można w nazwie substytucyjnej szukać klucza do określenia narodowości mieszkańców wsi. Z substytutu łacińskiego nie wysnuwamy żadnego wniosku o romanizacji. Dlaczego uznać substytut niemiecki za miarodajny, z jakiej racji miałby on stanowić dowód germanizacji? Rzecz leży gdzie indziej.

11. Przytoczone substytuty całkowite lub połowiczne, łacińskie i niemieckie, świadczą niedwuznacznie o hierarchii języków w śląskich kancelariach. Wiadomo że język naszych dokumentów XIII-wiecznych jest łaciński. Od

[33] **A. Bach**, *Die deutschen Ortsnamen*, Bd. 2, Heidelberg 1954, s. 206.

[34] SUb 4, nr 65, r. 1268. Zdaniem **R. Żerelika** nic nie wskazuje na to, by uznać ten dokument za autentyczny, *Uwagi nad najnowszymi edycjami kodeksów śląskich*, Sobótka 1986, 41, s. 122.

tej reguły nie stanowi wyjątku dzielnica śląska; i w niej wszystkie kancelarie: książęce, biskupia i klasztorne posługują się wyłącznie łaciną. Notariusz, Niemiec czy Polak, myślał w swoim ojczystym języku, a więc po niemiecku czy po polsku. Przystępując do redakcji aktu, wypowiadał się po łacinie. Na pierwszym miejscu stała zatem niewątpliwie łacina; to język przywilejów. Na drugim plasowała się niemczyzna[35] spychająca polszczyznę na pozycję trzecią. Język polski dochodził do głosu niejako pod presją: groziło niebezpieczeństwo niewłaściwego rozumienia nadania, a nikt tego ryzykować nie chciał – ani wystawca przywileju, ani, tym bardziej, szczególnie zainteresowany nim odbiorca[36]. Postawienie na drugim miejscu języka niemieckiego dowodzi wyższości kulturalnej niemczyzny na trzynastowiecznym Śląsku[37], ale bynajmniej nie jest świadectwem germanizacji tej dzielnicy Polski. Tego faktu niektórzy autorzy nie chcą przyjąć do wiadomości[38]. My zaś stanowczo obstajemy przy poglądzie odróżniającym *Schriftform* od *Lautform*. Pierwsze

[35] Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia również w innych dzielnicach Polski, np. 1292. *Pommerellisches Urkundenbuch*, nr 492: *inter locum Zevant Zosna – slavice, theutonice vero dictum Negen Vichten*; 1418, KDWP 5, nr 258: *villa nostra nove plantacionis dicte Kynwerder et in vulgari Sosnowi Ostrow*. Przypomnijmy tryplet czeski: *prope civitatem Neuenburch, dictum Chleb, teutonice – Brot, latine vero – Panis*; cytowaliśmy te przykłady w artykule *Sposoby...*, s. 44–45, 61, przyp. 11.

[36] **R. Sękowski**, *op. cit.*, s. 212; por. niżej, ust. 15 oraz przyp. 50.

[37] Kancelaryjność języka niemieckiego w polskiej kancelarii królewskiej poświadcza dokument Władysława Jagiełły z 1406 r. (KDWP 7, nr 551). Zawierając ugodę z Ulrykiem *de Drezno alias de Ost*, postanawia polski monarcha: *Ceterum promittimus, quod privilegia super hiis, que hic descripta sunt, tam in Theutonico quam in Latino eidem Ulrico sub sigillo nostre Maiestatis uolumus assignare*. Możemy przytoczyć dalsze przykłady: nie tylko władze miasta Krosna (KDWP 5, nr 11, 12, r. 1401) czy Poznania (*ib.*, 1, nr 661, r. 1410) redagują swe pisma po niemiecku; tak postępuje również kasztelan nakielski, ręczący za długi panów wielkopolskich, zaciągnięte u Żydów (*ib.*, 7, nr 645, r. 1409). A czy nie charakterystyczne, że starosta nakielski w redagowanym po łacinie piśmie do wielkiego mistrza krzyżackiego dał podpis następujący: *Jarosław banyrfurer zu Poznan, hawptman czu Nakel, uwir besunder dyner* (*ib.*, 7, nr 742, r. 1414). W tym czasie język polski cechy kancelaryjności nie posiadał, podczas gdy w pierwszej połowie XIV w. na Dolnym Śląsku, a w drugiej połowie tegoż stulecia na Górnym obok łaciny pojawia się w dokumentach język niemiecki. **R. Heck**, *O piastowskich tradycjach średniowiecznego Śląska (problemy świadomości historycznej i narodowej)*, KH 1977, 84, s. 10.

[38] **J. J. Menzel** (*op. cit.*, s. 113) akcentuje niemieckie części składowe substytutów w rodzaju *Dobrogozesdorph, Godechendorph, Villa Martini* (rzekoma Martinsdorf), jakby one w jakimkolwiek stopniu stanowiły przyczynek do germanizacji Śląska. Wyjaśnienie trafne tych złożeń dał przed pół wiekiem **K. Tymieniecki**, *Napływ Niemców na ziemie polskie i znaczenie prawa niemieckiego w średnich wiekach w Polsce*. RH 1934, 10, s. 229; por. też **M. Cetwiński**, *Rycerstwo śląskie do końca XIII w.*, Wrocław 1980, s. 61 i 76, przyp. 18. Ostatnio wydawca kompetentnie stwierdza: „es handelt sich also um eine Empfangerausfertigung aus der Feder eines alteren, aus Pforta nach Leubus abgewanderten Zisterziensermönches" (SUb 1, s. 26–27). Pisarz ten według wszelkiego prawdopodobieństwa polskiego nie znał w ogóle! Trudno zatem uznać rok 1175 „als Markstein in der Geschichte der deutsch werdendes Landes", jak to sugeruje **J. J. Menzel**, *op. cit.*, s. 110.

– obojętne, czy to łacińskie, czy też niemieckie – są nazwami papierowymi, nie używanymi potocznie. Czy konkludując z postaci *Woitzdorf* lub *Barschdorf* o niemieckości osady nie popełniamy błędu oczywistego? Z równą racją z brzmienia *Alberti Villa* moglibyśmy mówić o jej romanizacji! A któż zaryzykuje takie twierdzenie?

12. Zestawione wyżej przykłady stanowią – sądzimy – materiał, który przesądza o narodowości (ostrożniej się wyrażając: o języku ojczystym) mieszkańców XIII-wiecznego Śląska. Imię *Wojciech* świadczy bezwzględnie o polskiej (ewentualnie czeskiej) narodowości jego nosicieli. Tę interpretację faktu, jedyną, potwierdzają niekiedy dodawane występującym w dokumentach Wojciechom rodzime cognomina w rodzaju *Jezioro*, *Tuczne Mięso*. Pogląd przedstawiony tym bardziej uzasadniony, że niemiecka ludność miała na użytek własny odpowiednik owego imienia – *Adalberta* bądź *Alberta*. Wykluczyliśmy to, by Niemiec nosił polskie imię *Wojciech*; ono dla niego za trudne do wymówienia. Wszakże z faktu, że ktoś występuje pod imieniem *Albertus* czy *Adalbertus* nie wynika bynajmniej, by był on Niemcem.

W ogóle obce imiona kalendarzowe nie przesądzają o narodowości ich nosicieli. Mogli oni być zarówno Niemcami, jak i Polakami[39]. Chyba że doszło do takiego spolszczenia, że dopuszczają jedną tylko interpretację: biskup wrocławski *Iohannes secundus, qui vocatus est Ianyc*[40]; *decanus Benicus*[41] to zlatynizowany polski hipokoristikon imienia *Bieńko* od łac. *Benedictus*[42]; *Bartos miles noster* (1, nr 305) to spolonizowany łac. *Bartholomaeus*, a *Jazcko* (1, nr 254) to łac. *Hyiacinthus*; *Petrco* (3, nr 260, 353, 359, 480)[43] to spieszczony *Petrus*; (*dominus*) *Macey* (*de Mesenow*) (*Księga Henrykowska*, s. 362, r. 1310) to biblijny *Mathias*, imię spotykane również w postaci deminutywnej *Maciek* (*Macech*); *Pawel* (*Pauel*), *Pawlik* (*Paulich*) to polskie brzmienie ew. zdrobnienie łac. *Paulus*; *Valek* znów to spieszczenie łac. *Valentinus*. Nawet (*villicus*) *Lauricus* z aktu z r. 1261 (3, nr 382) skłania „auf Grund des k-Suffixes am ahesten auf slawische Abstammung

[39] Zgadzamy się z **J. J. Menzlem**, (*op. cit.*, s. 113), że Hieronim nie musi być Polakiem, ale toż imię nie stanowi również żadnej podstawy do sugestii, że był on Niemcem.

[40] *Initium ordinationis Wratizlawiensis ecclesie episcoporum, quorum nomina libello presenti subscribuntur*, [w:] *Księga Henrykowska*, wyd. J. Matuszewski, S. Rospond, Poznań 1949, s. 372. Podobnie *Ianek (filius Preisthco hospes)* (SUb 1, nr 93, s. 64, r. 1204) czy *Ianec, antiquus sculltetus* przywileju z r. 1297 (**J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 136); tak też **B. Grott**, *Próba analizy stosunków narodowościowych wśród rycerstwa oleśnickiego w latach 1312–1412*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" 1974, nr 195, Historia 23, s. 8, przyp. 122; por. też przyp. następny.

[41] SUb 1, nr 57, r. 1189, 83, s. 56, r. 1202–1203.

[42] Por. też *Benico* (abl.) w: **J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 100, r. 1283.

[43] SUb 3, nr 480, gdzie dwie postacie: *Petro*, *Petrcone*. Deminutyw *Petirco* niezwykle częsty, por. choćby „Namenregister" do tomu 3 *Schlesisches Urkundenbuch*.

schließen"[44]. Wskazane derywaty powstać mogły tylko w ustach Polaka. Tak samo za Polaków poczytamy tych wszystkich, którzy, co prawda, noszą obce kalendarzowe imię, wszakże obok niego używają polskiego przydomka. A takich osób zestawiliśmy na innym miejscu kilkadziesiąt[45]. Przytoczmy tu dwie: *Albertus dictus Lizek* (*Lisek* albo *Łysek*), *Albertus Twardava*. Nieraz źródło stwierdza wprost, że nosiciel imienia *Adalbertus* to Polonus[46]. Wreszcie nie mamy żadnych wątpliwości co do narodowości jednostki, która w źródłach występuje raz pod polskim, to znów niemieckim imieniem: to był Polak. Raz był *Wojciechem*, innym razem *Albertem* (por. ust. 23 oraz przyp. 83, pkt 22).

13. Przyjmujemy, że wszyscy nosiciele polskiego brzmienia *Wojciech* są Polakami. Dysponując tak dużą jak na XIII w. liczbą, bo aż 26 jednostek, spróbujmy określić ich przynależność klasową. Nasamprzód zauważyć musimy stronniczość materiału dokumentowego, na którym się opieramy. Osoby, z którymi mamy do czynienia, to przeważnie świadkowie czynności. Wiadomo zaś, że najczęściej, acz nie wyłącznie, wśród nich reprezentowani są przynależni do klas wyższych – rycerstwa i duchowieństwa. Duchowni – stwierdziliśmy – posługują się z reguły mianem łacińskim; przewaga osób z imieniem *Wojciech* to zatem rycerze. Jest ich aż osiemnastu. Nieraz są oni utytułowani czy to mianem *comes*, czy też nazwą urzędu, na którym

[44] **W. Irgang**, *Neuere Urkundenforschungen zur Siedlungsgeschichte Schlesiens und Kleinpolens*, „Zeitschrift für Ostforschung" 1982, 51, s. 381. Czy to nie Wawrzyn? W liście świadków tego samego dokumentu pojawia się drugi *Laurencius, clericus*. Przytoczmy występujące w Wielkopolsce spieszczenie *Andrzejko* (KDWP 9, nr 1164, r. 1428) – to polski derywat od łac. *Andreas*.

[45] Por. **J. Matuszewski**, *Schlesisches Urkundenbuch skarbcem języka polskiego*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN" 1990, 44, nr 3, s. 1–8 [w: *Pisma...*, t. IV]. W dokumentach śląskich pojawia się również niemało niemieckich terminów, wszakże dla tego języka nie jest to jakiś rarytas, skoro od połowy XIII stulecia redaguje się po niemiecku całe dokumenty, por. **F. Wilhelm**, *Corpus der altdeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*, Bd. 1, Jahr 1932.

[46] **M. Cetwiński**, *Polak Albert i Niemiec Mroczko. Zarys przemian etnicznych i kulturalnych rycerstwa śląskiego do polowy XIV w.*, [w:] *Niemcy – Polska w średniowieczu*, Poznań 1986, s. 157 i nast., 157 przyp. 1. Przytoczmy następujące przykłady: *Panchino subcamerario Polono cum fratribus* (3, nr 563, r. 1252; wydawca poczytał dyplom za nieautentyczny; zdaniem **R. Żerelika** przytoczone przez niego argumenty nie wystarczają, by go uznać za falsyfikat, *op. cit.*, s. 123); *Theoderico dicto Polono* (4, nr 87, r. 1268; na podstawie regestów Grünhagena cytuje go **S. Rybandt**, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977, s. 65, przyp. 95); *Bertholdo dieto Polono de Villa Reinvridi contuli villam meam Bertholdesdorph* 4, nr 87, r. 1268); duchowni: *Ecardo Polono* (1, nr 308, r. 1230; kan. wrocławski); *fratre Iacobo Polono* (3, nr 40, r. 1252); kan. wrocławski; *Polonus parrochianus de Ruze* (2, nr 170, r. 1239), *Polonum capellanum ecclesie de Ruske* (2, nr 307, r. 1246). Zauważmy przeciwstawienie *Teodoryka-Polaka* z aktu 4, nr 87, drugiemu Teodorykowi, *Theoderico Strowebir*, który widocznie był Niemcem. Zaznaczmy, że urobiona od imienia *Bertold* nazwa wsi brzmiała *Bartłotowice* (4, nr 38).

ich posadzono. Dwóch Wojciechów to *servientes*. Nie sądzimy, by ta kwalifikacja, ich społecznie poniżała[47]. Zupełnemu przypadkowi, bo najazdowi krakowskiego księcia na dobra biskupa, zawdzięczamy wiadomość o jego trzech chłopach noszących imię *Wojciech*. Nie daje to żadnej podstawy do wnioskowania o frekwencji tego imienia wśród wspomnianej warstwy; mało chłopów Wojciechów, ale też niewiele imion chłopskich w aktach. Dokumenty lokacyjne – wiemy – imion kolonistów nie podają nigdy. Na powołanym co tylko przykładzie widać, jak ryzykowne byłoby wnioskowanie e silentio, że chłopów Wojciechów nie było w ogóle! O duchownych Albertach mówiliśmy wyżej. Dwóch z nich o imieniu *Wojciech* bynajmniej nie jest dowodem na to, że imię to wśród nich było aż tak rzadkie. Nie darmo byli oni *litterati* (por. ust. 4).

14. Natomiast ani razu nie spotkaliśmy *Wojciecha* wśród mieszczan śląskich. Consules civitatis Wrocławia czy Nysy, w ogóle mieszkańcy miast nie pojawiają się nigdy z tym imieniem[48]. Oni noszą imiona niemieckie. To wszystko Niemcy. Przynajmniej gdy chodzi o patrycjat miejski; zresztą tylko on jawi się w aktach. Żywimy wszakże podejrzenie, że populus minutus, dla którego nie ma na ogół miejsca w źródłach, a na który składali się chyba tubylcy, a zatem Polacy, używał nadal polskiej nomenklatury. Dowodu na to brak: źródła milczą.

15. Ten zdecydowanie polski obraz XIII-wiecznego społeczeństwa śląskiego, poświadczony przez rozpatrzony antroponim, potwierdza dodatkowo, a w stopniu bodaj silniejszym, toponimia. NM typu *Wojcieszyn* mogła powstać tylko w polskim środowisku. Co więcej, nawet germanizacyjne zapędy kancelaryj śląskich (idą one w parze z latynizacyjnymi), skłonnych do substytuowania czy zastępowania polskich NM niemieckimi[49], nie zawsze

[47] **H. Samsonowicz**, *W sprawie początków patrycjatu miast polskich, Kultura średniowieczna...*, s. 568.

[48] Z nich – wiadomo – rekrutował się często zasadźca-sołtys (*locator, villicus, scultetus, iudex*).

[49] Tendencja aż nadto wyraźna: *civitatem unam in bonis nostris, quae Magna Silua hactenus sunt vocata, in silvis nostris, nunc autem theutonice Furstental et ipsa civitas nominanda* [...], SUb 3, nr 343, r. 1261. Usiłowanie okazało się zresztą nieudolne, gdyż jak stwierdza wydawca, „dessen programmatischer Name Fürstental sich nicht durchsetzen konnte". O świadomym wprowadzaniu NM niemieckich informuje zwrot innego dokumentu: *tum quod heredittates predicte, que Polonicis fuerunt expresse vocabulis, postmodum in ius transeuntes Teutonicum, Teutonicis meruerunt nominibus appellari* (**J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 93, r. 1283; por. **J. Matuszewski**, *Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim*, Łódź 1974, s. 86–87; **J. J. Menzel**, *op. cit.*, s. 195–196). Praktycznie nie dało się owego zamierzenia germanizacyjnego zrealizować, ludność tubylcza, polska, używała nadal mian polskich, por. **K. Tymieniecki**, *Historia chłopów..*, t. 1, s. 382–383, 421. Wypowiedź *Rocznika wielkopolskiego* o tym, że młodych książąt głogowskich *tenuerunt et alligaverunt consiliis suis Theutunici* [..] *et dederunt eis consilium, ut totam gentem Polonicam exterminarent, tam ecclesiasticas personas, quam seculares, milites maxime* (MPH 3, s. 41–42), poczytamy za przejaw średniowiecznej patriotycznej fobii.

ważyły się na rezygnację z polskiej postaci, czego świadectwem hybrydy w rodzaju *Woitz-dorf*. Ten kompromisowy twór polsko-niemiecki, zachowujący polską postać w członie pierwszym, czynił dopiero zadość potrzebie identyfikacji. I tylko on. *Schriftform* zbliżała się tu bardzo do *Lautform*. Pisarz nie ryzykował pełnego substytutu czysto niemieckiego, *Albrechtsdorf*, bojąc się widocznie, że zostanie źle zrozumiany[50]. Substrat polski bierze więc górę nad superstratem niemieckim. Ostatni okazał się powierzchowny; nie mamy wątpliwości co do tego, że w życiu codziennym nikt nie używał tworu w rodzaju *Martini Villa* (1, nr 47) czy *Villa Scriptoris* (3, nr 448). W mowie panowały tylko polskie *Marcinów* czy *Pisarzów* (ew. *Pisarzowice*), o czym świadczy toponimia śląska, zachowująca polskie nazewnictwo aż do XX w.[51] Najlepszym wyjściem w przedstawionej sytuacji było pójście na kompromis – stworzyć nazewniczy tryplet w rodzaju: *villam, que Ottonis Villa nuncupatur, vulgariter autem Ocycz sive Ottyndorf appellatur* (CdSil. 2, nr 9, s. 112, r. 1306). Takie rozwiązanie jednak nieczęste (por. ust. 4).

16. Opierając się jedynie na kryterium imionowym, niełatwo w przedstawionych warunkach snuć wnioski o liczbie rycerstwa polskiego i niemiec-

---

[50] **J. J. Menzel** (*op. cit.*,) uważa za nazwy niemieckie nie tylko *Schönfeld* i *Villa Humberti*, ale również *Sifridovici*; sufiks *-ici* ostatniego miana go nie peszy.

[51] Przypominamy wyniki studium S. Urbańczyka: trzy miasta rejencyjne noszą nazwy polskie (Wrocław, Legnica, Opole); na 40 dzielnic Wrocławia 32 to pierwotne nazwy polskie; na 33 miasta powiatowe – 29 nazw polskich; z 70 miast niepowiatowych 2/3 nosi określenia rdzennie polskie; w pow. wrocławskim 192 gminy na 203 mają nazwy polskie, w pow. legnickim 69 – na 87, w pow. głogowskim 94 – na 109; cytowaliśmy owe dane w *Nazwach administracyjnych...*, s. 100, przyp. 41; studium Urbańczyka powołuje też **K. Tymieniecki**, *Historia chłopów...*, t. 1, s. 361, przyp. 1. Dopiero régime nacjonal-socjalistyczny przedsięwziął na dużą skalę zmianę dotychczasowych nazw polskich na niemieckie. Wykaz przechrzczonych do r. 1938 miejscowości i nazw terenowych osiągnął liczbę 2622. **K. Fiedor**, *Walka z nazewnictwem polskim na Śląsku w okresie hitlerowskim* (1933–1939), Wrocław 1966, s. 18. Nie obyło się przy tym bez zabawnych mutacyj, np. *Kobylno* zastąpiono przez *Lerchenfeld* (*ib.*, s. 70) – rżenie kobyły skojarzyło się w umyśle tłumacza ze śpiewem skowronka! Por. też ostatnio powołanego autora popularną książeczkę *„Sukcesy" gauleitera Wagnera, czyli jak usuwano ślady polskości na Śląsku*, Katowice 1985 oraz recenzję **R. Gellesa**, „Sobótka" (1985) 1988, 40, s. 455–456. Tępiono nawet miana zawierające nomen *Piast*, **K. Fiedor**, *Usuwanie na Śląsku w czasach trzeciej Rzeszy nazw miejscowych i określeń ze słowem Piast*, „Sobótka" 1981, 36, s. 193–191, i **idem**, *Sukcesy...*, s. 116–127. *Ibidem*, s. 144–148 – o wystąpieniach administracji niemieckiej przeciwko imionom i nazwiskom polskim. Przypomnijmy też, że w herbie Wrocławia jedno z pól zajęła w XVI w. litera „W", stanowiąca inicjał prastarej polskiej, a zarazem urzędowej nazwy miasta, Wratislavia, **M. Haisig**, *Emblemat „W" w heraldyce miejskiej Wrocławia*, „Archeion", 1982, 73, s. 77–80. W dobie hitlerowskiej zastąpiono ją literą „B" (Breslau), nie licząc się z wielowiekową tradycją. Zwracaliśmy na to uwagę wcześniej (*Sposoby...*, s. 61, przyp. 14).

kiego na Śląsku. Na tę kwestię spotykamy się w literaturze niemieckiej z dwoma poglądami. Według jednego z nich „die Hauptzeit der deutschen Rittereinwanderung liegt zweifellos erst im 13. Jahrhundert"[52]. Według drugiego „bei den Grundherren wird es sich ausschließlich um Polen gehandelt haben, denn in keiner Urkunde ist ein Hinweis auf die deutsche Herkunft gegeben, so wie es etwa bei den Kolonisten häufiger der Fall ist"[53]. W tej sytuacji skłonni bylibyśmy pójść za kompromisową opinią M. Cetwińskiego: wśród rycerstwa śląskiego XIII stulecia zdarzali się także i Niemcy, wszakże procent ich był nieduży[54], co musiało siłą rzeczy prowadzić do polonizacji[55]. Znaczna liczba rycerzy noszących imię *Wojciech*, a jeszcze dużo większa takich, którzy mimo niepolskiego imienia mają przydomki polskie[56], przemawia zdecydowanie za naszym obrazem. Wieś śląska w wieku XIII zachowała charakter polski. Imiennictwo rycerskie wyżej opisane przemawia za tym stanowczo. Trudno też mówić o niemczeniu się warstwy chłopskiej. I ona znała *Wojciechów*, acz liczba ich nikła, co wynika z małej roli, jaką wieśniacy odgrywali w życiu publicznym. Czynnikiem germanizacyjnym były miasta. Taki obraz daje studium jednego imienia polskiego, które na średniowiecznym Śląsku cieszyło się dużą wziętością, a które przy tym miało swój odpowiednik niemiecki – imię praskiego biskupa, a polskiego męczennika – św. Wojciecha.

---

[52] **J. J. Menzel**, *op. cit.*, s. 109. O sprowadzaniu niemieckiego rycerstwa na Śląsk na większą skalę od połowy XIII w. pisał **M. Friedberg**, *Kultura*, s. 137–138, 153–155. **J. J. Menzel** liczy się również „mit der zahlenmäßig starken deutschen Bauer – und Bürgersiedlung des 13 Jhs., *op. cit.*, s. 106. Przed przecenianiem liczby kolonistów niemieckich w średniowieczu przestrzegał **W. Maas**, *Die Entwaldung des Posener Landes*, Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt" 1939, (Gotha), 75, s. 25, **K. Tymieniecki** mówi w związku z tym nie bez racji o czystym fantazjowaniu, *Historia chłopów...*, t. 1, s. 383; por. *ibidem*, s. 421.

[53] **S. Matzen-Stöckert**, *Die mittelalterliche ländliche Besiedlung der Kreise Breslau und Neumarkt*, Hamburg 1976, s. 275.

[54] **M. Cetwiński**, *Polak Albert...*, s. 167.

[55] O zachowaniu polskiego charakteru dworu piastowskiego w XII w., co musiało działać asymilująco, **J. J. Menzel**, *op. cit.*, s. 103. Czyżby w stuleciu następnym wpływ otoczenia już się nie liczył? Przypomnijmy sto lat już mające stwierdzenie Meitzena: „im Privatverkehr liebten die Deutschen sogar ihre eigenen Namen zu polonisieren", CdSil 4, s. 97 (passus ten cytowaliśmy w *Nazwach...*, s. 87). Dla nas jest on dowodem polonizacji niemieckich przybyszów, nie tylko imiennej. Czy można inaczej tę obserwację interpretować? Por. **K. Tymieniecki**, *Polszczenie się Niemców w miastach wielkopolskich w 15 w.*, RH 1938, 14 oraz **tenże**, *Historia chłopów...*, t. 1, s. 362, .przyp. 1. O polonizacji rycerstwa na Śląsku pisał już **M. Friedberg**, *op. cit.*, s. 137. Dorzućmy dalszą konstatację: „W. Kuhn (1973) hat nachgewiesen, daß im Frankfurter Gebiet eine Reihe von Dörfern, die von deutschen Siedlern angelegt worden sind, bis ins 14 Jh. polnische Namen trugen", SUb 2, nr 422.

[56] **J. Matuszewski**, *Apelatywa ukryte w przydomkach* (w druku).

II

17. Rozejrzyjmy się, jak odnosili się Polacy do omawianego imienia w dzielnicy najstarszej ze wszystkich, a graniczącej ze Śląskiem, w Wielkopolsce. Wydaje się ona szczególnie powołana do celów porównawczych, gdyż jedna z jej diecezyj, arcybiskupia, została oddana w opiekę omawianemu biskupowi-męczennikowi[57]. To nie mogło nie wpłynąć na popularność imienia *Wojciech*.

18. Również w Wielkopolsce kościelnym odpowiednikiem tego imienia jest niemiecko-łaciński *Adalbertus: beatus Adalbertus martyr* (KDWP 1, nr 11). Archikatedra gnieźnieńska to *ecclesia sancti Adalberti* (1, nr 7, r. 1136; 12, r. 1146). Nadań dokonuje się *beato Adalberto et ecclesie Gneznensi* (1, nr 267, r. 1249)[58]. Datacja miejsca następująca: *datum in Gnezdna Adalberti martyris* (2, nr 695, r. 1293); data czasu: *sequenti die beati Adalberti* (1, nr 11, r. 1145), *in octava sancti Adalberti* (1, nr 26, r. 1181), *in festo sancti Adalberti* (1, nr 231, r. 1231), *datum in die beati Adalberti martiris atque pontificis gloriosi* (1, nr 148, r. 1233)[59]. Nie tylko sama katedra, również inne kościoły wznoszono w Wielkopolsce pod wezwaniem św. Wojciecha (Trzemeszno, 1, nr 292, r. 1251[60], *ecclesia sancti Adalberti de Międzyrzecz*, 1, nr 379, r. 1259, *ecclesia dicta sancti Adalberti (in Antiqua Calis)*, 2, nr 714, r. 1294; 4, nr 2962 r. 1299). Nadań dokonuje się *ob reverentiam et honorem Domini nostri Ihesu Christi et beati Adalberti martiris* (1, nr 7, r. 1234), *ob reverentiam beati Adalberti* (2, nr 660, r. 1290), *ob honorem Dei et beate Marie Virginis, beatique Adalberti* (2, nr 716, r. 1294); ktoś, kto naruszy przywilej, *indignacionem omnipotentis Dei et beatorum Adalberti et Stanislai, martyrum eius, se senciat irremissibiliter incursurum* (1, nr 477, r. 1278).

---

[57] Por. tu **J. Burchardt**, *Polskie nazwy osobowe i terenowe pod Trzebnicą i Miliczem w XIX wieku*, „Sobótka" 1970 (1971), 25, s. 71–87; zestawienie nazwisk polskich tych powiatów, *ibidem*, s. 85–87. **Tenże** autor w innym artykule, zatytułowanym *Ślązacy ziemi trzebnicko-milickiej w świetle polskich nazw osobowych i terenowych*, „Sobótka" (1974), 29, s. 353, stwierdza utrzymywanie się polskości w tych powiatach od XIII do XIX w. Czy nie charakterystyczne, że nazwy osobowe chłopów występujące w akcie z 1204 r. powtarzają się w latach 1821–1850? Polszczyzna w tej ziemi była prężna kulturalnie i bogata jeszcze w drugiej dekadzie XVIII w., dostatecznie silna 100 lat później, ale w 200 lat, po pierwszej wojnie światowej, zamierająca; żywe fragmenty zachowały się jedynie w mowie ludzi 50- i 60-letnich, *ibidem*, s. 366.

[58] Wypowiedź o zwrocie wsi arcybiskupowi ujęto następująco: *beato Adalberto et ecclesie Gneznensi, videlicet archiepiscopatui*, KDWP 2, nr 531, r. 1284.

[59] Tak samo w aktach XIV-wiecznych: *in crastino beati Adalberti martiris*, *ib.*, nr 1268, r. 1348.

[60] Identycznie w piśmie papieskim: *capitulum sancti Adalberti Cheremocenses*, *ib.*, 1, nr 115, r. 1224.

19. Pod mianem *Alberta* występują w Wielkopolsce z reguły duchowni: *Albertus sacerdos* (1, nr 104, r. 1218), dziekan i kantor (1, nr 608, r. 1268), biskup (1, nr 523, r. 1283)[61]. Nie brak też kanonika poznańskiego, zanotowanego w liście świadków tak: *domino Woycecho preposito* (2, nr 700, r. 1293).

20. Oto lista świeckich Wojciechów w Wielkopolsce z XII i XIII w.:
(1) *Woytech* (1, nr 119 – dopisek na s. 579, r. 1181!);
(2) *Voyteh* (*ib.*, s. 580);
(3) *Woicech* (1, nr 77);
(4) *Voicechonis* (1, nr 272), *Woycho*;
(5) *Woycech Oltarik* (1, nr 362);
(6) *cum* [...] *comite Voyzesckone* (1, nr 385); *comes Voyzescko* (1, nr 387);
(7) *comite Voiczieskо* (1, nr 44);
(8) *miles Woizich* (1, nr 450);
(9) *comes Woyczych de Stensz* (1, nr 483);
(10) *comite Woycechone subpincerna Gneznensi* (1, nr 486);
(11) *dominus Woyzech camerarius* (1, nr 528);
(12) *comes Woycech, subcamerarius Kalisiensis* (1, nr 536);
(13) *Woycechonem (miles)* (1, nr 554);
(14) *sortem Woycechonis dicti Ocasanech* (2, nr 643);
(15) *Woycech* (2, nr 677);
(16) *Woycecho, castellano de Cbansim* (2, nr 700), *Woyzech de Lubenow* (2, nr 709); *Voych de Lubolov* (nr 710), *Voyceh* (nr 724)[62];
(17) (*militis nostri*) *Woytechonis filii Ianconis* (6, nr 48);
(18) *comite Woychegone dicto Kronowiz* (2, nr 821, r. 1299)[63].

---

[61] Tradycję utrzymuje wiek XIV: Albert, biskup poznański, KDWP 2, nr 1283, r. 1349; tak samo w bulli papieskiej, *ib.*, nr 1266, r. 1348; *frater Albertus* z Czerwińska, *ib.*, 1292, nr 1349.

[62] J. **Hertel**, *op. cit.*, s. 283.

[63] Nie inaczej w wieku XIV: (1) *Vochechone, palatino Cuiaviensi*, 2, nr 1055, *Voytech*, 2, nr 1202; (2) *Woyczech*, 2, nr 1136; (3) *Woytusch de Svebusin*, 2, nr 1140; (4) *(Albertus videlicet palatinus Brzestensis cum filio suo) Voiciecho*, 6, nr 139; (5) *Woytkone* (wojewoda kujawski), 6, nr 222 (zauważ: *Alberto pallatino Cuiaviensi*, 6, nr 198!); (6) *Woycechone* (wojewoda kujawski), 3, nr 1633; (7) *Woythco* 3, nr 1768; (8) *Woythcone castellano Cuninensi*, 3, nr 1870; (9) *Woyczech Czabay*, 3, nr 1895; (10) *domino Woytchone, palatino Gnevchoviensi*, 3, nr 1924; (11) *Voithkone iudice*, 4, nr 2072; (12) *Woytkoni Rzodkef dicto, Woythkonem Rzodkef*, 3 nr 1062. Nie brak też przykładów z wieku XV: (13) *Voythonis de Kopystnicza, nostri fidelis dilecti, Voytko, Voytkoni*, 5, nr 38, r. 1403; (14) *Voythconis de Obornik, civis Poznaniensis* (rajca), 7, nr 466; (15) *Albertus Woitho, Albertus Woitko, Albertus dictus Woitko*, 7, nr 518; (16) *Woythko Dives*, 7, nr 483, 557; (17) *honesto viro Woythko, Divitis Woythky filio, concivi nostro*, 7, nr 705; *honesto viro Woytkum, filio Divitis Woytkum, concivis*, 8, nr 860 (może to mylna lekcja zamiast *Woytkuni?*); *Alberto Woythkonis Divitis*, 9, nr 1355; (18) *providi Alberti alias Woitkonis, Woitko, Woitkonem*, 7, nr 488; (19) *retro allodium Woytkonis, civis Poznaniensis*, 7, nr 564, *Woythco* (consul), nr 574; (20) *Woythcone de Isdebno*, nr 679; (21) *Vogthek, magister*

21. W Wielkopolsce imię *Wojciecha* nadawano również dziewczętom:
(19) *Woytecha* (1, nr 119, dopisek na s. 579);
(20) *mater mea nomine Woicecha* (1, nr 190, r. 1236)[64].

22. Wojciechowie mężczyźni i Wojciechy kobiety występują w Wielkopolsce do końca XIII w. w liczbie 20. Niedużo ich zatem mniej niż na Śląsku, gdzie mieliśmy 25 przykładów. A zważmy na to, że dokumentacja wielkopolska jest znacznie uboższa od śląskiej. Tam do roku 1281 mamy 1875 dyplomów mieszczących się w dotąd opublikowanych czterech tomach *Schlesisches Urkundenbuch*, podczas gdy w Wielkopolsce do tej samej daty – ograniczamy się do kodeksu wydanego przez Zakrzewskiego – naliczyliśmy ich tylko 502, a więc niecałą 1/3 śląskiej masy.

23. Znowuż Wojciechami są w Wielkopolsce przede wszystkim rycerze i urzędnicy, co naturalne, bo z nich rekrutują się głównie świadkowie aktów; będą to zatem *miles, comes, subpincerna, camerarius, subcamerarius, castellanus*. Nieraz z dodatkowymi przydawkami polskimi: *Ołtarzyk, Okazanek, Kronowic*[65]. Do wyższej klasy należą też kobiety[66]. Wskażmy tu na zjawisko odróżniające wyraźnie Wielkopolskę od Śląska: z wieku XIV i XV nie brak przykładów na *Wojciecha* wśród mieszczan. Nie zapominajmy wszakże o jednym: nie zapoznaliśmy się z dokumentacją śląską z dwu ostatnich stuleci średniowiecza[67].

---

carnificum, 8 nr, 839; (22) *Woythco Wanssowsky* (*consul*), 5, nr 328 (reg.); 8, nr 898; *Woitek Wansowski*, 8 nr, 932; występuje on również w latach 1420–1422 jako *Alberto Wyanssowsky consule*, 5, nr 328 (reg.), 339 (reg.); 8, nr 955, a w r. 1424 jako *Woytek Wanszowsky, consul, civis Poznaniensis*, 8, nr 1000 (por. **J. Hertel**, *op. cit.*, s. 285); (23) *szlachetny Wojtek*, 5, nr 447 (reg.). Należą tu również dwa patronimika chłopskie: (24) *(Mathias) Woyczowicz* i (25) *Albertus Woycza*, 5, nr 578, r. 1436. Dorzućmy przykład wyjątkowo pouczający: arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, wystawia w r. 1363 przywilej sołtysi *provido viro Alberto, quondam Ioannis de Strugienice*; równocześnie postanawia: *quam guidem mericam Vocziechova Volia wulgariter volumus appellari*. **S. Librowski**, *Czterdzieścicztery niedrukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne" (Lublin) 52, 1986, nr 31. Ewidentnie występujący w dokumencie łacińskim pod imieniem Alberta sołtys posługiwał się faktycznie mianem Wojciech, skoro imię to stało się częścią składową nazwy wsi przezeń lokowanej! Zacytujmy wreszcie tekst z 1419 r.: *inter ortos* [...] *Petri et Alberti, filiorum olim Alberti Woytek, civis Poznaniensis*, KDWP 8, nr 865. *Czy o Wojciechu*, a nie o wójcie mowa w akcie z 1386 r., KDWP 3, nr 1837: *Woyto, Woytoni, Woytonem, Woytone?* Nosi on drugie miano *Beth*; spór dotyczy młyna, którego ów *Woyto* jest współwłaścicielem? Por. ust. 5, poz. 13. Czy poprawna lekcja *Wojtirak* (szewc i ławnik kobyliński), *ib.*, 9, nr 1113?

[64] Jeden przykład z XIV w.: *Woyczecha, relicta Stanislai. sculteti de Srzothka*, 3, nr 1834, r. 1385.

[65] Podobnie XIV-wieczni *Wojtko-Czabaj* i *Wojtko-Rzodkiew*.

[66] *W 1385 r. występująca Wojciecha* jest wdową po sołtysie biskupiej Śródki.

[67] W aneksie artykułu **B. Grotta**, *op. cit.*, 1319–1362, figuruje paru Wojciechów z lat 1319–1362.

24. Nie brak i w Wielkopolsce osób świeckich notowanych jako *Alberti*: *Albertus palatinus* (1, nr 66, r. 1210), *castellano Alberto* (1, nr 140–142, r. 1232), kasztelan poznański syn rycerza (2, nr 629, r. 1288), *Albertus dictus Cnop* (2, nr 709, r. 1293), *comite Alberto de Glovciz* (2, nr 717, r. 1294), *Alberto subcamerario Poznaniensi* (2, nr 731–732, r. 1295)[68]. Zauważmy, że kasztelan zbąszyński, Wojciech, występuje również pod mianem *Alberta* (2, nr 722, 726, r. 1294; por. wyżej, ust. 12).

25. Nie będziemy żywili żadnych wątpliwości: wielkopolscy *Alberti* – zarówno duchowni, jak i świeccy – to Polacy. Skąd bowiem w tej dzielnicy wzięłaby się wśród warstw wyższych taka masa Niemców? Zresztą przydomki, jakie nieraz rycerzom nadawano, w rodzaju *Knop*, pojawienie się jednej i tej samej osoby raz pod imieniem *Wojciech*, to znów pod mianem *Albert* przesądza wszystko; wahań interpretacyjnych nie mamy żadnych. Na co dzień to wszystko *Wojciechowie* i *Wojciechy*.

26. Dla miejscowości Wojciechowa tworzy pisarz wielkopolski substytut łaciński *Villa ecclesie sancti Adalberti obok Villa sancti Adalberti* (KDWP 1, nr 79, r. 1259) lub krótko *Villa Alberti* (1, nr 483, r. 1278)[69]. Innym razem zostawia nazwę oryginalną, *Wocziechowicze* (7, nr 599, r. 1400)[70].

III

27. Śledząc wypadki używania imienia *Wojciech* na Śląsku i w Wielkopolsce, stwierdzamy, że obie dzielnice należą do jednego standardu onomastycznego. Innymi słowy, nazewniczo Śląsk i Wielkopolska w wieku XIII to jedna kraina[71]. Nie tylko gdy chodzi o toponimię, ta bowiem, jako

[68] Z XIV w.: *comes Adalbertus*, 2, nr 890, r. 1305: *Alberto Pusch*, 3, nr 2046; *Alberto palatino Brestensi*, 2, nr 1271, r. 1280; *Alberto subdapifero* (łęczycki), 2, nr 1288; *Alberto Crupka*, 3, nr 1877; *Albertus heres de Polikno*, 3, nr 1952.

[69] Por. J. **Matuszewski**, *Sposoby...*, s. 57.

[70] Nie wiemy, czy nazwa wsi *Woyuczino*, 5, nr 267, 382 (reg.), 6, nr 120, 267, 382, *ex villa Woycino Abbatiali, sylva Woycinensi*, 8, nr 875, r. 1419, (dziś *Wojcinek*) wywodzi się od Wojciecha.

[71] Stosunki analogiczne w innych dzielnicach Polski: wśród urzędników łęczyckich, sieradzkich i wieluńskich XIII–XV w. spotykamy pięciu Wojciechów oraz jedną wieś Wojciechowice, *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XII–XV wieku*, Wrocław 1985; wśród urzędników małopolskich XII–XV w. – pięciu Wojciechów oraz jedną wieś Wojciechów, *Urzędnicy małopolscy XII–XV wieku*, Wrocław 1990; wśród urzędników Pomorza Wschodniego do 1309 r. – trzech Wojciechów, *Urzędnicy Pommorza Wschodniego do 1309 r.*, Wrocław 1989. Wyjątek charakterystyczny stanowi województwo ruskie, gdzie notuje się w okresie od XIV do XVIII w. tylko jednego Wojciecha *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku*, Wrocław 1987. Na Mazowszu czerski wojewoda to *comes Woithec*, *Codex diplomaticus Masoviae novus*, t. 2, Wrocław 1989, nr 5, r. 1249.

dawna i najstarsza warstwa leksykalna, jest z natury konserwatywna[72], ale także – i ten fakt akcentujemy – gdy mamy do czynienia z antroponimią. Frekwencja oryginalnej, polskiej wersji imienia *Wojciech* wydaje się uderzająca przy istnieniu od samego początku kultu świętego męczennika niemieckiego dubletu *Adalbert*. Ludność wszystkich warstw ludności na Śląsku poza patrycjatem miejskim posługuje się polską wersją imienia: *Wojciech*, co znalazło tylokrotny wyraz w dyplomach. I to mimo potężnej konkurencji niemieckiego *Adalberta*, tak faworyzowanego przez kancelarie kościelną i książęce. Chrzcząc swoje dziecko imieniem świętego biskupa praskiego, rodzice Niemcy nigdy nie nazwaliby go *Wojciechem*. Noszący imię tego męczennika Niemiec nie używałby nigdy miana *Wojciech*. Trudno zatem nówić o XIII-wiecznym Śląsku jako o kraju niemieckim, a o ówczesnych Ślązakach jako o niemieckim „nowym plemieniu", jak to proponuje historiografia niemiecka[73]. Teza ta w świetle jednego imienia – *Wojciech* – rozpada się w puch. Śląsk ówczesny posługuje się na co dzień polską nomenklaturą – używa imienia *Wojciech*. Nomen *Adalbertus* czy *Albertus* jest właściwością kancelaryjną. To nazwa papierowa. I tylko taka. Ślązacy ówcześni są zatem w swej masie Polakami. Niemiecka ludność ogranicza się do miejskiego patrycjatu zdecydowanie obcego pochodzenia i do chłopskich kolonistów, którzy przywędrowali z Niemiec w liczbie nie dającej się bliżej określić. Wszakże nie przecenialibyśmy jej zbytnio[74].

28. Teza nasza pozostaje w jaskrawej sprzeczności z poglądem rozpowszechnionym wśród historyków niemieckich (toczył z nim boje prof. Kazimierz Tymieniecki). Czemu ją przypisać? Łączylibyśmy rację ich stanowiska z kilku przyczynami:

1. Jedną z głównych jest źródłowa nazwa reformy rolnej, która rozpoczęła się w Polsce w wieku XIII, a która brzmiała: *ius Teutonicum*. Wiadomo dzisiaj, że zmiany gospodarcze i prawne nie pociągają koniecznie za sobą zmian etnicznych; wiadomo również, że w miażdżącej przewadze *melioracio terre*[75] objęła w Polsce ludność polską. W podświadomości piszącego wszakże sugestia źródłowej nazwy procesu utrzymuje się nadal. Ileż to sformułowań nie pojawiłoby się w literaturze historycznej, gdyby nie owo

[72] Por. **J. J. Menzel**, *op. cit.*, s. 196, przyp. 69, gdzie autor wskazuje na ryzyko nieporozumień mogących wyniknąć z wprowadzenia nowych nazw niemieckich.

[73] Por. **M. Cetwiński**, *Polak Albert...*, s. 68.

[74] Inne stanowisko zajmuje literatura niemiecka, choć nie bez wyjątku, por. wyżej, ust. 16.

[75] *Emphiteosi, id est melioracioni nostrarum villarum omnium intendentes*, czytamy w dyplomie arcybiskupa gnieźnieńskiego z r. 1287, KDWP 1, nr 563. Znamy staropolskie tłumaczenie tego wyrażenia: *damus ipsis nostris civibus illas quatuor areas* [...] *liberas ad usum civitatis meliorandas, alias ku myesczkemu polepszenyu*, przywilej Niemierzy Ostroroga z Lubosza dla miasta Grodziska, KDWP 8, nr 984, r. 1424; por. SłStp.

narodowe miano: niemieckie prawo. A może – dla wyzwolenia się spod sugestii terminologii źródłowej, nie zawsze przecież adekwatnej – nazwać to doniosłe w dziejach naszego rolnictwa zjawisko pomiarą łanową? Taka bowiem geneza wyrazu *łan* (*ducentos mansos silue, quos Theutonici lein vocant*, SUb 2, nr 421[76]).

2. Łudzi również imiennictwo kalendarzowe (*Taufnamen*). Pod wpływem Kościoła społeczeństwo polskie odchodzi powoli od imion rodzimych, przybierając coraz chętniej obce, kościelne miana, m. in. także pochodzenia niemieckiego. Polszczenie ich (*Dietrich* ⩾ *Dzietrzyk*) czy tworzenie charakterystycznych dla języka polskiego spieszczeń w rodzaju *Iohannes* ⩾ *Janik* (niemieckim analogicznym derywatem byłby *Hans*) nie pozostawia żadnych wątpliwości co do tego, że nosicielami takich obcych nazwań byli Polacy. Do tego dołącza się dalsza obserwacja: osobom noszącym zdecydowanie niepolskie imiona, m. in. także niemieckie, dodaje się przydomki w rodzaju *Zajęczek*, *Siekirka*, *Knur*, *Kobylagłowa*, *Jucha*, *Sowyoch*, *Capuś* itp., które z całą pewnością dopuszczają jedną tylko interpretację.

3. Studium nasze wykazało, że imię *Adalbertus* czy *Albertus*, tak często pojawiające się w redagowanych po łacinie dyplomach, jest tylko mianem papierowym; na co dzień posługiwano się wyłącznie polskim *Wojciechem*.

4. To samo powiemy o toponimii stosowanej w łacińskich dokumentach: pisarz formuje chętnie substytuty w rodzaju *Alberti Villa*, choć dla ludności wiejskiej nazwanie to nie istniało w ogóle: ona używała wyłącznie miana rodzimego – *Wojcieszyn* itp. Nie inaczej przedstawia się sprawa z substytutami w rodzaju *Dobrogozesdorf*, do których historycy niemieccy niepotrzebnie taką dużą przywiązują wagę. Poza kancelarią ich nie znano w ogóle. Hybrydy w rodzaju *Woitz-dorf* świadczą o tym dobitnie; dla identyfikacji osady miarodajne było miano polskie *Wojc*(iech). Dorzućmy wiele mówiącą konstatację, jaką dał wydawca *Schlesisches Urkundenbuch* do dokumentu 2, nr 422: „W. Kuhn [...] hat nachgewiesen, daß im Frankensteiner Gebiet eine Reihe von Dörfern, die von deutschen Siedlern angelegt worden sind, bis ins 14 Jahrhundert polnische Namen trugen. Ähnliches ware auch für das unweit gelegene Münsterberger Gebiet denkbar". Czy istnieje tu pole wahań dla historyka?

5. Przekonanie historiografii niemieckiej opiera się często na hipotezie o masowym napływie Niemców na ziemie polskie, i to zarówno chłopów, jak i mieszczan oraz rycerstwa[77]. Hipoteza ta wszakże znajduje oparcie jedynie w punktach poprzednich, i to tendencyjnie interpretowanych. Tym samym jako wtórną należy ją odrzucić a limine.

---

[76] Dokument jest co prawda falsyfikatem, ale pochodzącym już z połowy XIII w.

[77] Por. wyżej, przyp. 45.

6. Jednym z groźnych niebezpieczeństw czyhających na historyka jest myślenie anachronizujące. Badacz obserwujący stosunki ludnościowe na Śląsku w wieku XIX czy w pierwszej połowie XX stulecia skłonny jest przenosić swe spostrzeżenia do wieków dawnych, do epoki oddalonej odeń o pół tysiąca lat czy więcej. Nic błędniejszego. Germanizacja Śląska – pisaliśmy już dawniej – nie dokonała się w ciągu 50 lat, lecz ciągnęła się przez lat 500. Dowodem tego trzy powstania śląskie po pierwszej wojnie światowej. Jeszcze w dobie hitlerowskiej nie była ukończona! Mówić o Śląsku XIII-wiecznym jako o niemieckiej krainie to rzecz nie mająca żadnego uzasadnienia źródłowego. Daty 1163, 1174, 1202 (G. Grawert-May, J. J. Menzel) nie stanowią w istocie żadnej cezury. „Die völlige Lösung aus der polnischen Welt" (J. J. Menzel, *op. cit.*, s. 106) nie wchodzi wówczas w ogóle w rachubę. *Schlesisches Urkundenbuch* przeciwstawia się podobnym poglądom zdecydowanie[78].

7. Do niczego też nie prowadzi unikanie wyrazów *Polak*, *polski* i zastępowanie ich słowiańskością („slawisches Gebiet" J. J. Menzel, *op. cit.*, s. 99, „slawische und deutsche Kräfte", *ib.*, 118[79], książęta śląscy to „słowiańscy" władcy, również daniny są „słowiańskie"). A przecież klauzule libertacyjne usuwają na Śląsku *iura Polonica*, w żadnym wypadku *iura Slavica; nec aliquod servicium Polonicale*, postanawia przywilej z 1280 r. (SUb 4, nr 400), nawet kasuje się *tres paratas kytas Polonicas lini vel canapi* (1261 r., *ib.* 3, nr 375). Z jakiej racji poprawiać brzmienia oryginalne XIII-wiecznych tekstów? Wiadomo bowiem z całą pewnością, że na Śląsku z słowiańskich nacyj jedna tylko wchodzi w rachubę: Polacy. Prawda, i Czesi nieraz się tam pojawiają, choćby Boguchwał Brukał z *Księgi Henrykowskiej*; a nie brakło także innych, co w strefie przygranicznej nie może dziwić. Przestudiowaliśmy wszakże cztery tomy wspaniałego wydawnictwa śląskiego możliwie dokładnie, a nie przypominamy sobie, by choć raz pojawiły się tam klauzule usuwające *iura Bohemicalia*. Gdy więc prawa polskie znosi się wyłącznie, widocznie ze Słowian jedynie Polacy liczą się jako mieszkańcy Śląska. W tej sytuacji nie można nie poczytać za tendencyjne postępowanie omijania tego narodowego określenia. Unik stanowi dodatkowe źródło autosugestii niemieckiego autora. Zresztą bynajmniej nie zamierzamy przeczyć temu, że śląscy Polacy byli Słowianami! Nie

[78] W Lubiążu pojawiają się Niemcy z pewnością dopiero w 1249 r., **K. Tymieniecki**, *Lenna chłopskie czy prawo niemieckie?*, RH, 1962, 20, s. 66, przyp. 15, 75; **idem**, *Historia chłopów...*, t. 1, s. 381–383. Co prawda, Kronika Wielkopolska stwierdza: *iste enim Boleslaus* [Rogatka] *coepit primo Tlieutonicos Poloniam inducere*, MPH 2. s. 567, wszakże pisarzowi chodzi w tym zwrocie o warstwę rycerską. Por. też **B. Zientara**, *Śląsk w państwie Piastów do schyłku 13 wieku*, s. 51–54.

[79] Na niepoważny ten chwyt zwracał uwagę **B. Zientara**, *Z zagadnień prawa niemieckiego na Śląsku*, PH 1979, 70, s. 395 oraz **idem**, *Über ius Theutonicum in Schlesien*, MPH 1980, 42, s. 238.

ulega wątpliwości, że tego rodzaju uniki w pracach historyka robią wrażenie wręcz zabawne, tym bardziej że sprzeczne one z jednomyślnie zredagowanymi źródłami, które o Słowianach na Śląsku czy o jakichś tam istniejących *iura Slavica* nie mówią nigdy.

8. Identyczną funkcję autosugestywną pełni też ustawiczne przeciwstawianie Śląska Polsce. W wieku XIII Śląsk jest częścią Polski, zasługuje przeto na miano „westpolnische", a nie „ostdeutsche Landschaft", jak to podaje podtytuł tylokrotnie cytowanego opus J. J. Menzla. Po co rzecz zaciemniać? Śląsk w stuleciu XIII jest po prostu częścią składową Polski dzielnicowej, etnicznie polską.

Zdajemy sobie doskonale sprawę z tego, że konkluzja nasza nie jest nowatorska. Studium imienia *Wojciech* potwierdziło tylko to, co o germanizacji Śląska w wiekach średnich napisał K. Tymieniecki (1937)[80]. Niemiecki uczony, J. J. Menzel, którego tak często powołujemy, jego pracę umieszcza w „Literaturverzeichnis" (s. XXXIII). Wszakże jej chyba nie przeczytał ze względu na barierę językową; a jeśli tak, to bardzo nieuważnie; po prostu ją sobie zlekceważył. I to się zemściło na jego wynikach. „Ein geborener Schlesier" otrzymał takie, jakie mu dyktował jego lokalny patriotyzm. Są one błędne.

9. Sądzimy, że na postawę historyków niemieckich wpływa też niedostateczna znajomość języka polskiego. Tymczasem bez niej nie można czytać XIII-wiecznych dokumentów śląskich, nie dostrzega się bowiem tkwiącej w nich polskości, choć ona bije w oczy! Śląsk ówczesny dyszy polskością. Przebija ona na każdym kroku. Polskie są nie tylko inkrustacje apelatywne, polska jest cała topo- i przydomkowa antroponimia. Ten stan rzeczy upoważnił nas do sformułowania tezy: *Schlesishes Urkundenbuch skarbcem języka polskiego*[81]. Nie wyobrażamy sobie, by mogła się ona pojawić pod piórem niemieckiego badacza. Występują, co prawda, w aktach również i niemieckie apelatywy. Przy pozycji, jaką zajmuje język niemiecki w kancelariach śląskich, nie zaskakuje to nas zupełnie. On już posiadał wówczas cechę kancelaryjności.

10. Nieznajomość czy niedostateczna znajomość języka polskiego pociąga za sobą dalsze następstwo: niedostateczne wykorzystanie literatury polskiej. A bez niej, gdy chodzi o Śląsk XIII-wieczny, obejść się dzisiaj nie można. I to stanowczo. Nie wolno przechodzić do porządku dziennego nad wnikliwymi pracami K. Tymienieckiego, które spotkały się z takim uznaniem wyjątkowo kompetentnego pióra H. F. Schmida. Wymieńmy tylko jedną z nich: *Najdawniejsza polska ustawa dworska* (drukowana w *Studiach z historii społecznej i gospodarczej poświęconych prof. Bujakowi*, Lwów 1931).

[80] **K. Tymieniecki**, *Kolonizacja a germanizacja Śląska w wiekach średnich*, Katowice 1937.
[81] **J. Matuszewski**, *Schlesisches Urkundenbuch skarbcem...*, s. 1–8.

Trudno bowiem przytaczać tu długą listę jego artykułów poświęconych prawu niemieckiemu, a z pewnością niełatwo dodać dziś coś nowego do zawartych w nich osiągnięć! Pomijając je, historyk w istocie goni w piętkę. Tym samym sprawia zawód czytelnikowi, który jest rerum novarum avidus. Tymczasem, przestudiowawszy parusetstronicowe dzieło niemieckiego badacza, stwierdza ze zdumieniem, że swej wiedzy o *ius Teutonicum* w Polsce nie poszerzył nawet o jotę. A dalej, czy sumienny historyk może zadowolić się artykułem J. W. Schultego poświęconym lgocie (i ujazdowi), drukowanym okrągło przed stu laty (1891), skoro tymże problemem zajął się w osobnym dobrze napisanym przyczynku Roman Grodecki (drukowanym również w *Studiach z historii społecznej i gospodarczej...*). A zważmy na okoliczność frapującą: Schulte zestawił w swej pracy 72 Lgoty śląskie oraz 4 leżące poza biskupstwem wrocławskim; Grodecki naliczył *wól* i *lgót* (bo to dwa polskie odpowiedniki łac. *libertas*) 1500! Postąpił zatem zgodnie z przykazaniem: „erst sammeln, dann bearbeiten". Co więcej, polski uczony stwierdził dodatkowo (zresztą nie bez sugestii Schultego), że owe *wole* znano według wszelkiego prawdopodobieństwa już przed wszczęciem kolonizacji na tzw. prawie niemieckim, a więc były właściwe już najstarszemu polskiemu osadnictwu. Dalej skonstatował on, że w Wolach i Lgotach osadzała się od początku niemal wyłącznie ludność rodzima, polska. Te Wole i Lgoty pojawiają się masowo w wiekach XIV i XV i przeciągają w czasy nowożytne. Czy naprawdę jego nowatorskie wyniki wolno uznawać wciąż za nie istniejące i ukrywać je przed czytelnikiem niemieckojęzycznym?

29. Przypomnieliśmy wyżej, że nazwa przeprowadzanej w XIII w. reformy rolnej, zmierzającej do zwiększenia dochodowości z gruntów zarówno wiejskich, jak i miejskich[82], występująca w dokumentach łacińskich pod wyrażeniem *ius Teutonicum*, nie stanowi żadnej podstawy do wysnuwania wniosku o narodowości osadzanej na tym prawie ludności. Co do tego nikt obecnie nie żywi jakichkolwiek wątpliwości. Za tym wyrażeniem kryje się natomiast niezwykle ważne novum w polskich stosunkach agrarnych mianowicie wprowadzenie pojęcia własności podzielonej. Ona stanowi istotę „niemieckiego prawa", które przyniosło z sobą w rezultacie posadę chłopską („bäuerliche Leihe")[83]; przejdzie ona w niedalekiej przyszłości w *consuetudo terrestris*[84]. Nie można nie doceniać wagi tej innowacji. Nowy

[82] Por. wyżej, przyp. 75.

[83] Por. tu **R. Hübner**, *Grundzüge des deutschen Privatrechts*, Leipzig 1930, s. 353; **P. Dąbkowski**, *Zarys prawa polskiego prywatnego*, Lwów 1922, s. 259–260. W terminologii francuskiej – *tenure roturière*. Nie chcemy zresztą twierdzić, że wszyscy osadnicy stawali się właścicielami (podrzędnymi) gruntów. Kwestia wymaga bliższego rozpatrzenia: nie tu na nie miejsce.

[84] Wyrażenie pleonastyczne spotykane nieraz w XV w., np. *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 1, Kraków 1962, nr 322 oraz przywilej nieszawski z 1454 r., pkt 24.

układ miedzy panem a chłopem, osadzanym na dużym, jednołanowym gospodarstwie, utrzyma się na ziemiach polskich – ulegając zresztą znamiennej ewolucji – do wielkich reform uwłaszczeniowych XIX wieku. Dopiero ustawodawstwo zaborców, także Prusaków, dokona całkowitej eliminacji owego średniowiecznego *ius Teutonicum*, które przez siedem stuleci panowało na ziemi polskiej.

30. Odrębnym zupełnie zagadnieniem jest kwestia recepcji równoczesnej niemieckiego prawa materialnego i formalnego stosowanego w Niemczech. Wiemy, że było ono prawem zwyczajowym. Jak mógł zatem przywilej lokacyjny dokazać tego, by osadzana na nim ludność, w przeważającej masie polska, recypowała usus, który był jej dotąd obcy? A tylko *usu* realizowała się *consuetudo*. Gdzież i kiedy miała się ona jej nauczyć? Kto był w tym zainteresowany? Śląskie dokumenty osadźcze odsyłają – wiemy – z reguły do prawa średzkiego. Tymczasem żadnego wczesnego spisu prawa tego miasta nie znamy. Co więcej, Środa nie miała nawet swego przywileju lokacyjnego[85]. W istocie – gdy mamy do czynienia z osadnictwem wiejskim – chodziło nie o odesłanie do miejskiego prawa Środy, lecz do *ius Theutonicale* [...], *quo utuntur incole iuxta Novum Forum commorantes ad omnia iura rusticorum*[86]. Znowuż wyraźna wskazówka na to, że nie zajmowano się w ogóle materialnym prawem, lecz układem między właścicielem ziemskim a chłopem, a wiec – powtarzamy – wprowadzeniem koncepcji własności podzielonej. Z dylematu naszego, dotyczącego znajomości prawa niemieckiego przez uczestników akcji kolonizacyjnej, wyprowdza nas pojawiająca się w końcu XIII w., a utrzymująca się do stulecia XV klauzula ignorancyjna: *quia iura Teutonica (Sredensia) sunt nobis penitus incognita* [...][87]. Prawo niemieckie stanowiło więc na wsi *ius ignotum*. Ale nie tylko tam. Studium Ludwika Łysiaka przekonuje, że zbytnią jego znajomością nie wykazywał się nawet sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim![88]

---

[85] **S. Kutrzeba**, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 2, Lwów, s. 202. Tamże stwierdzenie, że miasto to istniało już przed 1202 r.

[86] **J. Matuszewski**, *Die Ignoranzklausel der Schultheißprivilegien*, „Zeitschrift für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung" 1976, 93, s. 171–172 [w: *Pisma*..., t. IV].

[87] Por. przyp. poprzedni. Żadnego z przywilejów lokacyjnych zawierających klauzulę ignorancyjną – choć liczba ich sięga dwu setek – nie powołuje zbiorek *Urkunden und erzählende Quellen zur deutschen Ostsiedlung im Mittelalter*, T. 2, *Schlesien, Polen, Böhmen*..., hrsg. H. Helbig, L. Weinrich, Darmstadt 1970. Czy rzeczywiście wolno je lekceważyć? Są one wyraźnym dowodem wzrostu autorytetu pana feudalnego.

[88] **L. Łysiak**, *Ius supremum Maydeburgense castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Siedlung des Krakauer Oberhofs in der Rechtsprechung Altpolens*, Frankfurt am Main 1990, s. 15 i nast.

31. Oczywiście, pogląd nasz nie musi być w stu procentach słuszny. Chętnie posłuchamy argumentów, które nasz tok rozumowania obalą nawet w całości, które wykażą, że nie około 30 razy występujący na Śląsku *Wojciech*, lecz setki razy jawiący się tam *Albertus* (*Adalbertus*) przesądza o narodowości nosicieli tego imienia, że zatem Ślązacy XIII--wieczni nie byli już Polakami, lecz zdecydowanymi Niemcami. Nie sądzimy, by łatwo było podobną tezę przekonująco uzasadniać. Statystyka nic tu nie pomoże. Prawda, Wojciechów na Śląsku mamy tylko trzydziestkę (osobiście tę liczbę uważamy za bardzo dużą), zaś Albertów może kilkuset. Wszakże byłoby naiwnością tą argumentacją się posługiwać, gdy język stosowany ówcześnie w kancelariach śląskich stanowi łacina, a *Albertus* z swą końcówką *-us* uchodzi w oczach skrybów za wyraz łaciński (jak łatwo go deklinować!). Zastrzegamy się wszakże: nie weźmiemy na serio refutacji w rodzaju „ein Schlag ins Wasser". Taki chwyt polemiczny poczytamy po prostu za patriotyczny unik[89]. Liczymy się również z przemilczeniem naszych dociekań. Taką reakcję poczytamy wszakże za przyznanie się do niemożności dania uzasadnionej logicznie odpowiedzi.

Tyle obserwacji nasunęła nam uważna lektura czterech tomów wspaniałego wydawnictwa *Schlesisches Urkundenbuch*[90]. Ze zrozumiałą niecierpliwością czekamy na ukazanie się tomów następnych. Niejedną one kwestię wyjaśnią bądź sprecyzują. Zagadek do rozwiązania jeszcze moc!

---

[89] Przeciwstawiamy się również przejawom patriotyzmu ze strony polskiej, czego przykładem akt margrabiów brandenburskich z r. 1303, drukowany w *Kodeksie wielkopolskim* Raczyńskiego pod nr 164. Wystawcy aktu zezwalają na założenie miasta: *ut iuxta Volzen civitas poneretur*; obdarzeni przywilejem rycerze postanawiają: *civitatemque ipsam volumus appellari Welcz sive Arnskrone*. Czytelnika zdumiewa wprowadzenie obok niemieckiego również polskiego miana z polecenia niemieckich i wystawcy, i odbiorcy, i to na pierwszym miejscu! Rzecz wydaje się wręcz nieprawdopodobna. Szczęściem akt wydrukowany został ponownie w *Kodeksie wielkopolskim* Zakrzewskiego. Odnośne postanowienie wygląda w nim tak: *civitatemque ipsam volumus appellari Arnescrone* (KDWP 2, nr 865). Okazuje się zatem, że znany ze swego gorącego patriotyzmu hrabia Raczyński dorobił sobie polską wersję nazwy miejscowości, której nie ma w oryginalnym tekście. Tego rodzaju postępowanie edytora uważamy dzisiaj za niedopuszczalne: toż to nowoczesne fałszerstwo! Poprawny tekst cytujemy w *Nazwach administracyjnych...*, s. 102, przyp. 50.

[90] Por. nasz entuzjastyczny artykuł recenzyjny pt. *Schlesisches Urkundenbuch* (w druku).

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

CdSil – *Codex diplomaticus nec non epistolaris Silesiae*, t. 1–3, Wrocław 1956–1964
KDMP – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4, Kraków 1876–1905
KDWP – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–9, Poznań 1877–1990
KH – „Kwartalnik Historyczny"
MPH – „Monumenta Poloniae Historica"
NM – nazwa miejscowa
NO – nazwa osobowa
PH – „Przegląd Historyczny"
RH – „Roczniki Historyczne"
SłStp – *Słownik staropolski*, t. 1–10, Kraków 1953–1989
SUb – *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 1–4, Wien 1963–1988

Lgota, ochodza i inne*

1. Podkreślaliśmy wielokrotnie odpowiedzialność edytora za wydawany przez niego tekst. Zły odczyt pociąga za sobą literaturę, która rozwiązuje problemy pozorne, bo nie mające podstawy źródłowej. Przytoczyliśmy przykład Chama. Wydawca odczytał błędnie *Chamus* zamiast *Olramus*, co sprostował W. Taszycki. Wszakże jego poprawki nie uwzględnili ekscerptatorzy *Słownika staropolskich nazw osobowych*. W ten sposób dostał się do niego zapis *Chama* poświadczony rzekomo już w 1254 r.[1]

Zwracaliśmy też uwagę na to, że wydawca nie zawsze rozumiał dobrze treść drukowanego przez siebie dokumentu, a to już kryminał. Stąd powstały niepoważne lekcje, kompromitujące – jakby się wydawało – średniowiecznego skryptora. Okazało się tymczasem, że nie on się mylnie po łacinie wyraził, lecz to właśnie edytor nie podjął jego myśli i wydrukował *et in nichilum redigimus, iuremque transivisse iudicatam* [...] *decernentes* zamiast *in rem-que iudicatam*...[2].

2. Leży w naszej tradycji oddawanie imion własnych literą dużą. Średniowieczni pisarze tej reguły ortograficznej nie przestrzegali. Często pisali nomina propria literą małą, a nierzadko apelatywa – dużą[3]. Oczywiście dzisiejszy edytor nie będzie respektował średniowiecznej ortografii, lecz – by czytelnika nie wprowadzić w błąd – wydrukuje wyrazy czcionką dzisiaj właściwą, a więc propria – literą dużą, apelatywa – małą[4]. Nieraz – przyznajemy – problem niełatwy do rozgryzienia. Bywało, że propriatywem

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej 1992, t. 38, s. 107–114.

[1] **J. Matuszewski**, *Geneza polskiego chama*, Łódź 1982, s. 9, przyp. 12 oraz **idem**, *Cham*, Łódź 1991, s. 13, przyp. 16.

[2] **J. Matuszewski**, *Filologia w służbie historii*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego 1978, ser. I, 32, s. 14, por. też s. 11–12 [patrz: *Pisma wybrane*, t. IV].

[3] **J. Matuszewski**, *Geneza*..., s. 53–58; **idem**, *Cham*, s. 66–71.

[4] **J. Matuszewski**, *Filologia*..., s. 19–21. Zauważmy, że taką modernizację wprowadzają również wydawcy niemieccy, mimo że w dzisiejszej ich pisowni od majuskuły rozpoczyna się każdy rzeczownik. Swej współczesnej reguły ortograficznej nie przenoszą oni do łacińskich tekstów średniowiecznych.

stawała się nazwa zawodu. W tej sytuacji trudno rozstrzygnąć, czy chodzi jeszcze o zajęcie bohatera (*sartor, molendinator*), czy też już o nazwę własną (*Sartor, Sutor* i inne)[5]. Czasem kontekst pozwoli czytelnikowi przychylić się do takiego czy innego rozwiązania.

W jednym z dokumentów opublikowanych w Schlesisches Urkundenbuch[6], t. 4, nr 98 występuje *Henricus dictus Molendinator*. Przytoczone participium *dictus* skłania do uznania owego określenia zawodu za imię własne, tym bardziej że dalej ta sama osoba nazwana została *molendinarius*. Widocznie nazwa zawodu tak do niej przylgnęła, że dla najbliższego otoczenia stała się imieniem, oczywiście w brzmieniu polskim: *Młynarz*.

3. Błędne wydrukowanie słowa dużą literą może pociągnąć za sobą poważne następstwa. Ekscerptator zbierający do słownika apelatywa nie zanotuje w swych wypiskach wyrazu drukowanego majuskułą, przeświadczony o tym, że spotkał się z propriatywem, którego przecież nie uwzględnia. W ten sposób – przypominamy łaciński termin *crumena*, występujący w akcie kujawskim z roku 1265, nie znalazł się w *Słowniku łaciny średniowiecznej*, bo Ulanowski, czy raczej studenci, których zasadzał do swych robót edytorskich, nie rozumiejąc wyrażenia *in crumena* 'w trzosie', oddali termin dużą literą, *Crumena*, co następnie zidentyfikowano z bardzo oddaloną od miejsca akcji wioską *Kromnów*[7]. Odpowiedzialnością za te wszystkie nieporozumienia obciążamy polskich wydawców.

4. Rozumiemy tym bardziej trudności, jakie mieli i mają do pokonania niemieccy historycy, wydający dokumenty śląskie, w których roi się – co zrozumiałe – od polskich propriatywów i apelatywów, wtrącanych w teksty łacińskie. Nie znając języka polskiego wcale albo nie władając nim w stopniu dostatecznym – exemplum SUb 1, s. 302: „Kloster *Staniątek*" zamiast „Staniątki" (pl. tantum; tak samo J. J. Menzel[8]; poprawnie: SUb 3, nr 317) – nie zawsze zdołali oddać występujące w dyplomach terminy, jak należy. Oto dwa przykłady.

5. W wzorowej edycji Schlesisches Urkundenbuch, t. 1, nr 298, r. 1228 wymienia się około 20 nazw miejscowości należących do klasztoru czarno-

---

[5] **J. Matuszewski**, *Filologia...*, s. 23; por. też. **A. Bach**, *Die deutschen Personennamen*, Bd. 1, T. 2, Heidelberg 1952–1953, s. 116.

[6] Dalej: SUb. Informacja o stosowanych tu skrótach – por. artykuł w niniejszym tomie pt. *Wojciech Adalbertus w „Schlesisches Urkundenbuch"*.

[7] **J. Matuszewski**, *Pieniądz ważony*, [...] *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, Wrocław 1968, s. 529–530 [zob. *Pisma...*, t. II]; **idem**, *Filologia...*, s. 22.

[8] **J. J. Menzel**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*, Würzburg 1977, s. 40.

wąskiego[9], po czym idzie tekst następujący: *cum suis sortibus et molendino et Lgotam*[10], *que vocatur Manec*. Wydawca poszedł za dawniejszymi badaczami[11] i wydrukował termin *lgota* dużą literą, uznając go tym samym za proprium. Tymczasem kontekst bynajmniej nie jest dwuznaczny. Chodzi o *lgotę* 'wolniznę', partykularną odmianę *woli*, właściwą dzielnicy śląsko-opolskiej w XIII i pierwszej połowie XIV stulecia, jak objaśnia R. Grodecki[12]. Chodzi zatem o wieś tą lgotą obdarzoną, wieś, która nosi miano *Manek*[13]. Szczęściem pomyłka nie uszła uwagi ekscerptatora, który widocznie wynotował nie *Lgotę*, lecz *lgotę*, dzięki czemu dostała się ona do SłStp[14].

6. Gorzej obszedł się los z innym terminem – *ochodzą*. Występuje on w zdaniu: *excepta Ohoza, que vocatur Cron* (CdSil 2/1, nr 171). Grünhagen dobrze rozumiał sens tego wyrazu; oddał go przeto małą literą[15], dodając objaśnienie: *ambitus*[16], „ein durch Umgehen abgegrenzter Fleck" (SR, nr 855).

---

[9] Wśród nich występuje (*Scorogostor*) *Most*. Nie powołano go w SłStp, choć tam pod hasłem *most* notuje się ów termin wielokrotnie, mimo podejrzeń, że może to nomina propria. Dzięki powołanemu tu wyrazowi cofamy najstarszy zapis *mostu* o pół wieku.

[10] Jest to najstarszy zapis lgoty. **R. Grodecki**, *Wole i lgoty. Przyczynek do dziejów osadnictwa w średniowiecznej Polsce*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 60.

[11] *Schlesische Regesten* [dalej: SR], nr 330; **J. W. Schulte**, *Ujazd und Lgota. Ein Beitrag zur schlesischen Ortsnamenforschung*, Zeitschrift für Geschichte und Altertum Schlesiens 1891, 25, Nr. 64, s. 230.

[12] **R. Grodecki**, *op. cit.*, s. 9. Por. też: *pro iuvamine, quod hollunge dicitur* dokumentu wyjaśniał trafnie Stenzel jako Erholung, a więc tyle, co *ulżenie* (*lgota*), pisał **R. Grodecki**, *op. cit.*, s. 3.

[13] Natomiast uzasadniona pisownia dużą literą: *Lgota* w akcie z 1261 r., (SR, nr 1099; **J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 45; SUb 3, nr 375) czy w dyplomie z 1264 r. (**J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 52; SUb 3, nr 482 – występuje tu trzykrotnie wariant z *i* entetycznym, a więc *Ligota*; cytuje **A. Rutkowska-Płachcińska**, *Strzelin, Ścinawa i Grodków: nieudane możnowładcze założenia targowe w XIII wieku*, Studia z Dziejów Osadnictwa 1965, t. 3, s. 43). Chodzi w nich z pewnością o nazwę miejscową, podobnie jak w przykładach powoływanych przez Grodeckiego: *Lgota, Ligota, Illigota* oraz w postaci zniemczonej *Ellgut, Ellgott, Oelhütte*. Wydrukowanie lgoty dużą literą we wspomnianym wyżej akcie nr 298 sprawiło, że interesujący nas wyraz nie znalazł się w ogóle w *Wort- und Sachregister*, lecz powędrował do *Namenregister* mimo prac poświęconych *lgocie*, por. wyżej, przyp. 10 i 11. Zanotujemy jeszcze, że deminutywna NM *Lgotka* przeszła w NO: (*Nicolao*) *Lgothka*, KDWP 5, nr 385, r. 1400.

[14] Choć tamże uzupełnienie nieuzasadnionym, naszym zdaniem, domysłem sugerowanym prawdopodobnie przez wydawcę: „może nomen proprium".

[15] Tymczasem **J. J. Menzel**, (*op. cit.*, nr 17) drukuje go majuskułą!

[16] Autor przeszedł tu za wyraźną informacją dokumentu z 1202 r. (SUb 1, nr 77): *cum multo nobilium et popularium comitatu renovavi et ipsum ambitum* [...] *confirmavi*. Odpowiednikiem werbalnym jest *ambire: quam Stephanus, castellanus meus, vice mea cum pluribus circumsedentibus ambivit et signis munivit*. Obok *ambitus* drugim łacińskim odpowiednikiem *ochodzy*, bodaj częstszym, jest synonimiczna *circuitio* (czas. circumire 'obchodzenie w koło': *omnes etiam circuitiones, quas ego circuivi vel feci vice mea circuiri* (*ibidem*)).

Podobnie wyraża się J. W. Schulte: „war die begrenzende Fläche so klein, dass sie bequem zu Fuß umschritten werden konnte, so hieß sie ochoza"[17]. Ekscerptatorzy dali się uwieść wspomnianemu drukowi, uznali wyraz za nomen proprium (duża litera!) i w konsekwencji go nie wynotowali. Toteż ostatecznie nie znalazł się SłStp w ogóle[18]. Dopiero ostatni edytor wydrukował inkryminowany wyraz jak należy, tzn. minuskułą[19].

7. Podobne losy wyrazu łacińskiego *caminata*. Aktykacja dokumentu z 1261 r. brzmi: *Actum est hoc in Otmachov, in nostra caminata* 'w naszej komnacie, domu, pałacu biskupim'. Tymczasem J. J. Menzel drukuje wyraz dużą literą, *Caminata*, jakby to była nazwa miejscowości[20]. Idzie on tu zapewne za dawniejszymi wydawcami, choć już nie sprawdzaliśmy tego. Ostatni druk W. Irganga (SUb 3, nr 373) wprowadza pisownię właściwą: *caminata*. Wyraz ten figuruje w *Słowniku łaciny średniowiecznej*, jednak bez powołanego co tylko kontekstu. Strata w tym wypadku nieduża, albowiem znalazł się w nim identyczny zapis o 30 lat wcześniejszy[21].

8. Zgłaszaliśmy wyżej pretensje do wydawców, że drukowali niezasadnie apelatywa dużą literą. Zdarzają się i sytuacje odwrotne – nomen proprium oddane literą małą: *silva, quod* [!] *vocatur uberscar* (Sub 2, nr 235). Czasownik *vocatur* wskazuje na to, że mamy do czynienia w tym wypadku raczej z propriatywem[22], choć najczęściej – przyznajemy – wyraz *überschar* jest apelatywem.

9. Do imion własnych zaliczylibyśmy również nazwy młynów, jak to robi T. Gołębiowska[23]. A zatem należałoby drukować: *cum molendino libero, quod Melicow vocatur*[24]. Tymczasem wydawca drukuje ową nazwę literą małą (SUb 3, nr 494).

---

[17] **J. W. Schulte**, s. 217. Autor przeciwstawia trafnie *ochodzę ujazdowi, circumequitatus* 'objazd w koło konno'; por. *ibidem*, s. 215–221. Stąd jego oboczność *objazd*, KDWP 2, nr 682, r. 1292; por. SłStp. O *ujazdach* ostatnio **K. Tymieniecki**, *Historia chłopów polskich*, t. I, Warszawa 1965, s. 209 i nast.

[18] Brak *ochodzy* również w dodatkowo opracowanych hasłach na s. 719. SłStp zna verbum *ochodzić*. Termin *ochodza* nie jest wyłączną właściwością Śląska, zna go również Wielkopolska, jak o tym świadczy NM: *in sua merica dicta Ochodza*, KDWP 3, nr 1959, r. 1395.

[19] SUb 3, nr 102, 1253: wolumen ukazał się w roku 1984.

[20] **J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 45; tamże na innym miejscu (nr 111) poprawnie: *datum Wratizlavie in caminata domini episcopi.*

[21] KDWP 1, nr 159, r. 1233.

[22] Pewności absolutnej nie ma, zważywszy na zwrot następujący: *cum superfluitatibus ibidem, que ubirschar dicuntur*, **J. J. Menzel**, *op. cit.*, nr 120, r. 1292; tu mamy do czynienia z niewątpliwym apelatywem.

[23] **T. Gołębiowska**, *Nazwy polskich młynów*, Onomastica 1969, 14, s. 84 i nast.

[24] Nie ma tej nazwy u Gołębiowskiej, ponieważ autorka oparła się na *Słowniku geograficznym*, który jej nie zna. Występuje w nim tylko folwark *Melkhof*. **T. Gołębiowska** (*op. cit.*, 1090) notuje miana *Melka, Melka*.

10. Dodajemy jeszcze następujące sprostowanie do SłStp. Ekscerptatorzy wynotowali skrzętnie kilkanaście wyrazów polskich, które znalazły się w kodeksie małopolskim, t. 1, nr 42, s. 48. Mianowicie (podajemy je w porządku alfabetycznym): (*a dacione*) *cise, grod, lanoue, oprawczowe, poduody, pogon, pmocii, poradlne, pouoz, przeuod, rogoue, stacie, stan, strose, stroza, thargoue, voyna*. Już ta duża liczba wyrazów polskich w dokumencie datowanym na rok 1255 winna budzić refleksje[25]. Tym bardziej że tak zasłużony wydawca jak Franciszek Piekosiński uznał go za podrobiony, choć nie „za wprost zmyślony, nosi on przecież niewątpliwie cechy XIII w. na sobie; sądzimy raczej, iż tekst ten pochodzi z autentycznego przywileju i uległ interpolacji, jaka dla celów podrobienia konieczną się okazała"[26]. Ale co tu interpolacja, a co odnieść do XIII-wiecznego autentyku?

cisa – najbliższy chronologicznie zapis z 1459 r.[27];

grod – najbliższy zapis z 1275 r.[28]

łanowe – zdumiewa nas, że wyraz podstawowy, *łan*, pojawia się dopiero w czwartym dziesiątku XIV w., i to jako nazwa miejscowa[29]. Miałby jego derywat być o 80 lat wcześniejszy? Niemożliwe to nie jest, ale czyżby sam termin zadomowił się w naszym języku już w latach pięćdziesiątych XIII w.? Wydaje się to mało prawdopodobne. Wiążemy bowiem jego genezę z kolonizacją na tzw. prawie niemieckim, a ta rozpoczęła się dopiero z początkiem XIII stulecia. Czyżby przeciąg 50 lat starczył na zadomowienie się zapożyczonego wyrazu podstawowego i urobienie od niego derywatu?[30]:

---

[25] Podobnie szczegółowy katalog świadczeń zawiera przywilej Bolesława Wstydliwego dla klasztoru w Wąchocku z 1275 r. (KDMP 2, nr 481): *gród, krowa, podwody, powóz, przewód, stan, stróża, targowe, wojna*. Ponadto występują w nim wyrażenia *pan bobrowi* oraz *pan stroze vel strozny*.

[26] Por. **J. Matuszewski**, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do r. 1381*, Poznań 1936, s. 281, przyp. 4.

[27] Pod 1255 r. powołuje to świadczenie **A. Zajda**, i to dwukrotnie *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 roku)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 497, Prace Językoznawcze 60, s. 94 oraz **idem**, *Wörter deutscher Herkunft unter den altpolnischen Bezeichnungen für Feudalpflichten. Abgaben und Steuern*, Zeitschrift für slavische Philologie 1981, 42, s. 370. Nie znalazło się ono natomiast u tegoż autora w pracy *Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*, Kraków 1990. Wyraz *cyża* czy *cyza* drukuje SłStp parokrotnie, nie tylko pod *cyżą*, ale również pod *gród* i pod *rogowe*, zawsze pod rokiem 1255!

[28] **A. Zajda**, *Nazwy...*, s. 109; pod rokiem 1255!

[29] **J. Szewczyk**, *Włóka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi*, Warszawa 1968, s. 19: *Bogumiłowy Łany*.

[30] Tymczasem nie tylko w SłStp, lecz również **J. Szewczyk**, *op. cit.*, s. 19 oraz tabela na s. 38, i **A. Zajda**, *Nazwy...*, s. 123, nie wahają się umieścić tej nazwy pod rokiem 1255!

oprawcowe – należy odnieść do wieku XV[31];
podwody – świadczenie znane już z dokumentów wcześniejszych[32];
pogon albo *pogoń* – najbliższy zapis z 1286 r.[33];
pomoc – najbliższy zapis z 1426 r.[34];
poradlne – znane z dokumentów wcześniejszych[35];
przewóz – wcześniejszy zapis z 1208 r.[36];
przewód – wcześniejszy zapis z 1209 r.[37];
rogowe – w SłStp jedyny zapis z omawianego falsyfikatu[38];
stacje – najbliższy zapis z 1437 r.[39];
stan – znane zapisy wcześniejsze[40];
strose, stroza – znane zapisy wcześniejsze[41];
targowe – znane zapisy wcześniejsze[42];
wojna – występuje w dokumencie z 1275 r. uznanym za autentyk[43].

Zatem do XV-wiecznych interpolacyj skłonni bylibyśmy zaliczyć terminy: *cyza, łanowe, oprawcowe, pomoc, rogowe, stacje*. Reszta terminów m o g ł a się znaleźć w akcie z 1255 r. Wszakże pewności absolutnej nie mamy.

11. Zajęliśmy się bliżej falsyfikatem XV-wiecznym, pochodzącym rzekomo z XIII stulecia. Zestawiliśmy kilka terminów, które nie mogły pojawić się w tekstach z tego wieku. Zapoznając się jeszcze z innymi hasłami SłStp, odnieśliśmy wrażenie, że ekscerptatorzy pracujący dla niego nie tylko w omówionym wyżej wypadku, lecz w ogóle nie zadawali sobie trudu zapoznania się z literaturą dyplomatyczną i nie dopracowany pod względem chronologicznym materiał przekazali redakcji *Słownika*, która nie wahała się pomieścić go w tej surowej postaci w SłStp bez zastrzeżeń. Na skutek tego, wiele terminów pojawiających się w późnych falsyfikatach odniesiono niezasad-

[31] **W. Abraham**, *O justycjariuszach w Polsce w 14. i 15. wieku*, odb. z: Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Akademii Umiejętności. Wydział Filozoficzno-Historyczny [Kraków], 1885, 19, s. 4. U **A. Zajdy**, *Nazwy...*, s. 141 pod rokiem 1255!

[32] Por. **A. Zajda**, *Nazwy...*, s. 152–154.

[33] *Ibidem*, s. 157.

[34] *Ibidem*, s. 159, pod r. 1255!

[35] Do cytatów znanych SłStp dodać: *ab omni servicio ducali, quod hereditates Polonicales ducibus facere consueverunt: poradelna et vectura curruum, sive capitis solucio, sive strosa* [...] *exuere cupientes*, SUb 3, nr 380, r. 1261. Wyraz *poradelna* figuruje już w SR, nr 1073; por. też **A. Zajda**, *Nazwy...*, s. 160–162.

[36] **A. Zajda**, *Nazwy...*, s. 166–167.

[37] *Ibidem*, s. 169–170.

[38] U **A. Zajdy** (*Nazwy...*, s. 174) pod r. 1255.

[39] *Ibidem*, s. 184, pod r. 1255.

[40] *Ibidem*, s. 185.

[41] *Ibidem*, s. 188–189.

[42] *Ibidem*, s. 194–195.

[43] KDMP 2, nr 481. Wątpliwości co do autentyczności tego aktu wypowiadał W. Kętrzyński, bronił go natomiast M. Niwiński, por. **J. Matuszewski**, *Immunitet...*, s. 297, przyp. 4.

nie do dat, w które zaopatrzono owe fałszerstwa. Tymczasem – wiadomo – niektóre klasztory, np. lubiąski, stanowiły kuźnie fałszerstw. O robotach falsyfikatorskich biskupstwa płockiego piękną pracę napisał M. Łodyński[44]. A przecież ars discernendi vera ac falsa posiąść musi każdy historyk, także historyk języka. A jest nim niewątpliwie lingwista zbierający materiał leksykalny do roku 1500. Należy przy tym zwrócić uwagę na jaskrawy ahistoryzm ludzi średniowiecza. Nie zdawali sobie oni sprawy z tego, że powinności występujące w stuleciu XV nie musiały koniecznie jawić się w oryginałach XIII-wiecznych, którymi posłużyli się jak wzorcem. W ten sposób pod ich piórem powstawała prawdziwa mieszanka. Błąd informacji sięgać może paru stuleci, a więc rzecz niebłaha. Klasycznym przykładem takiego historycznego nieporozumienia jest nasz znakomity XV-wieczny dziejopis – Iwan Długosz[45]. W przedstawionej gmatwaninie faktów usiłuje wprowadzić jakiś ład chronologiczny historyk. Próbkę takiej roboty usiłowaliśmy dać wyżej.

Co gorsza – stwierdziliśmy – SłStp nie przestrzega użytkownika przed tego rodzaju sytuacjami. Ten zatem z zaufaniem czerpie jego informacje do swoich prac analitycznych. Ofiarą takiego nieporozumienia są parokrotnie cytowane prace Aleksandra Zajdy; dla niego „z okresu do 1500 r. wyłączne źródło stanowi nieoceniony *Słownik staropolski*"[46]. Autor ten na początku swego dzieła umieścił „piękny zapis, dobrze wprowadzający w przedmiot pracy"[47]. Stanowić go ma właśnie rozpatrzony wyżej falsyfikat z ok. 1255 r.! Prawda, piękna dopatrywać się można i w fałszerstwie. Wszakże z puntu widzenia każdego historyka, a więc i historyka-lingwisty, akt nieautentyczny posiada wadę niewybaczalną: nie jest tym, za co się podaje. Wspomniany autor jest przekonany o tym, że cytaty uporządkował w kolejności chronologicznej, że tym samym jego słownik stanowi źródło informacji dla chronologii nazw[48], np. w *cyzy* brak dyftongizacji samogłoski *i* oraz spółgłoska *ż* na miejscu *z* dowodzi dawności zapożyczenia[49], a *stacyja* zanotowana została już w 1255 r.[50] Co więcej, późniejszą swą pracę, poświęconą terminom niemieckiego pochodzenia, wprowadza tanże autor notorycznym

[44] **M. Łodyński**, *O interpolacjach w dokumentach biskupstwa płockiego*, [w:] *Studia historyczne zebrane ku czci prof. Winc. Zakrzewskiego*, Kraków 1908; **idem**, *Falsyfikaty wśród dokumentów biskupstwa płockiego w XIII wieku. Studium historyczno-dyplomatyczne*, odb. z: Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny 1916, 59.

[45] Por. **J. Matuszewski**, *Relacja Długosza o najeździe tatarskim w 1241 roku*, Łódź 1980; **idem**, *Polskie zdania legnickie*, Łódź 1980 oraz rec.: **W. Irgang**, Zeitschrift für Ostforschung 1982, 31, s. 277–278; **J. Matuszewski**, *Annales seu Cronicae Jana Długosza w oczach Aleksandra Semkowicza*, Wrocław 1987 oraz rec.: **W. Irgang**, Zeitschrift für Ostforschung 1991, 40, s. 443–444.

[46] **A. Zajda**, *Nazwy...*, s. 17.

[47] *Ibidem*, s. 7.

[48] *Ibidem*, s. 87.

[49] *Ibidem*, s. 81, 94.

[50] *Ibidem*, s. 82, 85, 184.

falsyfikatem trzemeszeńskim, datowanym na rok 1145[51]. Prawda, opracowane przez niego terminy mieszczą się wszystkie w granicach do 1600 r. Wszakże w ciągu czterech stuleci (1200–1600) język polski przeszedł dużą ewolucję, wzbogacił się znacznie[52], m. in. także w terminologii powinności feudalnych. Ta jego właściwość w omawianych pracach A. Zajdy zaciera się zupełnie. Czytelnik odnosi wrażenie parustuletniej statyki, której nigdy nie było i być nie mogło.

12. Po odrzuceniu informacyj późnych falsyfikatów zubożeje XIII-wieczny zasób języka polskiego o kilkanaście czy kilkadziesiąt terminów. To niewątpliwe. Za to możemy wzbogacić go o wyrazy, które zachowały się w dużej liczbie w charakterze przydomków, a więc imion własnych, będących genetycznie zwykłymi apelatywami. Nie widzimy bowiem żadnych racyj, by je pozostawić bez uwzględnienia[53]. *Knur* występujący w roli cognomen (*dominus Everhardus Cnur*, SUb 3, nr 136, 1254) zasługuje w pełni na to, by świadczyć o najstarszym, bo jeszcze XIII w. sięgającym zasobie apelatywnym języka polskiego. Takiego przydomka znaczącego nie nadano by nigdy, gdyby wyrazu nie używano przedtem jako terminu pospolitego. Nasi przodkowie znali nie tylko *kiernoza* (por. SłStp.), ale również i *knura*. Wypadków tego typu określeń przytoczyć możemy kilkadziesiąt[54], a może nawet – uwzględniając całą Polskę – kilkaset. Rzecz zatem z punktu widzenia leksykalnego nie do pogardzenia.

Czasem istniejący cognomen pozwoli przesuwać datę najstarszego zapisu danego terminu. A. Brückner w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* notuje subst. *poduszka* pod rokiem 1500, a więc na ostatni rok objęty przez SłStp; tenże *Słownik* notuje ów wyraz pod 1420 r. *Księga Henrykowska* ze swym bohaterem, Pawłem *Poduszką*, pozwala cofnąć jego pojawienie się do 1253 r. (SUb 3, nr 97), a więc niemal o dwa stulecia!

---

[51] **A. Zajda**, *Wörter...*, s. 366. Obfitą literaturę dotyczącą tego dyplomu zestawia **J. Matuszewski**, *Immunitet...*, s. 409, przyp. 11; por. nadto **A. Winiarz**, *Sądy boże w Polsce*, odb. z KH 1891, 5, s. 3, przyp. 1; **M. Friedberg**, Roczniki Heraldyczne, t. 8, s. 195, przyp. 4.

[52] **Z. Klemensiewicz**, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 124 i nast., 127 i nast.

[53] **M. Kucała**, *Odbicie słownictwa pospolitego w staropolskich nazwach osobowych. Na podstawie tomu I Słownika staropolskich nazw osobowych i Słownika staropolskiego*, Język Polski 1968, 48, s. 168–186.

[54] Takich imion odapelatywnych zestawiliśmy około 50 w artykule *Schlesisches Urkundenbuch skarbcen języka polskiego*, drukowanym w: Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1990, 44, nr 3, s. 6–7 [zob. *Pisma wybrane*, t. IV]. Spodziewamy się, że wiele nowego przyniosą dwa ostatnie XIII-wieczne tomy bezcennego wydawnictwa śląskiego. Co więcej, mniemamy, że i XIV-wieczny dyplomatariusz będzie pod rozpatrywanym względem leksykalnym nie mniej bogaty, jak to sugerują cytaty z niemieckich autorów, powołane w przyp. 55 naszej pracy pt. *Wojciech – Adalbertus w „Schlesisches Urkundenbuch"*.

Stodoła i *solnik**

1. Trzy lata po najeździe tatarskim syn bohatera spod Legnicy, Bolesław Rogatka, wystawił dla biskupstwa wrocławskiego dokument[1], który swą treścią odbiega daleko od szablonu znanego nam z lektury XIII-wiecznych aktów książęcych. Z reguły poruszają one kwestie takie, jak immunitet, prawo niemieckie, transakcje nieruchomościami itp. Tutaj postanowienia zawarte w dyplomie posiadają walor specjalny, dotyczą bowiem budowy (*opus*) gotyckiej katedry w Wrocławiu. Właśnie w związku z tym władca śląski nadaje biskupstwu szerokie uprawnienia[2]. Składają się na nie:

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej 1992, t. 37, s. 115–121.

[1] *Schlesisches Urkundenbuch* [dalej: **SUb**] (informacja o skrótach tu stosowanych – por. artykuł w niniejszym tomie pt. *Wojciech – Adalbertus w Schlesisches Urkundenbuch*) 2, nr 272, r. 1244; tłumaczenie polskie (niepełne) w: *Teksty źródłowe do historii Wrocławia*, 1: *do końca 18 w.*, wyd. K. Maleczyński, J. Retter, Wrocław 1951, nr 10. Dokument pozbawiony daty dziennej, stąd trudności w ustaleniu początków budowy i daty położenia kamienia węgielnego: rok 1244 czy 1245, **E. Walter**, *Die Jahre 1244, 1268 und 1272 in der Baugeschichte des Breslaues Domes*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte 1966, Bd. 24, s. 33, 35, 54–55. Autor powołanego artykułu, jak wynika z tytułu, zajmuje się wyłącznie budową katedry; słownictwo dyplomu go nie interesuje; zresztą jak sam przyznaje (por. s. 27, przyp. 15; s. 43, przyp. 80), języka polskiego nie zna.

[2] Należało do tradycji Piastów przyczynianie się do budowania obiektów sakralnych, np. Konrad I ofiarował dominikanom w Głogowie plac *pro claustro et edificiis construendis et orto*, Sub 3, nr 260, r. 1258. Podobnie postępuje Przemysł II, który nadał dominikanom we Wronkach wieś *ad opus ecclesie et tocius claustri ac officinarum, de lateribus seu lapidibus construendarum*; w dalszym ciągu tekstu upoważnia *pro argilla fodienda pro lateribus formandis*: wreszcie: *ubicunque autem cementum inventum fuerit vel lapides* [...], *ipsis fodere liceat et in domum suum deducere*, KDWP 1, nr 493, r. 1280. Ze swej strony duchowieństwo zachęcało wiernych do datków na budowę kościołów, udzielając odpustów, np. SUb 3, nr 115, r. 1270 (kościół minorytów w Kłodzku), nr 384, r. 1280 (kościół w Brnie). Podobnie papież nadaje 100 dni odpustu klaryskom wrocławskim, nr 194, r. 1256.
Zdajemy sobie sprawę z tego, że budowa domu bożego stanowiła poważną inwestycję, na którą należało zebrać znaczne fundusze. O gromadzeniu przez biskupa wrocławskiego pieniędzy na budowę katedry informuje przywilej Henryka III z 1252 r., *ibidem*, 3, nr 34. Dowiadujemy się z niego, że książę zaciągnął u biskupa pożyczkę w wysokości 30 grzywien, zabezpieczoną zastawem dwu wsi na upad, *quas (marcas) confitemur nos (dux) recepisse de pecunia ecclesie,*

a) prawo budowania na gruncie książęcym w dowolnym miejscu szop do wyrobu i składowania cegieł;
b_1) prawo czerpania budulca z gajów i lasów książęcych na wzniesienie wspomnianych wyżej szop oraz innych obiektów;
b_2) prawo czerpania drewna z tychże lasów do wypalania cegieł[3];
c) *lapicide*[4], *laterarii*[5], *cementarii*[6] *et omnes alii mercenarii*[7], *ubicumque ad idem opus laboraverint*, zwolnieni zostają od sądownictwa wójta wrocławskiego oraz innych sędziów książęcych[8]; odpowiadać mają oni jedynie wobec prokuratora budowy lub jego delegata[9];

---

que erat per quosdam canonicos decedentes ad structuram et opus Vratislaviensis ecclesie destinata. **E. Walter** (*op. cit.*, s. 51) uważa kanoników wrocławskich za właściwych budowniczych katedry.

Samo utrzymanie budynku kościelnego przechodziło nieraz możliwości „domu". Dlatego to opat zgromadzenia św. Wincentego w Wrocławiu odstępuje patronat nad kościołem w Toszku biskupowi wrocławskiemu, *cum eadem ecclesia, quantum ad vetus edificium, ruinum minabatur, nove vero construcciones dicte ecclesie magnas expensas nostre domus exigerent, ad quos sine nostro gravamine non poteramus commode sufficere, utpote multis concussi perturbationibus et atriti*, SUb 3, nr 496, r. 1264.

[3] „Zum Ziegelbrennen", *Schlesische Regesten* [dalej: **SR**]; w tłumaczeniu polskim powołanym w przyp. 1: „do suszenia cegieł". Przyznamy rację Grünhagenowi; cegły suszone nie mogły służyć do konstrukcji takich obiektów, jak katedra; siła ciążenia skruszyłaby je prędko: zresztą użycie drewna świadczy niedwuznacznie o jego przeznaczeniu: cegły wypalano. Jako dowód niech służy przywilej starosty wielkopolskiego dla wójta Gniezna z 1434 r., KDWP 9, nr 1358; obdarowany nim, jeśli *aliquod reservaculum seu lapideam de muro edificare voluerit, extunc poterit ubivis per totam borram pro e x u r a n d i s lateribus vel cemento robora quevis scindere et abducere libere et quiete.* Wyobrażamy sobie, jaką wskazana technika powodowała degradację pokrywy leśnej, ile hektarów lasów wypalił Kazimierz Wielki – władca, który według tradycji zostawił Polskę murowaną; por. **J. Matuszewski**, *Die Versteppung Großpolens*, Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź 1989, XXXIX, 18, s. 9.

[4] Rzemiosło poświadczone przez wcześniejszy dokument śląski, SUb 1, nr 115, r. 1208; po polsku *kamiennik*, termin znany *Slownikowi polszczyzny XVI wieku*; SR: *Steinarbeiter*; tłumacze polscy oddają przez *kamieniarz*.

[5] *Cegielnik*, wyraz znany SłStp (1392 r.); notuje go też **J. Mączyński**, *Lexicon latinopolonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*, Regimonti Borussiae 1564, 185b/5; SR: *Ziegelarbeiter*; w polskim tłumaczeniu – *ceglarz*.

[6] *Wapiennik*, robotnik zatrudniony przy wypalaniu wapna, znany Biblii Zofii, por. SłStp, oraz **J. Mączyńskiemu**, *op. cit.*, pod hasłem *calcarius*, 32c/17; *który wapno pali*; SR: *Kalkarbeiter*; w tłumaczeniu polskim: *murarz*; według *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce* (red. M. Plezia, Warszawa 1953): „kamieniarz, murarz, tynkarz, rzemieślnik wyrabiający zaprawę murarską". Zawód znany od dawna przechodził nieraz z ojca na syna: *Dalemirum, decimum Legnicensem* [...] *ut sit cementarius cum posteritate. Qui si cementum neglexerit...*, SUb 1, nr 93, r. 1204 (?).

[7] *Najemnik*, wyraz występujący od r. 1402, por. SłStp; nieobcy **J. Mączyńskiemu** (*op. cit.*), u którego pojawia się dziewięciokrotnie; w polskim tłumaczeniu *rzemieślnik*; termin ten wydaje się tu nieadekwatny, raczej *robotnik*; rzemieślnikami byli pracownicy wymienieni w przypisach poprzednich.

[8] Cytat w *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce* pod hasłem *laterarius*.

[9] W przywileju z 1266 r. jawi się mieszkaniec Wrocławia *Conradus, magister operis*, SUb 3, nr 542.

d) książę mianuje specjalnego komornika do budowy; będzie on wykonywał wszystkie polecenia owych prokuratorów;
e) gdyby wymienieni prokuratorzy skazali pracownika katedry za przestępstwo na karę pozbawienia wolności, winny w chwili opuszczania więzienia nie będzie nikomu uiszczał żadnych opłat z wyjątkiem denarów dla solników (por. niżej, ust. 7);
f) mincerze wrocławscy wybijać będą ze srebra biskupiego cztery grzywny według oficjalnego kursu bez żadnych opłat aż do ukończenia budowy;
g) kasztelan wrocławski wraz z innymi baronami[10] nadali równocześnie przywilej tej treści, że wszyscy pracujący przy budowie katedry zostają zwolnieni od stróży aż do ukończenia tej budowy.

2. Dokument omawiany – poza wskazanymi wyżej informacjami interesującymi historyka – posiada szczególną wartość dla staropolskiego języka. Znajdują się w nim bowiem cztery terminy rodzime, acz w postaci zlatynizowanej, a mianowicie: *stodolas* (acc. pl.), *stodolis* (abl. pl.), *gayonibus* (abl. pl.), *solniconum* (gen. pl.), *stroza* (abl.). Odczytamy je bez wahań jako *stodoła, gaj, solnik* i *stróża*[11]. Substantiwa te, z wyjątkiem *gaju*[12], nie znalazły się w korpusie SłStp. Pominięcie ich nastąpiło prawdopodobnie z tego powodu, że ekscerptatorzy – przynajmniej niektórzy z nich – poczytali trzy makarony z wyjątkiem czwartego za terminy łacińskie. Co prawda, to ich nie usprawiedliwia.

3. Omówiony akt posłużył za wzór przywileju nadanego klasztorowi trzebnickiemu w latach 1267–1270[13]. W nim przyznano cysterkom uprawnienia niemal identyczne z biskupimi wymienionymi wyżej, jak o tym świadczy podane niżej zestawienie:

przywilej biskupstwa wrocławskiego z 1244 r., SUb 2, nr 272	przywilej klasztoru trzebnickiego z 1267–1270 r., SUb 4, nr 46
1) *ut stodolas pro lateraibus operandis in nostro fundo ponant, ubicumque aptiorem locum invenerint*	*ut stodolas, quae fecerunt vel facient pro lateribus operandis in nostro fundo*

[10] W liście do świadków obok biskupa i kanoników występują: kasztelanowie wrocławski, legnicki, ryczyński, krosiński, sądowelski, sędzia nadworny, stolnik, podsędek, łowczy, komornik legnicki oraz niejaki Themon, syn Peregryna, *et aliis pluribus*.

[11] Na wyrazy te nie zwrócili uwagi tłumacze polscy.

[12] SłStp 2, s. 380, 6–10. Hasło *stróża* figuruje w t. 8 tegoż słownika, s. 473–475, wszakże bez powołania omawianego tu dyplomu; co do *stodół* – por. niżej, ust. 6.

[13] SUb 4, nr 46. Wydawca zwraca uwagę na ową zależność; wszakże wbrew stosowanej przez siebie praktyce nie drukuje petitem zwrotów zapożyczonych. Robotę tę musieliśmy przeto wykonać sami.

2a) *et ligna pro stodolis et aliis ad opus necessariis et*	*et ligna*
2b) *pro coquendis lateribus de nostris gayonibus et silvis, ubi magis commode invenerint, libere accipiant.*	*pro coquendis lateribus ad opus necessariis de nostris gayonibus et silvis, ubicunque magis commode invenrint, libere accipiant.*
3) *Lapicide, laterarii, cementarii et omnes alii mercenarii, ubicumque ad idem opus laboraverint,*	*Lapicide, laterarii, cementarii et omnes alii mercenarii dicti operis, ubicunque ad idem opus laboraverint, et homines de villa Wigandisdorph, Concendorph, Breythe Eyche, ab omnibus exactionibus, angariis, perangariis, expedicione et collectis sint exempti; et si que alie angarie fuerint exorte, de consilio et consensu nostrorum baronum facimus immunes,*
a iurisdictione advocati Wratislaviensis et aliorum nostrorum iudicum sint exempti et non teneantur coram aliquo iudice respondere nisi coram procuratore operis vel cui ipse delegaverit.	*nec teneantur coram aliquo alio respondere, nisi coram ipsius operis procuratore vel cui ipse specialiter delegaverit, nisi talis causa acciderit, quam ipse diffinire nequeat, neque velit; quam coram nullo alio nisi coram nobis vel coram nostro iudice volumus iudicari. Et iudicatum omne super predictos homines ad opus ecclesie pertineat ex integro.*
4) *Nostrum specialem camerarium ad hoc opus constituimus, qui omnia mandato procuratorum expleat, sicut a nobis mitteretur.*	*Nostrum specialem camerarium ad hoc opus constituimus, qui omnia mandato procuratorum operis expleat, sicut a nobis mitteretur.*
5) *Si vero aliquem pro culpa vel disiciplina procuratores operis ad carcerem miserint, cum placuerit, sine omni solutione de carcere dimittatur, exceptis duobus denariis solniconum.*	*Si vero aliquem pro culpa vel disciplina procuratores operis ad carcerem miserint, cum eis placuerit, sine omni solucione dimitatur.*
6) *Fecimus insuper gratiam cum ecclesia supradicta, quod monetarii Wratislaviensis singulis septmanis de argento ecclesie q u a t u o r*	*Fecimus eciam insuper gratiam cum ecclesia supradicta, quod monetarii Wratislaviensis singulis septimanis de argento ecclesie t r e s marcas fab-*

marcas fabricabunt secundum cursum monete sine omni precio usque ad operis consumationem.	*ricabunt secundum cursum monete sine omni precio usque ad operis consumacionem.*
7) *Castellanus etiam Wratislaviensis et ceteri nostri barones hanc gratiam eidem operi fecerunt, ut quicumque in eodem opere laboraverint,*	*Castellanus etiam et iudex terre nostre, ceterique barones nostri hanc gratiam eidem operi fecerunt, ut quicumque in eodem opere laboraverint, usque ad aperis consummacionem ab exactione et a stroza sint immunes.*
a stroza sint immunes;	
et istis omnibus coram nobis constituti presentialiter consenserunt usque ad consumationen ecclesie.	
Actum est...	*Actum...*

Z zestawienia widać, że również polskie terminy zostały przez skrybę drugiego aktu przepisane ze wzoru, z opuszczeniem jednej pozycji – solników[14]. Jako nieoryginalne nie stanowią zatem dodatkowego świadectwa.

4. Stwierdziliśmy wyżej, że SłStp uwzględnia jedynie zapis *gayonibus*[15]. Uderzające tu, że pisarz, latynizując wyraz, podciągnął polski gaj pod paradygmat deklinacji 3. (*gayo, -onis*)[16], choć z reguły odmienia się według deklinacji 2. (*gaius* lub *gayum, -i*). Przykładami z dokumentu Bolesława Rogatki nie zostały natomiast zilustrowane w SłStp hasła: *stodoła, solnik, stróża*[17].

5. Niewielka strata, gdy chodzi o termin ostatni – o *stróżę*. SłStp daje na nią tyle przykładów, i to starszych niż nasz zapis. Nie wnosi więc informacja tego dokumentu do naszej wiedzy o tym świadczeniu niczego nowego[18]. Jest ona zatem – by użyć modernistycznego wyrażenia – bezbitowa. Natomiast uwagę szczególną zwracają dwa następne substantiwa: *stodoła* i *solnik*.

---

[14] Czyżby już wówczas nie pobierali od więźnia żadnej opłaty?

[15] Według *Słownika* Plezi, to „gaj, zagajnik, mały las zwłaszcza liściasty"; w materiale śląskim wielokrotnie jako równoważnik *quercetum*, np. SUb 3, nr 127, r. 1254. SR oddają ów termin raz przez *Büsche*, nr 611, to znów przez: „aus den herzoglichen Goyen und Wäldern", nr 1263.

[16] Jest to jedyny przykład tego rodzaju cytowany przez wspomniany słownik. Zauważmy, że na przytoczonym przez SłStp miejscu (por. wyżej przyp. 12) figuruje cytat znajdujący się u nas w punktach 2a–2b, a więc wraz z terminem *stodoła* w znaczeniu 'cegielnia'.

[17] Por. wyżej, ust. 2 oraz przyp. 12.

[18] Por. **A. Zajda**, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych i opłat*, Warszawa–Kraków 1979, s. 188–189.

6. Pierwszy wyraz, *stodoła*, zna SłStp z zapisu z roku 1385. Nasz dokument zatem cofa fakt posługiwania się owym terminem o lat 150! Co więcej, upoważnia nas do stwierdzenia, iż istniało drugie zastosowanie tego wyrazu. Nie tylko to szopa do przechowywania nie wymłóconego zboża i słomy, jak podaje SłStp, lecz służy również na określenie budynku, w którym wypalano cegły (*stodolas pro lateribus operandis*), a więc cegielni[19]. Po staropolsku zwała się ona także *cegielnica*[20]. W treść wyrazu *stodoła* wchodziły również szopy, gdzie wypalone cegły magazynowano, *oreum laterum, quod vulgariter cegielnica nominatur*, SłStp, 1360 r. Być może do tego znaczenia nawiązuje NM *Stodoły*, KDWP 7, nr 606, r. 1408, nr 743.

7. W SłStp nie wykorzystano również dokumentu Bolesława Rogatki do hasła *solnik*[21]. Znalazło się ono tam, co prawda, wszakże z odsyłaczem do hasła *sokolnik* (!); tu zaś podano jedynie dubium: *ad venatores et ad eos, qui solnicz (pro sokolniczy?) appellantur.*

Kim byli owi solnicy? Jakie pełnili funkcje? Na te pytania źródło nie daje odpowiedzi. Sama nazwa kojarzyłaby ich z solą. Mieli oni – jak wynika z dokumetu – coś do czynienia z więźniami. Mianowicie należała się im nadal od skazanego na więzienie pracownika, zajętego przy budowie katedry, opłata dwu denarów w momencie opuszczenia więzienia. Kwotę ową należało uiścić solnikom nawet wówczas, gdy więzień zwolniony został od analogicznej opłaty przez samego prokuratora budowy.

Za mało wiemy o organizacji więziennictwa w średniowiecznej Polsce, by tę wiadomość umieścić w szerszym kontekście. **Grünhagen** poczytał solników za *Gefängniswärter*[22]. Czy słusznie? A może dostarczali oni więźniowi soli wraz z żywnością w czasie ich pobytu w zamknięciu?[23] W każdym razie

[19] SR trafnie: *Ziegelscheune*. Zapotrzebowanie na cegłę było duże; z niej budowano kościoły (*ecclesia laterificia* dominikanów głogowskich, SUb 3, nr 250, r. 1258), wieże (*ad turrem lateraceam destructam*, nr 60, r. 1253) i mury (*muri* [...] *lateracei* Nysy, nr 350, r. 1253), choć konkuruje z nią stale kamień (kościół franciszkanów w Lwówku, *sumptuosum opus lapideum*, nr 501, r. 1264; gród w Wrocławiu *in castro lapideo*, nr 525, r. 1265; nr 541, r. 1266; *muri lapidei* w Nysie, nr 350, r. 1281). Górę brało wszakże zastosowanie cegieł, **E. Walter**, *op. cit.*, s. 53–54. Zdaniem **J. Pazdura** (*Rola cywilizacyjna kamienia w Polsce średniowiecznej*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991), od połowy XIII w. cegła stała się współrzędnym materiałem konstrukcyjnym obok kamienia; por. też wyżej, przyp. 2.

[20] Zna ostatnie miano **J. Mączyński**, *op. cit.*, który pod hasłem *lateraria* daje wyjaśnienie następujące: „cegielnica albo też cegielny piec", 185b/7. O piecach do wypalania cegieł **E. Walter**, *op. cit.*, s. 34.

[21] Wiemy, że nie ma już tego wyrazu w dokumencie trzebnickim; por. wyżej, ust. 3, pkt. 5.

[22] SR, nr 611.

[23] Należałoby ewentualnie wprowadzić sprostowanie do tezy, że koszty utrzymania więźnia obciążały księcia lub urzędnika (**J. Bardach**, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1964, s. 330); ponosił je więzień sam! Sprostujemy też za **F. Sławskim**, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952–1956, s. 105, etymologię polskiego wyrazu *ciupa*; pochodzi

brak tu jakiejkolwiek podstawy do kojarzenia owych solników z łowiectwem, jakby to sugerowało przytoczone wyżej dubium.

8. Tyle wyciągnęliśmy polskich terminów z jednego dokumentu śląskiego. Następne tomy wspaniałego *Schlesisches Urkundenbuch* niejedną jeszcze – sądzimy – przyniosą nam niespodziankę. Okazuje się, że nie bez racji mianowaliśmy tę publikację skarbcem języka polskiego, thesaurus linguae Polonicae[24].

---

on nie od łac. *cippus*, lecz od śrłac. *cuppa*. Wyraz *cippus*, nieczęsto występujący w źródłach, jawi się w akcie oficjała gnieźnieńskiego z 1404 r., KDWP 7, nr 535: *quidam Nicolaus clericus de Obornik* [...] *cum nobili domina Boguslava, uxore legitima nobilis Derslai*, [...] *dyabolo, humani generis inimico, ipsis persuadente, prole sua tenerima penitus postposita et abiecta, fugitive evaserunt. In qua fuga evasionis per dictum nobilem Derslaum idem Nicolaus, clericus, cum Boguslava, uxore ipsius legitima, fuerunt personaliter apprehensi et demum cippo mancipati unanimiterque per dictum Derslaum decolati, diem ipsorum crudelem claudens extremum, extiterunt*. Dodajmy jeszcze, że istniały więzienia (areszty) prywatne klasztorne (*volumus eciam, ut predicte ville incole nusquam capiantur, nusquam incarcerentur, quamvis gravis culpa super eos emergatur, nisi in carcere abbatis*. KDWP 1, nr 148, r. 1233) i biskupie, *carceres domini archiepiscopi*, 7, nr 419, r. 1394–1401). Zrozumiałe następstwo immunitetu sądowego.

[24] **J. Matuszewski**, *„Schlesisches Urkundenbuch" skarbcem języka polskiego*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń ŁTN 1990, 44, nr 3, 8 ss.

Decima lignorum – Jagiełłowy VAT*

1. Wiadomo, że Kościół, posługując się teologiczną motywacją, czuł się uprawniony do poboru dziesięciny. Pobierał ją biskup lub proboszcz, niejednokrotnie ściągał klasztor. Czasem między jej beneficjariuszami dochodziło do sporów. Iwan Długosz przytacza w *Liber beneficiorum* niemało ostrych konfliktów, które nieraz kończyły się przed Stolicą Apostolską. O tej kościelnej *decima* napisano już niemało[1].

2. Duchowieństwo polskie nie zatrzymywało wszakże swych dochodów dla siebie w całości, lecz musiało dzielić się nimi z dwoma zwierzchnikami, świeckimi, a więc: królem, który ściągał od niego *subsidia charitativa*[2], choć w zasadzie, zgodnie z postanowieniami soborów laterańskich trzeciego (1179 r.) i czwartego (1215 r.) – poza nadzwyczajnymi okolicznościami – „dobra kościelne są wolne od wszelkich obciążeń na rzecz państwa"[3], oraz ze zwierzchnikiem kościelnym, kurią rzymską. Ostatniej składał kler polski również dziesięcinę, którą nazywamy papieską. Tę zresztą niejednokrotnie przejmował król polski; robił to zwłaszcza często Kazimierz Wielki[4]. Wspomniane dziesięciny – biskupia, parafialna i papieska – miały charakter kościelny.

3. Wszakże obok nich pojawiła się dalsza jeszcze decyma, tym razem świecka, należna monarsze. Nazwijmy ją przeto dziesięciną królewską.

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 1994, t. 46, z. 1–2, s. 59–61.

[1] Poruszył tę kwestię **J. Matuszewski**, *Iwan Długosz myślał po polsku*, [w:] *Księga pam. prof. Aleksandra Świeżawskiego* (w druku) [Prace Naukowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne 1994, z. II; w tymże tomie *Pism...*].

[2] Mniejsza zresztą o nazwę: dla średniowiecza por. **J. Matuszewski**, *Immunitet kościelny ekonomiczny w dobrach Kościoła do roku 1381*, Poznań 1936; **H. Karbownik**, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980; **A. Ohanowicz**, *Ciężary państwowe duchowieństwa w Polsce w drugiej połowie 15. i w początkach 16. wieku (1447–1530)*, SHPP, t. 3, z. 3, Lwów 1911.

[3] **H. Karbownik**, *Obciążenia stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od połowy XVII w. do 1795 r.*, Lublin 1984, s. 29.

[4] **J. Bardach**, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, 1964, s. 469.

O niej głucho dotąd w naszym piśmiennictwie. Wspaniała synteza J. **Bardacha** pomija ją milczeniem całkowicie. Widocznie w literaturze historycznej nie zwrócono na nią w ogóle uwagi.

4. Nie może to zresztą zdumiewać. Zachowała się bowiem o niej jedna tylko wzmianka i to lakoniczna. Podobnie jak w dobie immunitetów dowiadujemy się o tzw. ciężarach prawa książęcego z aktów zwalniających od nich, tak i wiadomość o królewskiej dziesięcinie znalazła się z okazji libertacji od niej. To w *Liber beneficiorum* zamieścił Iwan Długosz następującą informację: *Vladislaus Secundus, Poloniae rex, favorem et gratiam in monasterium Corporis Christi a se fundatum ostensurus, monasterium praefatum, quotiescunque ligna pro usu vel aedificiis suis coëmit, a solutione decimae lignorum fecit liberum et per litteras patentes anno Domini 1421 inscripsit et privilegiavit ei in solutione decimae lignorum perpetuam libertatem*[5]. We frazie powołanej mowa zatem niedwuznacznie o *decima lignorum, dziesięcinie drzewnej*, pobieranej przez króla!

5. Informacja zacytowana nie budzi żadnych zastrzeżeń. Nic nie wskazuje na to, by nasz dziejopis ją zmyślił. Nie widzimy bowiem żadnej racji, która by miała skłonić pisarza do tworzenia fikcji zwolnienia klasztoru od nie istniejącego ciężaru.

6. Niewiele z przytoczonej wyżej wiadomości da się wycisnąć. Wszakże wydaje się pewne, że monarcha ściągał ową *decima lignorum*, a więc 10%, od ceny sprzedażnej, płaconej właścicielowi lasu przez nabywcę drzewa, i to zarówno drewna opałowego, *ligna pro usu*, jak też budulca, *ligna pro* [...] *aedificiis suis*.

7. Dziesięcinę drzewną uiszczał kupujący drewno. Był to zatem średniowieczny VAT. Nie sądzimy, by płacony był wyłącznie przez kler, raczej należał się on od każdego nabywcy drewna, a więc, poza duchowieństwem, w pierwszym rzędzie od mieszczan. Albowiem chłopi-koloniści – sądzimy – zaspokajali swoje potrzeby w tej mierze bezpłatnie, przynajmniej w określonych granicach: osiedlając się u nowego pana, korzystali z prawa do budulca z lasu pańskiego, a poza tym wolno im było zawsze zbierać w tymże lesie susz leśny; resztę – dokradali.

8. Nie możemy nic powiedzieć o tym, czy ta królewska dziesięcina ograniczała się wyłącznie do transakcji drewnem. Z milczenia źródeł trudno bowiem wysnuwać jakiekolwiek wnioski. A nasuwa się pytanie: czy przypad-

[5] *Liber beneficiorum*, t. 3, s. 146.

kiem monarchia nie wykorzystywała w celach fiskalnych[6] również obrotu innymi towarami, np. nieruchomościami (chodziłoby na wsi o transakcje ziemią, w mieście – siedliskami, *areae*) i nakładała nań swoją, królewską dziesięcinę. Przypomnijmy, że w stosunkach dominialnych przysługiwała panu z tytułu własności nadrzędnej niemała opłata, pobierana przy obrocie gruntami kmiecymi. Przykładem jej konkretnym choćby znana *ovis divisionis, owca dzielna*, o której tyle wzmianek w aktach klasztoru benedyktynów w Lubiniu[7]. Raczej stosunki tam panujące nie stanowiły wyjątku. Zwłaszcza że fiskus to również zachłanny feudał, bynajmniej nie ustępujący klerowi.

9. Brak wszelkich danych o tym, kiedy monarchia narzuciła *dziesięcinę drzewną* społeczeństwu oraz jak długo ona obowiązywała. Również nie wiemy, jak zorganizowany był jej pobór. Brak też wiadomości o tym, czy ściągano ją przy nabywaniu drewna w lasach królewskich, czy również przy transakcjach z właścicielami prywatnymi lasów.

10. Można domniemywać, że dziesięcinę królewską ściągano rygorystycznie, skoro zachowała się tylko jedna jedyna wzmianka libertacyjna. Z tej samej przesłanki gotowiśmy wysnuć wniosek, że nie wywoływała ona jakiegoś sprzeciwu ze strony społeczeństwa.

11. Oczywiście, z przytoczonego wyżej fragmentu Długoszowego nie dowiadujemy się niczego o tym, jakie kwoty przynosił ów podatek skarbowi państwa.

---

[6] Bo raczej w omawianym wypadku ściągania *decima lignorum* nie chodziło o dodatkową ochronę pokrywy leśnej; problem ochrony środowiska był średniowiecznemu społeczeństwu obcy, por. **J. Matuszewski**, *Die Versteppung Großpolens*, Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź 1989, vol. 39, 18, s. 8 nn. [patrz: *Pisma wybrane*, t. IV].

[7] Por. **J. Matuszewski**, *Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. T. Szymczaka*, Łódź 1994, s. 226, przyp. 12 [w tymże tomie].

Dziesięcina kościelna* w Małopolsce w świetle *Liber beneficiorum* Iwana Długosza [*]

1

1.1. Podane w tytule dzieło w podstawowym swym nurcie – wiadomo – zestawia obciążenia ludności wiejskiej i miejskiej na rzecz instytutów kościelnych diecezji krakowskiej. Zachodzi przy tym różnica między jego dwoma pierwszymi tomami a trzecim. W pierwszych mówi się przede wszystkim o świadczeniu dziesięcinnym, innym ciężarom poświęca się stosunkowo mniej uwagi. Natomiast w tomie 3., zajmującym się uposażeniem klasztorów małopolskich posiadających często duże majątki ziemskie, na pierwsze miejsce wysuwają się ciężary poddanych na rzecz zakonów jako panów gruntowych, choć sprawy dziesięcin nie pomija się i tu milczeniem. One bowiem stanowiły zawsze pokaźne źródło dochodów duchowieństwa.

1.2. Do swej narracji dołącza Długosz znane sobie przywileje dziesięcinne, np. ordynację Kazimierza Wielkiego z 1352 r. dla biskupstwa krakowskiego (l. s. 294–295)[1] oraz dyplom arcybiskupa Jarosława z 1361 r., informujący o concordia zawartej między królem a biskupem krakowskim, Bodzętą (l. s. 298–300)[2].

1.3. Dla udokumentowania uprawnień dziesięcinnych należało podać, ile wieś lub miasto posiadały łanów chłopskich, ile sołtysich czy wójtowskich, ilu mieszkało w osadzie karczmarzy i młynarzy, ewentualnie innych rzemieślników czy w ogóle mieszkańców.

---

* Przeciwstawia się jej dziesięcina świecka, pobierana przez władcę, por. **J. Matuszewski**, *Decima lignorum – Jagiellowy VAT*, CPH 1995, t. 59–60 [w niniejszym tomie].

[*] Przedruk z: *Symbolae historico-iuridicae Lodzienses Iulio Bardach dedicatae*, Wyd. Uniw. Łódzkiego 1997, s. 29–48.

[1] *KDWP*, t. 3, nr 1416.

[2] *KDKK*, t. 1, nr 225.

1.4. Nie mogło też brakować w *Księdze* dwu najważniejszych osób, związanych z danym osiedlem, właściciela wsi czy miasta, oraz proboszcza, przy czym autora żywo interesuje majątek pierwszego oraz uposażenie drugiego[3]. Zwraca także z reguły uwagę na ich herby, ewentualnie na ich brak[4], choć to do podstawowej jego problematyki nie wnosi nic. Nieraz nie udało się Długoszowi zgromadzić tych wszystkich danych, z czego się tłumaczy[5].

1.5. Autor nie pomija też wielu innych świadczeń należnych duchowieństwu: a było ich niemało. Wśród nich występują takie, jak: *meszne* (2. s. 213, 236), *missalia* (2. s. 260), *missalia pecunia parata* (2. s. 294), *columbatio et offertorium* (2. s. 192), *columbatio et denarius sancti Petri* (2. s. 169, 189), *offertorium et denarius sancti Petri* (2. s. 234[6]), *stołowe-mensalia* (2. s. 211, 233, 256, 259), *pro censu, qui vocatur stolowe* (2. s. 281), *mensales, grossi mensales* (2. s. 255–256, 258)[7], *barankowe* (2. s. 224), *osep* (2. s. 238, 257, 276), *census in agris* (2. s. 193), opłata uiszczana przez *tres fabricae, in quibus laboratur ferrum* (2. s. 188).

Do tych danych dołączona bywa nieraz uzupełniająca uwaga: *offertorium non parvum provenit in tribus festis praecipuis* (2. s. 269). We wsi Bieniowa *quilibet cmetho de villis totius suae parochiae solvit quinque ova et per unum caseum, duo salsicia et duos panes* (2. s. 253). Nie pomija się też osobliwego zwyczaju, jaki pojawił się we wsi Padew; tam mianowicie wytworzyła się *consvetudo optima et laudabilis omnium parochianorum eiusdem ecclesiae, quod singulis diebus dominicis offerunt, de quo plebanus habet sustentationem* (2. s. 311).

1.6. Czasem Długosz dorzuca pewne wiadomości, które nie mają żadnego związku z uposażeniem duchowieństwa i ze świadczeniami na jego rzecz, które wszakże wydawały mu się tak interesujące, że ich pomieszczeniu

---

[3] Bywa ono nieraz niemałe, np. *ecclesia in Baranov et plebanus habet* (1) *agros pro prandio liberos*, (2) *item borram propriam*, (3) *item sylvas proprias*, (4) *item habet in dictis silvis et borris mellificia propria et apum alvearia propria* (2. s. 310).

[4] Por. przypisek następny.

[5] *Cuius autem generis vel domus praefatus Sbigneus, decanus Cracoviensis fuerit, scrutinio diligenti facto, liquere mihi non potuit* (1. s. 188). Innym razem stawia domysł: *quorum utrumque crediderim homines generis civilis fuisse* (1. s. 186), a więc podejrzewa ich o pochodzenie gorsze, bo mieszczańskie.

[6] Raz wariant: *solvit ecclesia pro iure apostolico octo scotos*, które należały się kolektorowi (2. s. 239); raz czytamy: *petronales solvit quinque grossos* (2. s. 267); w obydwu wypadkach chodzi – sądzimy – o świętopietrze.

[7] O daninie tej pisze ostatnio **J. Matuszewski**, *Missalia-mensalia*, [w:] *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, s. 373–391 [patrz: *Pisma wybrane*, t. IV]; zob. też **W. Szymański**, KHKM 1977, t. 25, s. 213.

w swym opus nie mógł się oprzeć: (wieś Wojakowa), *in qua sunt plures tam milites Pruszy, alias Dobroczesczy, genus sancti Stanislai* (2. s. 253); słynny magister Jakub, doktor *Dekretów*, dziekan wrocławski i kanonik krakowski, *qui canonisationem (sancti Stanislai) procuravit* (3. s. 12). Nie pomija też cudów, *prodigia*, sprawionych za wstawiennictwem św. Stanisława (2. s. 263); mówiąc o wsi Piotrowinie, dorzuca, że tam właśnie *suscitacio Petri per beatissimum Stanislaum facta est* (2. s. 511–512, 561); na dalszym miejscu stwierdza, że św. Stanisław *Petrum, Militem, triennio in sepulchro foetentem, resuscitatum ex mortuis ad tribunalia Boleslai Secundi, Poloniae regis, duxit in testem* (3. s. 270); niejaki Niemsta zdradził Leszka Czarnego, przechodząc do „schizmatyków", za co książę skonfiskował mu dobra (3. s. 379); kościół w Niekrasowie postawiono pierwotnie *in monte super villam*, lecz z powodu trudności dostępu do niego *alia ecclesia in declivo fabricata est* (2. s. 325); odrestaurowano zburzony gród Golesz (2. s. 279); mieszczanie Jasła w swych *horti* uprawiają chmiel (2. s. 283–284); sołtys Biesiadek *habet etiam in Zurkow ius scolteciale* (2. s. 277), a wójt Jasła posiada sołectwo w sąsiedniej wsi (2. s. 287); klasztor koprzywnicki zajął nie swoją karczmę (2. s. 282), kościół w Syrokomli został ufundowany przez biskupa Bodzętę (2. s. 552); klasztor w Lublinie obsadziły gdańskie brygitki, które go okradły; a mianowicie *prior* i *priorissa* tegoż konwentu sprzedali sołectwo klasztorne *levi mercede* (3. s. 306): wśród wspomnianych zakonnic dochodziło – rzekomo – do incestów: dopiero *fratres Poloni* zaprowadzili wśród nich porządki, z czego niezadowoleni Krzyżacy starali się o unieważnienie reformy (3. s. 392–393); królowa Elżbieta zagarnęła dziesięciny biskupa krakowskiego i przekazała je klaryskom nowosądeckim; spór oparł się nawet o papiestwo (3. s. 310, 337); Ludwik Węgierski pozbawił klasztor w Koprzywnicy dóbr na Węgrzech, mianowicie miasta Bardiowa i 13 wsi; informację tę kończy Długosz następującą konkluzją: *non enim mirum itaque, si per divinae iusticiae providenciam et ultionem omnis progenies et soboles praefati Ludovici regis deleta et exterminata est, qui ecclesiastica bona suis regiis profectibus, Dei timore postposito, usurpabat* (3. s. 399–400).

Pisarz informuje też o następujących ciekawostkach: *invenitur aurum optimum, naturaliter in terra erumpens* (3. s. 346); „satrapa" Piotr Wydżga wywiózł skarby do Krzyżaków, o czym piszą ich annały, które Długosz sam czytał; kościoły budowano najczęściej z drewna (*ecclesia lignea*), rzadziej z kamienia (*ecclesia lapidea*) lub z cegły (*ecclesia laterificia*). Autor pisze też o istnieniu w parafii kuźnicy, a raz czytamy: *molendinum in piscina et serrat asseres* (3. s. 231); chodzi zatem o tartak. Niejednokrotnie autor podaje genezę NM; miano Mogiła pochodzi – jego zdaniem – stąd, że w tej miejscowości została pochowana „królowa" Wanda (3. s. 422)! – Tego typu wiadomości dodatkowe występują wszakże rzadko; dla Liber sprawę zasadniczą stanowi *decima*.

2

2.1. Na oznaczenie świadczenia dziesięcinnego używa Długosz zwrotów: *solvit decimam*, *solvitur decima*, *datur decima*; niejednokrotnie pojawia się desubstantywizowane *verbum decimare* – zarówno w stronie czynnej, *praedium ecclesiae decimat*, jak i biernej, *de quibus* (*laneis*) *decimatur*; także zwrot pleonastyczny: *decima decimatur*. Zamiana na dziesięcinę pieniężną = (*decima*) *per tres fertones compensatur* (2. s. 284).

2.2. Z okazji omawiania sporów o dziesięcinę spotykamy się z motywacją religijną tej daniny: *cum decimae sint tributa egentium animarum, quas sibi Rex Regum in signum universalis dominii reservavit, non suae Maiestati necessarias, sed hominum saluti procul dubio profuturas*[8].

2.3. Dziesięcina była ciężarem realnym, świadczonym z gruntu. Stąd uwaga pisarza skierowana była stale na fakt posiadania roli: *habentes agros* (2. s. 316), *item sunt ibi quatuor scoltetiae, habentes proprios laneos* (2. s. 212), *item una taberna, habens agros, item duo molendina habentes agros* (2. s. 331), *duae tabernae habentes agros* (2. s. 214–215), *item una taberna habens agros* (2. s. 331), *duae tabernae habentes agros* (2. s. 316), *item una taberna et tres hortulaniae et unum molendinum, habentia agros speciales* (2. s. 320), *item duo praedia militaria et quodlibet praedium nonnisi unum laneum continet* (2. s. 210), *lanei oppidanorum* (2. s. 173)[9]. Dziesięciną obciążona była nawet osoba mająca tylko *aliquantulum de agris* (2. s. 226), choć z innej informacji wynikałoby, że nie uiszczali jej chłopi, *habentes agros parvos et breves* (2. s. 138).

Gdy mowa o rycerzu, karczmarzu, młynarzu, sołtysie czy zagrodniku, że płacą dziesięcinę, znaczy to równocześnie, że posiadają grunty.

2.4. To realność ciężaru sprawiła, że tylokrotnie notuje się fakt iż ktoś nie posiada pól: *item in eadem villa sunt quatuor hortulaniae, sed non habent agros* (2. s. 136), *hortulaniae non habent agros* (2. s. 315, 323), młyn *non habet agros* (3. s. 164, 168), *taberna una, non habens agros* (2. s. 316); (wójtostwo w Dobrzycach) *advocacia, sed non habet agros*. Stąd stałe odróżnienie *hortulaniae, sed non habentes ugros* od innych, *habentes agros* (2. s. 143–144). Wyrażenie *habentes agros* (2. s. 316) stanowi zatem hasło wywoławcze dla autora.

---

[8] Arenga dokumentu Kazimierza Wielkiego, z 1352 r., KDKK, t. 1, nr 195; została ona zredagowana za wzorem CIC, por. **M. Wyszyński**, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, 1. *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza W.*, [w:] *Pamiętnik historyczno-prawny*, t. 8, z. 1, Lwów 1929, s. 39–40.

[9] Sądzimy, że również tytułem dziesięciny *de quolibet laneo oppidanorum habet plebanus unam mensuram siliginis et alteram avenae* (2. s. 291).

Byli bowiem i tacy mieszkańcy wsi, którzy nie mieli pól, lecz tylko ogrody, *horti*. One zaś nie są poczytywane za *agri*, stąd: *hortulani, sed non habent agros, solum hortos* (l. s. 147); z samych zagród zatem dziesięciny się nie płaci. Jeśli autor notuje: *item tres hortulaniae, sed non habent agros* (2. s. 211, 315, 323), że istniejący młyn *non habet agros* (3. s. 164, 168), że chodzi o *taberna una, non habens agros* (2. s. 316), to podaje rację, dla której nie płacą dziesięciny.

2.5. Podstawę obciążenia dziesięcinnego stanowić miał łan[10], *de quolibet laneo* (2. s. 142). Przy tym obojętne, czy to *lanei censuales* (chłopskie) czy *liberi* (sołtysie); płacą wszytkie.

2.6. Problem komplikował się wszakże z następującego powodu: do czasów Długosza utrzymało się niemało pól, którym podział na łany był obcy, zatem pól nie wymierzonych, nie podzielonych na łany, *lanei indistincti* (2. s. 154), *in qua non sunt lanei distincti* (2. s. 211), *sunt agri non distincti in laneos* (2. s. 308), *et non in laneos dimensurati* (2. s. 239), *nec sit praedicta villa distincta, nec eius agri in laneos distinctos* (1. s. 39, 135), *in quo non sunt agri distincti* (2. s. 236), wieś, *in qua non sunt certi lanei neque dimensurati* (2. s. 236), *magis et minus distinctae* (2. s. 305), czterej kmiecie *certas habentes portiones, sed non in laneos dimensuratos agrorum* (2. s. 306)[11]. A zresztą, czy łan był łanowi równy, skoro czytamy o łanach szerokich, *lanei cmethonales* (2. s. 154)?

2.7. Grunty tworzyły jednostki gospodarcze określane takimi mianami, jak: *curiae, partes agrorum* (1. s. 39), *praedia, peties agrorum* (2. s. 236), *arvorum pecies* (3. s. 71), *pecies et sortes* (2. s. 250), *portiones* (2. s. 306). Były one przy tym rozsypane w różnych miejscach, *sunt agri multi varie et in diversis locis exculti* (2. s. 239).

2.8. Skoro pól nie wymierzono, nie były one sobie równe, *indimensurati et inaequales*; to utrudniało ich racjonalne obciążenie. Usiłowano je przeto sprowadzić do miary łanowej, *ad quinque tamen laneos aestimantur* (3. s. 71), *in quo aestimantur* (czasem: *creduntur*) *esse quinque lanei* (2. s. 312).

[10] Jedna informacja podaje, że podstawą wymiaru dziesięciny był dom: *in quo sunt lanei, de quibus decima fertonalis latorum grossorum de qualibet domo* (3. s. 40). Może tu jedynie kwestia niezręcznej wypowiedzi pisarza?

[11] Z zestawienia powyższego, któremu daleko do pełności, widać, jak duże obszary nie zostały objęte „niemiecką" reformą rolną. Obok wskazanych gospodarstw chłopskich nie objęła ona oczywiście także szlachciców cząstkowych: *villa* [...] *Rudawa, in qua nullus est cmethonum, sed omnes homines, qui dictam villam incolunt, sunt nobiles de armis Radwanowye* (1. s. 39).

Ale nie zawsze to się dało, *nec potest numerus certus laneorum aestimari* (2. s. 250, 3. s. 339). Następstwem tego było, że jeden chłop miał więcej roli niż drugi *ita quod unus plus habet de agris, alter minus* (1. s. 39).

2.9. Według ugody Kazimierza Wielkiego z biskupem krakowskim Bodzętą z 1361 r.[12] obowiązuje następująca zasada: dziesięcinę płaci się tylko i wyłącznie z gruntów ornych, *item ubicumque aratro in hortis et campis aratum fuerit, decima plenarie exsolvatur*. Również Długosz wyraźnie stwierdza, że podlegają jej *cmethones ac coloni, qui arti agrariae extant dediti* (3. s. 343). Natomiast nie ma obowiązku dziesięcinnego z ogrodów uprawianych motyką, *quae in hortis suis quis ligonisando plantat, decima de praedictis ab eo nullatentus repetatur* (1. s. 299)[13].

Naturalnie chodzi zawsze o grunt, na którym rośnie zboże; a więc dziesięcina należna jest z gruntów uprawnych[14], *de quolibet agro culto* (2. s. 267), *lanei, qui seminantur* (2. s. 204)[15].

Ponieważ z łanów opuszczonych nie ma żadnych dochodów, nie można też z nich wybierać dziesięcin. Długosz zastanawia się jednak nad tym, ile by one przyniosły, gdyby wzięto je pod uprawę, *si colerentur* (2. s. 195). Oczywiście, jeśli pustki zostały włączone ponownie pod uprawę, podlegały znowu obowiązkowi dziesięcinnemu, *ad plenam decimae pecunialis et etiam ad copcisznae solutionem obligantur* (3. s. 175, trzykrotnie, 176); podobnie inna *villa deserta*, w której znajdują się *lanei, qui seminantur* (2. s. 204), *sed villa praefata in toto deserta est, et licet agri coluntur per coenobium de Stanyathky, de omnibus tamen culturis praefatis solvitur decima manipularis pro praebenda praefata* (1. s. 128).

2.10. Ale nie tylko liczbę łanów uprawnych brano pod uwagę przy ustalaniu dziesięciny; wysokość jej zależała także od żyzności gleby: w mieście Mrzygłód połowa mieszkańców płaci 8 groszy, natomiast *medietas oppidi, quae habet agros steriles*, tylko 4 grosze (2. s. 217). Wieś Nadolna leżała *in montibus et locis opacis* [...]; *et quamvis villa praefata tenetur ad solvendam decimam manipularem, tamen propter terrae infecundiatem, facta cum nobilibus et incolis de Borzanczycze* [...] *compositione et computo, ambae villae praefatae nononnisi tres marcas latorum grossorum Pargensium solvunt pro decima praebendae praefatae aut earum valorem* (1. s. 137). O innej znów czytamy: *verum quia praefata villa in montibus sita est, habens agros steriles et in plures pecies laneos diversificatos, et incolae villae praefatae maiorem operam*

[12] *KDKK*, t. 1, nr 225.

[13] Jest to już stara praktyka, **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 59, 80.

[14] Nasuwa się pytanie, czy dają dziesięcinę *agri*, które *passim per venatores regios coluntur* (2. s. 531).

[15] Mowa w tym wypadku o *villa deserta*!

dant carbonum exustioni, quam frumentorum sationi: quocirca ex permissione et licentia canonicorum priscorum solvit praefata villa pro decima annis singulis pro festo sancti Martini, canonico pro tempore, sex marcas cum media, a caeteris omnibus existens liberata (1. s. 141).

Odwrotnie: dziesięcinę szacuje się wyżej ze względu na żyzność gleby, w konkretnym wypadku na 14 grzywien, *quoniam lanei sunt ampli et foecundi* (1. s. 583), *agri notabiles et uberes* (1. s. 385), *praedium bonum de gleba uberi et foecunda* (1. s. 411).

2.11. Nieraz z kilku przyczyn dochodzi równocześnie do zniżki dziesięciny: wieś leżała w terenie górzystym, stąd ma jałowe grunty, przy tym nie wymierzone, a poza tym mieszkańcy raczej innym niż rolniczym poświęcają się zajęciom, [1] *et in plures pecies diversificatos*, [2] *habens agros steriles*, [3] *et incolae villae praefatae maiorem operam dant carbonum exustioni quam frumentorum sationi, quocirca ex permissione et licentia canonicorum praebendae praefatae solvit villa praefata pro decima in omni casu singulis annis pro festo sancti Martini, canonico pro tempore, sex marcas cum dimidia* (3. s. 144).

2.12. Na zmniejszenie dziesięciny wpływały też wylewy Wisły, *ab alluvione Vislae*, która *multos dictae villae sorbuit agros et continue sorbet* (1. s. 328, por. też s. 332, 376, 378, 425).

3

3.1. Zgodnie z ugodą zawartą w roku 1361 między Kazimierzem Wielkim a biskupem krakowskim[16], dziesięcinę uiszcza się przede wszystkim z upraw zbożowych[17]. Wyłączone zatem zostały od niej: rzepa, mak, kapusta, cebula. czosnek itp., *exceptis rapis, papavere, caulibus, cepis, allio et his similibus* (1. s. 299[18]).

3.2. Spośród zbóż (*frumentorum satio* (3. s. 144), *frumentorium tributum*) wymienia się żyto (*siligo*), pszenicę (*triticum*) i owies (*avena*) (2. s. 188). O *triplex granum* mówi się też w innym miejscu (2. s. 122). Brak natomiast

[16] Por. wyżej przyp. 14.

[17] **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 60.

[18] Cytuje **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 59, przyp. 4. Dla porównania: w akcie z 1274 *KDKK*, t. 1, nr 76 *exsolvetur autem a dictis hominibus decima*: [1] *de tritico*, [2] *seligine*, [3] *ordeo*, [4] *avena*, [5] *pisa*, [6] *et eciam papavere dumtaxat. De milio autem, et lino, et rapulis nichil solvent. Nisi forte comperiretur, in fraudem decime eos plus solito vel consueto milium vel linum et rapulas studiose seminare. Quod si probatum esset, privilegium merito perderent in ac parte.*

jęczmienia (*hordeum*). Czyżby go w Małopolsce w czasach Długosza w ogóle nie uprawiano, albo też jedynie rzadko? Bo dlaczegoż by właśnie to ziarno nie podlegało dziesięcinie?

3.3. Obok zbóż przedmiot dziesięcin stanowiły także konopie, *decima manipularis et canapalis*; wyrażenie spotykane u Długosza już nie setki, lecz tysiące razy. Czasem pojawia się zwrot następujący: *decimatur manipulo et canapo* (2. s. 175).

3.4. Nieraz w tekście tylko krótka wiadomość: *decima manipularis* (2. s. 132); czyżby konopna w takich wypadkach już nie obowiązywała? Pewne to nie jest. Nieraz wątpliwości rozstrzyga *Liber*, stwierdzając: *solvitur decima manipularis* [...], *item et canapalis solvitur* (2. s. 241), *item decima canapi* (3. s. 31).

3.5. Podkreślmy, że Długosz jeden tylko raz wspomina o dziesięcinie z lnu, jakby ona nie stanowiła dla niego w ogóle rzeczy godnej uwagi, *solvitur decima manipularis tam de canapo, sicut de lino, sicut de aliis frumentis* (2. s. 423)[19].

3.6. A już zjawiskiem całkiem rzadkim dziesięcina ze zwierząt, *animalia*, z baranka i wieprzka, oraz z ryb, a nawet z sera, *item deberet habere decimam ab haerede de omnibus animalibus sibi inscriptam* (2. s. 394); *item de eisdem praediis tenentur haeredes dare plebano decimum caseum, decimum agnellum, decimum porcellum* [...] *Item de lacubus* [...] *datur plebano decimus piscis* (2. s. 423).

3.7. Czasem w miejsce dziesięciny w naturze weszło – stwierdza źródło – świadczenie zastępcze w pieniądzu, *decima pecunialis*. Stanowi ona wszakże zjawisko stosunkowo rzadkie, występujące zwłaszcza w miastach, *lanei oppidanorum, de quibus solvitur decima pecunialis* (2. s. 191); podobnie w Jaśle, *item de singulis hortulaniis, molendinatoribus, pastoribus, decimam non solventibus, percipit et tollit ecclesia in Jassyel per unum grossum* (2. s. 287[20]); ale nie obce też wsiom (sołtys wsi Kobielnik, kmiecie Irzmanowej, 2. s. 183; zob. też 2. s. 140–141, gdzie mowa o dziesięcinie pieniężnej z kilku wsi; por. również 2. s. 195–196, 292); kościołowi parafialnemu w Zrzęczynie dziesięcina *per huiusmodi tres fertones compensatur* (2. s. 284).

[19] Zauważmy, że Długosz zalicza len i konopie do zbóż, *frumentum*!

[20] Wszakże w Białej Przemszy *lanei civiles* świadczą ją w naturze (2. s. 187).

3.8. Jaki panował *modus solutionis?* Dziesięcinę zbożową, *frumentarium tributum* (2. s. 227), oddawano z reguły w snopach, *manipulatim, decima manipularis, decimatur* [...] *manipulo* (2. s. 187). Znacznie rzadziej w ziarnie: *et qulibet pro decima manipulari episcopo solvit duas – siliginis, duas – tritici et duas: avenae mensuras* (2. s. 188), *non solvitur et conducitur decima manipularis et canapalis, sed loco illius frumentarium tributum, alias syep datur plebano* (2. s. 227), *sed de agris scoltetiae solvit villa praefata decimam in grano* [...], *dando quilibet de laneo triplex granum*; choć równocześnie sołtys tejże wsi wywiązuje się z obowiązku dziesięcinnego *manipulo* (2. s. 122)!

3.9. Na dodatek sprzeczne w sobie informacje: *de quibus, omnibus solvunt decimam in grano manipularem* [...] *dando granum triplex, videlicet de siligine – duas mensuras, de tritico – duas, et de avena – duas* (2. s. 134); podobnie teksty na s. 173: *de quibus omnibus solvitur et conducitur decima manipularis et canapalis pro monasterio Thynczensi, granum dando quilibet de laneo unam mensuram tritici*; dalej po stwierdzeniu, że świadczy się dziesięcinę snopową i konopną, następujące zdanie: *et solvit quilibet pro decima de laneo grano duas mensuras siliginis, duas – tritici et duas – avenae* (dwukrotnie na s. 124). Jeśli w ziarnie, to nie w snopach!

3.10. Okazuje się, że dziesięcina w ziarnie była niekorzystna dla chłopów, dlatego to na ich prośbę, *rogantibus cmethonibus* (?), wraca się do snopowej, *item licet cmethones et incolae villae a priscis et antiquis temporibus solvissent pro decima quinquaginta mensuras tritici, quinquaginta mensuras silignis et quinquaginta mensuras avenae, qualitas tamen ipsa, rogantibus cmethonibus et se granaria decima gravari asserentibus, redacta est in manipularem* (1. s. 182).

3.11. To wszystko, co wyżej powiedzieliśmy, dotyczyło dziesięciny zbożowej. Inna całkiem sprawa z dziesięciną konopną; przy niej pobór co dziesiątego snopa oczywiście nieaktualny, ponieważ tego plonu nie formowano w snopy, lecz w kity, *ierugae*[21], *iuncturae, ligaturae*; wyjątkowo *culmi* (3. s. 185). Wbrew nazwie, *decima* (*canapalis*), nie oddawano bynajmniej co dziesiątej kity. Jedna informacja określa szczegółowo podstawę wymiaru: jest nią areał mierzony liczbą wołów zajętych przy orce[22]: chłop orzący czterema wołami lub czterema końmi daje osiem kit, jeśli dwoma – cztery

[21] Również pisownia *gerugae*.

[22] Jest rzeczą oczywistą, że to nie woły stanowią podstawę wymiaru daniny konopnej, to bynajmniej nie świadczenie powołowe; po prostu areał mierzy się liczbą wołów. Praktyka – wiemy – bardzo stara, por. **J. Widajewicz**, *Powołowe-poradlne. Danina ludności wiejskiej w dobie piastowskiej*, [w:] *SHPP*, t. 5, z. 4; **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 60.

kity, jeśli jednym – dwie kity[23], *canapalem autem decimam solvit iuxta quantitatem pecorum arantium; nam si arat quatuor bobus, aut quatuor equis*[24], *solvit octo ierugas, si autem duobus – solvit quatuor, si autem uno – solvit duas ierugas, et de amplioribus non tenetur* (3. s. 67)[25].

Tak zwana „dziesięcina konopna" nie jest zatem w żadnym razie dziesiątą częścią plonu konopnego; to w ogóle nie dziesięcina. Brak przy tym podstawy, która pozwoliłaby stwierdzić, jaki procent ogólnej produkcji konopnej rolnika stanowiły wspomniane „dziesięcinne" kity.

3.12. Długosz podaje konkretne liczby kit oddawanych duchowieństwu[26]: jedna, *per unam ierugam canapalis* (2. s. 563 z dwóch wsi, 565); ta wielkość obciążenia odniesiona do wsi klasztoru sieciechowskiego (3. s. 263–268); półtora, *canapalem per unam cum media kitas* (3. s. 169): dwie kity, *per duas ierugas canapalis* (3. s. 169)[27]; trzy kity, *per tres ierugas canapalis decimae* (2. s. 565, 3. s. 167, 168, czterokrotnie, 169 dwukrotnie, 249, 261, 262 trzykrotnie, 263, 323, 407); najczęściej cztery kity: *et canapalis (decima) per quator ierugas* (2. s. 515, 530, 531 z sześciu wsi, 3. s. 41, 43, 54, 67, 103), *per quatuor iuncturas canapales* (3. s. 91); *per quatuor ierugas canapalis* (3. s. 153, 169, 296, 297, 345); *item quilibet cmetho dat quatuor culmos canapi* (3. s. 185, 274); cztery kity stanowią też regułę w dobrach klasztoru szczyrzyckiego (3. s. 282–294) i klasztoru św. Andrzeja w Krakowie (3. s. 312–332), nieraz i w dobrach klasztoru wąchockiego (3. s. 412, 419). Natomiast sześć kit świadczy się w dobrach klasztorów koprzywnickiego (3. s. 389, 396[28]) i wąchockiego (3. s. 405–418). Świadczy się zatem faktycznie od jednej do sześciu kit, najczęściej cztery[29]. Nie spotkaliśmy ani jednego wypadku 8 *ierugae*.

---

[23] W ugodzie Kazimierza Wielkiego z biskupem krakowskim, Bodzętą, z 1361 r. *KDMP*, za miarodajną poczytano powierzchnię uprawną zwaną pługiem, przy czym odróżnia się: *pro decima vero canapi taliter statuimus, quod quicunqe cmetho arat cum integro aratro quotcumque boves habuerit sive equos, dat quatuor ligaturas canapi parati iuxta consvetudinem terrae antiquam, qui vero medio aratro arat, duas ligaturas dare teneatur; qui autem non arat, a decima canapi debet esse liber et solutus* (1. s. 299); a zatem: *integrum aratrum* – 4 kity, *medium aratrum* – 2 kity, *non arat* – 0 kit; **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 60.

[24] Ciekawe, że Długosz nie zna zwykłej w średniowieczu rachuby: dwa woły = jeden koń (por. **J. Matuszewski**, *Początki nowożytnego zaprzęgu konnego*, cz. 2, *KHKM* 1954, t. 2, s. 653, 655 [*Pisma wybrane*, t. I]), lecz stawia między tymi zwierzętami pociągowymi znak równości!

[25] Na podstawie wyżej zestawionych informacji konstatujemy, że w czasach Długosza w Małopolsce, w dobrach duchowieństwa przeważały gospodarstwa posługujące się dwoma wołami: trzy zwierzęta pociągowe posiadali chłopi klasztoru koprzywnickiego i niektórzy poddani wąchoccy; nie było natomiast w ogóle gospodarzy posiadających cztery woły.

[26] Czasem ta rubryka nie została wypełniona (3. s. 275).

[27] Raz z uzasadnieniem ulgi: *canapalis autem decima propter alluviones Vislae tantummodo de duabus iuncturis solvitur* (2. s. 322), por. wyżej ust. 2.11.

[28] W kilku wypadkach liczba kit nie podana (3. s. 395–396).

[29] Powszechność czterech kit poświadcza również następujący tekst: *non solvunt quatuor ierugas* (3. s. 313).

3.13. Obok kit, w skład dziesięciny konopnej wchodziło wyjątkowo ziarno konopne[30], *pro decima vero canapi solvit quilibet quatuor ligaturus canapi, alias kythy, et unam quartam chori seminis puri canapi de consvetudine vetere et praescripta* (2. s. 508)[31].

3.14. A już całkiem rzadka konopna dziesięcina płacona w drobiu. Mianowicie w parafii Kock w kilku wsiach *pro decima canapali* (*loco canapalis decimae, in recompensam decimae canapalis*) *solvit quilibet de laneo plebano quatuor gallos* (2. s. 566–567). Sądzimy, że podobnie w innej wsi: *dum decimatur decima in Sławno, tenetur dare quatuor gallos* (3. s. 13).

4

4.1. Stwierdziliśmy wyżej, że dziesiecinę płaci się przede wszystkim z upraw zbożowych[32] i z konopii[33]; inne warzywa natomiast zostały od niej wyłączone[34].

4.2. Wspomniany na początku artykułu akt Kazimierzowski stwierdza, że uiszczano dziesięcinę we wszystkich wsiach – tak polskich, jak i niemieckich. Rozróżnienie to – wiemy – w czasach Długosza straciło całkiem na aktualności. Nie ma też znaczenia, czy to *lanei censuales* czy *liberi*; płacą ją wszystkie: *item est ibi scoltetia, de cuius agris solvitur decima manipularis pro monasterio Thincziensi* (3. s. 213); *item de omnibus agris villae cmethonalibus solvitur et conducitur decima manipularis pro monasterio Calvi Montis* (3. s. 237).

4.3. Z libertacji dziesięcinnej nie korzysta w zasadzie nikt. Jeśli Stanisław Ligęza zajął trzy łany kmiece, z których nie uiszcza nikomu dziesięciny, *et nulli de ipsis agris decimam solvit* (1. s. 10), to – zdaniem Długosza – jest to nadużycie zawinione, *in quo culpandus est decanus Cracoviensis, qui neglexit ius suum*. Podobnie w innym wypadku: dziesięcina *per incuriam canonici occupata est* (2. s. 21).

---

[30] Sprzeczność następującej informacji: *duas kitas canapi puri* (2. s. 278); bo jeśli w kitach, to nie w ziarnie.

[31] Uprzytomnijmy sobie jeszcze, że przy uprawie konopi (i lnu) w ramy pańszczyzny wchodziły dodatkowe robocizny: poddani *tenuntur etiam canapum et linum praediale ad aquam ducere, imponere, extrahere et terere* (1. s. 534).

[32] Por. ustęp 3.1. Długosz wymienia: *triticum, siligo, avena*; stale też pisze o *triplex granum* (2. s. 34); czyżby jęczmień (*hordeum*) w jego czasach już nie wchodził w skład dziesięciny?

[33] **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 60.

[34] Tamże, s. 59, przyp. 4.

4.4. Zdarzają się jednak rzadkie wyjątki: nie płacili jej świątnicy[35], *sanctuarii sive campanatores* (1. s. 220)[36]; *item sunt ibi alii quamplures lanei cmethonales sanctuariorum, de quibus non solvunt alicui decimam*[37]. Były to bowiem równocześnie *lanei speciales*. Nie wiemy jednak, jak liczna była owa grupa ludności; raczej nie było świątników wielu. A przy tym ich wolność nie była regułą: świątnicy służący klasztorowi w Brzesku, *monasterio* [...] *deservientes die et nocte*, nie tylko dostarczali *quinque urnas mellis crudi*, lecz także uiszczali dziesięcinę zbożową i konopną, *solvunt et conducunt decimam manipularem et canapalem pro archidiacono Cracoviensi* (3. s. 77–78).

4.5. Gdy grunty świątnicze odkupił klasztor na Skałce, wolność utrzymała się nadal, *de quibus nulli solvit decimam, sed eam pro se tollit, quum et sanctuarii, dum illos tenebant decimam, nulli reddebant* (3. s. 194). W innym jednak wypadku – chodzi o Czaple Małe, wieś niegdyś dziesiętników, *quondam sanctuariorum ecclesiae S. Floriani erat villa* – po usunięciu świątników[38], *sanctuarii ex villa praefata amoti sunt*, osadzeniu kmieci, *nunc autem reducta est in cmethones* (1. s. 233), *et sors sanctuariorum in colonos redacta* (1. s. 498), wraz z czynszem wprowadzono równocześnie dziesięcinę, *nunc vero amotis sanctuariis et cmethonibus institutis, facta est censualis*; nie było zatem racji utrzymywania dalej wolności świątniczych.

4.6. Raz nawet weszli świątnicy w prawa dziesięcinników; oni sami byli uprawnieni do poboru dziesięcin z wszelkimi kompetencjami tychże dziesięcinników: *de quibus omnibus tollunt decimam manipularem sanctuarii ecclesiae Cracoviensis* [...] *et tenentur illam incolae propriis curribus inducere in horreum a sanctuariis locandum* (1. s. 146)[39].

4.7. Wszakże o jednym musimy zawsze pamiętać. Jeśli nawet pisarz stwierdza, że dwór arcybiskupi nie świadczy dziesięciny, *curia etiam archiepiscopalis de praediis u l l i decimat*, nie znaczy to, by c h ł o p i p o d d a n i z tego korzystali: oni uiszczają ją zawsze: nie zwykłemu poborcy, jakim był pleban, lecz swojemu panu, biskupowi, *sed tollt illam archiepiscopus et in suum horreum inducit* (1. s. 57), *praedium ibi episcopale, de quo nulli decimat, sed solus pro se tollit* (2. s. 169), czy klasztorowi obdarzonemu nią przez

[35] Stąd nazwa pól: *agri quidam, qui vocantur poszwanthni* (2. s. 202).

[36] Por. drugie określenie: *sanctuarius alias zacristianus* (1. s. 457); czy zawsze pojęcia świątnika i zakrystiana się pokrywały?

[37] Dalej idzie zdanie: *sed quilibet illam pro se tollit*; zważmy wszakże, że ci świątnicy-chłopi, siedzący na *lanei cmethonales*, sami grunty uprawiali; por. jednak niżej przyp. 40.

[38] W ich miejsce weszli zakrystian i dwaj dzwonnicy, *et in locum eorum sacristianus et duo campanatores instituti* (1. s. 498).

[39] Wynikałoby z tego tekstu, że świątnicy miewali swoich poddanych.

biskupa, *decima donata per Ivonem, episcopum Cracoviensem* (dla Mstowa, 3. s. 153); *item decimam praefatam mensae episcopalis Cracoviensis contulit monasterio Coprzywniczensi in eius fundatione Fulco, episcopus Cracoviensis* (3. s. 395); *item est in eadem villa praedium optimum praepositi, de quo nulli solvit decimam manipularem, sed eam pro se tollit er in horreum suum inducit* (1. s. 133); *item in eadem villa est praedium capitulare, de cuius agris tenutarius villae non solvit decimam, sed eam pro se tollit* (2. s. 148); *item est ibi praedium coenobiale, de quo sanctimoniales* (staniąteckie) *solae percipiunt decimam et nulli non solvunt* (2. s. 182); *item est ibi scoltetia, de cuius agris solvitur decima manipularis pro monasterio Thincziensi* (3. s. 192); *de agris autem praedii praefati non solvit alicui decimam manipularem, sed monasterium Andrzeoviense pro se illum tollit et in horreum suum inducit* (3. s. 371); *item omnes agri villae (Oppatkowycze) solvunt et conducunt decimam manipularem et canapalem pro abbate et monasterio Thincziensi* (3. s. 213); *item est praedium monasterii et agri praediales* [...], *de quibus decimam manipularem sanctimoniales* (staniąteckie) *nulli solvunt, sed ipsam pro se tollunt* (3. s. 282); *item de omnibus agris villae cmethonalibus solvitur et conducitur decima manipularis pro monasterio Calvi Montis* (3. s. 237); *item est in eadem villa praedium optimum praepositi, de quo nulli solvit decimam manipularem, sed eam pro se tollit et in horreum suum inducit* (1. s. 133); *item omnes agri villae (Oppatkovycze) solvunt et conducunt decimam manipularem et canapalem pro abbate et monasterio Thincziensi* (3. s. 213); *item unum praedium coenobiale, quod nulli decimat, sed de omnibus, praedictis agris solvitur et conducitur decima manipularis pro monasterio Thynczensi* (2. s. 279); *de agris autem praedii praefati non solvit alicui decimam manipularem, sed monasterium Andrzeoviense pro se illum tollit et in horreum suum inducit* (3. s. 371); *item est ibi praedium coenobiale, quod non decimat alicui, sed* [*coenobium*] *pro se decimam tollit* (2. s. 134).

Taka sama sytuacja domyślna, gdy podobnego uzupełnienia w tekście brak: *item est ibi praedium coenobiale, de cuiu agris non solvit alicui decimam* (2. s. 242); nie ulega wątpliwości, że klasztor pobiera ją dla siebie! Tak też było w sytuacji, gdy *plebanus eiusdem oppidi habet unum laneum liberum, de quo nulli solvit decimam manipularem* (1. s. 470); z całą pewnością proboszcz ściąga ją z chłopów dla siebie. Wypadki, w których wieś nie uiszczała dziesięciny, to zatem rzecz pozorna; chłopi świadczyli ją zawsze, tylko nie naturalnemu poborcy, proboszczowi lub biskupowi, lecz innemu uprawnionemu, *de cuius agris monasterium pro se capit decimam* (2. s. 154), *pro se tollit* (3. s. 194)!

4.8. Kto zobowiązany do świadczenia dziesięciny? Długosz podaje dwóch winnych – raz grunt, *omnes agri villae* (3. s. 343), to znów jego właściciela; w *Liber* wychodzi to na jedno, uwaga pisarza skierowana stale na fakt

posiadania przez kogoś roli. To grunt jest podstawą świadczenia. Dziesięcinę uiszczają zatem *cmethones ac coloni*, którzy *arti agrariae extant dediti* (1. s. 343), wszyscy *habentes agros* (2. s. 136–137), nawet gdy posiadali tylko poletka, *aliquantulum de agris* (2. s. 226), choćby w postaci przymiarek, *in qua sunt aliqui campi sive pecies parvi et minuti, qui przymyarki vocantur, a cmethonibus culti, de quibus una pars decimae manipularis...* (1. s. 145). Zauważamy wszakże, że według innej informacji, nie uiszczały dziesięciny *hortulaniae habentes agros parvos et breves* (2. s. 138).

Dziesięcinie podlegają kmiecie wszelkiej kategorii, *cmethones et coloni* (1. s. 343), zagrodnicy (*hortulani*), sołtysi[40], *scoltetia habens agros* (2. s. 287), jak i wójtowie, *advocacia, habens duos laneos agrorum in oppido, de quibus solvit decimam pecunialem cum oppidanis* (2. s. 192), mieszczanie, *lanei oppidanorum* (2. s. 173[41]), grunty szlacheckie, folwarki, *praedia militaria* (2. s. 148), *praedia militaria nobilium* (2. s. 286), *praedium unum haeredis* (2. s. 283), *post omnes nobiles et cmethones* (1. s. 158), a więc także wieś, *cuius haeredes plures nobiles, pauci cmethones* (2. s. 184), *in qua suint plures milites et cmethones pauciores* (2. s. 254), czy też: *in qua non sunt cmethones, sed in toto milites* (2. s. 254). Do omawianego świadczenia zobowiązane było duchowieństwo – zarówno klasztorne, *praedium coenobiale bonum* (2. s. 168), jak i łany plebańskie (2. s. 185); *solvit tamen decimam manipularem de duobus laneis praedialibus monasterio Mogylnensi in gonithwam, iure spirituali in eo conquisitam* (wchodziły one w skład *dos plebanalis*, 1. s. 222). Nie jest zwolniony od dziesięciny *praebendarius, habens unum laneum, quem solus colit, de quo etiam tenetur reddere decimam decano* (2. s. 259), *altarista* (2. s. 221). Nie były też wyłączone od *decima* dobra królewskie, *praedium regium* (2. s. 165, 305; 3. s. 323); w nich również *decimatur* (2. s. 172, 190, 208, 210).

4.9. Nie znano zatem zwolnień od dziesięciny zbożowej (poza wyjątkiem szczególnym dotyczącym świątników, wyżej ust. 3.3–3.5). Ta reguła nie obejmowała wszakże dziesięciny konopnej. Od niej pojawiały się libertacje przy utrzymaniu równoczesnym decymy w zbożu: *sed liber est a decima canapi* (1. s. 104), *non tenentur ad decimam canapi* (1. s. 199; por. też s. 203), *item praefati lanei oppidanorum et advocati in Crasznik non solvunt decimam canapalem* (3. s. 173), *canapalem autem decimam ex consvetudine praescripta non solvunt* (3. s. 305), *item ad solutionem canapalis decimae non tenentur* (1. s. 511). Zdaje się, że do dziesięciny konopnej nie byli zobowiązani nigdy *milites*. A może oni tej rośliny w ogóle nie uprawiali?

[40] Choć pierwotnie byli wolni; **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 139.

[41] Sądzimy, że to z racji dziesięciny *de quolibet laneo oppidanorum habet plebanus unam mensuram siliginis et alteram avenae* (2. s. 191). W Myślenicach *inquilinus* płaci połowę tego, co świadczy *oppidanus hospes* (2. s. 178).

4.10. Długosz poświadcza utrzymanie się dawnego przywileju rycerstwa, wprowadzonego przez synod sieradzki w 1233 r., zasadzającego się na świadczeniu dziesięciny swobodnej[42]: *item quartus laneus praebendarii solvit decimam plebano in Vlyna eo, quod erat quondam militaris* (1. s. 149; por. też 1. s. 449).

4.11. Jakieś szczególne świadczenie dziesięcinne ufundował podobno arcybiskupowi gnieźnieńskiemu rycerz Klemens: *fertur etiam a nonnullis, quod praefatus Clemens miles dedit etiam summam pecuniae dicto Nicolao Thramba, archiepiscopo Gneznensi, pro huiusmodi decimarum perpetua donatione* (2. s. 101).

4.12. Pewne jest, że za życia Długosza przeważała dziesięcina naturalna. Ją właśnie uważał Długosz za należną kościołowi, a pieniężną – wprost za nadużycie[43]. Doszło zaś do niego z winy dziesięcinnika, *per abusum tamen et negligentiam scholasticorum Cracoviensium conversa est in pecunialem* (2. s. 226); o ośmiu łanach sołeckich czytamy: *de quibus nescitur, per quam negligentiam et abusum tantummodo solvit octo scotos* (2. s. 501); podobnie w innym wypadku: *scoltetia habens octo laneos proprios, de quibus – nescio, per quam negligentiam et abusum – tantummodo solvit octo scotos* (3. s. 176), dziesięć łanów sołtysich *solvunt tantummodo per negligentiam et abusum octo scotos* (3. s. 397), *dissimulatio et negligentia episcoporum Cracoviensium* [...], *quam episcoporum Cracoviensium torpore et incuria duplicavit* (1. s. 621).

Przyczynę takiej zamiany stanowić mogła też wojenna zawierucha. Zapoznajmy się z komentarzem Długosza do losów dziesięciny w Żywcu i w 15 sąsiednich wioskach: *tam decima manipularis a primaeva fundatione ecclesiae Cracoviensis solvebatur scholastriae Cracoviensi; ob sequestrationem vero Regmi Poloniae et gwerrae, decimis mutilatis, solvuntur pecuniae* (2. s. 289–290)[44]. Obecnie dzieje się to już *ad beneplacitum scholastici* (2. s. 293). O dziesięcinie w Starym Żywcu czytamy: *de quibus omnibus (laneis) datur, darique debet decima manipularis pro scholastria Cracoviensi;*

[42] Por. **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 9, 25, przyp. 3; **Z. Wojciechowski**, *Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Großen*, Breslau 1930, s. 60–61. Akt z 1273 r. *KDKK*, t. 1, nr 75 definiuje dziesięcinę *iure militari* następująco: *ipse decimam tali modo dabit, quod collectis annonis suis decimatorem non expectabit, nec decimator in agro decimam ibidem fideliter componet et sequestrabit, et dominus decime illius ville Czyseuiz, vel alter nomine ipsius veniens integraliter decimam illam accipiet, absque ulla molestatione militis memorati, vel de ipsa disponet alias pro sua voluntate.*

[43] Przypomnijmy, że już w 13. w. legat papieski, Gwidon, postanowił: *ne aliqui prelati vel ecclesiasticae personae solucionem decimarum* [...] *commutare presumant in pecuniariam pensionem*; cytuje **M. Wyszyński**, *Ze studiów....* s. 18–19. Zakaz uzasadniony niewątpliwie obawą dewaluacji.

[44] Długosz powołuje przytoczoną tu frazę wielokrotnie.

cuius etiam perceptio in manipulis abstracta est a scholastria, et incolae sibi eam quilibet de suo agro percipiunt et solvunt summarie pro illa scholastico Cracoviensi quatuordecim scotos latorum grossorum Pragensium (2. s. 289). Podobny pogląd wyrażony przez autora na innym miejscu: *non solvunt autem decimam manipularem, quamvis ad illam praefati nobiles et eorum cmethones, hortulani tenentur solvendam, sed pro decima, manipulari praesenti praebendae Cracoviensi et eius canonico pro tempore tres marcas latorum grossorum Pragensium aut earum valorem* (1. s. 137). Raz spotykamy się z uzasadnieniem dziesięciny pieniężnej, przyłączanym przez kmieci; ma je stanowić przywilej założyciela wsi: *super quo cmethones praefatae villae habere se asserunt quoddam privilegium cuiusdam haeredis, qui primus villam locavit, concedens illis tam tenuem et abscissam decimam pecunialem* (1. s. 126). Długosz z oburzeniem je odrzuca: *in quo – credo – fit non parva iniuria praebendae praefatae, cum haeres absque licentia ordinarii solutionis modum non potuit neque statuere, neque qualificare* (1. s. 126).

Zatem dla autora *Liber beneficiorum*, dziesięcinę należy świadczyć tylko w naturze. Wszelkie odstępstwo od tej reguły traktuje Długosz wręcz jako zbrodnię, którą piętnuje z całą bezwzględnością, dopatrując się zawsze *iniuria*, czy postępowania *contra iusticiam*.

5

5.1. Naturalnie nie zapomina też autor o tym, kto jest uprawniony do poboru dziesięciny. Wśród jej beneficjariuszy występują głównie biskup i proboszcz. Drogą nadań biskupich, niejednokrotnie dziesięcina przeszła także na rzecz innych osób oraz instytucji kościelnych, jak *capitulum, canonici, magistri, custos, vicecustos, cantor, scolasticus, decanus, vicedecanus, archidiaconus, praepositus, vicarius, praebendarius, monasteria*. – Z jakiego tytułu pobierali dziesięciny biskup i pleban?

5.2. Biskup zgłasza swe roszczenie do nich na tej podstawie, że wieś założono na surowym korzeniu, *quod villa ipsa in cruda radice locata sit* (2. s. 369), *de laneis percipit, tanquam de cruda radice extirpatis* (3. s. 245)[45]. Pleban natomiast powołuje się na *suum ius parrochiale* (2. s. 309). Toż *ius parrochiale* stanowi uzasadnienie dla dziesięciny niejednokrotne. Na innym miejscu wskazuje się na to, że należy się ona *ratione fundi, et privilegii et antiquae praescriptionis* (2. s. 391; fraza przytoczona dwukrotnie).

5.3. Czasem dwie osoby były uprawnione do poboru dziesięciny: *item est unum praedium, de quo decima variatur* (2. s. 120), *perceptio decimae*

[45] Takież uzasadnienie: 2. s. 564.

variatur (2. s. 123), *diversificatur* (2. s. 121–122). Autor wymienia wówczas obu dziesięcinników, precyzując uprawnienia każdego z nich, np. biskup krakowski ściąga obie, zbożową *cum totali decima canapi*, natomiast archidiakon krakowski ma tylko pewien udział w zbożowej *absque aliqua parte canapi* (2. s. 163).

6

6.1. Waga dziesięcin sprawiała, że często dochodziło do sporów o nie[46]. Można tu wyróżnić dwa rodzaje „sprzeniewierzeń"; świeccy zagarniają ją w różnych zamiarach:
a. dla siebie, *sed hanc partem anno 1370, mortuo Casimiro Secundo* [...], *praefati milites* [*Czurilones de armis Korczaki*] *et eorum parentes violenter monasterio abstulerunt et detinent iniuste occupatam* (3. s. 204);
b. w intencji zbożnej, by dokonać nowej fundacji. Ale i taki krok spotkał się również z naganą Długosza: obaj sprawcy zasługują na potępienie, *uterque damnationis reus*, i ten, co dziesięcinę sprzeniewierzył, i prebendarz, *et qui eam violenter abstulit, et praebendarius, qui eam iniuste percipit* (3. s. 328).
O spornych dziesięcinach wzmiankuje też Długosz na paru innych miejscach, np. 2. s. 554–555. Nieraz rozstrzyga tego rodzaju konflikty Stolica Apostolska (3. s. 221).

6.2. Spory o dziesięcinę toczyły się także między samymi duchownymi: biskup krakowski zagarnął dziesięcinę, która *iuxta assertionem aliquorum* oraz *iuxta privilegia* należała się komu innemu; opat tyniecki zajął dziesięcinę plebana z Kołaczyc (2. s. 279); w Żywcu znowu *solus praebendarius decimam percipit, ecclesia parrochiali ni Besdzedza spoliata* (2. s. 289), *sed eam* (*decimam*) *pro se tollit cum iniuria ecclesiae in Gorka* (2. s. 41).

6.3. Dowiadujemy się też o sporze dziesięcinnym między dwiema diecezjami, gnieźnieńską i krakowską, kiedy to *malignitas nonullorum plaebanorum de Chaczini ad se rapere per invidiam* [...] *moliebatur* (1. s. 465). Parokrotnie przypisuje się grabież dziesięcin nawet arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, *abstracta violenter per archiepiscopum Gneznensem* (1. s. 336–337)[47].

[46] Zdaniem Długosza, w czasach Bolesława Chrobrego niektórzy rycerze odmawiali świadczenia dziesięciny.

[47] Czyż nie charakterystyczna obietnica Łokietka, złożona biskupowi krakowskiemu: ...*nec decimas ipsius et sue ecclesie, qualescunque sint, violenter occupare*, 1306 *KDKK*, t. 1, nr 114? Długosza interesuje też konflikt między arcybiskupem gnieźnieńskim a biskupem krakowskim o przynależność diecezjalną klasztoru mstowskiego (3. s. 14a). Toczyły się również spory między duchowieństwem o prawo patronatu (1. s. 227).

7

7.1. W Małopolsce w czasach Długosza mamy do czynienia z trzema rodzajami świadczenia dziesięcinnego: w zbożu, w konopiach i w pieniądzu. W praktyce niejednokrotnie dziesięcinie pieniężnej towarzyszy naturalna, ale wówczas już w ziarnie: *pro decima unum fertonem et unam mensuram siliginis, et alteram avenae* (2. s. 261); *de quolibet laneo dantur octo scoti latorum grossorum, duae mensurae tritici et duae siliginis pro decima* (2. s. 134); *et solvunt singulis annis tres marcas latorum grossorum Pragensium, et granum plebano in Kanthi, avenam et siliginem* (2. s. 226). W pewnej wsi jedna połowa mieszkańców świadczy dziesięcinę pieniężną, druga, mniejsza – snopową, *cuius villae medietas decimam solvit pecunialem* [...] *per unum fertonem de laneo; altera vero, sed minor medietas, solvit decimam, sed manipularem* (2. s. 139). W innym wypadku kmiecie świadczą dziesięcinę snopową i konopną, natomiast sołtys z jednego łanu *decimat* [...] *pecunia* (2. s. 251–252).

Zdarzają się też inne warianty: kmiecie i sołtys świadczą biskupowi krakowskiemu dziesięcinę snopową i konopną, ale sołtys daje ponadto plebanowi *ratione decimae* 8 groszy (2. s. 252). To znowu *lanei cmethonales* świadczą decymę pieniężną, a *praedium militare* – snopową (2. s. 260); innym razem 4 1/2 łanów kmiecych świadczą dziesięcinę snopową i konopną, a 5 łanów kmiecych – *decima fertonalis* (2. s. 437); albo też *medietas villae solvit plebano* [...] *decimam manipularem et medietas – pecunialem* (dwukrotnie) (2. s. 437); w trzech innych wsiach obowiązuje *decima pecunialis* (2. s. 437); o dwóch łanach kmiecych czytamy: *de quorum medietate solvitur decima manipularis, et de medietate – pecunialis per quator grossos* (2. s. 501); ale też inny wariant: *praedia militaria* świadczą dziesięcinę snopową, a więc w zbożu, natomiast kmiecie – konopną (2. s. 148).

Zrozumiałe, że przy dziesięcinie mieszanej nie oddawano zboża w snopach, lecz w ziarnie, *de quolibet laneo dantur octo scoti latorum grossorum, duae mensurae tritici et duae siliginis pro decima* (2. s. 134); *et solvunt singulis annis tres marcas latorum grossorum Pragensium, et granum plebano in Kanthi, avenam et siliginem* (2. s. 226); *pro decima unum fertonem et unam mensuram siliginis et alteram avenae* (2. s. 261). W trzech innych wsiach obowiązuje *decima pecunialis* (2. s. 260).

7.2. Nieraz z różnych tytułów świadczy się jedną kwotę łączną; wówczas trudno wydzielić, co należało się tytułem jednego ciężaru, a co z racji drugiego: *pro censu et decima et omnibus daciis* (2. s. 152); karczma plebańska, *quae pro censu et decima manipulari solvit* [...] *duas marcas annuatim* (2. s. 371); *miscendo illam* (*decimam pecunialem*) *cum censu* (3. s. 201).

7.3. *Liber beneficiorum* stwierdza ciągły spadek świadczeń dziesięcinnych, *item villa praefata superioribus temporibus solvebat pro capitulo in communi annis singulis duodecim marcas, nunc vero solvit tantummodo decem marcas* (1. s. 158). W innych wypadkach:
dawniej 20 grzywien, obecnie tylko 12 (1. s. 159),
„ 40 „ „ „ 30 (1. s. 161),
„ 12 „ „ „ 5 1/2 (1. s. 162)[48].
Nic więc dziwnego, że autor pisze o *decimarum decrescentia, quarum nonnullas plebanorum et militarium occupavit temeritas, plerasque vero absorbuit alluvio* (chodzi o dziesięciny kapituły krakowskiej (1. s. 174)[49].

7.4. Dziesięcina w tej czy innej postaci była zawsze ciężarem dokuczliwym dla ludności chłopskiej[50].

7.5. Zgodnie ze swą nazwą stanowić miała ona 10% przychodu brutto; nie zawsze jednak tak było w rzeczywistości. Ciężar ten poważnie wzrósł, gdy zważymy, że do obowiązku chłopów należała również – co autor stale podkreśla – zwózka (*ductura, solvitur et conducitur*, 2. s. 188) własnym wozem (*proprio curru*) podstawowych produktów rolnych, zbóż i konopii, do stodoły wskazanej przez dziesięcinnika, nieraz na duże odległości, i to poza dniówką[51], *item tenetur facere ducturas proprio curru ad loca in quatuor miliaribus distantia, non ad rationem diei in septimana debitae, sed singulariter* (1. s. 17). Wiemy zaś, jak ważki problem stanowił w średniowieczu transport[52].

8

8.1. Dziesięcinę snopową szlachta zamieniała chętnie na pieniężną. Oto przykład dostarczony przez Długosza w związku z problemem rugowania kmieci: chłopi płacili dziesięcinę snopową, ale zostali usunięci, wobec czego *nobiles et tenentur ex agris huiusmodi solvere decimam manipularem vicariae praefate; sed redimendo decimam manipularem solvunt eodem singulis annis pro decima unam marcam et sex grossos* (1. s. 146). W innym wypadku *nobiles multiplicati, depositis cmethonibus, fecerunt sibi praedia, de quibus*

[48] Inne przykłady: 10 grzywien zamiast 12, 12 zamiast 20, 30 zamiast 40; obniżka zatem nieraz poważna.

[49] O zniżce dziesięciny z powodu wylewów Wisły wyżej ust. 2.11.

[50] **M. Handelsman**, *Prawo karne w statutach Kazimierza Wielkiego*, Warszawa 1909, s. 10–11.

[51] O tym szerzej **M. Wyszyński**, *Ze studiów...*, s. 141.

[52] Poruszaliśmy to zagadnienie na innym miejscu, zob. **J. Matuszewski**, *Początki nowożytnego zaprzęgu konnego*, KHKM 1953, t. 1, s. 108, przyp. 249; 1954, t. 2, s. 657 [zob. w *Pismach wybranych*, t. I], oraz **tenże**, *Długosz myślał po polsku*, Prace naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie 1994, S. Zeszyty historyczne, z. II, s. 166.

decimant contra iusticiam ecclesiae in Wylkolazy, zamiast oddawać świadczenie biskupowi krakowskiemu (2. s. 552); nadużycie ostatnie polegało na zamianie obowiązkowej dziesięciny chłopskiej na swobodną rycerską, *tulerunt et detinent iniuste occupatam* (3. s. 204).

8.2. Wszakże dziesięcinę pieniężną traktuje się jako zastępczą: *in qua (villa) sunt quadraginta quatuor cmetones, item unum molendinum, habentes agros non mensuratos, sed variatos* [...], *de quibus omnibus solvebatur decima manipularis et canapalis*; *hodie autem dictae praebeundae canonicus tollit pro decima singulis annis septem marcas* (2. s. 133). Jeden wiardunek z łanu sołtysiego należał się *pro decima manipulari* (2. s. 133, 188); *de quibus solvitur decima pecunialis duae sexagente latorum grossorum pro manipulari* (2. s. 135); w Witanowicach: *incolae illam (decimam) soli quilibet de laneo suo percipiunt et solvunt pro ea summatim scholastico Cracowiensi unam marcam* (2. s. 293); *de quibus solvitur decima pecunialis duae sexagenae latorum grossorum pro manipulari* (2. s. 135); *in quo sunt lanei oppidanorum, de quibus solvitur decima pecuniaria plebano in Myslowice, quae prius erat manipularis* (2. s. 204).

9

Przedstawione studium pokazuje, jak wielki udział zapewnił sobie kler w dochodach z produkcji rolniczej. W rzeczywistości – wbrew nazwie – ściągał on nie dziesiątą cześć plonów, lecz dużo więcej. Ewidentne to zwłaszcza przy „dziesięcinie" konopnej. Przybrała ona charakter podatku gruntowego, którego wysokość związano z wielkością areału. Długosz wielokrotnie podaje kwoty, jakie wpływały do kas duchowieństwa tytułem dziesięcin (*valor decimae aestimatur ad* [...] *marcas*). Nie jest to jednak materiał pełny, nie odważyliśmy się przeto na jego wykorzystanie mimo tej olbrzymiej masy informacji zestawionych w analizowanym trzytomowym opus (w sumie 1672 stronice in quarto!). A może trud by się opłacił?

Transport – przewóz w wiekach średnich*

I

1.1. Transport aktualny stale: potrzebowali (i potrzebują) go wszyscy, zawsze i wszędzie, w życiu prywatnym i w stosunkach publicznych. Nie mógł nie istnieć również w średniowieczu. Narzucono go oczywiście na ludność zależną. Stąd geneza wielu ciężarów przewozowych[1], jak i toponimii komunikacyjno-handlowej.

1.2. Charakterystyczna jest trwałość tego ciężaru. Choć obowiązek transportu publicznego wygasł w dużej mierze w następstwie immunitetów, w pełni utrzymał się on, i to na stałe, w stosunkach dominialnych. Przywileje lokacyjne są tego jaskrawym dowodem: 1370, KDWP 3, nr 1639: osadzając wieś na prawie średzkim, zastrzega sobie właściciel od kmieci *currus* w razie wyprawy wojennej; poza tym na Boże Narodzenie każdy z nich zobowiązany zostaje do zwózki jednego wozu drewna, *ligna per currum unum portare oponent* (!); 1386, KDWP 3, nr 1852: *unum plaustrum lingnorum* [...] *ducere sint astricti.* Zadowolmy się tymi dwoma przykładami; jest ich w dokumentach bezlik.

1.3. Również moc podobnych postanowień w *Liber beneficiorum*; dla Długosza zwózka zboża przez poddanych to rzecz codzienna, 1, s. 520: *et hortulanus tenetur eam* [*messem*] *inducere proprio curru in horreum vice-scolastici*; 3, s. 234: *item ducturas faciunt ordinarie*; *ib.*, s. 282: *item cmethones ducturas facere tenentur ordinarie*; *ib.*, s. 411: *item ducturas faciunt absque die*; *ib.*, s. 261, 262: *et ducturam facit ad rationem dierum* (dwukrotnie).

1.4. Omawiając transport, pomijamy świadomie jedną usługę ściśle z nim związaną, stacje, choć wiemy, że osobistościom korzystającym ze świadczeń komunikacyjnych należało w czasie podróży dostarczyć środków żywności, jak i nakarmić konwojenta, jego konia (konie) i ewentualnie

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 1998, t. 50, z. 1, s. 197–212.

[1] **E. Kowalczyk**, *Powracający temat: przewłoka*, KHKM 1, 43, 1995, s. 491–510.

towarzyszące psy myśliwskie, *pracuracio equorum et canum venaticorum.* O łączności wspomnianych usług, przewozu i stacji, świadczy dobitnie następujący tekst kościelnej anatemy, 1387, KDWP 3, nr 1862: (wyklęty z kościoła nie ma udziału) *in participacione, conversacione, locucine, salutatione, cibo, potu, empcione, vendicione, igne, foro, balneo, hospicii recepcione, navigio, equi-(ta)-tura et veccione, et in quibusvis aliis legitimis actibus.* Takie samo świadectwo dają też inne teksty współczesne. 1334, KDWP 2, nr 1131: (zwolnienie klasztoru w Jeżowie) *a curribus oneratis et equis ad expedicionem et alias dandis seu conveniendis et eciam alendis et ab aliis quibuslibet vecturis*; 1359, KDWP 3, nr 1404: (książę mazowiecki zwalnia) a poyazd..., a prevod, a podvod..., a przewor..., *a conductu falconariorum et porcuracione equorum quorumlibet vel canum venaticorum.*

1.5. W Polsce, kraju śródlądowym, w rachubę wchodzi przede wszystkim transport na lądzie i na rzekach[2]. Przewozem morskim zatem się nie zajmiemy.

1.6. Ludzie poruszali się oczywiście pieszo[3]; jeździli też konno[4] lub na wozach. Towary, *bona*, nosili najprawdopodobniej piesi na plecach; przytraczano je chyba również do grzbietów zwierząt (koni), ale chyba najczęściej ładowano je na wozy, rzadziej na łodzie. Wóz był podstawowym środkiem średniowiecznego przewozu lądowego.

1.7. Stwierdźmy jeszcze, że transport rzeczny był korzystniejszy od lądowego. Świadczy o tym akt z 1360, KDWP 3, nr 1435: chłopi Winnejgóry, będącej własnością biskupa poznańskiego, zobowiązani są należne tytułem czynszu zboże zawieść do Solca, *solvere et in Solecz deducere*, mimo że w samej Winnejgórze znajduje się 1288, KDWP 2, nr 632: *curia domini episcopi*, a więc z pewnością i zabudowania folwarczne. A dlaczego do tej właśnie miejscowości? Racja wydaje się prosta: Solec leży nad Wartą! Stąd zatem spławi się zboże czynszowe do Poznania rzeką, unikając uciążliwszego transportu lądowego! A przy tym w dużym mieście znajdowała się biskupia siedziba, z pewnością też produkty rolne osiągały tam wyższą cenę.

2.1. Do zagadnienia transportu dysponujemy dwoma rodzajami informacji. W pierwszym rzędzie korzystamy z dokumentów, ale także z innych tekstów narracyjnych. Obok nich stoją do naszej dyspozycji – rzecz istotna, a przy tym bezcenna – ilustracje.

---

[2] Dla przewozu na jeziorach brak dokumentacji.

[3] Nawet śmiertelnie chory Kazimierz Wielki *sine iuvamine curru(u)m conscendens*, Janko, MPH, t. 2, s. 633.

[4] 1928, KDWP 2, nr 792, 793: Łokietek bierze w opiekę mieszczan lubeckich: *ipsos, sive sint equites vel pedites, et eorum bona.*

2.2. Dokumenty dotyczą naszego zagadnienia tylko ubocznie. Cechuje je zresztą wyjątkowa zwięzłość. Najczęściej, mówiąc o ciążącym na kimś obowiązku transportu, podają jedynie miano ciężaru bez bliższej wskazówki, na czym on polega[5]; współcześni wiedzieli to dobrze.

2.3. Inne źródła narracyjne (kroniki itp.) również są niezbyt wydajne. Dla 15. wieku pewnych informacji dostarcza nam nieoceniony kanonik krakowski – Iwan Długosz; ale i tego niewiele.

2.4. Szczęściem dla historyka obok tekstów pisanych zachowały się także podobizny (rysunki) średniowiecznego wozu, często wraz z zaprzęgiem. Zestawiliśmy ich pięć w swym artykule drukowanym przed ćwierć wiekiem[6]. Reprodukujemy je tu ponownie (ryc. 1–5). Brak natomiast ilustracji średniowiecznych łodzi.

2.5. Terminologia łacińska na transport lądowy jest następująca: *ductura, conductus*[7], *equitatus, evectio*; także 1387, KDWP 3, nr 1862: *equi-[ta]-tura et veccio*[8]. Odpowiedniki polskie to: *podwoda, powóz, przewód*; w przywileju margrabiego brandenburskiego występuje wyraz niemiecki, 1317, KDWP 2, nr 990: *Waghendeneste*.

Transport na wodzie (rzekach) to 1239, KDWP 1, nr 217: *traductus aque*; 1287, KDWP 3, nr 1862: *navigium*.

2.6. Na wóz pojawiają się następujące określenia źródłowe: *vehiculum, plaustrum*[9], najczęściej *currus*[10], 1299, KDWP 2, nr 828: (zwolnienie); *ab omini petitione curruum*[11]. Łodzie to *naves*.

---

[5] Oto jeden z wielu przykładów, 1279, KKK 1, nr 82: *pro incolis ibidem, qui ad servicium domini ducis terre, quod przewod vulgo dicitur, tenetur perpetuo.*

[6] **J. Matuszewski**, *Początki nowożytnego zaprzęgu konnego*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, 1954, t. 2, ryc. 1–5 [zob. *Pisma wybrane*, t. I].

[7] W dokumentach równocześnie i drugie znaczenie tego wyrazu 1360, KKK 1, nr 220: *post conductum Paschae*, po niedzieli przewodniej.

[8] **O. Balzer** na określenie przewodu notuje w źródle narracyjnym łacińskie *substantivum ducatus, Królestwo Polskie 1295–1370*, t. 1, s. 21, przyp. 2, choć pospolicie wyraz ten znaczy *księstwo, ib.*, s. 26.

[9] 1380, KDWP 3, nr 1783: *duo plaustra de feno de magno prato.*

[10] *Substantivum currus* występuje także w funkcji miary powierzchni, 1349, KKK 1, nr 188: *pratum ad quadraginta currus*; 1363, KDWP 3, nr 1498: *unum pratum* [...] *de quatuor curribus feni*; 1370, KDWP 3, nr 1632: *pratum* [...] *sex currus feni in se continens*; 1380, KDWP 3, nr 1783: *duo plaustra de feno de magno prato.* Bywa ono również miarą wydajności łąki, 1381, KDWP 3, nr 1789: *pratum, in quo poterit habere quatuor currus de feno.* Występuje wreszcie jako jednostka masy, 1370, KDWP 3, nr 1639: (na Boże Narodzenie) *ligna per currum unum portare oportent (!)*; w tej samej roli *currus salis* na stacji celnej, 1369, KDWP 3, nr 1618.

[11] Nieraz z zaznaczeniem okoliczności, że chodzi o *currus onerati*, por. wyżej ust. 1.3.

3.1. Nic więc dziwnego, że przy niezbędności transportu narzucono go na całą ludność plebejską, wiejską[12] i miejską, 1316, KDWP 2, nr 984: Łokietek dla obywatela Gniezna: zwolnienie *a curru feni*[13]. Oczywiście usługę świadczono pod tytułem darmym.

3.2. Na czym polegały usługi transportowe, podaje w swej syntezie J. Bardach: „Do grupy służebności komunikacyjnych należały również powóz, podwoda i przewód. Powóz i podwoda polegały na obowiązku dostarczania środków transportu – koni (wołów) i wozów – panującemu i jego urzędnikom w czasie podróży i dla transportu rzeczy książęcych [...] Przewód z kolei polegał na obowiązku dostarczania nie tylko siły pociągowej i wozów, ale również ludzi do obsługi transportu"[14].

3.3. Co więcej, i co bardzo charakterystyczne, bo silnie podkreślające wagę przewozów: źródła zajmują się osobno przewozem osób i towarów wymagających szybkiego i bezpiecznego transportu. Na tym zasadza się odróżnienie przewodu zwykłego, *prevod rusticanum*, nakładanego na całą ludność, wiejską i miejską, od przewodu rycerskiego, *prevod nobilium*, *conductus militatris*[15], do którego pociągano warstwę uprzywilejowaną, rycerstwo[16].

4.1. Przewozić produkty należało – rzecz akcentowana w źródłach wielokrotnie – na wozach własnych, *vectura propria*, *propriis curribus*[17]. I to zarówno w stosunkach publicznych, jak i prywatnych.

---

[12] Teksty przytoczone wyżej.

[13] Por. też *Liber* 3, s. 395.

[14] **J. Bardach**, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1: *Do połowy 15 wieku*, wyd. 2 Warszawa 1964, s. 141.

[15] J. Bardach w swej cytowanej wyżej syntezie nazywa go przewodem „zbrojnym". Czyżby wiązało się z nim szczególne uzbrojenie konwojentów ze względu na transportowanych więźniów (obawa ucieczki)? Ale to samo miano używane i w dwu innych wyżej wymienionych wypadkach, gdzie wskazana racja nie mogła być brana pod uwagę. Por. też przeciwstawienie przewodu rycerskiego przewodowi chłopskiemu aktu z 1230 r., Koch. 1, nr 278, oraz wyrażenia dokumentu z 1359, KDWP 3, nr 1403: *homo militalis, bona militalia, villa militalis*, przeciwstawiane *homo ducalis* itd., gdzie jedynie możliwe tłumaczenie to „poddany rycerza", „dobra rycerskie", „wieś rycerska".

[16] Nieraz na jego wzór reguluje się również omawiany ciężar w dobrach klasztornych, Trzebnica, 1202–1203 SUb 1, nr 83: *conductum eciam, nisi quem homines nobilium, non ducant, tam isti quam Trebnicenses et ad Trebnich spectantes*; w majątkach biskupa wrocławskiego, 1248, SUb 2, nr 342: *de pouoz autem et preuod homines villarum predictarum eo iure volumus uti, quo utuntur homines in terris villarum militarium constituti*. Rozróżnienie przewodu zwykłego i rycerskiego nieaktualne już w czasach Długosza, kiedy pojawiają się postanowienia innego rodzaju: mimo generalnej libertacji od transportu zastrzeżenie przewozu wina, *Liber* 3, s. 410: *item ducturas non faciunt, solum vinum ducunt ex Kamyen in Lysszow*.

[17] Por. wyżej ust. 1.3 oraz niżej ust. 8.5.

Poświadczają to niedwuznacznie nadania immunitetowe zwalniające *a vecturis*, 1269, KDWP 1, nr 440; 1272, KDWP 1, nr 447: (z okazji sprzedaży wsi) zwolnienie *eciam a feni curru, annone, a capete*; 1278[18], KDWP 1, nr 475: *a vectura curruum nostrorum*; 1266, KDWP 1, nr 419[19]: *dictum vero censum nullas ducere tenetur, sed in domibus colligetur villanorum et per eos, ad quos spectabitur, deducetur*[20].

4.2. Zobowiązany do przewozu winien również dać własnego woźnicę, *vector*. Źródła nie poświęcają mu zresztą wiele uwagi. Był nim chłop „własny", czyjś poddany, 1363, KDWP 3, nr 1498: *vectore proprio adhibito*. I to – sądzimy – zawsze, nawet w wypadku przewodu rycerskiego; i wówczas bowiem z pewnością nie rycerz (ew. duchowny), lecz ich *incola* kierował zaprzęgiem[21].

4.3. W źródłach nie jest poruszana nigdy kwestia utrzymania woźnicy, chyba z tego powodu, że obciążało ono jego samego, ewentualnie innych poddanych.

4.4. Na temat ryzyka transportu znajdujemy niewiele informacji w źródłach. Według aktu 1397, KDWP 3, nr 1973: rentę w wysokości 3 grzywien należy dostarczyć uprawnionemu *suis sumptibus, periculo et expensis*[22].

5.1. Transport był dla chłopów jednym z dokuczliwszych ciężarów; ten fakt podkreśla się w dokumentach wielokrotnie, 1248, SUb 2, nr 342: *aggravantur etiam iidem homines ecclesie per conductum, qui vocatur preuod; artati nichilominus ad vectigalia, que dicuntur pouoz, ultra quam aliquorum militum homines...*

5.2. Dokuczliwość jego polegała na dużej liczbie osób, które należało przewozić. Uprawnionymi do korzystania z tych posług byli bowiem:
a) władca (*rex ambulans*),
b) urzędnicy i służba książęca (*familia*),
c) duchowieństwo (zwózka dziesięciny),

[18] O dacie tego aktu ostatnio **A. Swieżawski**, *Kilka uwag w sprawie emendacji dat w dokumentach średniowiecznych na podstawie tytulatury świadków*, [w:] *Venerabiles, nobiles et honesti, Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, Poznań 1997, s. 558.

[19] *Regest* tego aktu w SUb. 3, nr 543.

[20] Rzadki wyjątek dotyczy podłowczego, który należny mu owies zwozi na własnych wozach 1242, KDWP 1, nr 236: *ut noster subvenator in die beati Martini XX mensuras avene in vicinia dicti monasterii recipiat annuatim, et in propriis curribus reducat, ubi nostre placuerit voluntati.*

[21] Chyba, że obowiązek dotyczył niższej kategorii rycerza w rodzaju włodyki.

[22] Inne uregulowanie w stosunku do sołtysów i młynarzy, por. niżej ust. 11.5.

d) przewodem rycerskim wożono aresztowanych,
e) w stosunkach prywatnych zwózki od chłopów domagali się właściciele ziemscy, świeccy i duchowni (dostawa czynszów i dziesięcin w naturze).

5.3. Stacjonującego należało również nakarmić 1254, KKK 1, nr 41: *et in sumptibus procurari*; 1356, Pol. 2, s. 722: *suis damnis, sumptibus et expensis*, a także wyżywić dużą nieraz liczbę koni.

5.4. Z tym obowiązkiem wiązały się niejednokrotnie nadużycia w postaci zbyt licznego orszaku, 1208, Koch. 1, nr 199: *cum* [...] *obsequentium multitudine introisti*, i przesadnej, bo aż setkę przekraczającej liczbie koni, *centum ac decem equorum videlicet!*

5.5. A przy tym uprawniony nieraz umyślnie przedłużał swój pobyt ponad rzeczywistą potrzebę, *ibique moram faciens longiorem nec necessariam, sed dampnosam*. Takie postępowanie powodowało nadmierne obciążenie ludności, *expensis gravasti superfluis ultra modum*. Nic dziwnego, że papież piętnuje je w piśmie skierowanym do biskupa płockiego, który dopuszczał się podobnych nadużyć i wyraża się o nich mocno: *effrenatus evectionum numerus*, 1208, Koch. 1, nr 199.

II

6.1. Wozy były cztero- i dwukołowe. Na reprodukowanych ilustracjach znalazły się: jeden wóz dwukołowy z 15. w. (ryc. 5) oraz cztery wozy czterokołowe: dwa z 12. w. (ryc. 1, 2), jeden ze Śląska z połowy 14. w. (ryc. 3) oraz jeden z połowy 15. stulecia (ryc. 4).

6.2. Do budowy wozów i łodzi długo nie używano żelaza: zastosowanie przy ich wyrobie znajdowało wyłącznie drewno. Drewniane były ówczesne wozy w całości, nie wyłączając kół. Przy tym nie spinała ich żelazna obręcz; obywały się zatem bez bednarki. Co więcej, drewniana była nawet oś[23]. To zatem dosłownie 1283, KKK 1, nr 84: *vehiculum ligneum*[24].

---

[23] Ten stan rzeczy utrzymał się – co wydaje się zdumiewające – do niedawna. Chłopski autor wspomnień, Tomasz Skorupka (zmarł w 1935 r.!), pisze: „wozy mieli ludzie dawniej o drewnianych osiach. Pamiętam taki wóz u mego ojca. Mieliśmy taki wóz, brony, pług, radło – wszystko drewniane", *Kto przy Obrze, temu dobrze*, b. m. i d., s. 217 (spacja od autora).

[24] Por. T. **Poklewski-Koziełł**, *Średniowieczne zamki między Prosną i Pilicą*, Łódź 1992, s. 20.

6.3. Następstwo wskazanych wyżej mankamentów oczywiste: koła bez żelaznych obręczy nie wykazywały odporności na wstrząsy na „polskich" drogach. Zatem bardzo często się psuły.

6.4. Siłą rzeczy ograniczona też była nośność średniowiecznego wozu; ładunek maksymalny wahał się prawdopodobnie koło 700 kg[25].

6.5. Inaczej wyposażane były wozy transportujące ludzi, inaczej – przeznaczone do przewozu towarów. Król i dygnitarze, jak i właściciele ziemscy mieli zapewne do swej dyspozycji wehikuły wygodne, wyściełane. Jak wiemy, obrazą dla duchownego – i to jeszcze biskupa! – był transport na drewnianym wozie, *vehiculo l i g n e o ignominiose impositum*[26]. Przy wozie śląskim z pielgrzymami jego obudowa jest wykonana z wiklinowej plecionki (ryc. 3).

6.6. Dwukołowy wehikuł roboczy, na którym transportuje się tura, jest wozem drabiniastym (ryc. 5).

6.7. Wóz przedstawiał zawsze pewną wartość. Nie znamy ceny wehikułu zwykłego: wojenny wart był 2 grosze, 1370, KDWP 3, nr 1639: *currus per duos grossos.*

7.1. Wóz dwukołowy ciągnie jeden koń (ryc. 5), czterokołowe wozy mają zaprzęg dwukonny (ryc. 1–4); również dokumenty informują o wozie zaprzężonym w dwa konie, 1333, KDWP 2, nr 1124: *currum una cum d u o b u s equis*; 1363, KDWP 3, nr 1498: *cum uno curru, d u o b u s equis adiunctis.* Inny akt potwierdza zaprzęg w trzy konie, 1325, KKK 1, nr 134: *currum de tribus equis*[27].

Zaprzęg opisany był w stanie przejechać w ciągu dnia 30–40 km[28].

8.1. Dało się ustalić niemałą listę transportowanych przedmiotów, *bona*:
◆ z b o ż e, *Liber* 3, s. 42: *avenam conducunt*; w szczególności z i a r n o. *Liber* 3, s. 43: *frumenta praedii tenentur kmethones ad monasterium ducere in g r a n o*;

---

[25] **T. Poklewski-Koziełł**, *Dzieje Bolesławca nad Prosną*, Kalisz 1979, s. 13.

[26] Leszek Czarny – zdaniem papieża opanował go *impietatis virus* – w ten właśnie sposób szykanował biskupa krakowskiego, Pawła z Przemankowa; duchowny ten został ponadto z jego rozkazu uwięziony w Sieradzu *tetro carceri*, skrępowano mu nogi, *eius pedibus* [...] *arctius colligatis*, a wreszcie skuto żelaznymi łańcuchami, *vinculis compeditum ferreis*, 1283, KKK 1, nr 84.

[27] Równocześnie podaje się tu wartości koni.

[28] **T. Poklewski-Koziełł**, *Średniowieczne zamki...*, Łódź 1992, s. 20.

◆ mąka, *quorum unum proprio curru omnia frumenta et molita reducens episcopalia*; 1325, KKK 1, nr 134: (wóz) *honeratum de duabux mensuris farine triticee*;
◆ sól: 1298, KDWP 2, nr 802: (przywilej Łokietka, stwierdzający, że Przemysł II zwolnił wójta kaliskiego) *et specialiter in eo iure suo, a curribus salis hospitum ud civitatem Kalisiensem veniencium*;
◆ piwo, 1325, KKK 1, nr 134: *quartale cerevisie*;
◆ wino, *Liber* 3, s. 410: (w dobrach klasztoru wąchockiego) *omne vinum, illic natum, tenentur cmethones inducere ad monasterium*[29];
◆ dziczyzna, 1358, KDWP 3, nr 1382: książę mazowiecki pociąga poddanych arcybiskupa gnieźnieńskiego *ad conductum ferinarum*; zachowała się też ilustracja, na której wiezie się tura (ryc. 5[30]).
◆ konopne kity[31];
◆ drzewo, *lignum*. Odróżnia się przy tym dwa jego rodzaje: drzewo opałowe, 1325, KDWP 2, nr 1055: (obowiązki kmieci Dolan) *totidemque* [*tria plaustra*] *lignorum*; *Liber* 3, s. 319: (na święta Bożego Narodzenia) *tres currus lignorum*; *ib.*, 3, s. 340: *item per totum anni tempus ducunt ligna pro praedio*, oraz
◆ budulec sosnowy i dębowy, 1325, KDWP 2, nr 1055: *duos truncos de pino*; *Liber* 3, s. 103: *sed cmethones ibidem obligantur ad ducturam roborum pro aedificiis quibusvis*; *ib.*, 3, s. 103, 185: *robora ad monasterium ducunt*; albo jedno i drugie, *ib.*, 2, s. 411: *sed tenentur ligna et robora conducere pro monasterio* [...] *varia*;
◆ siano, 1298, KDWP 2, nr 795: Łokietek zwalnia komesa, m. in. *a curru feni*; *Liber* 3, s. 42: *foena propriis curribus ad horreum monasterii inducere tenentur*; *conducendo* [...] *foenum*;
◆ mierzwa, *fimum*, *Liber* 3, s. 42, *tertium* (*diem*) *fimum educere ad molendinum*, *ib.*, 3, s. 103, 189;
◆ sieci łowieckie, *Liber* 3, s. 404: *item tenentur retia in venationes et necessaria in Pyotrkow ducere*; *item kmethones villae ducunt retia ad campum*:
◆ kamienie młyńskie, *Liber* 3, s. 626: *res, lapides ad locum adduci*; *item cmethones* [...] *tenentur ducere lapides ad molendinum*;
◆ surowiec wszelki, potrzebny do budowy młyna, [1273], KKK 1, nr 74: *tota molendini materia per homines nostros adducentur et in loca ponentur*.
◆ łodzie[32].

---

[29] Dalej powtórzenie: *item ducturas non faciunt, solum vinum ducunt ex Kamyen in Lyszow*.

[30] Szczególny to wypadek: zwierzę transportowane do Konstancji było darem Władysława Jagiełły dla papieża.

[31] Por. wyżej s. 237–239.

[32] **E. Kowalczyk**, *Powracający temat...*, s. 507. Autorka podaje przykład przewozu łodzi na wozach przez bagna na odległość 43 km, s. 508.

Innymi słowy wszystko, 1343, *Dokumenty do dziejów Kujaw*, s. 36, nr 3: *omnia nostra utensilia; Liber* 3, s. 404: *necessaria; ib.*, 344: *Item cmethones viilae tenentur omnes res in monasterium propriis curribus ducere*, i w każdej potrzebie: *item ducturas faciunt ad monasterium cum singulis rebus in qualibet necessitate.*

9.1. Przy transporcie istotna rzecz to dystans do pokonania. Duża odległość sprawiała, że nawet posiadłość ziemska traciła na wartości, stawała się wręcz *inutilis*, 1299, KDWP 2, nr 805: (zamiana ziemi na dziesięcinę między arcybiskupem gnieźnieńskim a klasztorem byszewskim) *ex eo, quod eis remota essent et ob hoc inutilia, ita quod pene nullum fructum poterant ex eis habere*: natomiast arcybiskup miał *quasdam decimas eidem* [*domui Bysseviensi*] *contiguas.*

9.2. Oto informacja, co w średniowieczu odczuwano jako dużą odległość, 1243, KDWP 1, nr 30: *cum idem decanus* (*Sandomiriensis*) *quasdam res, sue decanie pertinentes, prope Zagost in Wisliciensi districtu haberet, quas difficile erat sibi in Sandomiriam deducere pro expensis*; natomiast proboszcz (*rector*) z Zagościa posiadał wieś w pobliżu klasztoru koprzywnickiego, którą też mu było trudno na odległość zarządzać. Wobec tego biskup dokonał z dziekanem zamiany dziesięcin na wieś. Odległość Sandomierz – Zagość wynosiła około 100 km, druga Zagość – Koprzywnica – około 80 km. Zamiana uzasadniona była zatem swą racjonalnością: zapobieżono w ten sposób transportowi na zbyt dużym dystansie.

9.3. Średniowiecze zdawało sobie w pełni sprawę z wagi dystansu. Jak wiemy, już w dyplomach immunitetowych pojawiają się wskazówki o maksymalnych odległościach, które podsądny musi pokonać, by stawić się na wezwanie księcia lub zawieść należne mierzyce zboża, 1202, *SUb* 1, nr 77: *non provocentur nisi ud iudicem Theutonicis propinquiorem vel, si eis placet, ad proximum ville, cui insident, castellanum*; 1228, KDMP 1, nr 11: *cum circa Pilciam vel Visliciam fuerim, et non alias iudicandi provocentur: in castro autem propinquiori, cum ad ipsum pervenerimus*; 1234, *SUb* 2, nr 86: *coram duce, si prope fuerit*; 1239–1241, *SUb* 2, nr 203: *quas mensuras in viciniorem curiam nostram circa Namislou deduceret et non alibi, nec longius.*

9.4. Kwestia zwózki produktów zbożowych została uregulowana niejednokrotnie w przywilejach lokacyjnych: rolnik ma obowiązek zwozić produkt do stodoły pańskiej znajdującej się w tej samej wiosce, w której mieszkał, 1367, KDWP 3, nr 1581: czynszowe zboże kmiecie *solario fratrum in claustro vectura propria presentabunt.* Podobnie i dziesięcina należała się miejscowemu

proboszczowi, a więc z reguły niedaleko: księża stodoła, *horreum nostrum*, znajdowała się w pobliżu. W omówionych wypadkach chłop był zatem chroniony, nie musiał bynajmniej wozić produktu na dowolną odległość.

9.5. Również z innych aktów widać, że pan liczy się z czasem chłopa, a więc troszczy się o to, by go zbytnio nie obciążać pokonywaniem dużych odległości. Ma on pracować tylko w najbliższym grodzie lub dworze, 1239, KDWP 1, nr 218: *in castro tamen propinquiori*; 1343, *Dokumenty do dziejów Kujaw*, s. 36, nr 3: *Et quando nos* [biskup włocławski] *vel nostros succesores eandem villam contingerit intrare, incole ipsi omnia nostra utensilia educent ad nostram villam viciniorem*; 1381, KDWP 3, nr 1795: (chłopi klasztorni mają pracować dwa dni rocznie) *pro nostra curia regali, ipsis propinquiori dummtaxat*, [...] *seminata frumenta colligare et ad horrea deducere earundem curiarum nostrarum*; *Liber* 1, s. 284: *item ducturas tenetur a villa in villam*. Odległość do pokonania zatem i w tych wypadkach nieduża. W rezultacie, choć transportowano rzeczy nieraz na duże odległości, chłop przewoził je niedaleko, ze wsi do wsi. Ale czy tak było zawsze?

9.6. W niektórych dokumentach wskazuje się na konkretną miejscowość, do której należało produkt dowieść: 1248, *SUb* 2, nr 356: *quam* [*decimam*] *deducent ad granarium domus nostre in Wratislavia*; 1290, Librowski, t. 49, nr 2: (zastrzeżone *modii* zboża) *ad nostrum domum in Unyeiow deducere tenebuntur*[33]. 1334, KDWP 2, nr 1128: (czynsz chłopski z Ostrowa w postaci *duas mensuras tritici, quatuor siliginis et sex avene cum sex scotis grossorum*) *in Poznaniam adducere perpetuo tenebuntur*; 1339, KDWP 2, nr 1194: (zastrzeżony przez biskupa *census* zbożowy ze Stęszewka) *in Poznan adducere tenebuntur*; 1357, KDWP 3, nr 1362: (zwózka zboża czynszowego i decymalnego ze wsi Skrzynki) *et in Poznaniam deducere tenebuntur*; 1357, KDWP 3, nr 1353: *decimam munipulatim nobis dabunt et ducent in horreum nostrum* (w Trzemesznie); 1364, KDWP 3, nr 1525: *et maldratam frumenti triplicis grani* [...] *solvere et ad curiam nostram in Canszym adducere tenebuntur*; 1364, KDWP 3, nr 1526: *maldratam frumenti triplicis grani* [...] *solvere et ad nostram curiam Poznaniensem deducere tenebuntur et sint astricti*; 1366, KDWP 3, nr 1558: (czynszowe zboża) *in Poznaniam deducere*; 1376, KDWP 3, nr 1727: (trzy razy w roku po jednym wozie drzewa) *adducere ad nostram curiam Poznanie idem kmetones tenebuntur*; 1385, KDWP 3, nr 1829: *quoddam pratum* [...] *falcare, coilligere, cumulare et in Camyen vel Czirequyczam adducere sint consueti et tenentur*; 1311, KDWP 3, nr 2042: (wieśniacy

[33] W jednym wypadku akurat interesująca nas dana nie wypełniona, 1322, KDWP 2, nr 1322: *hunc vero censum* (w zbożu i pieniądzach) *ad curiam nostram* (biskupa poznańskiego) *in* [...] *deducere tenebuntur*.

Kotunii zobowiązani są uiszczać biskupowi poznańskiemu obok pół grzywny w gotówce po 3 miary pszenicy, żyta i owsa) *et in curiam nostram in Czansim sine contradiccione aliqua deducere*; 1350, KDWP 3, nr 1295: *nostraque et nostrorum successorum annonas, que in eadem villa proveniunt, in Czyechoczino vel in Golubye, aut in locum eque vicinum*[34], *vel in Raczanz, si evidens necessitas ingruerit, propriis sumptibus et expensis deducent* [...] *Volumus eciam, quod ipse scultetus et sui posteri et incole ville eiusdem, quando nos vel nostros successores villam eandem contingerit intrare, nostra utensilia adducent ad nostram villam viciniorem*[35]; *Liber* 3, s. 281: *item tenentur facere ducturas in Cracoviam et in alia propinqua loca, ib.*, 291: *item ducere tenentur ligna pro necessitate curiae in Cracoviam*; 1335, KDWP 2, nr 1152: *unam maldratam triplicis frumenti* [...] *in festo beati Martini nomine census de manso quolibet nobis* [biskupowi poznańskiemu] *solvere, et in Glovnam adducere dicti incole perpetue tenebuntur*; 1361, KDWP 3, nr 1449: *Item incole eiusdem hereditatis Szelevo nobis manipulatim decimabunt et ducent illam* [*decimam*] *ad oreum nostrum ibidem*; 1383, KDWP 3, nr 1809: (chłopi) *racione census quatuor mensuras siliginis, quatuor – avene et decem grossos de quolibet manso dare, solvere et in Glownam ducere erunt astricti*; *Liber* 3, s. 269: *item ducunt ex Wyeliczka aut Cracovia pro necessitate monasterii Szecechoviensis propriis curribus et equis usque ad oppidum Slup Calvo Montis, et illic disponere (!).*

9.7. Nieraz, wskazując na miejscowość, do której należy zboże zawieźć, przewiduje się ewentualnie inną, byleby leżała w takiej samej odległości, *aut ad similem distanciam, ad locum eque vicinum, ad villam viciniorem, in aliqua propinqua loca.* Z taką ewentualnością liczą się również postanowienia następujące: 1239, *SUb* 2, nr 160: *quas mensuras in viciniorem curiam nostram circa Namislou deduceret et non alibi, nec longius*; 1280, *SUb* 4, nr 385: *inhabitatores dictarum villarum, quicunque fuerint, 50 mensuras tritici et tantumtidem avene* [...] *nobis singulis* [*annis*] *solvent, non longius nisi in Kaliss deducentes*; 1284, KDWP 1, nr 547: *censum non alibi, sed in Poznan deducere teneantur*; 1360, KDWP 3, nr 1428: czynsz małdratowy *versus Gneznam aut ad similem distanciam, si necesse fuerit, deducere tenebuntur*; 1360, KDWP 3, nr 1428: obowiązek zwózki czynszowych zbóż *versus Gneznam aut ad similem distanciam, si necesse fuerit, deducere tenebuntur.* – Z podanych wyżej przykładów widać, że szanuje się czas poddanego zobowiązanego do transportu.

9.8. Ale tak nie przedstawiała się sytuacja zawsze. Problem szczególny jawił się przy przewozie „publicznym", księcia i jego urzędników. Jak

[34] W tekście oczywisty błąd.

[35] Por. też *Dokumenty do dziejów Kujaw*, nr 9, s. 51; nr 11, s. 53, 1356, nr 12.

daleko chłop musiał ich transportować? Regulował tę kwestię najprawdopodobniej zwyczaj, o którym informuje NZ: z jednej wsi do drugiej, najbliższej, z nią sąsiadującej, *von dorfe zcu dorfe*[36], *zcu eynem andirn dorfe*[37]. 1350, KDWP 3, nr 1300: *predictum przewod in proxima villa, cuiuscunque fuerit, sub periculo non recipiencium deponere teneantur.*

9.9. Uprawniony do chłopskiej zwózki wymagał nieraz od poddanego więcej, żądał mianowicie, by mu zboże zwieziono do miasta na rynek, *Liber* 3, s. 66: *item laborant ducendo frumenta decimae in Cracoviam in forum*; *ib.*, 1, s. 284: *item ducturas tenentur a villa in villam et in fora*[38].

9.10. Dużą trudność rodziła zwłaszcza dziesięcina kościelna. Ją też – wiemy – należało odstawić na własnych wozach do stodoły uprawnionego duchownego. I w dobrach biskupich przewóz ustalił się w wymiarze ustalonym przez zwyczaj, 1351, KDWP 3, nr 1306: (kustosz katedry poznańskiej dla wsi Kaczanowa) *ac vecturam, que przewod dicitur, facere iuxta consuetudinem villarum episcopalium tenebuntur.*

9.11. Nie było z przewózką szczególnych kłopotów, gdy *horreum* uprawnionego, proboszcza czy biskupa, znajdowało się w tej samej miejscowości lub w pobliżu, 1360, KDWP 3, nr 1381, nr 1789: *pratum, in quo poterit habere quatuor currus de feno* [...] *Decimam manipulatim nobis dabunt et ducent in curribus suis ad oreum nostrum*; 1360, *ib.*, nr 1415: *decimam vero manipulatim nobis dabunt et ducent in curribus suis, propriis ad ortum nostrum ibidem*; 1360, *ib.*, nr 1424: *decimam vero in agris suis manipulatim nobis dabunt et ducere in curribus suis ad horreum nostrum*: 1364, *ib.*, nr 1524: *decimam* [...] *manipulatim dabunt et ducent in curribus suis propriis ad oreum nostrum*; 1369, *ib.*, nr 1616: *decimam manipulatim in suis agris nobis dabunt et ducent ad oreum nostrum ibidem*; 1378, *ib.*, nr 1751: *decimabuntque nobis* [...] *manipulatim, et frumentum decimarum ad nostrum orreum conducere tenebuntur a quovis manso solubili.* Tymczasem nie w każdej wiosce znajdowała się stodoła biskupia.

10.1. W niektórych wypadkach jesteśmy w stanie dokładnie podać w kilometrach odległości, które transportujący chłop miał do pokonania[39]. Oto kilka przykładów: 1360, KDWP 3, nr 1428; wieśniacy Czerlejna zobo-

[36] NZ, art. 9.

[37] NZ, art. 8, pkt 9–10.

[38] Por. też *Dokumenty do dziejów Kujaw*, 1344, nr 5, 1345, nr 6.

[39] Kwestia odległości odgrywała też dużą rolę w stosunkach między duchownymi. Wielkie dystanse, bo aż do Wiednia, wyznaczał polskim biskupom legat papieski. 1287, KDWP 1, nr 575: *locum assignandi easdem* [*procuraciones*] *nobis deputaverit in Wienna*, co wywołało zresztą ich sprzeciw.

wiązani są do zapłacenia gotówką swemu panu, scholastykowi gnieźnieńskiemu, z łanu jednego wiardunku bieżącej monety (*fertonem usualis monete quilibet*); obok tego winni świadczyć tytułem czynszu, *pro censu, maldratam itriplicis frumenti, videlicet quatuor – tritici, quatuor – siliginis et quatuor – avene, singulis annis ad festum beati Martini* [...] *nobis et successoribus nostris perpetuo solvere*, a więc dostarczyć ją do siedziby kanonika.

Rzucamy okiem na mapę: odległość z Czerlejna do Gniezna wynosi w linii prostej blisko 30 km! W sumie chłop miał do pokonania w obie strony powyżej 60 km! W ciągu jednego dnia na ówczesnych drogach, drewnianym wozem z ciężarem paruset kilogramów woźnica z pewnością nie obrócił[40]. A przy tym o dietach cisza, a więc poddany musiał wyżywić się sam!

10.2. Drugi przykład z 1360, KDWP 3, nr 1435: biskup poznański, Jan, sprzedaje sołectwo we wsi Winnagóra. Jej mieszkańcy obowiązani są do płacenia corocznie z łanu jednego wiardunku, czyli sześciu szkojców w pieniądzu, ponadto mają świadczyć w zbożu *unam maldratam frumenti quadruplicis grani, videlicet duas mensuras tritici, duas – hordei, quatuor – siliginis et quatuor – avene annis singulis pro festo beati Martini.* Na tym się i tu ich zadanie nie kończy; winni bowiem dostawić owo czynszowe zboże do Solca *et in Solecz deducere.* Odległość z Winnejgóry do Solca w linii prostej wynosi około 13 km. O połowę zatem mniej niż w wypadku poprzednim. Ale też niemało, bo w obie strony przeszło 25 km!

11.1. Wiemy, że w średniowiecznej wsi szczególną pozycję zajmowali sołtysi i młynarze. Pierwsi – wiadomo – uchodzili za wolnych; nie byli zatem obciążeni czynszem na rzecz panów, a tym samym nie obowiązywała ich również zwózka zboża pańskiego. Wszakże choć wolni od „chłopskich" powinności – płacenie czynszu było oczywistym dowodem uwłaczającego człowiekowi poddaństwa[41] – mieli również pewne zobowiązania wobec pana. Przede wszystkim zbierali oni od chłopów czynsze pieniężne i przekazywali je właścicielowi. Odgrywali zatem – gdy chodziło o gotówkę – rolę inkasentów[42]: 1282, KDWP 1, nr 506: *quem censum* (czynsz zebrany od chłopów)

[40] Tutaj kwestia zobowiązania przewozu *a villa ad villam* (por. wyżej ust. 10.5) nie wchodziła w rachubę. Aktualne ono jedynie przy świadczeniach na rzecz księcia, bo przecież biskup nie mógł domagać się usług transportowych od mieszkańców najbliższych wsi książęcych czy rycerskich! Chłop jego zatem musiał siłą rzeczy dokonywać przewozów na większe odległości.

[41] **J. Matuszewski**, *Legniccy kumotrzy*, CPH 1992, t. 44, s. 154 [zob. *Pisma wybrane*, t. IV].

[42] Czynsze w naturze zwozili poddani sami do stodoły pańskiej, 1355, KDWP 2, nr 1153: *et eundem censum in proprilis curribus, suis sumtibus nobis adducunt in Owinsko.* Sołtys co najwyżej przynaglał chłopów do ich uiszczenia.

predicti sculteti [...] *in eadem villa nostre curie presentare tenebuntur*; 1356, KDWP 3, nr 1335: (czynsz i dziesięcina w pieniądzu), *quem censum ipse scultetus* [...] *colliget exigendo, nobis* [...] *integraliter in Costan presentandum*; kwotę tę 1360, KDWP 3, nr 1436: *scultetus noster* [...] *et demum heredes et successores ipsius ab incolis dicte ville Vinnagora exigere, exbrigare et extorquere circa diem beati Martini* [...] *anno quolibet* [...] *tenebuntur*; KDWP 3, nr 1762: *quem censum scultetus fideliter recolligens, ad monasterium per eosdem representabit.*

11.2. Do tego nie ograniczała się ich funkcja. Sołtysów i wójtów pociągano na wyprawy wojenne. Mieli oni dawać na ten cel wóz wraz z dwu- lub trzykonnym zaprzęgiem własnym. 1325, KKK 1, nr 134: *et currum de tribus equis, valentibus quintam dimidiam marcam grossorum*; 1333, KDWP 2, nr 1124: *ud expedicionem* [...] *currum una cum duobus equis, tertiam dimidiam marcam valentibus, nobis mittent.*

11.3. Z reguły sołtysi zobowiązani byli również do posyłek, do przewożenia listów pańskich, *legaciones*, i to na własnym koniu, 1355, KDWP 2, nr 1153: sołtys *in equo mediam alteram marcam valente post currum nostrum* (klasztoru owińskiego) *equitare tenebitur.*

11.4. Na jaką odległość? Czyżby bez ograniczenia? Rzadkie na ten temat informacje w źródłach, ale i tu znajdujemy parę wiadomości konkretnych. Według dokumentu z 1371 r., KDWP 3, nr 1648, sołtys wsi Pławce, leżącej koło Środy, zobowiązany był do wskazanych posyłek do tejże Środy, a więc niedaleko; ale także do Poznania (około 33 km) i Pyzdr (około 25 km); licząc owe trasy w obie strony, stanowią one odległości powyżej 50 i 60 km. Dokument zawiera dodatkowe zastrzeżenie, istotne dla zobowiązanego: *et non ulterius*. Na większe dystanse zatem owa służebność sołtysia już się nie rozciągała.

11.5. W omówionym co tylko przypadku dowiadujemy się ponadto czegoś więcej: jeśli podróż trwa dłużej niż jeden dzień, pan pokrywa *totas expansas*. Sołtysowi należą się zatem – posługujemy się terminologią dzisiejszą – diety!

11.6. W dodatku nie on, lecz biskup ponosi ryzyko ewentualnej utraty konia, 1325, KKK 1, nr 134: *Predictos vero equos in reditu cum curru prefato sculteto meo seu cmethonihus t e n e b o r r e d d e r e sive a s s i g n a r e, sive intra terram, sive extra terram meus fuerit equitatus.* A na innym miejscu: *pro equo damnum promittens.*

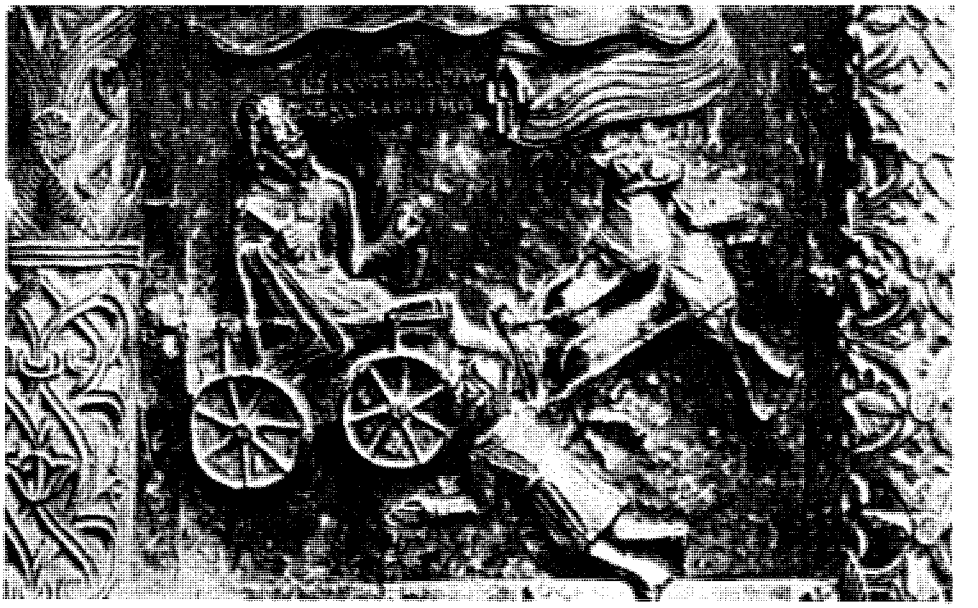

Ryc. 1. Wóz z połowy XII w.; prorok Eliasz z Drzwi Płockich (Nowogrodzkich) (wg: **A. Goldschmid**, *Die Bronzetüren v. Nowogorod u. Gnesen*, Marburg 1932, tabl. 26, Ryc. 1)

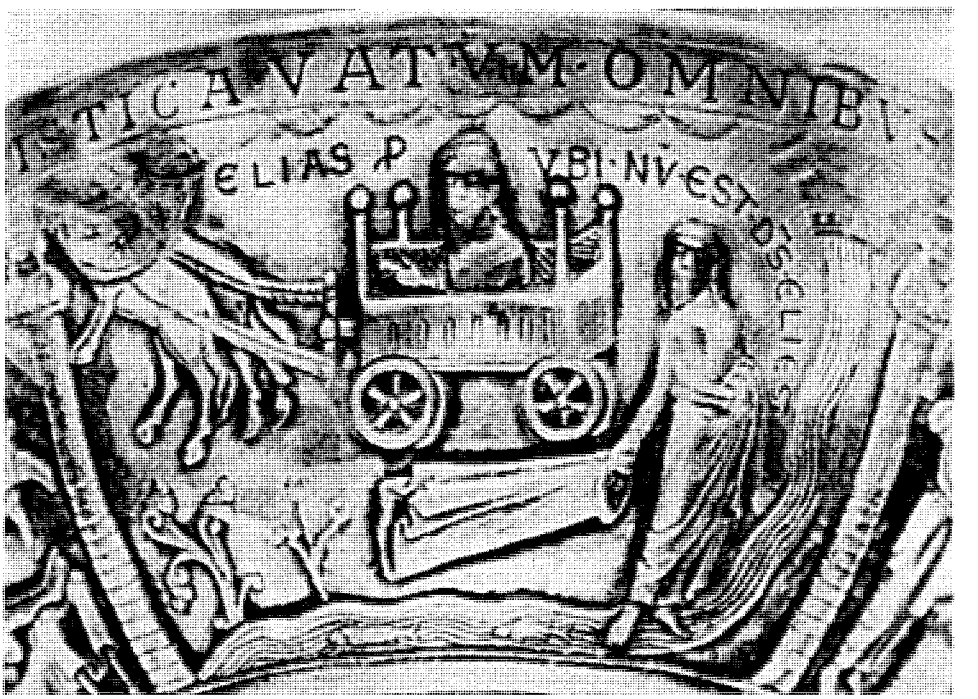

Ryc. 2. Wóz z 2. połowy XII w.; prorok Eliasz z kielicha w skarbcu trzemeszeńskim (powiększenie fot. z kopii galwanoplastycznej w Muz. Narod. w Poznaniu)

Ryc. 3. Wóz śląski z połowy XIV w.; transport pielgrzymów; z rękopisu tzw. ostrowskiego Legendy św. Jadwigi
(fot. z oryg. w zbiorach R. Gutmanna – dawniej w Wiedniu, obecnie w New Pearl Farm w Kanadzie)

Ryc. 4. Wóz z 2. połowy XV w.; z tryptyku w Mikuszowicach, pow. Bielsko (ok. 1470 r.) (fot. **St. Kolowec** z oryg. w Muz. Narod. w Krakowie)

Ryc. 5. Wóz transportowy z XV w.; przewóz tura do Konstancji w darze Jagiełły dla papieża; z kodeksu wiedeńskiego z XV w., wg pierwowzoru z ok. 1420 r. Kroniki Urlicha Richentala (Sprawozd. Kom. Hist. Sztuki AU 1907, t. VIII, s. LXXVII–LXXVIII)

11.7. A więc wyraźnie lepsza pozycja sołtysa niż chłopów. Przy chłopskim transporcie nie ma nigdy mowy o dietach: wykonywał on świadczenia nie tylko *in propriis curribus suis*, ale także *propriis sumptibus et expensis*. Dowód to dodatkowy dużej eksploatacji chłopa! Choć ryzyko utraty konia i w stosunku do chłopa ponosił biskup.

12.1. Kwestię przewozu reguluje się także w umowach z inną jeszcze kategorią ludności wiejskiej, mianowicie z młynarzami. Zostają oni w umowie wyraźnie uprzywilejowani, 1358, KDWP 3, nr 1374: w razie spalenia się młyna do ich obowiązków należy wyszukanie odpowiednich kloców drzewnych (*pro invencione dictorum lignorum*), lecz zwiezie je na wskazane miejsce zarządca arcybiskupi, *et eadem ligna, ubi ipse voluerit, procurator noster Znenensis sibi tenebitur l o c a r e*; 1379, KDWP 3, nr 1764: Józef z Grodziska obiecuje młynarzowi wiatracznemu, *Hempel Vindemuler, omnia ligna ad sarram ibi valentia et suis successoribus ad molendinum vel ad locum prope sarram d e d u c e r e et ordinare.*

Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim[*]*

Teksty publikowane są zestawieniem znanych nam wypadków nadawania nazw miejscowościom osadzanym na prawie niemieckim i wołoskim. Nazwy owe zawdzięczają swe powstanie woli feudałów, w mniejszym stopniu – władców, w przeważającej mierze – właścicieli ziemskich. Obie te górne warstwy stanowią swoiste organy administracyjne. Dlatego dla nazw przez nie tworzonych proponujemy określenie: nazwy administracyjne. Odróżniamy je od głównej masy NM powstających anonimowo, tworzonych przez lud. Dla nich rezerwujemy termin: nazwy ludowe.

Poszukiwaniami swymi objęliśmy całą Polskę, nie wyłączając Pomorza Gdańskiego. Co prawda, ta dzielnica nie dostarczyła nam ani jednego interesującego nas przykładu z okresu, gdy należała do Polski, a więc do roku 1310[1]. Nie rozciągnęliśmy natomiast swej kwerendy na Śląsk, chociaż tam badany proces nominis impositio rozpoczął się najwcześniej[2]. Dzielnicę tę pozostawiliśmy na uboczu z paru względów. Raz, że wymaga ona szczególnego trudu, bo liczba aktów z tego terenu jest bardzo duża. Po drugie, wysiłek nasz wydawał się nam zbędny, ponieważ właśnie pod nazewniczym kątem patrzenia bogate materiały śląskie zostały przewertowane przez pracownię *Słownika etymologicznego nazw geograficznych Śląska*,

---

[*] Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1973, t. 19, s. 75–98.

* Por. nasz komunikat *Die Namengebung an die deutschrechtlichen Siedlungen*, Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź 1972, vol. XXII, 1, s. 1–12.

[1] Ograniczyliśmy się do przejrzenia *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. **M. Perlbach**, Gdańsk 1882.

[2] Dwa przykłady znaleźliśmy w *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung deutscher Kolonisten und Rechte in Schlesien und der Ober-Lausitz*, wyd. **G. A. Tzschoppe** i **G. A. Stenzel**, Hamburg 1832: 22.1.1261; nr 51: Książę śląski Henryk: Cuntzo, des Wiridts Bruder, eine Stadt in unsern Gütern, die man den Groszen Waldt bishero pflegte zu nennen, jetzt aber auf deutsch den Fürstenthal mans nennen soll, auszzusezen geben, mit dem Recht, wie unser Stadt Neumargt vorliehen und auszgesatz ist... 22.11.1290; nr 82: Książę śląski i pan głogowski, Henryk: civitatem, que vulgariter Hernstat debet appellari [...] iure Theutonico locandam dedimus.

kierowaną przez prof. **S. Rosponda**. Wreszcie do tych racyj przyłącza się jeszcze jedna, dość istotna: akty śląskie są nam dostępne po większej części tylko w regestach. Tymczasem w literaturze niejednokrotnie podkreślano, że są one niewystarczające, czy nawet wprowadzające w błąd[3].

Zestawione tu akty lokacyjne prawa niemieckiego rozciągają się na okres półtora stulecia (1304–1460); przywileje prawa wołoskiego pochodzą z lat 1444–1572.

Wykorzystaliśmy jedynie teksty drukowane, nie robiliśmy poszukiwań archiwalnych. Materiału dostarczyły nam w pierwszym rzędzie kodeksy dyplomatyczne. Nie wahaliśmy się jednak oprzeć na *Visitationes bonorum archiepiscopatus* [...] *Gnesnensis*. Zawierają one bowiem bądź dosłowne odpisy dawnych przywilejów sołtysich, bądź streszczenia ich w osobie trzeciej, tenor abbreviatus – jak się wyraża auctor libri[4]. Sądzimy, że bez względu na formę przekazu zasługują one w pełni na zaufanie, przynajmniej w interesującej nas partii onomastycznej.

Wertując kodeksy dyplomatyczne, nie pogardziliśmy i falsyfikatami, zresztą nielicznymi. Albowiem „nazwy miejscowości stały poza interesem fałszerstwa" – jak stwierdzał przed stu laty Tadeusz **Wojciechowski**[5]. Trudno sobie wręcz wyobrazić, by fałszerz wymyślał nazwę osady nie istniejącej w ogóle, po to by stała się ona podstawą zaanektowania konkretnej majętności. Z tej samej racji odnosimy się z zaufaniem do informacyj *Visitationes*. Tekst ich, sporządzony w sto czy dwieście lat po lokacji, nie mógł zawierać nazwy wyssanej z palca. Tym bardziej gdy proponowana niegdyś nazwa się nie przyjęła. W takim wypadku wiadomość o zaszłym fakcie onomastycznym musiałaby się po paru pokoleniach zatrzeć w pamięci. Pisarz zatem informację o nazwie musiał znaleźć w cytowanym albo streszczanym przez siebie przywileju, który miał przed oczyma.

Teksty ujęliśmy w trzy grupy. Pierwsza (nr 1–116) obejmuje akty prawa niemieckiego, w których pojawia się wyraźna klauzula nazwotwórcza – **T. Wojciechowski** nazwałby ją onomatopoiczną, skoro nazwotwórstwo jest u niego onomatopoią[6].

Nie sądzimy, by nadawanie nazw administracyjnych było wyłącznością prawa niemieckiego. Liczymy się z możliwością nominis impositio również w wypadkach osadnictwa na prawie polskim. W braku przywilejów – bo

[3] Według Schles. Regesten, t. 1, nr 629, r. 1245: Książę Bolesław potwierdza nadania dla klasztorów w Lubiążu i Trzebnicy, m. in. 400 łanów z jeziorami „und dem Rechte, dort eine jetzt Müncheberg genannte Stadt anzulegen". Jak brzmi oryginał?

[4] VBAG 453, przyp. 10; ob. też *ibid.*, s. 454, przyp. 7. Autor zresztą nie zawsze jest konsekwentny, lecz przechodzi nieraz z formy obiektywnej streszczenia do subiektywnej – cytatu.

[5] T. **Wojciechowski**, *Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich*, t. 1, Kraków 1873, s. 209.

[6] O tej „onomatopoi miejscowej", *ibidem*, s. 206.

osadnictwo na tym prawie nie zostawiało śladów dokumentowych – ta ewentualna twórczość nazewnicza nie ujrzy nigdy światła dziennego, albo tylko wyjątkowo[7]. Wszakże obok lokacyj na prawie niemieckim do wystawiania przywilejów skłaniała również lokacja na prawie wołoskim. Sądząc po zachowanych aktach, ten proces kolonizacyjny był bardzo zbliżony do kolonizacji na prawie niemieckim, z pewnymi szczególnymi właściwościami związanymi z faktem, że osadnictwo wołoskie główny kładło akcent na gospodarkę pasterską. Dla badań nad toponimią równie one ważne jak przywileje prawa niemieckiego. Zaznaczmy, że pochodzą one głównie z XVI w. (nr 117–124).

W trzeciej partii pomieściliśmy akty, w których mówi się o nazwie osady, ale brak równocześnie wyraźnej, niedwuznacznej klauzuli nazewniczej, jak w ekscerptach dwu pierwszych grup. Czasem jednak różnica między nimi wydaje się tylko formalna. Jeśli w dokumencie mowa o nazwie osady w czasie przyszłym, bez wahania zaliczyliśmy akt do grupy pierwszej; jeśli natomiast przywilej używa praesens lub praeteritum, automatycznie musiał być odrzucony. Ale czy postępowanie takie jest słuszne? Czy wystawcy dokumentów taką przywiązywali wagę do tempora, w które są zaopatrzone ich akty? Czy nie zależały one od widzimisię skryby? Czy więc, pomijając teksty o wskazanych właściwościach, nie umniejszyliśmy bezzasadnie liczby nazw administracyjnych? Wyjaśnijmy swoje wątpliwości na paru przykładach. Jeśli wystawca mówi o *nova villa, que Koziegłowy dicitur* (nr 127), albo o lokacji wsi, która nazywa się *novo vulgari nomine* (nr 126), albo o *villa noviter erecta*, to czyż nie jest on nie tylko założycielem osady, ale również twórcą nazwy? Jeśli na polecenie Kazimierza Wielkiego – ad nostrum mandatum – który tylokrotnie nadawał nowym osadom nazwy, powstała *Libertas Borek* (nr 131) – po polsku musiała to być Wola Borecka – to czyż nie znakomity król-gospodarz tę nazwę nadał? A jeśli w znanym ze streszczenia przywileju arcybiskupa Janisława czytamy: *villam Ianyslawicze* [...] *exposuit ad locandum* (nr 128), czy kontekst nie skłania nas do tego, żeby powiązać tę nazwę z imieniem założyciela osady, podobnie jak to mamy do czynienia w tylu innych, znanych wypadkach, a tym samym wspomnianego arcybiskupa poczytać za autora nazwy? Weźmy jeszcze pod

[7] Wypadku takiego dostarcza nam księga sądowa łęczycka pod r. 1398, nr 4269a: Nos Iohannes Oleszniciensis, considerantes, quod Magdalena, relicta olim dicti Sowecz, cum suis amicis in Kaszewo divisa est: una sibi pars eius in merica cessit. Quocirca nos, visa eius paupertate, addidimus ei decem annos libertatis construendi, laborandi ac in predicta merica hereditatem sibi restaurandi, quantum ad melius potest. Testes. *Villa debet dici Gag, Księgi sądowe łęczyckie od 1385–1419*, cz. 1 (Teki Pawińskiego, t. 3), Warszawa 1897. Zapiska ta ze względu na swoją zwięzłość nie we wszystkim wydaje się jasna; atoli onomastyczna klauzula nie budzi żadnych wątpliwości. Podkreślmy, że brak jakichkolwiek poszlak, jakoby chodziło w niej o lokację na prawie niemieckim.

uwagę przywilej Bolesława Pobożnego dla klasztoru lądzkiego z 1255 r.[8]: *domui Lendensi ordinis cysterciensis, venerabili patre ipsorum abbate, domino Mathia, ad hoc interpellante, inter fluvium, qui Wirbez vocatur, et claustrum ipsorum, contulimus libertatem novam villam locandi, quam Liberam Villam appellarunt, atque populandi eandem de Theutonicis sive liberis Polonis pleno iure Theutonicorum.* Z tego nie wynika z całą pewnością, jakoby opat (wraz ze swoimi mnichami) był twórcą nazwy Wola. Ale też ta możliwość nie da się wykluczyć. Skoro zaimek *ipsorum* zarówno w wypowiedzi: *patre ipsorum*, jak też w drugiej: *claustrum ipsorum* odnosi się do *domus Lendensis* (genetivus pluralis jest tutaj typową constructio ad sensum; notariusz pod ostatnim zwrotem rozumiał: *monachi domus Lendensis*), to i ci sami bracia wraz z opatem uchodzić mogą za podmiot orzeczenia *appellarunt*. A w takim razie interesująca nas Wola jest nazwą administracyjną. Nie chcąc cofać o pół wieku zjawiska nadawania nazw przez feudałów na podstawie nie całkiem pewnej, choć dość prawdopodobnej, nie pomieściliśmy omówionego aktu w swym zestawieniu. Nie jesteśmy tego pewni, czy postąpiliśmy słusznie.

Jeśli wieś zdobywa sobie prawa miejskie, przy czym zatrzymuje swą nazwę dotychczasową, to czy akt taki nie różni się tylko sformułowaniem od innego, w którym wystawca przywileju expressis verbis stwierdza, że zachowuje dawną nazwę wioski? A czy przypadkiem nie zawiera w sobie nominis imposicio akt Kazimierza Wielkiego z 1340 r., który ma brzmienie następujące: *exnunc eandem villam Falkow in nomen et ius civitatis transferimus*?[9]

Postąpilibyśmy sprzecznie z zasadami obowiązującymi historyka, gdybyśmy w tych wszystkich wyżej wskazanych wypadkach wątpliwych tę klauzulę nazewnictwa – nomen imponimus – interpolowali sami. Robiąc tak bowiem, przesądzalibyśmy automatycznie o tym, które nazwy mają uchodzić za administracyjne[10]. Z drugiej strony, opuszczając tego typu dokumenty, może byśmy niezasadnie zmniejszali ich liczbę. Sądzimy, że postępujemy najlepiej, gdy wskazujemy czytelnikowi na swoje wahania. Niech on sam podejmie decyzję, albo przynajmniej niech zdaje sobie sprawę z trudności, jakie się nastręczają nieraz przy kwalifikowaniu informacyj źródłowych z punktu widzenia onomastycznego. Obok masy aktów, których wyraźne sformułowania nie budzą żadnych zastrzeżeń, w których właściciel ziemski czy panujący nadają zakładanej siebie osadzie nazwę (nr 1–124), występują również takie, których wykładnia może pójść w dwu kierunkach. Ekscerpty tego rodzaju

[8] KDWP 1, nr 289.

[9] KDMP 3, nr 663.

[10] Zrobił to w jednym wypadku **B. Ulanowski**, VBAG, dając w regeście nr 61 swojego *Wykazu* (s. XXVI) klauzulę: *cui nomen Borzysław imponit*; nie ma jej tymczasem w tekście na s. 181–182! Z tej racji aktu tego nie uwzględniliśmy. Przez co zresztą nie chcemy bynajmniej wykluczać tego, że mamy tu rzeczywiście do czynienia z nazwą administracyjną.

zawiera grupa C (nr 125–145). Jeśli wyimki grupy pierwszej i drugiej obejmują ogół wypadków nominis impositio – o ile nie pominęliśmy czegoś, to liczbę przykładów grupy trzeciej można by, sądzimy, znacznie powiększyć. Zastosowane tu kryterium wyboru jest dosyć chwiejne. W istocie, zaliczenie do ostatniej grupy tej czy innej informacji zależy od subiektywnego przekonania, że i w niej również chodziło o nadanie imienia.

Ta grupa ma zresztą do spełnienia jedną rolę: stanowi ona ostrzeżenie czytelnika przed tym, by nie wytworzył sobie sądu, jakoby zestawione wypadki grupy 1. i 2. wyczerpywały ogół nazw administracyjnych. Są to jedynie wypadki poświadczone źródłowo. Nie tylko zatem przy osadnictwie na prawie polskim, ale również przy kolonizacji *iure Theutonico* fakt nadania osadzie nazwy przez właściciela mógł nie znaleźć odbicia w źródłach. Jaskrawego na to przykładu dostarcza nam historia miasta Kazimierza. Samo *privilegium radicale* – akt lokacyjny Kazimierza Wielkiego z 1335 r. – o nadaniu nazwy nowo zakładanemu miastu przez króla nie wzmiankuje. Moglibyśmy się tylko domyślać tego, że władca, noszący imię Kazimierz i zakładający miasto Kazimierz, ku własnej chlubie takie mu określenie nadał. Ale poza to przypuszczenie wyjść nie moglibyśmy. Szczęściem współczesny temu królowi, jego podkanclerzy, Janko z Czarnkowa, zamienia nasz domysł w pewnik. I dzięki temu właśnie mogliśmy zwiększyć o jedną pozycję liczbę znanych nam wypadków nominis impositio. O nadaniu prawa niemieckiego informuje nas dokument lokacyjny, o nadaniu imienia – źródło narracyjne. Obie informacje razem wzięte dają nam to minimum wiadomości, które kwalifikują wydarzenia do zaliczenia go do grupy A (nr 4a).

* *
*

Teksty podano w ekscerpcie oryginalnym, łacińskim. Podkreślamy: z całego dokumentu, nieraz parustronicowego, pomieściliśmy jedynie króciutki, do minimum się ograniczający wyimek. Uzupełniliśmy go regestem w języku polskim tak ujętym, że całość informacyj zawiera następujące punkty:

1. imię wystawcy dokumentu, który jest zarazem twórcą nazwy (przynajmniej formalnie),
2. fakt nadania prawa niemieckiego lub wołoskiego,
3. charakter osady – wieś czy miasto,
4. teksty łącznie z regestem wskazują na motywację nadawanej nazwy, o ile ona w ogóle z aktu wynika.

Przy identyfikacji nazw miejscowych wykorzystywaliśmy informacje podawane przez wydawców.

TEKSTY

A. Lokacje na prawie niemieckim

1. Ante 1304: KDWP 2, nr 881, Piotrów; osada nie istnieje
Podczaszy sieradzki, Piotr, zamienia w r. 1304 wsie z arcybiskupem gnieźnieńskim, ustępując mu hereditatem meam, dictam Grabkovicze, cum alia villula, quam intra metas eiusdem hereditatis Grabkowicze nuper locavi, nomine sibi e meo nomine, Pyotrow videlicet, imponendo.
2. 2.11.1317: CDP 2[1], nr 223, Ośno
Biskup włocławski wystawia przywilej sołtysi: hereditates nostras Osno, Osencze, Wychrovity et Rudnicy in unam has omnes hereditatem, quam uno nomine Osno vulgariter nuncupari volumus, discreto viro Olbrachto [...] iure Magdburgensi [...] exposuimus ad locandum.
3. 10.5.1324: KDMP 1, nr 167, Jangrot
Biskup krakowski, Nanker, pozwala dwom swoim askryptycjom: ut villam in silva nostra [...] de novo iure Theutonico locare valeant, Biskupicze vulgariter appellandam.
4. 18.8.1331: KDKK 2, 246, Jaworsko
Biskup krakowski: tradimus [...] in quadam silva ecclesie nostre, Weluna vulgariter nuncupata [...], densissima penitus et inculta [...], potestatem plenariam locandi novam villam, Jaworsko vulgariter nuncupandam [...]. Et nichilominus iuri Theutonico, quod Sroda vulgariter nuncupatur, [...] subiacebit...
4a. 27.2.1335: KDMK 1, nr 18, Kazimierz
Kazimierz Wielki: nostris civibus civitatis Casimiriensis, quam de novo [...] incepimus locandam, et ipsi civitati Casimiriensi iure Theutonico, quod ius Magdeburgense vulgariter nuncupatur, gaudendi et fruendi damus [...] liberam et omnimodam facultatem... Niżej: ad civitatem predictam Casimiriam...
Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum, MPH 2, s. 625
Kazimierz Wielki: ex opposito etiam castri Cracoviensis ultra Wyslam, circa ecclesiam, quae dicitur Rupella, civitatem muravit, quam ex suo nomine Kazimiriam vocavit...
5. 9.9.1335: KDMP 3, nr 643, Skwolna; nie istnieje
Klasztor miechowski: ...que rubeta et eciam villa collocata Scwolna nomine nuncupatur et debet nuncupari; [...] sculteciam in perpetuum vendidimus [...] iure Theutonico collocandam, iuxta omnem formam et habitum iuris Novifori, quod vulgari nomine Sroda vocitatur...

6. 30.8.1339: KDMP 3, nr 658, Bieńkowice; nie istnieją
Klasztor miechowski: ...agros nostros sive hereditatem [...], quam Bencovicze vulgariter in his scriptis appellamus, [...] vendidimus ad mansos Franconicos locandos sub iure Novifori, quod Srsoda vulgariter nuncupatur.
7. 15.5.1340: KDMP 3, nr 662, Grybów
Kazimierz Wielki: viro provido et honesto, Hankoni, quondam filio Iohannis Divitis, locatori villarum super fluvium Byala in vulgari [...], intra limites iamdictarum, indulsimus et mandavimus [...] civitatem iure Maydeburgensi facere et collocare [...] iam dicto Hankoni [...] in predicta civitate, cuius nomen sit Tymberch, advocaciam cum pleno iure Maydeburgensi [...] condonamus... (W oryginale może Grynberk, jak drukuje CDP 3, nr 92).
8. 20.2.1342: ZDM 4, nr 927, Podkościelne; nie zidentyfikowane
Kazimierz Wielki uposaża kościół parafialny w Małogoszczy: donamus dictam partem oppidi tenendam [...], locandam iure Polonico vel Teutonico tali ordine, quod prefatus honorabilis Iohannes, plebanus [...] homines utriusque sexus potest locare [...] atque conservare iure hereditario, sub civili consuetudine et iure Theotonico, vel prout sibi melius videbitur [...]; et iste locus nostre donationis nuncupabitur Subtemplanus alias Podkościelne.
9. 19.11.1345: KDMP 3, nr 677, Kamienica
Kazimierz Wielki: silvam nostram iacentem in fluvio Kamenicza vulgariter nuncupato [...] indulsimus exstirpandam et villam iure Theutonico Magdeburgensi collocandam [...] Preterea absolvimus eundem scultetum nostrum et omnes incolas silve predicte, que, postquam extirpabitur, Kamenicza nomen habebit, ab omnibus iuribus...
10. 19.4.1346: CDP 2^2, nr 496, Königsburg; nie istnieje
Kazimierz Wielki dwom braciom, Janowi zwanemu Kissielhuth i Konradowi: conferimus aream una cum planicie sub castro Bidgostia vulgariter dicto, vacuam et desertam, pro locando seu plantando foro aut oppido iure Theutonico Maideburgensi ibidem habendo et servando; quod oppidum Kunigesburg debet nominari...
11. 2.1.1347: ZDM 1, nr 47, Rzepiennik
Kazimierz Wielki pozwala dwom mężom: silvam nostram, iacentem in fluvio, dicto Rzepiennik [...], extirpare et locare consensimus iure Theutonico [...]; cuius nove locationis nomen sit Rzepiennik in vulgari.
12. 1348: VBAG, s. 185, nr 71, Lupia
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław: villas Gszow et Paczerzewicze iunxit in unam circa fluvium Lupy, iure Theutonico [...], quam et Lupya voluit nominari...
13. 10.1.1351: KDMP 3, nr 693, Dzierżaniny
Kazimierz Wielki: damus [...] Petro, filio Tworconis de Tworcowa Wolia silvam nostram [...], iacentem in fluvio Bolesznycza, locare iure Theutonico

Novifori, quod Sredske vulgariter dicitur, nomen ville, que in eadem silva locabitur, Dzierzenyny imponendo.

14. 5.6.1351: KDMP 1, nr 232, Pcim

Kazimierz Wielki: discreto viro Nedanoni villam damus in silva nostra circa fluvium Raba et Sucha et ex utraque parte fluvii ipsius [...] locandi ibidem iure Theutonico [...] plenam [...] concedimus facultatem. Que villa Niedanowa Wolia debet vocari.

15. 1351 (?): ZDM 1, nr 65, Siedliska

Opat tyniecki: decrevimus villam ex utraque parte fluviorum duorum, videlicet Jedlna et Jasiona vulgariter ac polonice dictorum, situare seu locare, que villa polonice Siedliscze debeat nuncupari [...]. Cui locare centum mansos [...] in ius Theutonicum sub iure Maydeburgensi tribuimus in villa supradicta.

16. 25.1.1352: KDMP 3, nr 696, Kobyle

Kazimierz Wielki: viro discreto, Cristanno de Sobnow, damus villam in fluvio, dicto Wyslok, iure Theutonico, quod Maidburgense dicitur, ex utraque parte fluvii Wislok locare [...], nomen ville Kobila imponendo.

17. 25.1.1352: CDP 1, nr 117, Obrwinów

Kazimierz Wielki: Iacobo, dicto Isskra, in merica, que dicitur Obrwinow et Brachcyn [...], villam damus iure Theutonico, quod Maidemburgense dicitur, nomen ville Obrwynow vulgariter imponendo, locandi [...] omnimodam potestatem...

18. 2.7.1353: CDP 3, nr 106, Jodłowa Polska i Jodłowa Niemiecka

Kazimierz Wielki: damus viro provido, Cunrado, [...] sylvam nostram, iacentem circa fluvium, Łososina vulgariter nuncupatum, [...] locare iure Theutonico, quod Maydeburgense appellatur; [...] damus etiam advocaciam in civitate, cui nomen Jodłowa Góra est impositum, hereditate tenendam...

19. 28.10.1354: KDMP 3, nr 708, Żukowice

Kazimierz Wielki: viris providis, Nicolao, Paulo et Clementi, filiis condam Vitkonis, dedimus [...] locare silvam nostram [...] iure Theutonico Maydburgensi, nomen ville Zukovicze imponendo...

20. 9.5.1355: KDKK 2, nr 257, Niewachlów

Biskup krakowski, Bodzanta, kmieciowi Jakubowi z Posłowic: silvam nostram, que vulgariter Wachlow nuncupatur [...] in dicta silva novam villam, quam exnunc Wachlov vulgariter nuncupari et nominari decrevimus, usque ad decem et octo mansos mensure Sredensis iure Theutonico Novifori, quod Sroda dicitur, damus [...] ad locandum...

21. 1.5.1356: KDMP 3, nr 711, Wola Łagowska

Biskup włocławski, Maciej: mericam, dictam Bessyadky [...] super rivulum, dictum Michalowa rzeka [...], sittam, ad locandam in eadem novam villam,

que in vulgari Maczeyowa Wolya debet nuncupari, iure Theutonico, videlicet Sredensi, Paulo, kmethoni de Lagow [...] exposuimus...

22. 18.7.1356: CDP 1, nr 121; nie zidentyfikowane
Kazimierz Wielki: viro provido et honesto, Petro Herbordi de Belcz, damus omnimodam potestatem locandi villam in fluvio Sitnik, iure Theutonico Maydburgensi [...], nomen eidem ville Libertas Petri imponendo.

23. 19.7.1356: ZDM 1, nr 81, Muszynka
Kazimierz Wielki na rzecz Piotra: damus per presentes locare silve novalia [...] circa fluvium, Mala Mussina dictum, [...] iure Theutonico Maydburgensi, nomen ville Mala Mussina imponendo.

24. 18.11.1356: KDMP 3, nr 713, Kolbarg
Klasztor zwierzyniecki pozwala szlechetnemu Wojciechowi z Morawicy, zwanemu Koluszko: in hereditate nostra Slow dicta vulgariter, villam iure Theutonico Stredensi, quod ius dicitur vulgariter Sredske prawo, cuius ville nomen sit Slow, locandi omnimodam potestatem...

25. 1356: VBAG, s. 104, nr 84, Łagów
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław: mericam dictam Zalansz, in rivulo Brzencza consistentem [...], ad locandum in eadem novam villam, quae in vulgari Lagow debet nuncupari, iure Theutonico, videlicet Srzedensi, [...] exposuimus ad locandum.

26. 9.5.1357: KDKK 2, nr 259, Bączków
Biskup krakowski, Bodzanta, kmieciowi Jazdosze z Sułkowa: in silva et merica nostris, que vulgariter Banczkow nuncupantur [...], in dicta silva novam villam, quam exnunc Banczkow vulgariter decrevimus nominari [...] iure Theutonico Novifori, quod Srzoda dicitur, damus [...] ad locandum...

27. 28.9.1357: KDMP 3, nr 717, Szutków; nie istnieje
Kazimierz Wielki: viro provido Sestrzemiloni dedimus [...] locare silvam nostram [...] iure Theutonico Maidburgensi, nomen Schuthkow imponendo...

28. 28.10.1357: KDMP 3, nr 718, Dzwonowa
Kazimierz Wielki: viris providis, Tilconi et Nicolao, fratribus [...] dedimus [...] locare sylvam nostram [...] iuxta aquam, vulgariter nuncupatam Pupcza [...] iure Theutonico Maideburgensi collocare, nomen ville Zwanowa interponendo.

29. 20.1.1358: KDWP 3, nr 1370, Ślesin
Kazimierz Wielki biskupowi poznańskiemu: exnunc dedimus et damus de hereditate ipsius [...] Slessyno dicta [...] opidum seu civitatem de novo locandam iure Theutonico Novi Fori, quod Srzedske vulgariter nominatur, nomen civitati Slessyno simili modo imponendo...

30. 5.8.1358: KDMP 3, nr 724, Bendzin
Kazimierz Wielki: cupientes [...] sub castro nostro Bendzienensi civitatem, quam Bandzien nominamus, locare iure Theutonico Maydeburgensi...

31. 28.1.1359: KDWP 3, nr 1395, Dolsk
Kazimierz Wielki biskupowi poznańskiemu: damus locare civitatem iure Theutonico Novi Fori, quod Srzedske vulgariter nominatur, in fundo sue ville Dolsco, ipsam civitatem eodem nomine Dolsco exnunc nuncupando.
32. 9.2.1359: KDWP 3, nr 1397, Pakość
Kazimierz Wielki dwom braciom, wojewodzie Wojciechowi i podczaszemu Hektorowi: damus locare civitatem iure Theutonico in fundo sue ville Pakoscz [...], ipsam civitatem eodem nomine Pakoscz exnunc nominando.
33. 22.5.1359: ZDM 4, nr 960, Lubenia
Kazimierz Wielki pozwala dwom braciom sołtysom: novam villam in fluvio dicto Lubyna exponere ac locare iure Theutonico Maydburgensi [...], que quidem villa Lubyna debet nominari.
34. 22.5.1359: KDMP 3, nr 729, może Miejsce; dziś Ptaszkowa
Kazimierz Wielki: discreto domino, Nicolao de Mestza, [...] ad locandam novam villam, que suo nomine dici debet Mestza, iure Theutonico, quod Magdeburgicum dicitur [...] circa fluvium dictum Ptaszkow, damus presentibus et donamus...
35. 26.7.1359: KDMP 3, nr 961, Domaradz
Kazimierz Wielki: damus fideli nostro Paulo extirpare silvas nostras et locare villam novam iure Theutonico [...], de quadraginta mansis mensure Franconice, que suo nomine appellabitur Domaradz.
36. 30.9.1359: CDP 3, nr 121, Jodłowa
Kazimierz Wielki dwom braciom, Andrzejowi i Mikołajowi: in sylva iuxta fluvium Jodlowa vulgariter dictum [...] villam iure Theutonico Maidemburgensi [...] locandi damus et concedimus plenam et omnimodam potestatem, nomen eidem ville exnunc Jodlowa imponendo...
37. 4.10.1359: CDP 3, nr 122, Skawinka
Kazimierz Wielki: silvam nostram, sitam [...] circa flumen, dictum vulgariter Skavinka, exposuimus honesto viro, Iohanni de Scrona ad locandam in eadem villam XXV mansibus Franconicis iure Theutonico Maydeburgensi, quam de novo Skavinka volumus appellare...
38. 16.4.1360: KDMP 1, nr 256, Lubień
Kazimierz Wielki Mikołajowi z Ujścia: silvam nostram, sitam inter fluvios vulgariter dictos Rabba et Squorba, [...] exposuimus ad locandum in eadem sylva nostra intra fluvios et ex utraque parte fluviorum villam [...] iure Theutonico Magdeburgensi, nomen ville Lubyen vulgariter imponentes...
39. 25.6.1360: KDWP 3, nr 1433, Kamień
Kazimierz Wielki pozwala arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, Jarosławowi: villam ipsius et ecclesie Gneznensis [...] dictam vulgariter Wawrzyszcovice [...], in fluvio Camona situatam, de iure Polonico in ius Theutonicum, quod Culmense dicitur, perpetuis temporibus duximus transferendam; dantes [...] eidem domino archiepiscopo plenam et omnimodam potestatem ex eadem

villa Wawrziszcovicze civitatem ipso iure Theutonico exponere [...], nomen eidem civitati Camona imponendo.

40. 13.11.1360: KDMP 3, nr 740, Długołęka

Kazimierz Wielki dwom braciom, Więcławowi, klucznikowi w Osieku i Janowi: villam novam in silva nostra, [...] que Dlugalanca vulgariter nominatur, iure Theutonico Novifori, quod Srzedske vulgariter nominatur, nostro regio nomine locanda concedimus potestatem, ipsos in eadem villa, quam nunc ex vulgari nomine Dluga Lanka volumus nominari, scultetos perpetuos faciendo.

41. 1360: VBAG, s. 81, nr 99, Mikołajowice

Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław: mericam inter villas Boczkowicze et Ieszorko, [...] quam merican nomine villae Mikolayowicze deinceps volumus appellari, provido viro Nicolao de Campyno iure Szredensi [...] exposuimus ad locandum.

42. 25.8.1361: KDWP 3, nr 1459, Szczepankowo

Kanonik gnieźnieński, Jan: in villa nostra, dicta vulgariter Sczepankovo, [...] invenimus quadraginta mansos mensuratos [...], excepta merica in villa supradicta, ubi XXIV mansi sunt mensurati pro villa, que vulgariter Mlode Sczepankowo debet nominari. Quam siquidem mericam [...] ad locandam exposuimus iure Thewtonico, quod est et servatur in Srzoda Slezie...

43. 1361: VBAG, s. 191, nr 103, Mszadła

Arcybiskup gnieźnieński sprzedał: honorabili Thomassio mericam, dictam Lyubyn [...] In qua merica locabit villam Mschalth dictam [...] iure Szredensi...

44. 3.3.1362: KDMP 1, nr 266, Ropczyce

Kazimierz Wielki dwom braciom, zwanym Gielnicow: hereditatem nostram dictam vulgariter videlicet Ropczyca [...] exposuimus ad locandum ex eadem villa civitatem iure Theutonico, scilicet Magdeburgensi, nomen eidem civitati simile Ropczyca imponendo.

45. 18.7.1362: KDWP 3, nr 1484, Koło

Kazimierz Wielki nadaje wójtowi z Warty, Henrykowi, plenam et liberam potestatem locandi de novo civitatem ex villa dicta Colo, sic vulgariter appellandam, cum duabus villis [...] eodem nomine Colo appellandis [...] iure Theutonico prefato Maydburgensi...

46. 3.2.1363: KDKK 1, nr 230, Lubienie

Biskup krakowski, Bodzanta, pozwala niejakiemu Andrzejowi: mericam nostram in fluvio Lubena consistentem [...], in dicta merica novam villam, quam exnunc Lubena vulgariter nunccupari decrevimus et nominari, [...] iure Theutonico Novifori, quod Sroda dicitur, damus [...] ad locandum.

47. 22.2.1363: ZDM 1, nr 101, Sękowa
Kazimierz Wielki: provido viro Nikloni, dicto Bulmarg, in densa silva, pertinente ad castrum nostrum Becz, villam iure Theutonico, videlicet Maydburgensi, [...] locandi plenariam et omnimodam concedimus potestatem, nomen ville Sankowy Las eidem imponendo, circa fluvium Ropica Parva...
48. 22.2.1363: ZDM 1, nr 102, Lipniki
Kazimierz Wielki pozwala Michałowi z Cieszyna: villam novam in silva nostra Brunow Lass vlgariter dicta [...] iure Theutonico Maydemburgensi [...] locandi damus [...] potestatem, nomen eidem ville Lipniki imponendo.
49. 27.3.1363: KDMP 3, nr 769, Kłopotnica
Kazimierz Wielki otrzymał drogą zamiany od siedmiu rycerzy część wsi Osiek, quia civitatem ibidem incepimus radicare. Za to: de duodecim laneis Franconicis [...] ex utraque parte fluminis decurrentis, dicti Cloppothnycza, [...] iure Theutonico Magdeburgensi [...] villam locandi conferimus omnimodam potestatem. Quam villam, exnunc Clopothnycza appellandam, eisdem militibus [...] appropriamus tenendam et possidendam.
50. 1363: VBAG, s. 32, nr 108, Wejsce
Veyscze exempta [...] Villa haec locata est per Iaroslaum, olim archiepiscopum, [...] in confinibus villarum Koczyerzowo et Roszdicze usque ad parietes villarum Czirnyewo, Nyedzelissyno, Wisszowo nobilium, et sunt granicies usque modo pacificatae. Quapropter idem Rmus dominus archiepiscopus vocari voluit Granicza.
51. 1363: VBAG, s. 92, nr 109, Wicie
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław: quandam mericam [...] secundum ius Theutonicum, scilicet Sredense, exposuimus ad locandum [...]. Quamquidem mericam Woyczechowa Wolya vulgariter voluimus appellari, dantes et concedentes provido Alberto Iohannis [...] scoltetiam in eadem villa...
52. 27.8.1364: KDMP 3, nr 775, Słotowa
Kazimierz Wielki: provido viro, Nicolao de Vislicia, damus et donamus locare in silva nostra Pilznensi triginta mansos Franconicos [...] et nomen ville Slothowa inponimus [...], tercium denarium de omni re iudicata iure Maydemburgensi permittente...
53. 25.10.1364: ZDM 1, nr 111, Zemborzyce
Kazimierz Wielki Grzegorzowi zwanemu Tatarzyn: villam de novo in silva iuxta fluvium, dictum Bysztherzicza [...] iure Theutonico Maydburgensi [...] locandi [...] concedimus facultatem seu potestatem, exnunc nomen eidem ville Zamborzicze imponendo.
54. 10.12.1364: KDMP 1, nr 275, Kaszczór
Kazimierz Wielki pozwala klaryskom św. Andrzeja w Krakowie, ut circa tabernam ipsorum, dictam Clastor, [...] unam civitatem pro suo usu locare et habere perpetuo possint. Cui civitati ius Thewtonicum, quod Sredense dicitur, concedimus [...] Preterea concedimus et damus eidem civitati, quam exnunc Clastor nominari volumus, ut...

55. 31.5.1365: KDMP 1, nr 277, zapewne Zagaje
Klasztor jędrzejowski sprzedaje dwom braciom, Antoniemu i Piotrowi: sculteciam nostram perpetuo possidendam in una merica [...]; in qua merica nova villa [...] debet edificari, que suo vulgari Sadek debet vocari, iure Theutonico, scilicet Novi Fori Sredensi.
56. 24.8.1365: VBAG, s. 162, nr 115, Stachlewska Wola
Advocatiae Stachlewska Wolya antiquum privilegium.
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław: ...mericam nostram [...], videlicet Makowo, Stachlewo, Sirakowicze et Mocra [...] ad locandum in eadem, quae Pawlowicze vulgariter debeat nominari, iure Theutonico Szredensi [...] duximus exponendam...
57. 13.11.1365: CDP 2^2, nr 522, Dzierząźno
Kazimierz Wielki: heremum seu mericam nostram [...] exposuimus [...] locandam iure Theutonico, quam de novo Dzierzasna volumus appellari...
58. 6.3.1366: KDMP 3, nr 789, Kobyle
Kazimierz Wielki: discreto viro Handzlino, dicto Rench, damus potestatem locandi opidum iure Theutonico Maidburgensi in villa, dicta Cobile, ex utraque parte fluvii, dicti Wisloca [...]; cui (civitati) nomen Wysloc vulgariter duximus imponendum.
59. 15.2.1367: KDMP 3, nr 800, Mrowla
Kazimierz Wielki: provido viro Stanislao villam de novo inter fluvios Mrowa et Czarna iure Theutonico Sredense locandam [...] plenam [...] concedimus facultatem. Racione vero locacionis supra dicte ville exnunc nomine Mrowa nuncupande, eundem Stanislaum [...] verum scoltetum facimus.
60. 29.6.1367: DKM, s. 258, nr 82, Twarda
Biskup włocławski, Zbilut: mericam nostram, Thwarda dictam vulgariter [...], sitam ultra rivulum Thwarda, [...] Stanislao sculteto exposuimus [...] locandam iure Sredensi; quam villam [...] exnunc eciam Thwarda volumus appellari...
61. 6.10.1367: KDMP 1, nr 293, Łobzów
Kazimierz Wielki: ...quod per locacionem nove ville, quam iure Teutonico, dicto vulgariter lantrecht, quam iuxta allodium nostrum Lobzow [...] locare cepimus [...]; quam eciam eodem nomine vulgariter Lobzov volumus nominari...
62. 4.11.1367: KDMP 3, nr 805, Gnieździska
Kazimierz Wielki: discreto viro Alberto de Zaionczkow damus potestatem locandi villam in merica nostra, dicta Gniezdziska, [...] iure Theutonico et Maideburgensi [...] Absolvimus insuper [...] scultetum, cmethones [...] sepedicte ville, quam Gniezdziska volumus nominari, ab omnibus iudiciis...
63. 3.2.1368: KDKK 2, nr 265, Młodziowa; nie istnieje
Biskup krakowski, Florian: de mericis et rubetis circumquaque fluvium, dictum vulgariter Mlodzyowa [...], in eisdem novam villam, quam similiter

Mlodzyowa appellari volumus, iure Theutonico, quod Srzedense dicitur, [...] exposuimus ad locandum...

64. 14.5.1368: KDMP 1, nr 294, Tyczyn

Kazimierz Wielki: provido viro Bartoldo, dicto Tyczner, in silva nostra iuxta fluvium Byala prope villam antiquam, similiter Byala nominatam, civitatem novam iure Theutonico Maydeburgensi [...] locandi liberam damus potestatem; [...] in ipsa civitate, quam exnunc vulgari nomine Tyczczin volumus nominare...

65. 24.2.1369: KDMP 1, nr 301, Mszanna

Kazimierz Wielki nadaje dwom braciom stryjecznym, Mikołajowi i Radostonowi: scultetiam in villa nostra regali circa fluvium, dictum Mssana [...], iure Maydburgensi locanda, nomen eidem ville similiter Mssana imponentes...

66. 15.3.1369: KDMP 1, nr 302, Przyrów

Kazimierz Wielki pozwala Jakubowi Rechiczki z Nagłowic założyć na prawie średzkim: in loco Przirow [...] novam civitatem, quam volumus Przirow nominari, damus locandi plenam et omnimodam potestatem.

67. 3.6.1369: KDMP 1, nr 303, Bodzętyn

Kazimierz Wielki niejakiemu Mikołajowi: in silva, dicta Bodzaczyn, super fluvium vulgariter Wirzchovissko dictum, villam novam, quam Bodzaczyn volumus nominare [...], iure Theutonico Sredensi [...] locandi damus omnimodam facultatem.

68. 16.8.1369: ZDM 1, nr 130, Głęboka

Kazimierz Wielki pozwala Mikołajowi z Nysy: villam nostram, quam volumus Glamboka vulgariter nominare, [...] super fluvium, dictum Grodna, [...] iure Theutonico Maydemburgensi damus et concedimus locandi plenam potestatem.

69. 24.8.1369: ZDM 1, nr 131, Lipnica

Kazimierz Wielki Andrzejowi ze Święcan: villam nostram, que nuncupari et appellari debet Nova Lipnicza, in fluvio eiusdem nominis Lipnica [...], iure Theutonico Maideburgensi locandam damus et concedimus plenam facultatem.

70. 28.6.1370: CDP 2[1], nr 311, Srocko

Biskup włocławski, Zbilut: villas nostras [...], videlicet Sirosko et Banewo, coniunctas in unam, quam Sirosko volumus nunccupari [...] discreto domino, Stanislao Michaelis de Sirosko, [...] iure Sredensi exposuimus locandam...

71. 28.6.1370: DKM, s. 260, nr 83, Gazomia

Biskup włocławski, Zbilut: mericam nostram cum silva Gazomya vulgariter nuncupata [...], discreto viro, Petro de Zakrzewo, nomine scultecie exposuimus ad locandum; [...] quam villam Gazomya volumus appellari.

72. 28.5.1372: KDKK 2, nr 280, Ruda (?), Świdnik (?)
Dziedzic Brzany, Paszko: damus [...] fratribus Blasio et Philipo [...] nomine scultecie nostram villa locare; quam villam locabunt super silvam [...] in fluviis, qui duo fluvii vulgariter nuncupantur Szwidnik Vyelki et Swydnik Maly [...]; que villa nominabitur Polonico sermone Ruda, iure Theutonico, scilicet iure Maidburgensi.
73. 24.5.1373: ZDM 1, nr 142, Lutoryż
Władysław Opolczyk nadaje lasy celem lokacji: quequidem hereditas et villa suo nomine Luthorzisz vocabitur et iure Theutonico, alias Maydburiensi et non alio gaudebit.
74. 28.7.1375: KDMP 3, nr 876, Łagów
Królowa Elżbieta czyni nadanie na rzecz biskupa kujawskiego, Zbiluta: extunc villam ipsius, dictam Lagow, [...] in oppidum commutamus et permutamus, quod similiter Lagow nuncupari volumus [...] (Wójt otrzymuje jurysdykcję) iuxta iuris Theutonici clausulas, articulos atque puncta.
75. 15.3.1376: ZDM 1, nr 149, Rymanów
Władysław Opolczyk pozwala Mikołajowi, synowi Reimanna: civitatem in loco, ubi ville nostre, dicte Czysna et Lezin, sunt situate [...], de novo locandam iure Theutonico Magdeburgensi [...]. Nomen eidem civitati imponimus Ladisslavia.
76. 1342–1376: VBAG, s. 158, Zapady
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław: tres villulas in unam coniunxit et Zapady nuncupavit, privilegiavitque scoltetiam in eadem [...]. Incolae hereditatis dictae Blonye, et modo Zapady, maldratam triplicis grani [...] solvere tenebuntur. Obligat scoltetum ad servitia iure Srzedensi...
77. 2.1.1377: ZDM 1, nr 150, Męcina
Królowa Elżbieta pozwala osadzić wieś: in silva nostra [...], dicta vulgariter Maczyna, sita circa fluvium, dictum Maczyna [...]; quod idem Myczko locandam ibidem villam iure Theutonico [...], que Maczina Wolya nuncupari volumus, [...] omnimodam habere debeat facultatem.
78. 28.12.1383: ZDM 4, nr 1066, Ostrowy
Władysław Opolczyk: villam in merica nostra, dicta Ostrowi, [...] iure Theutonico duximus locandam, que vulgari nomine Ostrow debeat appellari.
79. 1.10.1386: KDKK 2, nr 336, Czerwony Potok; nie istnieje
Biskup krakowski, Jan: consideravimus diligenter, quod de silvis et rubetis circa fluvium seu in fluvio, dicto in vulgari Czirzwoni Potok [...], nobis [...] nulla utilitas proveniret [...], silvam, rubeta et nemora in dicto fluvio Czirzwoni Potok sita [...] novam villam, dictam in vulgari Czirzwoni Potok, decrevimus iure Theutonico Maydeburgensi locandam...
80. 1387: VBAG, s. 309, nr 158, Bożacin
Arcybiskup gnieźnieński, Bodzanta: mericam eiusdem mensae nostrae [...] in ius Theutonicum Srzedense duximus exponendam, quae deinceps Bodzanczyno debet nominari.

81. 17.8.1393: KDWP 3, nr 1937, Mrocza
Władysław Jagiełło nadaje przywilej Arnoldowi z Wałdowa: de villa sua, Mrocza dicta, civitatem facimus [...] ac de iure Polonico in ius Tephtonicum, quod Maydenburgense dicitur, transferimus perpetuo duraturum: quam quidem civitatem eodem nomine Mrocza in antea volumus et decernimus perpetuis temporibus appellari.
82. 5.5.1395: ZDM 4, nr 1118, Żabno
Dziedzic Goraja pozwala założyć wieś: unde exnunc deputamus locum [...] in hereditate nostra, Zabno vulgariter dicta [...], ad locandam ibidem villam, quam eodem nomine Zabno volumus appellari, super viginti laneis Franconicis sub iure Theutonico Maydeburgensi [...] emensurandis.
83. 17.5.1398: KDWP 3, nr 1989, Mogilno
Władysław Jagiełło pozwala klasztorowi mogilneńskiemu założyć miasto we wsi Mogilno: oppidum iure Theutonico Magdeburgensi in ibidem perpetuo duraturo erigendum de novo et locandum; quod oppidum Mogilno prescripto nomine volumus appellari.
84. 6.2.1400: KDKK 2, nr 444, Radlin
Biskup krakowski, Piotr: villam nostram, Radolina nuncupandam, in magna merica [...] de novo locandi damus et conferimus plenam et omnimodam facultatem...
85. 3.2.1401: KDKK 2, nr 450, Skorczyce
Biskup krakowski, Piotr: villam nostram, Petrow nuncupandam, olim Skorszesszicze nuncupatam et nominatam [...], iuxta fluvium seu rivum, dictum Prandnik, iure Theutonicali de novo locandi in Skorszeczka merica damus [...] facultatem. Cuiquidem ville tredecim mansos seu laneos secundum mensuram Sredensem seu Novifori [...] appropriamus...
86. 8.5.1403: KDWP 5, nr 31, Ośnica; nie istnieje
Starosta krzeszowski, Mikołaj, za zgodą króla: decrevimus nove locacionis villam sub nomine Osniscza [...] situare [...], iure Maitburgensi perpetuo [...] habendam.
87. 18.2.1404: ZDM 1, nr 251, Borowa
Dziedzice Łasowa, bracia Mikołaj i Klemens postanawiają: villam locandam sub iure Virginali, dictum Madburgense, Borowa nomen eidem ville imponentes [...] in silwa nostra usque fluvium, dictum Borowa.
88. 28.8.1404: ZDM 1, nr 257, Wólka Twarogowa
Klasztor miechowski: nostro fideli Nicolao, dicto Thwarog, [...] damus in quadam nostra merica sive borra, prope nostrum molendinum, dictum Borovy, et inter fluvios videlicet Kobylanka et Chochcza iacentem [...], in qua quidem merica seu borra idem Nicolaus, dictus Thwarog, obligavit se nobis villam locare; que villa debet perpetuo vulgariter Borova Volya nuncupari.
89. 3.2.1414: KDKK 2, nr 549, Zagdańsko
Biskup krakowski, Wojciech: duas hereditates desertas [...], Zagnansko vulgariter nuncupatas [...], in unam villam seu hereditatem, quam Augus-

tinowo Zgnansko de cetero appellari volumus, duximus coniungendas. In quaquidem villa Augustinowo Zagnansko sculteciam provido Augustino, sculteto de Wola [...] vendidimus...

90. 1.8.1416: CDP 2[1], nr 358, Mazew

Władysław Jagiełło: ad instantes peticiones venerabilis viri Kelczonis de Brzow, custodis dicte custodie Lanciciensis, [...] de villa predicta Mazow civitatem Mazow Kelczonis nuncupandam facimus tenore presencium...

91. 6.8.1418: KDWP 5, nr 285, Łaskarzew

Władysław Jagiełło biskupowi poznańskiemu, Andrzejowi: civitatem de villa sua, Korcziczewo dicta, [...] erigendam et locandam indulsimus et tenore presentium indulgemus, quam Laskarzewo volumus nuncupari. Quequidem civitas Laskarzewo [...], ipsam de iure Polonico in ius Theutonicum, quod Maydeburgense dicitur, transferimus perpetuo duraturum...

92. 9.2.1421: KDKK 2, nr 601, Lechów

Chłopi wsi Lechów, własności biskupa krakowskiego, Wojciecha, ze strony sąsiada właściciela Bodzęcinka, szlachetnego Nawogiusza: plurimum afficiebantur et adeo perturbabantur, quod fere ipsa villa et hereditas nostra Lechow in toto fuit desolata et in maiori parte tempore predecessorum nostrorum fuerat per eundem occupata. Z tego powodu biskup odkupił ów Bodzęcinek i przyłączył do wspomnianego Lechowa. Ex quibusquidem duabus nostris hereditatibus Bodzaczinek et Lechow in iure Theutonico Maydeburgensi [...] locavimus [...] unam villam in cruda radice et in densa silva [...]; quamquidem villam volumus decetero Woyczechow appellari. Et ut predicta villa Woyczechow, noviter per nos locata, feliciora posset recipere incrementa...

93. 2.9.1422: CDP 1, nr 169, Łask

Władysław Jagiełło szlachetnemu Janowi z Łaska: de villa Lasko [...] opidum facere et locare indulsimus et tenore presencium indulgemus, eodem nomine Lasko vel alio appellandum [...]. Removentes ibidem omnia iura Polonicalia, modos et consuetudines universas, que ipsum ius Theutunicum, Sredense dictum, plerumque solita sunt perturbare.

94. 9.8.1425: CDP 2[1], nr 371, Drzewce

Władysław Jagiełło: in silva nostra Drzewce opidum eodem nomine Drzewe nuncupandum locare et de novo erigere decrevimus et locamus [...], ius in ea Theutunicum Maydburiense exnunc et perpetuo statuentes...

95. 30.9.1425: ZDM 2, nr 380, Niedźwiedzki Kierz

Biskup krakowski, Zbigniew: in dicta merica novam villam, quam exnunc Sbignyewicze vulgariter nuncupari decernimus et nominamus, extendentem se ad tot mansos, quodquod inibi dimensurando poterint reperiri iuxta Srzedensem mensuram iure Theutonico Novifori, quod Srzoda dicitur.

96. 4.10.1425: ZDM 5, nr 1358, Pstrągowa

Dziedzic Paszko Bogoria: novam villam in rivulo, dicto Pstrągowa [...], collocare indulsimus, quodcumque ibi laneos poterit collocare iure Theutonico,

mensurando iure Maydburiensi [...]. Que villa vocabitur hoc nomine Pstrągowa.

97. 30.9.1427: KDMP 4, nr 1249, Jastrząb

Biskup krakowski, Zbigniew: oppidum situare et locare, quod suo nomine Jastrząb decrevimus appellare, adiungentes eidem oppido mansos seu laneos agrorum, quotquot ibidem secundum mensuram Sredensem esse possunt.

98. 30.7.1428: KDWP 5, nr 483, Brodki (?)

Władysław Jagiełło podkomorzemu poznańskiemu, Piotrowi Korczbok, jako wójtowi: in nemore et silva nostra, dicta Brodcza [...], opidum eodem vocabulo et denominacione Brodcza nuncupandum erigendi [...] commissimus facultatem [...], ipsum iure Theutonico Maydeburgensi decrevimus collocandum...

99. 1.1.1429: ZDM 5, nr 1375, Kąkolówka

Podczaszy sandomierski, Piotr Lunak: quod laborioso viro, Stanislao Kąkol, sculteciam nostram in villa, que exinde Kąkolowka nuncupabitur, [...] dedimus et concedimus de nova radice per extirpacionem predicte ville. In qua quidem villa Kąkolowka prefatus Stanislaus quinquaginta [...] iure Theutonico Magdeburgensi [...] laneos mensurabit.

100. 15.7.1429: KDWP 5, nr 508, Wielichowo

Władysław Jagiełło biskupowi poznańskiemu: civitatem seu opidum de villa predicta Wyelichowo iure Maidburgensi predicto, nomine que et vocabulo eodem Wyelichowo appellandum, plenam damus erigendi [...] facultatem.

101. 24.3.1430: ZDM 2, nr 420, Kasina

Dziedzice Niewiarowa, Jan i Mikołaj, pozwalają Piotrowi, by osadził wieś: villam Kashyna ab antiquo nuncupandam, in qua viginti quatuor mansi Franconici debent contineri iure Maydeburgensi...

102. 3.2.1438: ZDM 2, nr 517, Dąbrowa

Biskup krakowski, Zbigniew: villam de novo in cruda radice in flumine Sedlnicza [...] locavimus et presencium tenore locamus, quam exnunc nomine fluminis, iuxta quem sita et locanda est, volumus in vulgari Sedlnicza nuncupari [...]. Item prenominatus Martinus scultetus [...] iudicium generale ter in anno in villa ipsa iure Theutonico Srzedensi facere tenebitur, quo ipsam villam et eius incolas iuxta morem aliarum villarum, in illa clave consistencium, gaudere volumus temporibus sempiternis.

103. 8.8.1438: CDP 1, nr 178, Światłowo

Władysław Warneńczyk Rafałowi z Głuchowa, podkomorzemu kaliskiemu i staroście generalnemu wielkopolskiemu: civitatem seu opidum in bonis suis Przigodzicze, et in desertis Rczijeki [...] de nova radice erigere atque locare indulsimus et indulgemus [...] iure tamen Theutonico Maidburgensi. Quodquidem opidum sive civitatem, taliter de novo locandam, Szwiiathlowo hoc nomine decernimus et volumus appellari...

104. 30.9.1439: ZDM 2, nr 541, Korycisko
Biskup krakowski, Zbigniew: villam de novo et in cruda radice, in mericis et silvis, iacentibus [...] in loco, qui Corithow communiter appellatur [...] duximus locandam [...], quam exnunc et inantea Corithow volumus nominari [...]. Tenebitur eciam dictus Sbigneus scultetus iudicium generale in villa predicta iure suo Sredensi seu Novi Fori, quo ipsam villam et eius incolas perpetuis volumus gaudere temporibus, ter in anno facere...
105. 9.7.1440: ZDM 2, nr 563, Czarna Wieś (?)
Władysław Warneńczyk: in quadam merica deprope rivum, vocatum Czarny Stok [...], villam locare constituimus [...], quam amplius et decetero Czarny Stok volumus nuncupari; [...] in qua iudicium ter in anno facient iure Theutonicali Sredensi, quo ipsam villam et omnes cmetones gaudere volumus temporibus sempiternis.
106. 12.5.1441: ZDM 2, nr 574, Leszczyny
Biskup krakowski, Zbigniew: in silva seu merica, que nuncupatur Lesczini [...], villam locare instituimus [...], quam volumus decetero vetusto vocabulo Lesczini nominari [...]. Item scultetus [...] in villa prefata Lesczini iudicium generale ter in anno facere tenebit iure Almanico Sredensi, quo ipsam villam et eius incolas perpetuis volumus gaudere temporibus.
107. 2.11.1441: CDP 2^2, nr 587, Chodecz
Władysław Warneńczyk nadaje prawa miejskie wsi Chodecz, własności Jana Kretkowskiego, podstolego dobrzyńskiego i starosty brzeskiego: civitatem seu opidum de villa predicta iure Theutonico Chelmensi, nomineque et vocabulo eodem appellandum, damus et concedimus tenore presencium erigendi facultatem...
108. 20.8.1444: KDWP 5, nr 733, Kapitulna Grobla
Władysław Warneńczyk dla kapituły poznańskiej: in aggere capituli eiusdem [...], Aggerem Capituli nominantes, vulgariter Capitulna Grobla, a nostro progenitore alias locari ab hominibusque inhabitari concessum, in opidum erigentes, censuimus appelari, ius Teutunicum, quod Maydburgense dicitur, dicto opido concedentes...
109. 25.8.1444: KDWP 5, nr 736, Ostrów
Władysław Warneńczyk dla kapituły poznańskiej: in amne capituli eiusdem [...]. Amnem, vulgariter Ostrow nominantes, a nostris predecessoribus alias locari, ac hominibus inhabitari concessum, in opidum erigentes censuimus appelari, ius Teuthonicum, quod Maydburgense dicitur, dicto opido concedentes.
110. 30.9.1444: ZDM 3, nr 698, Lipie
Biskup krakowski: villam [...] in cruda radice et in loco, qui dicitur Lippye [...], sitam locare instituimus et presentibus locamus, quam ex nunc et in antea ex communi et usitato vocabulo loci Lippye volumus appellari [...], in dicta villa nova Lippye [...] sculteciam iure et titulo perpetuo [...] dedimus

[...]. Item prefatus Martinus scultetus [...] iudicium generale ter in anno in prefata villa Lippie facit iure Theutonico Srzedensi, quo ipsam villam [...] perpetuo volumus gaudere...

111. 16.8.1446: ZDM 3, nr 740, Rabka

Dziedzic Niewiarowa odnawia przywilej lokacyjny: concedimus [...] plenam potestatem [...] locandi, construendi villam, Raba vulgariter nuncupandam, in silvis desertis, id per signa certa ac metas descriptis, videlicet a vertice fluvii Raba [...]. In qua quidem villa iure Maydemburgensi de decem mansis, alias franczkie lany, debent contineri [...]. Ceterum kmethones de se querulantibus non coram alio, nisi coram suo sculteto ad obiecta iure Theutonico debent respondere.

112. 4.4.1448: ZDM 3, nr 785, Dylągówka

Wdowa Małgorzata powierza: famato Iohanni Dyląg locationem ville in tenuta nostra ac villam, dictam Clyzne, quam villam Dylągowa nominare volumus [...]. Que etiam villa Dylągowa in se triginta laneos iure Theutonico Maydeburgensi continere debet...

113. 1.1.1450: KDMP 4, nr 1517, Biskupice

Kazimierz Jagiellończyk biskupowi krakowskiemu: civitatem seu oppidum in villa sua [...] vocata Biskupicze [...] iure Theutonico Maideburgensi, nomineque eodem et vocabulo Biskupicze appellandam, damus [...] erigendi facultatem...

114. 23.2.1450: ZDM 3, nr 846, Targoszyna

Kazimierz Jagiellończyk dla wsi, o której założeniu doniósł mu tenutariusz, Mikołaj z Brzezia: in silva [...] villam, cui nomen seu vocabulum imposuit Thargoschina, de nova radice erexit [...]. Ut autem villa prefata conditione gauderet meliori, ipsam de iure Polonico in ius Theutonicum, quod Srzedense dicitur, transferimus perpetuo et in aevum...

115. 1457: VBAG, s. 134, nr 270, Skierniewice

Arcybiskup gnieźnieński, Jan: oppidum Sqwirniewicze privilegiavit, erigendo et locando oppidum de villa Dąbie, quam et eidem oppido incorporavit [...], voluitque dictum oppidum cum ortis et pratis adiacentibus perpetuo Sqwierniewicze vocandum, transponendo de iure Polonico in ius Theutonicum, quod Srzedense dicitur...

116. 24.9.1460: CDP 2^2, nr 606, Nieszawa

Kazimierz Jagiellończyk na prośbę miasta Torunia zniósł miasto Nowanieszowa. Mieszkańców owego zniesionego miasta przeniósł do nowego osiedla: villam nostram cum predio, Roskydalino dictam, [...] in civitatem pari vocabulo et nomine Novanyeschova vocitandam et appellandam transtulimus, ereximus et transposuimus, tenoreque presencium mediante, transferimus, instauramus, constituimus et transsumimus [...]. Et ut dicta civitas Novanyeschova hominum multitudine habundet et populetur, ipsam [...] iure civili Culmensi volumus conservare...

B. Lokacje na prawie wołoskim

117. 24.8.1444: ZDM 3, nr 692, Ternowa Niżna i Wyżna
Władysław Warneńczyk: vastitatem nostram, Tharnowe Polye dictam, in fluvio San consistentem [...], extirpandi, collocandi dedimus [...] omnimodam facultatem, villamque eiusdem vasititatis a cognomine Tharnowe Polye – Tharnowa volumus nuncupari.
118. 1509: Stadnicki, s. 63, Ustrzyki albo Strwiążek
Zygmunt Stary: damus per praesentes villam novam, Brzegi nuncupandam in rivulis et planicie, Jasień et Rowień dictis, [...] locare et de novo erigere.
119. 1537: Stadnicki, s. 29, Boberka
Wojewoda i starosta krakowski, Piotr Kmita: In quo quidem fluvio Boberka praefatus Iwan scultetus locabit villam nomine Boberkam in cruda radice in ius Valachicum...
120. 1541: Stadnicki, s. 25, Świniacz albo Zwiniacz
Wojewoda i starosta krakowski, Piotr Kmita: Timyconi [...] vendidimus sculteciam alias kniaztwo in fluvio, dicto Łodenka [...]. Quam quidem villam praesentibus vocamus Inferiorem alias Nizny Zwiniacz ratione fluminis, qui influit in praedictum fluvium Łodenka; [...] qui quidem Tymko [...] debebit villam locare in iure Valachorum...
121. 1541: Stadnicki, s. 27, Rowień na Okoliszczach
Wojewoda i starosta krakowski, Piotr Kmita: provido Hryczkoni [...] scultetiam alias kniaztwo in fluvio Strwiążyk dicto [...] vendidimus; quam villam praesentibus vocamus Rowień na Okoliszczach; [...] qui Hrycz [...] debebit villam locare in iure Valachico.
122. ante 1548: Stadnicki, s. 77, Dołżyca
Kasztelan sandomierski i starosta sanocki, Piotr ze Zborowa: Maximo Komaniecki admissimus et dedimus [...] villam, quae Dolicza aeviternis temporibus appellabitur, in bonis Regiae Maiestatis [...] erigere et locare in torrente Ostawicza; [...] et (cmethones) secundum ius Valachicum indicabuntur...
123. 1569: Stadnicki, s. 91, Wiczów
Zygmunt August: conferimus praesentibus villam de nova et cruda radice in silvis nostris [...] ad torrentem Wiczow, nuncupatam eiusdem cognominis, iure et consuetudine Walachorum locare...
124. 1572: Stadnicki, s. 43, Poławy
Zygmunt August: consentimus et admittimus [...] villam Poława appellandam [...] in torrentibus seu rivis, dictis Poława et Poławka ac Kmiczowe potoki [...] ex cruda radice iure Valachico [...] locandi...

C. Prawdopodobne nazwy administracyjne

125. 22.6.1280: DKM, s. 355, nr 7, Lądek
Przemysł II klasztorowi w Lądzie: contulimus [...] auctoritatem locandi in hereditate, que Virbna dicitur, villam cum Theutonicis et liberis Polonis pleno iure Theutonicorum; quam villam Lyndenow appellant.
126. 1292: KDMP 2, nr 518, Na Łąkach; nie istnieje
Księżna Gryfina pozwala założyć wieś niejakiemu Bratkonowi: villam locare iure Theutonico, novo vulgari nomine Na lankach nuncupatam.
127. 16.10.1296: KDWP 2, nr 754, Koziegłowy
Biskup poznański przyznaje dziesięcinę kolegiacie w Głuszynie: in nova villa, que Koszeglovy dicitur.
128. 1330: VBAG, s. 173, nr 27, Janisławice
Arcybiskup gnieźnieński, Janisław: in merica super fluvium Lupy [...] villam Ianyslawicze [...] exposuit ad locandum.
129. 1333: KDMP 1, nr 194, Ludzimierz
Klasztor w Szczyrzycu: discretis viris, Nicolao dicto Kuznich, ad extirpandas sylvas circa fluvium, dictum Lipetnicza, ex utraque parte [...] damus pro villa locanda, que dicitur Ludzimierz; in qua villa sedecim mansos Franconicos [...] iure Theutonico, quod ius Maydeburgense nuncupatur, [...] elegerint.
130. 24.6.1345: KDM, s. 312, nr 27, Rypin
Książę dobrzyński i łęczycki, Władysław: volentes edificare et locare civitatem novam, que vulgariter Ryppin nuncupatur [...] (płynie tam rivolus Rypinnica, znajduje się również stagnum Rypiennica, wg aktu z 1355 r., DKM, s. 325, nr 36), nadał viginti tres mansos iure Culmensi numeratos. Volumus etiam, ut sepedicta civitas utatur in perpetuum pleno iure Culmensi.
131. 26.5.1350: KDMP 1, nr 231, Borek
Kazimierz Wielki funduje kościół parafialny we wsi Rzezawie: Que Libertas Zyrzawa cum Libertatibus Jodlowka et Borek ad nostrum mandatum sunt locate; [...] in Libertate Borek, quam Libertatem mandavimus locare in deserta sylva, in fluvio Wydrzyna...
132. 7.6.1350: ZDM 1, nr 59, zapewne Jastrzębie
Kazimierz Wielki: exnunc damus omnimodam potestatem discreto viro Ianussio, civi de Dobczyce, in nostra silva densa, Smarkawa vulgariter nominata, villam iure Theutonico locandi Maydeburgensi [...]. In qua villa, sic dicta Jastrambe, damus predicto Ianussio [...] inperpetuum scultetiam.
133. 3.10.1354: KDMP 3, nr 706, Pilzno
Kazimierz Wielki pozwala: nobili viro, Dobeslao, [...] civitatem locare, nomine Pilsno, iure Theutonico...

134. 11.8.1366 (?): ZDM 1, nr 118, Liszki
Kazimierz Wielki: damus discreto viro Iacobo [...] villam iure Theutonico Magdeburgensi super agros, prata et campos, que iacent versus villam Liszki [...], locandi facultatem. In qua hereditate, dicta sic Liszki, damus predicto Iacobo [...] scultetiam habendam.
135. 1368: VBAG, s. 79, nr 125, Sromów
Sramowo [...] Iaroslaus [...], Gneznensis archiepiscopus, mericam, vulgariter do Krasznego Damba dictam [...] in iure Theutonico duximus exponendam, dantes [...] provido Paulo Srzam [...] in eadem merica scolteciam...
136. 6.7.1369: KDKK 2, nr 268, Tworzyjanowice; nie istnieją
Kazimierz Wielki pozwala plebanowi z Kunowa: in quibus silvis et mericis villam novam, quam nominant Thworziyanovicze, noviter erectam, possit collocari.
137. 10.5.1375: ZDM 4, nr 1024, zapewne Rzedkowice (dawn. Zedkowice)
Wojewoda krakowski, Dobiesław z Kurozwęk: locavimus Libertatem, vulgariter dictam Zandkowska Wolia, iure Theutonico, veluti in omnibus villis regalibus habetur [...]; dedimus advocatiam dicte Libertatis Paulo...
138. 23.11.1376: ZDM 4, nr 1028, Lubaczów
Władysław Opolczyk: provido viro, Nicolao dicto Zibur de Lublin, civitatem novam Lubaczow nominatam, prope castrum nostrum Lubaczow, [...] iure Theutonico Magdeburgensi damus [...] locandi facultatem, inclusa villicula nostra prope eandem civitatem Lubaczowo sita.
139. 10.4.1388: KDWP 3, nr 1876, Gąsawa
Władysław Jagiełło dla klasztoru w Trzemesznie: ut de villa Gansawa [...] opidum [...] facere et statuere possit [...]. Demum [...] dicto opido ius Theutunicum Maydburgense damus...
140. 28.3.1392: KDWP 3, nr 1922, Zdziesz
Władysław Jagiełło rycerzowi z Zimnej Wody: gratuite indulgemus, ut de villa sua Sdzesz dicta vulgariter [...] opidum [...] statuere et facere possit, perpetuis temporibus duraturis [...]; memorato opido ius Theutonicum Maidburgense damus et confirmamus perpetuo duraturum...
141. 1.3.1397: ZDM 1, nr 217, Bóbrka
Paszko z Bogorii: circumspecto viro Nicolao, dicto Cenker, damus unum fundum et silvam ad extirpandum ex utraque parte predicti rivuli iure Theutonico, quot ius Maydburgensis dicitur [...]. In qua quidem villa, videlicet Oczroglicza vulgariter nominata racione locacionis predicto Nicolao [...] damus sculteciam...
142. post 1425 – ante 4.5.1429: ZDM 2, nr 412, Połom; zaginęła
Klasztor w Koprzywnicy: damus et conferimus provido viro Micossio, dicto Stodola, [...] sculteciam in silvis nostris et monasterii nostri, locare in fluvio, dicto Wyszoka, novam villam, dictam Polom, [...] eidem Micossio [...] ad locandum iure Maydeburgensi...

143. 2.7.1439: ZDM 5, nr 1448, Wola Kolechowska
Władysław Warneńczyk: Petro Rosmisl, advocato in Kolechowice, dat in villa antiqua Kolechowicze villam Novam Kolechovicze fundandi facultatem [...], ac pro melioratione dictarum villarum Antiqua et Nova Kolechowicze [...], dato ipsis villis et sculteto iure Maideburgensi cum usitatis clausulis remotionis iurium Polonicalis et Theutonicalis etc.
144. 11.3.1450: ZDM 3, nr 849, Wólka Batorska
Andrzej Tęczyński z Batorza i Mikołaj ze Zdziłowic uposażają kościół parafialny w Batorzu: item duo lanei in villa eadem, noviter erecta, Wolya Botorska noncupata, in loco competenti.
145. 1504: VBAG, s. 263, nr 304, Sompolno
Oppidum Dąbno alias Sampolno. Per olim Rmum dominum Iacobum de Senno, archiepiscopum Gneznensem [...] locatum de duabus villis bonis, antiquo vocabulo Sąpolyna nuncupatis...

INDEKS NAZW MIEJSCOWYCH

(cyfry odsyłają do naszej numeracji ekscerptów; w trzech wypadkach – do przypisów poprzedzającego część źródłową wstępu)

Augustynowo Zagnańsko 89

Bączków 26
Bendzin 30
Bieńkowice 6
Biskupice 3, 113
Boberka 119
Bodzęcin (*Bodzaczyn*) 67
Bodzanczyno 80
Bodzętyn ob. Bodzęcin
Bożacin ob. Bodzanczyno
Borek ob. Wola Borek
Borowa 87
Borowa Wola 88
Botorska Wola ob. Wola Botorska
Bóbrka 141
Brodcza 98
Brodki 98
Brzegi 118

Chodecz 107
Czarna Wieś 105
Czarny Stok 105
Czerwony Potok 79

Dąb ob. Do Krasnego Dębu
Dąbno 145
Dąbrowa 102
Długa Łęka 40
Długołęka ob. Długa Łęka
Do Krasnego Dębu 135
Dolica 122
Dolsko 31
Dołżyca ob. Dolica
Domaradz 35
Drzewce ob. Drzewie
Drzewie 94
Dylągowa 112
Dylągówka ob. Dylągowa
Dzierzązna 57
Dzierżeniny 13
Dzwonowa ob. Zwanowa

Fürstenthal przyp. 2

Gaj przyp. 7
Gazomia 71
Gąsawa 139
Głęboka 68
Gnieździska 62
Góra ob. Jodłowa Góra
Granica 50
Grobla ob. Kapitulna Grobla
Grybów 7

Hernstat przyp. 2

Jangrot 3
Janisławice 128
Jastrząb 97
Jastrzębie 132
Jaworsko 4
Jodłowa 36
Jodłowa Góra 18

Kamienica 9
Kamień ob. Kamiona
Kamiona 39
Kapitulna Grobla 108
Kasina 101
Kaszczór ob. Klasztor
Kazimierz 4a
Kąkolówka 99
Kelczo ob. *Mazow Kelczonis*
Kierz ob. Niedźwiedzki Kierz
Klasztor 54
Kłopotnica 49
Kobyle ob. też Kobyła 58
Kobyła 16
Kolbarg 24
Kolechowice ob. Nowe Kolechowice
Koło 45
Korycisko ob. Korytów
Korytów 104
Koziegłowy 127
Königsburg 10
Krasny Dąb ob. Do Krasnego Dębu

Ladisslavia 75
Las ob. Sękowy Las
Lądek ob. Lyndenow
Lechów 92
Leszczyny 106
Libertas Borek ob. Wola Borek
Libertas Petri 22
Lipie 110
Lipinki ob. Lipniki
Lipnica 69
Lipniki 48
Liszki 134
Lubaczów 138
Lubenia ob. Lubinia
Lubienia 46
Lubienie ob. Lubienia
Lubień 38
Lubinia 33
Ludzimierz 129
Lupia 12
Lutoryż 73
Lyndenow 125

Łagów 25, 74
Łaskarzewo 91
Łasko 93
Łąki ob. Na Łąkach
Łęka ob. Długa Łęka
Łobzów 61

Maciejowa Wola 21
Mała Muszyna 23
Mazew ob. *Mazow Kelczonis*
Mazow Kelczonis 90
Męcina Wola 77
Miejsce (*Mestza*) 34
Mikołajowice 41
Młode Szczepankowo 42
Młodziowa 63
Mogilno 83
Mrocza 81
Mrowa 59
Mrowla ob. Mrowa
Mszadła 43
Mschalth ob. Mszadła
Mszana 65
Muszyna ob. Mała Muszyna
Muszynka ob. Mała Muszyna

Na Łąkach 126
Niedanowa Wola 14
Niedźwiedzki Kierz 95
Nieszawa ob. Nieszowa
Nieszowa ob. Nowa Nieszowa
Niewachlów ob. Wachlów
Niżny Zwiniacz 120
Nowa Lipnica 69

Nowa Nieszowa 116
Nowe Kolechowice 143

Obrwinów 17
Okoliszcze ob. Rowień na Okoliszczach
Okrąglica 141
Ostrów 78, 109
Ośnica 86
Ośno 2

Pakość 32
Pawłowice 56
Pcim 14
Petri Libertas ob. Libertas Petri
Pietrów 85
Pilzno 133
Piotrów 1
Podkościelne (*Subtemplanus*) 8
Poława 124
Połom 142
Potok ob. Czerwony Potok
Przyrów 66
Pstrągowa 96
Ptaszkowa 34

Raba 111
Rabka ob. Raba
Radlin ob. Radolina
Radolina 84
Ropczyca 44
Rowień na Okoliszczach 121
Ruda 72
Rymanów 75
Rypin 130
Rzepiennik 11
Rzędkowice ob. Zędkowice

Sadek 55
Sampolno (Sąpolyna) 145
Sękowa ob. Sękowy Las
Sękowy Las 47
Siedliska ob. Siedliszcze
Siedliszcze 15
Siedlnica 102
Sirocko 70
Skawinka 37
Skierniewice (*Sqwirniewicze*) 115
Skorczyce 85
Skwolna 5
Słotowa 52
Słów 24
Sompolno 145
Sramowo 135
Srocko ob. Sirocko
Sromów ob. Sramowo
Stachlewska Wola 56
Stok ob. Czarny Stok
Strwiążek 118
Subtemplanus ob. Podkościelne
Szczepankowo ob. Młode Szczepankowo
Szutków 27

Ślesino 29
Światłowo 103
Świdnik 72
Świniacz ob. Zwiniacz

Targoszyna 114
Tarnowa 117
Ternowa ob. Tarnowa
Twarda 60
Twarogowa Wólka 88
Tworzyjanowice 136
Tyczyn 64
Tymberch 7

Ustrzyki 118

Wachlów 20
Wejsce 50
Wicie 51
Wiczów 123
Wielichowo 100
Wieś ob. Czarna Wieś
Wisłok 58
Wojciechowa Wola 51
Wojciechów 92
Wola ob. Borowa Wola, Maciejowa Wola, Męcina Wola, Niedanowa Wola, Stachlewska Wola, Wojciechowa Wola, Zędkowska Wola; Libertas; Wólka
Wola Borek 131
Wola Botorska 144
Wola Kolechowska ob. Nowe Kolechowice
Wola Łagowska ob. Maciejowa Wola
Wólka Batorska ob. Wola Botorska
Wólka Twarogowa 88

Zagaje 55
Zagdańsko ob. Zagnańsko

Zagnańsko ob. Augustynowo Zagnańsko
Zapady 76
Zbigniewice 95
Zdziesz 140
Zemborzyce 53
Zędkowice ob. Zędkowska Wola
Zędkowska Wola 137
Zwanowa 28
Zwiniacz ob. Niżny Zwiniacz

Żabno 82
Żukowice 19

WYKAZ SKRÓTÓW

CDP – *Codex diplomaticus Poloniae*, t. 1–2[1]–2[2], wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski; t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Varsaviae 1847–1858.

DKM – *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. 4, 1888, s. 111–534.

KDKK – *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, t. 1–2, Kraków 1874–1883 (Monumenta medii aevi historica, t. 1, 8).

KDMK – *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*, cz. 1, Kraków 1879 (Monumenta medii aevi historica, t. 5).

KDMP – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1–4, wyd. F. Piekosiński (Monumenta medii aevi historica, t. 3, 9, 10, 17), Kraków 1874–1903.

KDWP – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–4, wyd. I. Zakrzewski; t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1877–1908.

Stadnicki – A. Stadnicki, *O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat*, Lwów 1848.

VBAG – *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. 1–3, wyd. S. Kuraś; cz. 4–5, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Kraków 1962–1970.

N. B. Nagłówki odsyłają to tomów (części) publikacyj źródłowych oraz do numerów aktów; czasami – w braku tej numeracji – do stronic. Nieraz nasuwa się potrzeba podawania i numerów dokumentów, i stronic. Cytaty z *Visitationes* odsyłają do stronic publikacji oraz do *Summarius documentorum de annis 1285–1532*, s. XIX–LIX. Przez niedopatrzenie jakieś nie znalazł się w tym wykazie nasz ekscerpt nr 76; należałoby go pomieścić pod numerem 136a.

Już po oddaniu do druku niniejszego zbiorku udało się nam znaleźć jeszcze jeden dziesiątek aktów nazewniczych. Będziemy się starali opublikować je na innym miejscu. [Patrz: dwa następne artykuły w niniejszym tomie *Pism*...].

Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (Uzupełnienie 2.)*[1]

Z reguły nazwy (imiona) nadają dzieciom rodzice. Tylko *Biblia* przypisuje działalność onomastyczną czynnikowi nadprzyrodzonemu[2]. Ale przydomki powstają już inną drogą, zwyczajowo; zwykle nie wiadomo, kto pierwszy danego określenia wobec jakiejś osoby użył. Ten drugi sposób jest też zwykły przy nazwach miejscowości. Wszakże i toponimia powstaje nieraz drogą świadomej decyzji człowieka. Nazwaliśmy tak powstałe nazwy nazwami administracyjnymi[3].

Nadawanie świadome nazw miejscowościom jest bardzo starym zwyczajem. W literaturze cytuje się przykład z *Biblii*[4]. Przytaczaliśmy sami przykłady z dziejów greckich i rzymskich[5]. Praktyka nie jest też obca średniowieczu. Co prawda A. Dauzat utrzymuje, że pokora chrześcijańska nie pozwalała na to, by fundator osady derywatem od swego imienia ją nazywał[6], ale nie

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1977, t. 23; s. 123–128.

[1] Poprzednie zestawienia dają: *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim*, Rozpr. Kom. Jęz. ŁTN 1973, t. XIX, s. 75–98; *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim* (*uzupełnienie*) w naszej publikacji: *Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim*, Łódź 1974, s. 139–144. *Ibidem*, s. 139, przyp. 1, wskazanie na sposób dokonania uzupełnienia. Trzymamy się go dalej. Nie zawsze – nie z naszej winy – dał się przy tym utrzymać ścisły rygor. Por. też recenzję ostatniej pracy, ogłoszoną przez **B. Lesińskiego** w Czasopiśmie Prawno-Historycznym 1975, t. XXVI, 1, s. 164–165.

[2] Gen. 17, 4–5: *Dixitque ei Deus* [...] *Nec ultra vocabitur nomen tuum Abram: sed appellaberis Abraham: quia patrem multarum gentium constitui te*; Gen. 17, 15: *Dixit quoque Deus ad Abraham: Sarai uxorem tuam, non vocabis Sarai, sed Saram.*

[3] *Materiały*, s. 75; *Nazwy administracyjne*, s. 39 nn.

[4] Gen. 4, 17: *Cognovit autem Cain uxorem suam, quae concepit et peperit Henoch: et aedificavit civitatem, vocavitque nomen eius ex nomine filii sui Henoch.*

[5] *Nazwy administracyjne*, s. 38. Dorzućmy jeszcze przykład z dziejów bajecznych Rzymu: od imienia żony Eneasza, Lawinii, nazwane zostało miasto Lawinium.

[6] **A. Dauzat**, *Les noms de lieux. Origine et évolution*, Paris 1951, s. 17, 37.

bardzo jesteśmy skłonni dawać wiarę tej wypowiedzi, jak nie wierzymy również w świadomy anonimat architektów czy artystów budujących lub zdobiących katedry romańskie i gotyckie.

Nadawanie nazw miejscowościom przez władców i właścicieli ziemskich jest zjawiskiem znanym szeroko w średniowiecznej Europie. Przytaczaliśmy niedawno przykłady z Thietmara[7]. Dostarcza ich również Helmold w swej *Cronica Slavorum*:

L. 1.c. 86: Książę Henryk Lew wybudował nowe miasto. *Et appellavit civitatem de suo nomine Lewenstad, quod dicitur Leonis civitas.*

c. 94: Arcybiskup lubecki, Gerold, dokonał w przejeździe poświęcenia kościoła faldereńskiego *precepitque, ut locus ille de cetero vocaretur Novum Monasterium. Antea enim Foldera sive Wippentrop vocabatur.*

Dużą ilość wiadomości o nadawaniu nazw miejscowościom w Polsce zawdzięczamy kolonizacji na prawie niemieckim. Z nią bowiem wiązał się zwyczaj wystawiania aktów lokacyjnych i przywilejów sołtysich, w których pomieszczano postanowienia nazewnicze[8]. Tej praktyki pisemnej dokumentacji nie znało osadnictwo na prawie polskim, stąd przy tym typie kolonizacji wzmianki o nadawaniu nazwy zachowały się tylko wyjątkowo. Przytaczaliśmy poprzednio jeden przykład z końca XIV w.[9] Natrafiliśmy na drugi z 1283 r.: *hereditatem, que vulgari nomine sic nuncupatur, videlicet Dobogevo cum dimidio lacu Milesino. Que, quamvis tres sortes habeat, quarum nomina sunt haec: Socreczino, Miroladovo et Cieszyno, tamen uno nomine iam nominati Mileszyno censeantur*[10].

Zestawiając wypadki nominis impositio w Polsce, pominęliśmy dzielnicę śląską z racyj, które wyłuszczyliśmy poprzednio[11]. I tam zwyczaj nadawania nazw się potwierdza[12].

Nadawanie nazw kontynuuje się i w dobie nowożytnej; szlachta stale korzysta z swego uprawnienia onomastycznego[13]. Dopuszczano się przy tym nadużyć mających ugruntować podejrzane szlachectwo[14].

---

[7] *Nazwy administracyjne*, s. 99, przyp. 38.

[8] *Ibidem*, s. 97.

[9] *Materiały*, s. 77, przyp. 7.

[10] **M. Bielińska**, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, nr 12, Wrocław 1967, s. 347.

[11] *Materiały*, s. 75.

[12] 1319 CDSil. 1, nr 27 (Czarnowąs): *pro villa iure Tewtunico et Novi Fori locanda, vulgariter Wrovindorf nuncupanda.*

[13] *Nazwy administracyjne*, s. 136–137.

[14] VL 6, f. 243, art. II traktatu warszawskiego z 3.11.1716 r.:

Et guoniam nonnulli motivo ambitionis suspectum genus nobilitatis suae erectione novorum sub suo nomine oppidorum villarumque fundare et authentizare, ac tandem post longiorem temporum revolutionem antiguare deducereque volunt...

A ponieważ niektórzy wyniosłością nadęci podejrzane swoje szlachectwo wystawieniem nowych pod swemi tytułami miasteczek i wsi ugruntować i zaszczycić, a potym za dłuższemi czasow obrotami udawnić i wywodzić zamyślają...

Nie zawsze wystawca przywileju interesował się stroną onomastyczną lokacji. Nawet założenie wsi de nova radice nie musiało być połączone z nadaniem jej nazwy, np. 1425 (?) ZDM 7, nr 1979; brak tu zupełnie informacji, jak doszło do powstania nazwy późniejszego Błażejowa. Władysław Jagiełło wykazuje w tym względzie nieraz postawę indyferentną, 1424–5 ZDM 7, nr 1976: *locare villam, quocunque nomine vocetur*; 1430, ZDM 7, nr 2052: (*vastitates et villae*), *quocumque vocabulo vocitentur*. Nie chce on zatem przesądzać nazwy zakładanej osady[15]. Charakterystyczne też, że klauzuli nazewniczej nie zawiera przywilej tegoż króla z 1431 r., ZDM 7, nr 2080, a pojawi się ona dopiero w transumującym go akcie Władysława Warneńczyka z 1444 r., ZDM 8, nr 2487.

W swoim zbiorku nadawanych nazw oparliśmy się na starych kodeksach dyplomatycznych, jak i na pierwszych tomach *Zbioru dokumentów małopolskich* S. Kurasia. W dalszych częściach tejże edycji natrafiliśmy na nowe przykłady nominis imposito. Są one przedmiotem niniejszej publikacji. Na przywilej Aleksandra I zwrócił naszą uwagę jeden z członków seminarium.

Przy kwalifikacji ekscerptów do publikowanego obecnie zbiorku trzymaliśmy się reguł zestawionych w pierwszych *Materiałach*[16]. W niektórych przywilejach brak wzmianki o prawie niemieckim. Wszakże występują w nich verba *locare*, *collocare* (nr 1, 7, 16, 18, 19), które przemawiają za kolonizacją na tym właśnie prawie[17]. Nadanie prawa niemieckiego mieściło się także w nadaniu praw miejskich (nr 20). W jednym wypadku zasadźcami byli Wołosi (nr 2), nie możemy więc wykluczyć możliwości osadnictwa na prawie wołoskim, ale pewne to nie jest, skoro innym razem Wołoch lokuje wieś na prawie średzkim (nr 4). Powtórzyliśmy ekscerpt dotyczący Łaskarzewa (nr 6), opierając się na wydawnictwie pp. Kurasiów; tekst opublikowany w V tomie *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski* zatarł bowiem motywację nazwy[18].

(1) 82a. 26.7.1395: ZDM 6, nr 1608

Władysław Jagiełło pozwala na lokację wsi kmieciowi Jakubowi z Szewc: *villam in mericis de novo locandam* [...], *quam Skalkam extunc volumus perpetuo nominari.*

Por. tu **A. Z. Helcel**, *Pism pozostałych wydanie pośmiertne*, I: *Dawne prawo prywatne polskie*, Kraków 1874, s. 78, gdzie czytamy, iż do praw szlachty należało m. in. „nadawać od siebie nazwiska wsiom i folwarkom i miasteczkom zakładanym. Podejrzanego szlachectwa ludzie to sobie mają wzbronione".

[15] *Nazwy administracyjne*, s. 109.

[16] *Materiały*, s. 79–80.

[17] *Nazwy administracyjne*, s. 98.

[18] Por. *ibidem*, s. 110, 116.

(2) 82b. 5.3.1397: ZDM 6, nr 1616
Władysław Jagiełło pozwala na lokację wsi dwom Wołochom, Michowi i Iwankowi: *villam in silvis* [...], *in fluvio Opor ac in campis desertis, qui ibidem sunt, videlicet Skola et Thuchla* [...] *perpetuo collocandam denuo. Quam quidem villam exnunc Skola in perpetuum decernimus nominandam.*

(3) 82c. 28.12.1397: ZDM 6, nr 1622
Władysław Jagiełło dla wsi Leżajsko, która staje się *oppidum forense: quod hoc nomine Krolowomyastho decrevimus appellandum*[19].

(4) 89a. 20.3.1416: ZDM 6, nr 1804
Władysław Jagiełło pozwala Dawidowi Wołochowi na osadzenie wsi na prawie średzkim nad rzeką Ochotnica, *a quo et nomen villa sortiri debet, Ochotnica.*

(5) 90a. 10.8.1416: ZDM 6, nr 1807
Władysław Jagiełło pozwala cystersom szczyrzyckim na założenie miasta we wsi Góra na prawie magdeburskim: *civitatem locandi et predicto nomine Gora vocandi et nominandi.*

(6) 91. 6.8.1418: ZDM 7, nr 1873
Władysław Jagiełło zezwala biskupowi poznańskiemu, Andrzejowi, synowi Łaskarza, na założenie miasta we wsi Korczycewo na prawie magdeburskim: *civitatem* [...], *quam Laskarzewo volumus nuncupari.*

(7) 91a. 15.10.1419: ZDM 7, nr 186
Władysław Jagiełło pozwala na założenie nowej wsi na pustkowiu Hadynkowice: *villam* [...] *quae Hadinkowicze debet appellari.*

(8) 91b. 1.3.1420: ZDM 7, nr 1890
Władysław Jagiełło pozwala założyć na prawie magdeburskim miasto we wsi Turobin: *et sive predicto nomine Turobin, sive alio quocumque vocandi et nominandi.*

(9) 92a. 18.2.1421: ZDM 7, nr 1902 (wzmianka)
Władysław Jagiełło pozwala na założenie wsi na prawie niemieckim w oznaczonym terenie, obejmującym m. in. połowę błot wsi Wilkolaz: *villam* [...] *Wilkolaska Wolya nuncupandam.*

---

[19] W akcie tegoż króla z 1398 r. (*ib.*, nr 1625) czytamy: *Crolowmyasto alias Lazaysko, quam nuper locare precepimus.*

(10) 92b. 9.7.1422: ZDM 7, nr 1926
Władysław Jagiełło pozwala biskupowi krakowskiemu, Wojciechowi herbu Jastrzębiec, na założenie miasta na prawie magdeburskim: *civitatem, quam Jastrząb decrevit appellare.*

(11) 93a. 19.2.1424: ZDM 7, nr 1958
Władysław Jagiełło zezwala na założenie na prawie niemieckim wsi *in et super vastitate mericarum* [...], *quam Medzilessie volumus nuncupare.*

(12) 96a. 11.9.1427: ZDM 7, nr 2115
Władysław Jagiełło pozwala założyć na prawie magdeburskim we wsi Czudec *civitatem* [...], *quam etiam decrevimus eodem nomine Czudecz ab omnibus titulandam ac vocandam.*

(13) 100a. 21.3.1430: ZDM 7, nr 2048
Władysław Jagiełło pozwala Rajdowi z Winnik lokować wieś na prawie magdeburskim nad rzeką Łukawica: *villam locandam in fluvio, Lukavicza vulgariter nincupato, et eodem vocabulo Lukavicza nuncupandam.*

(14) 101a. 5.6.1430: ZDM 7, nr 2051
Władysław Jagiełło nadaje miejskie prawo magdeburskie dla wsi Gowarczów: *villam* [...] *Goworiczow* [...] *in civitatem transformamus, quam exnunc eodem vocabulo Goworiczow volumus nuncupare.*

(15) 101b. 26.6.1430: ZDM 7, nr 2053
Władysław Jagiełło nadaje prawo miejskie magdeburskie dla wsi Tuchowicz: *villam ipsius Thuchowicz* [...] *in civitatem transformamus, quam exinde eodem vocabulo Thuchowicz volumus nuncupare.*

(16) 101c. 2.4.1432: ZDM 7, nr 2103
Władysław Jagiełło pozwala Zbigniewowi Czajce założyć wieś na dąbrowie (*merica*) zwanej Dębnica: *quam etiam aequali nomine Dembnicza volumus per eundem Sbigneum Czaikam fore appellandam.*

(17) 103a. 13.8.1439: ZDM 8, nr 2232
Władysław Warneńczyk pozwala Janowi Niziołkowi na oznaczonym obszarze, sięgającym *usque in Dobrzany*: *villam locandi iure Theutonico Maydemburgensi* [...] *et eodem vocabulo Dobrzany nuncupandi.*

(18) 106a. 17.6.1441: ZDM 8, nr 2322 (wzmianka)
Władysław Warneńczyk polecił Januszowi Kierdejowi założyć gród *super monte Lechnowcze*: *ac ab infra castri eiusdem oppidum, Lechnowcze nuncupandum, de villa erigere, facere et locare.*

(19) 108a. 21.8.1444: ZDM 8, nr 2487

Wołosi Wańko i Chodko przedłożyli Władysławowi Warneńczykowi przywilej Władysława Jagiełły *super hereditate deserta, Thurka dicta,* [...] *villaque ipsis super eadem vastitate extirpari et in nova radice collocari* [...] *concessa, eodem nomine Thurka nuncupanda.*

(20) 108b. 24.8.1444: ZDM 8, nr 2490

Władysław Warneńczyk, przychylając się do próśb Piotra Odrowąża, postanawia: *villas Zinkowcze et Satanow de villis in civitates transtulimus* [...] *per praesentes, eisdemque nominibus Zinkowcze et Sathanow appellandas seu vocandas.*

(21) 116a$_1$. 1505: **K. Pułaski**, *Szkice i poszukiwania historyczne*, ser. 3, Kraków 1906, s. 192, nr 2

Aleksander I pozwala Stanisławowi Kierdelowi *de villa sua hereditaria Pilipkowcze dicta,* [...] *opidum eo ipso vocabulo Pilipkowicze appellandum locare et erigere* [...] *iure Theutonico, quod Maydburgense dicitur...*

INDEKS NAZW MIEJSCOWYCH

(Cyfry odsyłają do numeracji ekscerptów, w trzech przypadkach do stronic, względnie przypisu tekstu)

Czudec 12
Dębnica 16
Dobrzany 17
Gowarczów 14
Góra 5
Hadynkowice 7
Jastrząb 10
Królowomiasto 3
Lechnowce 18
Lewenstad s. 124
Łaskarzewo 6
Łukawica 13
Międzylesie 11
Novum Monasterium s. 124
Ochotnica 4
Pilipkowicze 21
Satanów 20
Skałka 1
Szkoła 2
Tuchowicz 15
Turka 19
Turobin 8
Wilkołaska Wola 9
Wrovindorf przyp. 12
Zińkowce 20

Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (Uzupełnienie 3.)*

Zebraliśmy dawniej niemal dwie setki nazw nadawanych dla *novae plantationes*, głównie dla wsi i miast[1] zakładanych na prawie niemieckim[2]. Liczbę ich obecnie wzbogacamy dzięki najnowszym wydawnictwom średniowiecznych dokumentów. Równocześnie uzupełniamy poprzednie zestawienia tekstami, które pominęliśmy poprzednio przez niedopatrzenie.

Wspomniane akty notują na gorąco fakty nadawania nazw nowo powstającym osadom. Zawierają one z reguły klauzulę nazewniczą (onomastyczną)[3], której przywileje immunitetowe nie znały[4].

Źródło nazwy mogło być różne. Przejmowano ją od wsi już dawno istniejącej albo wymyślano nową, 1330, KKK 1, nr 149: *villa locatur de novo, sive vocetur nomine ville prioris et vicine, sive alio*. Wszakże ludziom średniowiecza nie brakowało ambicji przejścia do historii przez uwiecznienie swojego osobistego miana w nazwie osady. Stąd tak często nazwy miejscowe są derywatami od nazwy osobowej właściciela wsi. Związek ten jest ewidentny[5]. Przeprowadzając reformę rolną, dokonywano niejednokrotnie podziału

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1997, t. 42, s. 177–183.

[1] Wyjątkowo spotykamy się z nazwaniem kościoła (1206–1227) – Koch. 1, nr 167: biskup płocki, Giedko, informuje, że jego pradziad, *Woycszlaus*. zawarł po raz drugi związek małżeński z Dobiechną; straciwszy nadzieję na potomstwo z niej, *de quo cum non suscepisset aliquam problem, nec speraret se susceptum, contulit ei omnes villas, quas habet ecclesia sancte Marie in Plocsk, que de nomine eius vocatur ecclesia Woyzlave*.

[2] Uwzględnialiśmy również osadnictwo na prawie wołoskim, por. **J. Matuszewski**, *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1973, 19, s. 75–98; **idem**, *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim*, [w:] **idem**, *Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim*, Łódź 1974, s. 139–144; **idem**, *Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (uzupełnienie 2)*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1977, 23, s. 123–128.

[3] **J. Matuszewski**, *Nazwy administracyjne...*, s. 41, 50.

[4] *Ibidem*, s. 41.

[5] **J. Matuszewski**, *Nazwy administracyjne...*, s. 135.

jednej wsi na dwie osady, co pociągnęło za sobą powstanie dwu nowych mian: *villa, quo vocabatur Ossesnicha que nunc divisa est in duas villas, quarum prima appellatur a Theutunicis Monichidorph, altera – Guntesberc*[6].

Nieraz dochodziło do scalania kilku starych osad w jedną, co w konsekwencji prowadzić musiało do zaniku nazw dawnych[7]. Spoiwo łączące nową aglomerację stanowiło zarówno prawo niemieckie: [*villas*] *insimul uniendas iure Theutonico*[8], jak i nadawana osadzie oficjalna nazwa: *uno iure et nomine*[9].

Nominacji dokonuje z reguły wielki właściciel ziemski; niejednokrotnie sam król. Ale znamy także wypadki, w których autorem miana jest sołtys. Oto zagarnął on bezprawnie dwa łany kmieciom i wcielił je do swego obszaru, *excrescentia*. Dla ukrycia nadużycia *eo vocabulo incorporavit sibi duos laneos agrorum, et ademit ab agris kmethonalibus. Iam advocato ademptum est, quod ad suos agros usurpaverat et cognominaverat Ieleniecz*[10].

Zestawiliśmy w sumie 220 nazw miejscowych, które posiadają – że się tak wyrazimy – źródłową metrykę powstania i nadania imienia, a nieraz jeszcze dodatkową wiadomość o genezie nadawanego im miana. Na ogólną liczbę ok. 110 000 nazw miejscowych wykazanych w *Spisie miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej* stanowi to zaledwie 2 promil. Nie sądzimy, by liczba ta dla średniowiecza mogła ulec poważniejszej zmianie.

TEKSTY

1. *1145 (?) – post 1166 (?)*; Koch 1, nr 69 (f.). Słaboszewo.

Komes Stójsław nadał wieś klasztorowi w Trzemesznie: *Stoyslaus contulit villam suo nomine vocitatam Stoyslaue.*

2. *1145(?) – post 1166(?)*; Koch 1, 69 (f.). Włostowo.

Komes *Wlosto* nadał wieś klasztorowi w Trzemesznie: *comes Wlosto contulit villam, suo nomine vocitatam Wlostouo, cum magna parte lacus Goplo.*

---

[6] 1226, SUb 1, nr 258.

[7] **J. Matuszewski**, *Nazwy administracyjne...*, s. 51, 55.

[8] 1341, **S. Librowski**, *Szesnaście nie drukowanych dokumentów, wystawionych przez arcybiskupa Janisława w latach 1319–1341*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 1985, 51, nr 15 (Lublin).

[9] **J. Matuszewski**, *Nazwy administracyjne...*, s. 55.

[10] *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi 16*, Cracoviae 1920, s. 91, przyp. 7. Nawet nazewnictwo mogło być przedmiotem nadużycia!

3. 1210; Koch 1, nr 172. Sławoszów.
Niejaki Sławosz odnawia klasztorowi w Busku darowiznę wsi: *ego Slawosch* [...] *predia de Slawoschow et cum omnibus pertinenciis et cum ecclesia monasterio sancte Marie de Buszko offero perpetue hereditanda.*

4. 6.12.1279 r.; KKK 1, nr 83. Bolesław.
Bolesław Wstydliwy zapisuje kapitule krakowskiej w testamencie wieś: *...declaramus, quod nos villam, quam nomine nostro vocari fecimus Boleslav,* [...] *per nos locatam* [...], *Deo duximus offerendam et capitulo Cracoviensis ecclesie.*

5. 25.01.1287 r.; SUb 5, nr 314. Pexschendorf.
Henryk V Legnicki nadał obywatelom legnickim Beksonowi (*Bexo. Pexscho*) i jego synowi, Stefanowi, 50 wielkich łanów dla przeprowadzenia lokacji; ci zaś: *...et eandem villam Pexschendorf vocaverunt.*

6. 25.01.1287 r.; SUb 5, nr 314. Heinrichsdorf.
Obdarowani obywatele legniccy (por. wyżej pkt 5) rozpoczęli lokację w 1280 r.; sprzedali jednak ową *hereditas* wraz z sołectwem chłopom z Beroldisdorf, Henrykowi, jego synowi Henrykowi i Walterowi; nabywcy nadali wsi nazwę: *...Et iidem emptores eandem villam Heinrichsdorf vocaverunt.*

7. 8.07.1287 r.; SUb 5, nr 349. Borkowice.
Henryk IV sprzedaje swemu mierniczemu dwie polskie wsie, Borkowice i Swaratowice, pozwalając przenieść je na prawo niemieckie: *...concedimus facultatem locandi ibidem villam Theutonici iuris, que Borcowicz vulgariter nuncupetur...*

8. 4.04.1330 r.; S. Librowski, *Szesnaście...*, nr 11, 15. Janisławice.
Arcybiskup Janisław lokuje wieś na prawie średzkim: *...quam villam, locandam ex predictis libertatibus, Janisławice volumus nuncupari...*

9. 28.04.1345 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery nie drukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 1986, 52, nr 2 (Lublin). Bąkowo.
Arcybiskup Jarosław scala trzy wsie i lokuje je na prawie średzkim: *...hereditates nostras* [...] *Bankowo, Gizyce et Slonowo vulgariter nuncupatas* [...], *coniunctas in unam, quam volums Bankowo sicut primitus nuncupari...*

10. 11.02.1348 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 7. Błonie[11]. Arcybiskup Janisław lokuje kilka wsi na prawie niemieckim, łącząc je w jedną: *...quarum deinceps unam esse volumus uno nomine, Blone videlicet appellari...*

11. 14.05.1348 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 8. Lupia[12]. Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, lokuje kilka wsi na prawie niemieckim, łącząc je w jedną: *...cuius ville locande nomen Luppya volumus appellari.*

12. 26.04.1353 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 14. Bogoria. Pochodzący z rodu Bogoria arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, lokuje dąbrowę na prawie niemieckim: *Quam hereditatem Bogoria, proprio nomine, volumus nuncupari.*

13. 4.08.1356 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 21. Łagowo. Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, lokuje dąbrowę na prawie średzkim: *...mericam nostram, dictam vulgariter Zalanz* [...], *ad locandam novam villam, que in vulgari Lagowo debet nuncupari, iure Theutonico* [...] *exposuimus ad locandum...*

14. 20.01.1358 r.; KDWP 6, nr 177. Benice. Kazimierz Wielki nadaje kasztelanowi gnieźnieńskiemu, Paskowi, prawo założenia miasta na prawie średzkim w jego wsi Benice: *...nomine civitati simili modo Bynycze imponendo...*

15. 20.01.1358 r.; KDWP 6, nr 178. Ślesino. Kazimierz Wielki nadaje biskupowi poznańskiemu, Janowi, prawo założenia miasta na prawie średzkim we wsi Ślesinie: *...civitatem* [...] *valeat ex nunc locare modo simili et nomine Sleszino nuncupandam...*

16. 3.02.1359 r.; KDWP 6, nr 183. Korona. Kazimierz Wielki nadaje klasztorowi cysterskiemu w Byszewie prawo założenia miasta na prawie magdeburskim: *...ex nunc damus et concedimus civitatem, Coronam vulgariter nuncupatam, quae prius Lachow appelabatur, de novo locandam* [...] *una cum villis circumadiacentibus, videlicet Makowarsko, Lucimie, Ossiek et Dziedzno...*

17. 30.11.1359 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 27. Chojna. Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, lokuje dąbrowę na prawie średzkim: *...mericam nostram, que Wilcza Choyna dicitur in vulgari* [...], *quam mericam*

---

[11] Wzmianka bez roku w *Visitationes...*, s. 158, ale pod nazwą *Zapady*.

[12] Drukowaliśmy poprzednio ową klauzulę z tekstu pomieszczonego w *Visitationes...*, J. Matuszewski, *Materiały...* (1973), nr 12; por. też **idem**, *Nazwy administracyjne...*, s. 96.

deinceps nomine ville mandamus ab omnibus nostrarum villarum incolis Choyna communiter et vulgariter appellare...

18. 15.08.1360 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 28. Mikołajowice.
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, zezwala synowi Jana z Kampiny, Mikołajowi, lokować dąbrowę na prawie średzkim: *...quam mericam nomine ville Mikolajovice deinceps volumus appellari...*

19. 25.11.1360 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 29. Goleńska.
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, lokuje dąbrowę na prawie średzkim: *...mericam nostram Golenska vulgariter nuncupatam* [...], *quam Golenska volumus appellari...*

20. 22.01.1362 r.; KDWP 6 nr 198a. Błużyno pod (wezwaniem) Świętego Ducha.
Kazimierz Wielki nadaje sędziemu kujawskiemu, Stanisławowi z Ostrowa, prawo założenia miasta na prawie średzkim: *...damus et donamus sibi civitatem locandam in sua haereditate, dicta Blozyno, cui ex nunc nomen imponimus Bluzino ad Spiritum Sanctum.*

21. 26.02.1363 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...* nr 31. Wojciechowa Wola.
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, pozwala Wojciechowi, synowi Jana ze Strugienic, lokować dąbrowę na prawie średzkim: *Quam quidem mericam Vocziechova Volia vulgariter volumus appellari...*

22. 3.03.1365 r.; S. Librowski, *Czterdzieści cztery...*, nr 33. Rząśnia.
Arcybiskup gnieźnieński, Jarosław, lokuje dąbrowę na prawie średzkim: *...mericam* [...] *locandam in eadem novam villam, que in vulgari Rzansna debet nuncupari* [...], *duximus exponendam...*

23. 26.04.1369 r.; KDWP 6, nr 225. Grzybno.
Kantor gnieźnieński, Jan, sprzedaje sołectwo wsi Grzybno: *...ut autem ipsa merica seu hereditas, quam nomine satis predicto etiam Grzibno nuncupamus...*

24. 24.04.1387 r.; KDWP 6, nr 296. Bożacin.
Arcybiskup gnieźnieński, Bodzęta, sprzedaje sołectwo w nowo zakładanej wsi: *...mericam eiusdem mense nostre, sitam inter villas infrascriptas* [...], *in ius Theutonicum* [...] *duximus exponendam, que deinceps in antea Bodzanczyno debeat nominari...*

25. 8.08.1438 r.; KDWP 10, nr 1462. Światłowo.
Władysław Warneńczyk zezwala staroście generalnemu Wielkopolski, Rafałowi z Gołuchowa, założyć miasto na prawie magdeburskim: ...*in bonis Przigodzicze et in desertis Rczyelini in terra Maioris Polonie et districtu Calisiensi sitis* [...] *de nowa radice erigere atque loare indulsimus ei indulgemus* [...]. *Quodquidem opidum sive civitatem, taliter de novo locandam, Szwyathlowo hoc nomine decernimus et volumus appellari...*

26. 17.02.1440 r.; KDWP 10, nr 1498. Kręsko.
Władysław Warneńczyk nadaje szlachetnemu Maternie Budziszynowi prawo założenia miasta: ...*civitatem seu opidum de villa predicta Cramsko iure Theutonico Maydburgensi, nomineque et vocabulo eodem Cramsko appellandum* [...], *plenam damus* [...] *erigendi facultatem.*

27. 1.07.1441 r.; KDWP 10, nr 1553. Koszanowo.
Biskup poznański, Andrzej, nadaje Wawrzyńcowi z Sękowa, zwanemu Wach, sołectwo w lokowanej przezeń wsi: ...*villam de nova radice in silvis et rubetis nostris* [...], *dictis Koschonowo, in districtu Posnaniensi iacentibus, locandi et erigendi usque ad numerum duodecim mansorum* [...] *Quamquidem villam, per eum taliter locandam, eodem nomine et vocabulo Kosschanowo decernimus appellandam...*

28. 21.08.1441 r.; KDWP 10, nr 1557. Międzylesie.
Władze miasta Rogoźna sprzedają sołectwo sławetnemu mieszczaninowi rogozińskiemu, Wojciechowi Okrągłemu: ...*in quercetis, mericis atque pratis, Międzylesie vulgariter nuncupatis, necnon rubetis atque virgultis, incipiendo a magnis margulis, alias od wielgich niw, usque ad metas villarum Gorzuchowo, Studzieniecz et Boguniewo, a lacuque Magno usque in sylvam Mokrzecz, quatuor iugeribus villam, quae debet nuncupari Międzylesie, e nova ac cruda radice duximus locandam sub tuitione iuris Teutonicalis Maydeburgensis in libertate eadem, uti ipsa civitas Rogozno est sita.*

INDEKS

Bąkowo	9	Kręsko	26
Benice	14	Lupia	11
Błonie	10	Łagowo	13
Błużyno pod Św. Duchem	20	Międzylesie	28
Bogoria	12	Mikołajowice	18
Bolesław	4	Pexschendorf	5

Borkowice 7
Bożacin 24
Chojna 17
Goleńska 19
Grzybne 23
Heinrichsdorf 6
Janisławice 8
Korona 16
Koszanowo 27
Rząśnia 22
Słaboszewo 1
Sławoszów 3
Ślesino 15
Światłowo 25
Włostowo 2
Wojciechowa Wola 21
Wola – zob. Wojciechowa Wola

Rzekoma germanizacja Śląska w wieku XIII [*] *

1. Śląsk został w ciągu swych dziejów w poważnym stopniu zniemczony. Historycy niemieccy, przyznając, że dzielnica ta jeszcze w 12. stuleciu była w pełni polska („Verwaltungseinheit innerhalb Polens"[1]), zakładają jej raptowną germanizację; miała się ona dokonać w ciągu jednego wieku!

Najbardziej na zachód leżąca polska kraina stała się – w ich mniemaniu – nagle, w jednym stuleciu (!) „ostdeutsche Landschaft". Miarodajnymi w tej mierze mają być daty 1163 (przywrócenie dzielnicy śląskiej synom Władysława[2] Wygnańca[3], choć dzielnica ta „nach 1163 formell weiterhin ein Teil Polens blieb"[4]), 1175 (wystawienie przywileju fundacyjnego dla klasztoru w Lubiążu[5]) i 1201 (śmierć Bolesława Wysokiego oraz objęcie tronu książęcego przez Henryka Brodatego). Wskazane fakty mają być kamieniami znaczącymi („Marksteine") omawianego procesu (**G. Grawert-May, J. Menzel**). Nawiązują oni tym samym do wypowiedzianej przed stu laty opinii

---

[*] Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych, ŁTN 1993, t. 47, s. 217–232.

* Referat przedstawiony na posiedzeniu Wydziału II, 1992 r.

[1] Josef Joachim **Menzel**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts. Studium zum Urkundenwesen, zur Siedlungs-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landschaft im Mittelalter*, Würzburg 1977, s. 101. Autor podkreśla, że nie ma żadnej wątpliwości co do tego, iż dwór polski w 12. stuleciu „in Anbetracht der polnischen Umwelt im ganzen seinen polnischen Charakter bewahrte und in gewissem Maße sogar assimilierend wirkte", s. 103.

[2] **Menzel** podkreśla, że książę Władysław był II w Polsce, a I na Śląsku, *o. c.*, s. 101.

[3] Z powrotem synów Władysława II z niemieckiego wygnania „nimmt die freundliche Eindeutschung des oberen Oderlandes und seine allmähliche Lösung von Polen ihren Anfang", **Menzel**, *o. c.*, s. 101. Autor przywiązuje dużą wagę do tego, że ich niemiecka matka, Agnieszka, ściągnęła z sobą niemieckich dworzan, *ibidem*, s. 107, a „Kinder erlernen in der Regel das Sprechen von ihrer Mutter", *ibidem*, s. 108, przyp. 59. Wszakże nadała swym synom czysto polskie imiona: Bolesław i Mieszko!

[4] *Ibidem*, s. 109.

[5] Rok 1175 „ein Symbol für die künftige Entwicklung Schlesiens", **Menzel**, *o. c.*, s. 111; służy on „als Markstein in der Geschichte des deutsch werdenden Landes", s. 110. Co prawda, wskazuje tenże autor również na to, że z lubiąskiego przywileju „nicht eindeutig läßt sich aus dem Passus über die Rechtsstellung der Deutschen ersehen, ob ihre Ansiedlung bei der Beurkundung 1175 bereits durchgeführt, noch im Gange oder erst für die Zukunft geplant war", s. 112.

A. Meitzena, który nie wahał się napisać: „seit dem Ende des 13 Jh. haben wir es in Schlesien nur noch mit einem deutschen Lande zu tun"[6].

2. Nie bardzo rozumiemy, dlaczego tak różne wydarzenia z drugiej połowy 12. w. i z samego początku 13. w. (rok 1201) mają stanowić dla historyka przesłanki, świadczące o germanizacji Śląska w stuleciu trzynastym. Między wskazanymi faktami nie widzimy żadnego, ale to absolutnie żadnego związku. Walki o tron między Piastami były zjawiskiem nierzadkim. Wygnany książę polski nieraz szukał pomocy na dworze cesarza niemieckiego i za jego interwencją odzyskiwał należne sobie prawnie władztwo (przykład Kazimierza Odnowiciela). Z germanizacją nie miało to nic wspólnego.

Fundacje klasztorne należą od dawna do zakresu działalności charytatywnej (?) polskich władców. Nikt dotąd nie wiązał ze sprowadzeniem cystersów z Niemiec zamierzeń germanizacyjnych, tak jak z przywołaniem mnichów z Francji – planów romanizacyjnych. To osadzający się w Polsce obcy zakonnicy uczyli się niejednokrotnie polskiego, czego jaskrawe świadectwo daje autor *Księgi Henrykowskiej*, władający nieźle polszczyzną[7].

A dlaczego zgon Bolesława Wysokiego i objęcie tronu przez jego syna, Henryka Brodatego, ma być kamieniem milowym świadczącym o germanizacji śląskiej dzielnicy? Po prostu po ojcu-Polaku władzę książęcą przejął zgodnie z obowiązującym w rodzie Piastów prawem spadkowym syn-Polak. I to ten, którego ambicją życiową (spełnioną) było zajęcie tronu krakowskiego; ten właśnie, którego wezwali na tron wielkopolski *primates Polonorum*, usuwając Władysława Odonica, *inducentes et assumentes ipsis Henricum cum Barba, Silesie et Cracovie ducem*[8]; ten, który objąwszy władzę w znacznej połaci kraju[9], pragnął najprawdopodobniej sięgnąć po królewskie berło, innymi słowy – zostać królem... Polski[10]!

---

[6] **A. Meitzen**, *Über Kulturzustände der Slawen* (cytat za **T. T. Tycem**, *Początki kolonizacji wiejskiej na prawie niemieckim w Wielkopolsce (1200–1333)*, Poznań 1924, s. 7, przyp. 1).

[7] **J. Matuszewski**, *Najstarsze polskie zdanie prozaiczne. Zdanie henrykowskie i jego tło historyczne*, Wrocław i in. 1981, s. 33–36.

[8] MPH 2, s. 558.

[9] Skupił on w swym ręku 3/4 starego piastowskiego dziedzictwa, **U. Schmilewski**, *Schleisien im 13. Jahrhundert vor und nach der Schlacht von Wahlstatt 1241. Entwicklung und Landesausbau*, w publikacji „*Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*", Würzburg 1991, s. 12, gdzie też mapka zatytułowana: *Der Herrschaftsbereich Herzog Heinrich I von Schlesien 1201–1238* dokumentująca, jak znaczną część Polski skupił ów książę w swym ręku, ile terytoriów było od niego zawisłych, s. 13.

[10] Zdaniem **Menzla**, który tu idzie za Petrym, związek Henryka jako seniora z Krakowem pozostaje bez większego znaczenia dla Śląska, „wenngleich einzelne seiner Nachfahren ebenfalls nach dem Besitz von Krakau strebten und sich schon bald rege wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen dorthin entwickelten". A więc utrzymywali i żywe stosunki gospodarcze, i kulturalne, i polityczne. Wszystko to nieważne dla związków z Polską! O planach królewskich Henryka IV por. Oswald **Balzer**, *Królestwo Polskie 1295–1370*, t. 1, Lwów 1919, s. 198–214; tamże

Powtarzamy: między przytoczonymi faktami a rzekomym zniemczeniem Śląska w wieku 13. trudno dopatrzyć się jakiegokolwiek związku. Czytelnikowi nawet niełatwo uwierzyć w to, by wyznawcy podobnej tezy brali ją na serio! Na jakiej zatem podstawie lansują ją w sposób tak apodyktyczny?

3. Spróbujmy na innej, źródłowej drodze wykazać, że trzynastowieczny Śląsk pod względem etnicznym niewiele różnił się od dwunastowiecznego. Lansując ową tezę, opieramy się na wydawanej przez uczonych niemieckich epokowej publikacji *Schlesisches Urkundenbuch*. Przyjrzyjmy się tak popularnemu imieniu patrona archidiecezji gnieźnieńskiej, do której biskupstwo wrocławskie należało, *Wojciechowi*.

4. Rodzice przyszłego świętego oddali swego synka Wojciecha w wieku dziecięcym (*puerulus*) na dwór arcybiskupa magdeburskiego Adalberta. Temu trudno było widocznie wymówić czeskie imię (domniemanie stawił już Iwan Długosz), nadał mu przeto nowe, własne – *Adalbertus*. Pod nim wszedł praski biskup, stawszy się męczennikiem i świętym, do literatury hagiograficznej, a przez nią do wszystkich kancelaryj, zarówno duchownych, jak i świeckich, posługujących się – wiemy – wyłącznie łaciną. Imię niemieckie obdarzone końcówką *-us* uchodziło bowiem za łacińskie.

5. Często używane czterosylabowe nomen *Adalbertus* uległo skróceniu, dając trzysylabowe brzmienie *Albertus*. Tym dwom postaciom przypadły pod piórem skrybów odrębne role: pierwsza (*Adalbertus*) dotyczyła niemal zawsze świętego męczennika, druga (*Albertus*) nosicieli imienia *Wojciech*.

Znacznie rzadziej spotykamy trzeci wariant: *Olbracht*.

Adalbertus czy *Albertus* to formy kancelaryjne; obie uchodziły – stwierdziliśmy – za łacińskie, a więc uczone, tym samym „lepsze". Nimi się posługiwali współcześni *litterati* w piśmie. A jakiego nomen używał w mowie *profanum vulgus*, prosty, niepiśmienny lub czeski i polski czy słowiański w ogóle, oddający cześć swojemu świętemu?

6. Dla niego pozostał praski męczennik zawsze *Wojciechem*. Tym też mianem – czego należało się spodziewać – posługiwali się w życiu codziennym Ślązacy! Wykazuje to zestawienie nosicieli tego brzmienia, dokonane na podstawie opublikowanych dotąd czterech tomów wspomnianego wyżej *Schlesisches Urkundenbuch*, sięgających roku 1281, uzupełnionych zbiorkiem

o ośrodkowym znaczeniu Krakowa, s. 191, uchodzącego za *urbs, et sedis regia*, MPH 4, s. 393; ob. też **Schmilewski**, *o. c.*, s. 12. A czy Henryk Brodaty lub jego następcy występowali z jakimikolwiek roszczeniami do któregoś z terytoriów na zachód od Śląska leżących? Oni wiedzieli, że do nich nie przysługiwały im żadne uzasadnione prawem pretensje, jak to miało miejsce w stosunku do dziedzicznych ziem piastowskich!

dyplomów sporządzonym przez **J. J. Menzla**, doprowadzonym do roku 1300; ukażą się one w dalszych tomach śląskiego kodeksu. W dokumentach drukowanych w tych publikacjach figurują z reguły miana *Adalbertus*, gdy chodzi o św. Wojciecha, oraz *Albertus* na oznaczenie zwykłego śmiertelnika, któremu dano na chrzcie imię *Wojciech*. Wszakże obok tych zlatynizowanych postaci niemieckich występuje aż trzydziestka *Wojciechów!*

Fakt zdumiewający, a niemniej wielce symptomatyczny. Dzieje się tak, mimo że skrybowie okazywali wyraźną predylekcję do obowiązującej (!) w kancelariach łaciny, a przeto używali najczęściej form uchodzących za łacińskie, *Adalbertus* czy *Albertus*. Mimo to polskie brzmienie, *Wojciech*, znalazło się w tekstach aż trzydziestokrotnie. To bardzo duża liczba! Nie mogło do niej dojść bez istotnej przyczyny.

7. Zważmy na to, że naszym głównym informatorem o używanych na Śląsku imionach są listy świadków. Celem ich było umieszczenie w nich osób, które miały świadczyć w przyszłości o zdarzeniu prawnym, będącym przedmiotem *dispositio* aktu. Imiona ich musiały przeto posiadać cechę nadającą się do łatwej identyfikacji. Najwidoczniej tego polskiego brzmienia, *Wojciech*, używał dany świadek na co dzień i pod nim był powszechnie znany! Zapytujemy, czy wolno w ogóle ten fakt inaczej interpretować. – Przyjrzyjmy się temu, kto pod tym imieniem polskim się ukrywał. Może było ono właściwe jednej, najniższej warstwie społecznej, wieśniaczej? Bynajmniej nie tak przedstawia się sprawa.

8. Wiemy, że w dokumentach świadkują przede wszystkim ci, których dyplomy zaliczają do *sublimiores*. Dla *humiliores* w nich na ogół miejsca nie ma, albo pojawiają się oni tylko wyjątkowo. Do pierwszych zalicza się duchownych i rycerzy.

Duchowni występują w aktach z reguły pod mianem *Albertus*. To zrozumiałe. Są oni ludźmi wykształconymi, znającymi zatem łacinę. Będąc członkami Kościoła, uważali za rzecz naturalną posługiwanie się ową oficjalną, kościelną nazwą łacińską. *Ecclesia vivit lingua Romana*, nie tylko *Romana lege*. Tak było – dobrze to wiemy – aż do *Vaticanum Secundum*. Ten przeto język jest w kościele regułą; wszakże nie bezwyjątkową. Choć księży określa się w dokumentach z reguły jako *Alberti*, mimo niej dwaj *capellani* nazwani zostali *Wojciechami*. A nosili szatki duchowne!

Zjawisko poczytamy wręcz za frapujące; widocznie daje tu o sobie znać język codzienny. Był zaś nim... p o l s k i! On się niejako przedarł przez latynizacyjne nawyki kancelaryjne. Dodatkowo uprzytomnić sobie musimy fakt, że ci sami duchowni, zanim nauczyli się choćby elementów łaciny, by otrzymać święcenia używali w domu od dzieciństwa imienia nadanego na chrzcie. Patronem zaś powszechnie w Polsce czczonym był św. *Wojciech*.

O dublecie łacińskim, *Adalbertus*, według wszelkiego prawdopodobieństwa nie wiedzieli długo, długo nic. Byli po prostu *Wojtkami!* Być może, zanotował pleban w *liber baptisatorum* (o ile go wówczas w ogóle prowadził!) postać łacińską, *Albertus*. Ale na tym się kończyło. Z tej racji, zważywszy na przytoczone dwa wypadki użycia imienia *Wojciech*, bylibyśmy skłonni liczyć się z ewentualnością, że także inni duchowni, nawet po zapoznaniu się jako takim z łaciną, prywatnie, w domu używali nadal miana *Wojciech*. Innymi słowy, wszyscy księża-Alberti to zakamuflowane *Wojtki!* Mimo urzędowego *Alberta*, którego nie wypadało im publicznie nie stosować. Zresztą dominująca była tu z pewnością rola skryby.

9. Niech nam będzie wolno posłużyć się argumentem dodatkowym. Duchownych noszącym imiona polskie (albo spolszczone) mamy na Śląsku niemało. Występują zaś oni pod polską postacią, jak to miało miejsce ze św. Wojciechem! Przykładów możemy dostarczyć niemało: opat Witosław, prior Dobrota, kanonicy; Wojsław, Boguś, magister Dalebor, capellanus Wojsław, magister prepozyt Bogusław, archidiakon Milej, presbiter Bogusław. Nb. obok nich frater Albertus celerarius! Czy starczy tych przykładów? Na żądanie przytoczymy ich dziesiątki!

10. Skoro duchowni *Wojciechowie* występują z reguły pod mianem łacińskim – *Albertus*, nosicielami imienia *Wojciech* będą świeccy reprezentanci warstw wyższych, a zatem rycerze, zwykli *milites*, jak i rozmaici dygnitarze utytułowani, *comites*. Do tej grupy – sądzimy – należeli też inni świadkowie, przy których brak w dokumencie wskazówki o zajmowanym przez nich stanowisku. Pewnych *rycerzy-Wojciechów* naliczyliśmy osiemnastu. Z racyj przedstawionych wyżej znowu skłonniśmy mniemać, że na co dzień wszyscy *milites* używali miana polskiego *Wojciech*, a tylko zwyczaj kancelaryjny kazał ich mianować nazwą uchodzącą za łacińską. – Nie przytaczamy już innych polskich imion rycerzy, ani ich mian spolszczonych, ani polskich przydomków, a jest ich niemało.

11. A jak z warstwą chłopską? Wiadomo, *populus minutus*, choć jest obecny na rozmaitych wiecach, nie jest godzien wzmianki w urzędowych aktach. Jego przeto imiona poza arcyrzadkimi wypadkami nie pojawiają się w dyplomach w ogóle. Szczęściem dla naszych rozważań książę krakowski, Bolesław Wstydliwy, dokonał najazdu na dobra biskupa wrocławskiego, przyczyniając wielu strat i jemu samemu, i jego chłopom. Biskup, skarżąc się na wyrządzoną mu krzywdę, nie omieszkał sporządzić listy poszkodowanych wieśniaków. Wśród nich znalazło się trzech (!) *Wojciechów* i jeden *Albert*. Nie ma więc żadnych wątpliwości co do tego, że i śląskim chłopom patronuje narodowy święty, a jawi się głównie w postaci polskiej, *Wojciech!*

12. Nie ma natomiast choćby jednego *Alberta-Wojciecha* wśród mieszczan. To zatem byli Niemcy! Wszakże – pamiętajmy – i tu obowiązuje podana wyżej reguła: w aktach pojawiają się jedynie znakomitsi obywatele Wrocławia czy Nysy, zamożni kupcy i rzemieślnicy wchodzący w skład władz miasta, stanowiący zatem miejski patrycjat[11]. O narodowości plebsu mieszczańskiego, nie znając jego imion, nie możemy orzec nic. Czyżby głównego jego trzonu nie stanowili tubylcy, a zatem Polacy? W konsekwencji, czyżby wśród nich nie panowała również ta sama moda imiennicza, co w reszcie społeczeństwa, wśród duchowieństwa, rycerstwa i chłopów? Czy byłoby w tych warunkach uzasadnione także i w tej grupie wykluczyć nagminne występowanie *Wojciechów?*

13. Nie zapominajmy nigdy o tym, że w historii, zwłaszcza średniowiecza, opieramy się zawsze na fragmentach, nieraz – stwierdziliśmy to wyżej, omawiając imiennictwo chłopów biskupich – całkiem przypadkowych! Z wykonanego zestawienia widać, że do końca 13. w. Śląsk był *Wojciechowy*, jak cały kraj[12]. Z przedstawionych racyj wysnuwamy ostrożną konkluzję o polskości wszystkich jego warstw społecznych z wyjątkiem mieszczan, choć i tu z poważnym ograniczeniem li tylko do patrycjatu. – Czy można nasze obserwacje, oparte na materiale dokumentalnym, uznać za nieadekwatne?

14. Powiedzieliśmy: „jak cały kraj". Skąd ta pewność? Znaleźliśmy dla niej uzasadnienie, rozpatrując dla porównania stosunki imiennicze panujące w sąsiedniej dzielnicy, Wielkopolsce. Okazało się, że i w niej – na jej obszarze leżało Gniezno, stolica archidiecezji ze swym patronem, św. *Wojciechem* – występuje on również jako *Adalbertus*, że duchowni jawią się jako *Alberti*, choć jeden z nich jest *Wojciechem* (!), że rycerze figurujący tamże jako *Alberti*, niejednokrotnie występują również pod mianem *Wojciecha*[13]. Co więcej, i co wielce charakterystyczne dla tej dzielnicy: *Wojciechami* są nierzadko mieszczanie i to tacy, którzy noszą przydomek *Dives*, a zatem to nie miejski plebs![14]

---

[11] Tak już dawniej **K. Tymieniecki**, *Historia chłopów polskich*, t. 1: *Do końca XIII w.*, Warszawa 1965, s. 501.

[12] Por. **Matuszewski**, *Wojciech-Adalbertus w Schlesisches Urkundenbuch* (artykuł oddany do druku) [Rozprawy Komisji Językowej 1992, t. 38].

[13] Zwróćmy uwagę na interesujący wypadek udokumentowany aktem z 1273 r., KDWP 1, nr 450. W liście świadków występuje palatinus Lupus; nosił on niewątpliwie polskie miano Wilk. A wśród dalszych świadków – Woyzich!

[14] Ze względu na uboższą w porównaniu ze Śląskiem dokumentację Wielkopolski wykorzystaliśmy dla tej dzielnicy również materiał źródłowy czternastowieczny.

15. Wniosek generalny: poza mieszczaństwem (przy tym z ograniczeniem do śląskiego patrycjatu) obie wspomniane dzielnice, Śląsk i Wielkopolska, nie różnią się onomastycznie niczym. Powtarzamy przeto z uporem: to jedna kraina! Jak nikt nie kwestionuje polskości najstarszej dzielnicy naszej, Wielkopolski, taką samą postawę zająć musi historyk i wobec Śląska. Onomastycznie nie dzieli ich żadna różnica. W trzynastym wieku i tu, i tam mieszkają *Wojciechowie* Polacy! – Na czym opiera się więc teza o niemieckości 13-wiecznego Śląska, kanonu niemal dla uczonych niemieckich?

16. Sądzimy, że źródła jej są wielorakie. Skłania do tego poglądu sama historiografia. Problem omawiany pojawił się dawno pod piórem tych badaczy, którzy, interesując się osadnictwem na średniowiecznym Śląsku, setki razy konstatowali, że odbywało się ono *iure Teutonico*. Pierwotnie sądzono, że każda tego rodzaju wzmianka dowodzi osadzania się niemieckiej ludności. A ponieważ takich informacyj setki, zatem przybyszów Niemców musiało być tysiące. Na tej jedynie podstawie doszedł znakomity uczony niemiecki, **Meitzen**, do fantastycznej liczby 180 000 (stu osiemdziesięciu tysięcy!) kolonistów, którzy mieli przywędrować z Niemiec na trzynastowieczny Śląsk! Przy takiej masie cudzoziemskich osadników w ciągu bardzo krótkiego czasu, zaledwie jednego stulecia, obraz etniczny tej dzielnicy ulec musiał – wydawało się to rzeczą naturalną – diametralnej zmianie; z polskiej stała się ona błyskawicznie niemiecką!

17. Sama podstawa obliczeń **Meitzena** została później podważona. Dziś już w to nie wierzy nikt, by można utożsamiać kolonizację *iure Teutonico* z osadnictwem Niemcami. W druzgocącej większości wypadków z owego *niemieckiego prawa* korzystała ludność miejscowa, a więc chłopi polscy! Ten nowy pogląd położył kres **Meitzenowskiej** koncepcji kolonialnej. Ale coś z niej zostało w wspomnieniach: przekonanie o masowym napływie ludności niemieckiej. Tymczasem to jedynie śmiała hipoteza, której udowodnić się nie da: brak bowiem jakichkolwiek danych statystycznych. Naszym zdaniem, jej nie można nawet uprawdopodobnić! Zresztą nikt nawet o to się nie stara; tak powszechne panuje przekonanie genezy wyraźnie **Meitzenowskiej**, że to prawda oczywista. Korzeniami tkwi ono – akcentujemy to – w niewłaściwym toku rozumowania **Meitzena**. Błąd, podstawę wniosku, odrzucono, konkluzję utrzymano! Dlatego to pisaliśmy przed czterdziestu laty: „Ileż artykułów nie byłoby powstało, ileż zdań nie znalazłoby się w książkach, gdyby to prawo nie nazywało się prawem niemieckim"[15]. To istotne źródło nieporozumień. Średniowieczna reforma rolna, owa *melioracio terre*, prze-

[15] **Matuszewski**, *O biskupstwie lubuskim*, CPH 1949, 2, s. 77 [w *Pismach wybranych*, t. I].

prowadzona *iure Teutonico*, była zjawiskiem tylko w nieznacznym stopniu etnicznym![16]

18. Zresztą, gdyby nawet się zgodzić – o co niełatwo – na „siedlerische Hochphase des 13. Jahrhunderts"[17], przedstawiona teza kolonizacji Śląska przez Niemców zawierała w sobie błąd dodatkowy. Prostował go w swych celnych pracach Kazimierz **Tymieniecki**. Prawda, osadzano u nas niejednokrotnie przybyszów z zachodu, wszakże nie musieli oni być wszyscy koniecznie Niemcami. Ówczesne Niemcy wschodnie to *Germania Slavica*. Stanowiąc najbliżej naszych ziem położoną krainę, ona najprawdopodobniej stanowiła główny matecznik[18], z którego rekrutowali się kandydaci do osadnictwa w sąsiadującej dzielnicy – na Śląsku. W ówczesnej zaś wschodniej części Niemiec mieszkali... Serbołużyczanie. Czy posługiwali się oni w ogóle językiem niemieckim? – Oczywiście, pamiętajmy również o tym, że nie brakło kolonistów z krajów dalej położonych, bo aż z dalekiej Walonii. Z pewnością zdarzali się wśród przybyszów także Niemcy. Ale w jakim procencie? W każdym razie dalecy jesteśmy dziś od dopatrywania się w przeprowadzanej w Polsce *melioracio terre* jakiejś wtórnej niemieckiej Völkerwanderung na wielką skalę[19].

19. Łudzi również antroponimia. Jak wiadomo, Polacy znalazłszy się pod wpływem nowej religii, przechodzili zwolna ze swego rodzimego imiennictwa na kalendarzowe[20]. Wszakże nikła liczba świętych polskich czy w ogóle słowiańskich nie mogła zaspokoić zapotrzebowania. Tym bardziej że nawet słowiańskich świętych przebierano w szaty niemieckie. Tak się stało – wiemy – z arcypopularnym w średniowieczu patronem archidiecezji gnieźnieńskiej, świętym *Wojciechem*. Występuje on nie tylko w piśmiennictwie hagiograficznym, ale i w urzędowych aktach kancelaryjnych zawsze jako *Adalbertus*. Nic błędniejszego, jak na tej podstawie wysnuwać wnioski o germanizacji Śląska czy innej dzielnicy polskiej. – Ostatecznie z *Adalbertem* jeszcze pół biedy; u Słowian pozostał nadal *Wojciechem*.

---

[16] Por. mapkę w cytowanej wyżej publikacji **Schmilewskiego**, *o. c.*, s. 15, zaopatrzoną w uwodzącą legendę: „deutsche und deutschrechtliche Dörfer". Wyrażenie powtarzane na paru jeszcze stronicach jego artykułu: 20, 29.

[17] **Menzel**, *o. c.*, s. 99.

[18] Według **Menzla**, teren, skąd rekrutowali się osadnicy na Śląsku, stanowił „mitteldeutscher Raum". „Von dort müssen auch die uns namentlich unbekannten ersten deutschen Siedler nach Schlesien gekommen sein", *o. c.*, s. 133. Zdaniem **Schmilewskiego**, *o. c.*, s. 14, przychodzili oni głównie z Miśni (!), Turyngii i z terytorium Francji.

[19] Inaczej **Menzel**, *o. c.*, s. 106, który liczy się „mit der zahlenmäßig starken deutschen Bauern- und Bürgersiedlung des 13. Jahrhunderts"; na jakiej podstawie?

[20] Por. **Matuszewski**, *Tytułomania szlachecka w świetle patronimików odurzędniczych (część I)* Rozprawy Komisji Językowej, Łódź 1970, t. 15, s. 244 [w *Pismach wybranych*, t. III].

20. A co ze świętym *Jacentym*, grecko-łacińskim *Hyacinthus*, dla którego dubletu słowiańskiego nigdy nie było, lecz zadowalano się zaadaptowanym nieco do polskiej wymowy obcym brzmieniem oryginalnym? Wszakże kult zmarłego w 1257 r. świętego nie zdążył się jeszcze w ciągu 13. stulecia rozpowszechnić. Zresztą kanonizowany został dopiero w 1594 r. Dla naszych rozważań, opierających się na dokumentacji trzynastowiecznej, nie wchodzi święty mnich dominikański w grę. Zanotujmy jednak, iż ów Apostoł Północy, występujący w latach trzydziestych 13. w. jako świadek, nosi już hipokorystyczne miano spolszczone, *Jacko* (SUb 2, nr 110, 144), odmieniane widocznie według łacińskiej deklinacji trzeciej[21].

21. Skoro święci polscy, czy w ogóle słowiańscy, nie mogli zaspokoić zapotrzebowania imienniczego Polaków, należało wykorzystać świętych kościelnych. Rzeczywiście od *Janów*, *Mikołajów*, *Piotrów*, *Jakubów* i *Stefanów* na Śląsku – jak zresztą w całej Polsce – aż się roi[22]. Ponieważ nie brak też w kościelnym katalogu mian niemieckich – albowiem i Niemcy dostarczyli Kościołowi niejednego kandydata na ołtarze – ich nomina również sobie na Śląsku przyswajano. To wszakże nie znaczy, by z przybraniem imienia kalendarzowego, nawet niemieckiego, równocześnie zmieniano narodowość! Prawda, tymiż „chrześcijańskimi" imionami nie wolno uzasadniać wniosku o polskości ich nosicieli (**Menzel**), ale także nie o ich niemieckości. Dane te same w sobie są dla etnicznych wniosków neutralne, a zatem bez wartości. Chyba że...

22. Bo i w nich kryje się nieraz wskazówka o polskiej narodowości nosicieli. Zwróćmy mianowicie uwagę na występujące często imienne hipokorystyka. Prawda, urobiono je od imion kalendarzowych, a zatem – stwierdziliśmy co tylko – neutralnych. Wszakże dokonano tego w sposób praktykowany wyłącznie w języku polskim, za pomocą polskich sufiksów. Występują przeto one w zdrobnieniu zeswojszczonym: *Jan-ik*, *Piotr-ko* itp. Niewątpliwie takich spieszczeń Niemiec nie utworzyłby nigdy, u niego *Iohannes* przybrałby hipokorystyczną postać *Hans!*

23. Nie mamy też żadnych wahań przy interpretacji imienia obcego pochodzenia typu *Dzietrzyk*. Z całą pewnością wywodzi się ono z niemieckiego *Dietrich*. Wszakże imię to przybrało w naszym języku formę do tego stopnia spolszczoną (pozorny deminutyw!), że wolno opowiedzieć się za polskością jego nosiciela. Znowu tak by się Niemiec nie nazywał nigdy!

[21] W komentarzu do SUb 2, nr 110 czytamy, jakoby imię Jacko stanowiło „Diminutiv von Jakob"; jest ono tymczasem spieszczeniem od Jacenty.

[22] Por. **Matuszewski**, *„Schlesisches Urkundenbuch" skarbcem języka polskiego*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych, Łódź 1990, t. XLIV, 3, s. 6 [w *Pismach wybranych*, t. IV].

24. Zestawione wyżej przykłady nie zamykają bynajmniej listy osób noszących kalendarzowe imiona, których uważamy za Polaków. Jakże często nosiciela chrześcijańskiego imienia obdarzano przydomkiem. Okazuje się tymczasem, że stanowi go spropriatyzowany polski apelatyw w rodzaju *Jajko*, *Jucha*, *Knur*, *Kobylagłowa*, *Siekirka*, *Sowyoch*, *Zajęczek*, i tyle, tyle innych. To byli z pewnością Polacy! Czy można inaczej wyjaśnić rację takich cognomina? Dla tubylców, oczywiście Polaków, one nie tylko o z n a c z a ł y, ale – i to należy podkreślić – z n a c z y ł y! Temu właśnie znaczeniu zawdzięczały swe powstanie.

25. Zwróćmy dalej uwagę na toponimy. Ale wpierw uprzytomnijmy sobie hierarchię języków na Śląsku. Mamy ich dwie: inna obowiązywała w kancelariach, inna w życiu codziennym. Na co dzień używali Ślązacy polskiego języka i tylko jego. Przejawia się to niedwuznacznie właśnie w toponimii: jest ona w przeważającej masie polska, niejednokrotnie zniemczona tylko powierzchownie. Zestawienie śląskich NM polskiego pochodzenia – takich, które utrzymały się aż do 20. w. – sporządził przed pół wiekiem Stanisław **Urbańczyk**; zadowólmy się odesłaniem do jego studium[23]. Za jeden przykład niech starczy miasto stołeczne tej dzielnicy, *Wrocław*. Tak brzmiała oryginalna jego nazwa, jak świadczy o tym łacińska wersja *Wratislavia*, zapisywana w dyplomach wielokrotnie[24]. W ustach Niemca, znającego jedynie dźwięczną spółgłoskę szczelinową, dwuwargową w, przybrała owa nazwa postać *Breslau*. Widać, jak nieznaczne to zniemczenie; ograniczyło się jedynie do minimum, stanowi niemal powtórzenie brzmienia polskiego! Tak jest z przeważającą większością śląskiej toponimii. Polski język był językiem mas. On zatem zajmował miejsce pierwsze. Częstotliwość jego w NM świadczy o tym dobitnie.

26. Obok niego pojawia się drugi, niemiecki. Ogranicza się on do sfer wyższych, dworu oraz do napływowej ludności pochodzenia niemieckiego: zakonników (zwłaszcza cysterskich), do mieszczańskiego patrycjatu i do niemieckich chłopów-kolonistów. Ostatni prawdopodobnie posługiwali się głównie gwarą ostmitteldeutsch. Nie sądzimy, wbrew opinii większości uczonych niemieckich – stwierdziliśmy to wyżej – by tych przybyszów było szczególnie dużo. Wszakże ich język ojczysty na trzynastowiecznym Śląsku cieszył się dużym poważaniem; on uchodził za język kulturalny, o prestiżu

[23] **S. Urbańczyk**, *Fort mit der polnischen Fassade*, [w:] *Dolny Śląsk*, t. 1, cz. 1, Poznań 1948, s. 194–198.

[24] Tu przyczyna, dla której znalazła się w herbie miasta litera W; pojawia się ona na tarczy mieszczanina w druku Konrada Baumgartena z 1504 r., por. Vera **Schmilewski**, *Die Schlacht von Wahlstatt in mittelalteriichen Bildzeugnissen*, w cytowanej wyżej publikacji *W a h l s t a t t 1241*, s. 188.

zatem szczególnym. W roli Sprechsprache zajmował jednak miejsce drugie i chyba bardzo, bardzo dalekie za polskim.

27. Wreszcie w rachubę wchodzi jeszcze trzeci język, łacina. Nią posługiwali się jedynie duchowni i to między sobą. Wykształconym księciem, który mówił po łacinie, był prawdopodobnie w wieku trzynastym tylko jeden jedyny, wielkopolski władca, Przemysł I; ten, z którym ojciec Piotr *semper latine conferebat*. Taka – powtarzamy – hierarchia języków w mowie: pierwsze miejsce zajmował polski, drugie – niemiecki, trzecie – łacina. Inaczej wygląda natomiast zaszeregowanie języków pisanych.

28. Pod tym względem na pierwszym miejscu stała niewątpliwie łacina. To język oficjalny tak wpływowego wówczas Kościoła, jak i wszystkich kancelaryj – nie tylko duchownych, ale i świeckich. Był on nie tylko językiem literackim. W nim bez wyjątku redaguje się również wszystkie akty urzędowe. To był język ludzi pióra.

29. Na drugie miejsce wysuwał się w kancelariach świeckich język niemiecki. On stawał powoli do konkurencji z łacińskim. Polszczyzna natomiast zepchnięta została na pozycję ostatnią; jeszcze długo nie osiągnie ona cechy kancelaryjności. Mimo że – jak stwierdziliśmy to wyżej – była na Śląsku najczęściej używaną mową w życiu codziennym.

30. W konsekwencji języki pisane są inaczej zhierarchizowane niż mówione. Polszczyzna, stanowiąca język tubylców, uchodząca chyba za język „chłopski", zajmowała najniższą pozycję. Tym większą do niej przywiążemy wagę, gdy się pojawi w aktach! Dzieje się to bowiem niejako pod presją. Okazuje się, jak była nieodzowna; bez niej trudno było pisarzowi się obejść; skrybie, którego zadaniem była łacińska redakcja tekstu! Po prostu w środowisku polskim całe nazewnictwo świadczeń na rzecz księcia było polskie; nie można go było przeto lekceważyć i pomijać w dyplomach immunitetowych czy w nadaniach prawa niemieckiego. I to pod grozą nieporozumień. To zbyt ważne dla stron sprawy: i dla panującego, i dla odbiorcy przywileju. – Wszakże nie tylko nazwy danin i posług nakazywała przezorność notować po polsku.

31. Podobnie było z innymi mianami tubylczymi, przede wszystkim z toponimami. Jak je oddać w dyplomach redagowanych po łacinie? Zapisując je, skryptorzy mieli trzy drogi do wyboru. Najprostsza – bo bez wysiłku – to pozostawienie NM w wersji oryginalnej, polskiej: *Lesnicz*, *Lgota*, *Lipowa*, *Lisoboc*, *Lubegost*, *Maceyow Ker* i tyle, tyle innych.

32. Tak postępował również skryba z innej racji; nie potrafił polskiej NM przetłumaczyć: zwłaszcza gdy była ona dwuczłonowa. Ot, następujące miano: *Wojtiechowo Paczyna?* Jak je oddać po łacinie? Pisarz nie czując się na siłach, by znaleźć dlań adekwatny substytut, ...kapitulował: zostawiał oryginalne, polskie brzmienie w obydwu członach.

33. Prawda, szpeci ów polski wtręt łacińskie otoczenie. W zamian korzyść z jego utrzymania dla stron olbrzymia. Zaletą takiego postępowania była łatwość utożsamienia. W ustach ludu tak się osada nazywała, pod polskim mianem była powszechnie znana, łatwo ją więc zidentyfikować. Wszakże – powtarzamy – rodzime miano niewątpliwie raziło w tekście łacińskim. Gorliwy skryba uciekał się zatem do wymyślenia odpowiedniego łacińskiego substytutu.

34. W tej operacji trafiał wszakże na bardzo poważną trudność ze względu na różny charakter obu języków: łacińskiego i polskiego. Pierwszy jest analityczny, drugi – syntetyczny. W tych warunkach przy pracy przekładowej skryby polska derywowana NM jednowyrazowa ulegała rozłożeniu na dwa odrębne segmenty; miana *Michałow-ice*, *Pisarz-ów* itp. przybierały postać *Villa Michaelis*, *Villa Scriptoris* itp.

35. Obok tego typu prepozycyjnego pojawiał się nieraz i postpozycyjny: *Alberti Villa*, bez jakiejkolwiek między nimi różnicy znaczeniowej. Widocznie postać jedna czy druga zależała od humoru skryby. Z pewnością na pisarza-Niemca działała tu sugestia niemieckiej sekwencji typu *Albrechtsdorf*.

36. Jest rzeczą oczywistą, że na co dzień łacińskich brzmień nie używał nikt: dla ludności tubylczej, polskiej, istniało tylko jedno, polskie. Łacińska nazwa pozostawała jedynie w kancelarii; poza nią nie wychodziła. Zresztą związane z nią było niemałe niebezpieczeństwo; możliwość pomyłki w identyfikacji miejscowości.

37. *Wojciesz-yn* łatwo było – wiemy – zastąpić substytutem *Alberti Villa* czy *Villa Alberti*. Przed skrybą stała wszakże dalsza jeszcze możliwość. Mianowicie, analizując NM zgodnie z wymogiem stawianym przez łacinę, jej człon drugi zostawiał w wersji polskiej, choć zmakaronizowanej: *Villa Woycechonis!* Mamy tu zatem do czynienia z przekładem połowicznym. Tłumaczowi wydawało się widocznie, że to wyjście doskonałe, i miał rację. Przekład, dość kulawy, czynił zadość potrzebie latynizacji, a równocześnie gwarantował bezbłędną identyfikację wsi. – Wszakże nie wyczerpaliśmy jeszcze wszystkich wariantów rozwiązań.

38. Mówiliśmy wyżej o bardzo dużym prestiżu języka niemieckiego na Śląsku. Zajmował on pozycję uprzywilejowaną, stał tuż po łacinie. Wciskał się przeto i do kancelaryj, zwłaszcza gdy skrybą był Niemiec. Przypomnijmy na tym miejscu słynną frazę przywileju księcia wrocławskiego, Henryka IV, z roku 1283: *tum quod hereditates predicte, que Polonicis fuerant expresse vocabulis, postmodum, in ius transeuntes Teutonicum, Teutonicis meruerunt nominibus appellari* (**Menzel**, nr 93). Wyraźny tu zamiar germanizacyjny, choć mogliśmy stwierdzić, że z jego realizacją nie było w polskim środowisku łatwo. Konstatujemy wszakże równocześnie, że istniało nie tylko zapotrzebowanie na substytut łaciński, lecz odczuwano również konieczność stworzenia odpowiednika niemieckiego. On miał nawet być wyłączny we wsiach osadzonych *iure Teutonico!*

39. Atoli i tutaj między językiem polskim a niemieckim powtarza się ta sama różnica, jaka istnieje między polskim a łaciną: niemiecki jest również analityczny. Narzucało się przeto i rozwiązanie analogiczne. Z tym – oczywiście – że w miejsce *Villa* wparł się niemiecki rzeczownik *-dorf*, traktowany chyba jako sufiks. Przykładów moc; można przytaczać je dziesiątkami czy setkami: *Crucerdorf*, *Concerndorf*, *Ditmarsdorf* itp.

40. Stwierdzamy, jakie wspaniałe wręcz osiągano przy tych operacjach przekładowych rezultaty niemieckości. Wieś: *Bartułtowice*, nazwa uformowana od spolszczonej hipokorystycznej podstawy *Bartosz* < *Bartłomiej* < *Bartolomaeus*, dała niemiecki substytut następujący: *Barsch-dorf*. Jakaż to doskonała mimikra. Nieostrożny badacz mógłby ją poczytać bez wahań za czysto niemiecką; i to w obydwu członach!

41. Już nierównie idealną umożliwiał *Wojcieszyn*. Przybrał on w języku niemieckim postać *Woitz-dorff!* Zestawmy razem wszystkie warianty ostatniego miana – łaciński, polski i niemiecki:

Woyc-echonis Villa
Wojc-(i)eszyn
Voitz-dorf

Wszelki komentarz zbędny. Utożsamia człon pierwszy: *wojc-*. On fonetycznie we wszystkich trzech wersjach identyczny (abstrahujemy od drugorzędnej pisowni). To pierwsza sylaba daje sygnał odbiorcy, taką ona miała wartość utożsamiającą dla współczesnych. Stanowi tymczasem najczystszej wody powtórzenie fonemów polskich!

42. Wniosku nie wysuwamy żadnego; leży on jak na dłoni! Przy niemieckiej wersji powłokę germanizacyjną nadaje jedynie człon drugi, *-dorf*. Zniemczenie ewidentnie pozorne, powierzchowne; na placu pozostaje zwycięska polska zgłoska *wojc*, fonetycznie identyczna we wszystkich wersjach!

43. Dlaczego zatem – zapytamy – taka różnica w poglądach na obraz etniczny trzynastowiecznego Śląska u badaczy niemieckich i polskich? Dalecyśmy od posądzania naszych zachodnich kolegów o świadome fałszowanie historii. Nie zapominamy jednak o istnieniu nawet w uczonym jednego istotnego bodźca, bodźca politycznego. Po utracie Śląska w wyniku postanowień poczdamskich[25] „ein geborener Schlesier", zżerany tęsknotą za utraconą ziemią „ojczystą", nie może oderwać się myślą od niej (my – ze swej strony – znamy rodaków, którzy marzą o powrocie do Lwowa, Wilna czy nawet Pińska, „byle za Bug"). Tę zrozumiałą w człowieku nostalgię stara się niemiecki uczony zaspokoić za wszelką cenę.

Przeto „z pełną podświadomością" – o ile się tak wolno wyrazić – przy lekturze tak znakomicie wydawanych równocześnie przez niemieckich edytorów śląskich tekstów pomija mimowolnie to wszystko, co z wspomnianymi marzeniami sprzeczne.

44. Wobec tego, zajmując się średniowiecznym Śląskiem, z rzadka jedynie jest w stanie napisać, że mieszkali na nim Polacy, że świadczyli oni daniny polskie, oraz że polskie panowało tam prawo, a krajem władali książęta polscy. W miejsce tych nienawistnych wyrazów najchętniej wstawia terminy Słowianie, słowiański[26], jakby to w czymkolwiek zmieniało trzynastowieczną rzeczywistość śląską. Albowiem dobrze mu wiadomo, że wówczas tubylcami w tej dzielnicy byli jedynie Polacy. I tylko oni[27]. Tak było we wszystkich warstwach społecznych: od panujących, przez rycerstwo i duchowieństwo, po lud prosty mieszkający w osadach wiejskich lub miejskich. O jakiejkolwiek innej zwartej grupie Słowian nie było mowy!

45. Pomijając wszystko, co z jego marzeniami sprzeczne, niemiecki historyk wykorzystuje najdrobniejsze przesłanki, choćby pozorne, które mają potwierdzić lansowaną przezeń, a tak nade wszystko umiłowaną tezę o wczesnej, bo już trzynastowiecznej niemieckości Śląska. Wśród ludności dostrzega samych Albertów, a nie zauważa tego, że mimo kancelaryjności łaciny, a w pewnym stopniu i języka niemieckiego, aż trzydziestka (!) Wojciechów znalazła się w aktach, urągając obowiązującej regule latynizującej. Prawda, nierównie większa jest liczba Adalbertów, a przede wszystkim Albertów. Wszakże silna przewaga statystyczna niemiecko-

[25] **Menzel** pisze o „Vertreibung der eingesessenen deutschen Bevölkerung", *o. c.*, s. 137.

[26] **U. Schmilewski** obok dawniej używanego adiect. „slavisch" wprowadza pleonastyczny dziwoląg „slavisch-polnisch", *o. c.*, s. 30. Czy to nie dodatkowe mącenie terminologiczne?

[27] Na ten niewłaściwy chwyt zwracał uwagę Benedykt **Zientara**, *Z zagadnień prawa niemieckiego na Śląsku*, PH 1979, 70, s. 335. A my zapytamy, jakiej narodowości byli die slawischen Benediktiner w Oleśnicy: serbo-łużyckiej, czeskiej czy polskiej. Inne nacje słowiańskie, sądzimy, nie wchodzą w rachubę.

-łacińskich postaci z rozważanych wyżej przyczyn nie przedstawia żadnej wartości.

46. Niemiecki badacz konstatuje z całą satysfakcją masowe występowanie imion kalendarzowych, zatem nie polskich. Ale też nie niemieckich, a tym samym dla omawianego zagadnienia neutralnych! Przy tym nie dostrzega w ogóle tego, że obdarza się miejscowe rycerstwo masowo przydomkami, które są czysto polskimi apelatywami. Niemiec niejednokrotnie nie jest w stanie poprawnie ich wymówić.

47. Oczywiście, wynikają te trudności z niedostatecznej znajomości języka polskiego. Ten brak sprawia, że niemieckojęzyczny badacz, nawet przy bardzo starannej lekturze łacińskich źródeł, nie wyczuwa tkwiącego w nich tchnienia polskości. A wyraźna ona na każdym kroku: i w masie toponimów, i w niemałej liczbie antroponimów, a także w polskich apelatywach, które niejednokrotnie tylko tam, na Śląsku, są poświadczone[28].

48. Z tej samej niedomogi również drugie następstwo negatywne. O polskiej dzielnicy, jaką długo pozostał Śląsk (był nią bez jakiejkolwiek wątpliwości jeszcze co najmniej przez cały wiek trzynasty), pisali dość dużo historycy polscy. Oczywiście po polsku. Z wynikami ich dociekań, nieraz kapitalnych, trudno zapoznać się badaczowi, który nie opanował polskiego w ogóle, albo jedynie w stopniu nie wystarczającym[29]. Który historyk niemiecki kontynuuje dzisiaj tradycję skrupulatnych lektur studiów polskich, jaką prezentował Heinrich Felix **Schmid**? Obcy język to silna – przyznajemy – bariera, choć bezstronność skonstatować każe, iż działa ona i w kierunku drugim.

49. Nieraz – co prawda – powołuje się w Literaturverzeichnis na pozycje polskie (autor niniejszego artykułu został również tym wyróżniony): odnosimy jednak często nieodparte wrażenie, że w istocie albo nie wykorzystano ich wcale, albo w stopniu daleko nie wystarczającym[30]. I to się mści! Przy takim lekceważeniu cudzych osiągnięć prezentuje się niejednokrotnie rezultaty własne równające się... odkryciu Ameryki. A historyk jest *rerum novarum avidus!*

---

[28] Por. **Matuszewski**, *„Schlesisches Urkundenbuch" skarbcem języka polskiego*, s. 4.

[29] Podkreślał niedomogę już **Zientara**, *o. c.*, s. 336. Zauważmy, jak mało gruntownych studiów K. Tymienieckiego zna **Menzel**; w *Quellen- und Literaturverzeichnis* jego tylokrotnie cytowanego dzieła pojawiło się aż 6 (słownie sześć!) pozycyj! Co więcej, w tekście nawet śladu ich nie ma, por. ust. 49.

[30] Podkreślał to **Zientara**, *o. c.*, s. 336.

50. Z „podświadomością" należy walczyć, a fachową literaturę polską – znać dobrze. Wówczas olbrzymia większość nieporozumień się rozpłynie. Studia oparte na tych samych źródłach – jakżeż niewielu – dawać winny identyczne wyniki, przynajmniej gdy chodzi o obserwacje natury ogólniejszej. Trzynastowieczny Śląsk – akcentujemy ponownie – był jedną z dzielnic Polski, zamieszkałą przez ludność polską (poza miejskim patrycjatem niemieckim), rządzoną przez polskich władców i przez polskie consuetudines. *Iura Teutonica erant penitus incognita*![31] I to długo jeszcze, bo sto i więcej lat po wystawieniu dyplomów lokacyjnych!

51. Daty 1163, 1175, 1201, rzekome „Marksteine in der Geschichte des deutsch werdenden Landes", nie mają dla omawianego problemu tego znaczenia, które się im przypisuje w literaturze niemieckiej. Mamy tu najwyraźniejszy przykład wmawiania w źródła treści, których w rzeczywistości w nich nie ma. Wspaniała publikacja bezcennego *Schlesisches Urkundenbuch* stała się dla nas podstawą uznania go za skarbiec języka polskiego[32]. Studium imienia *Wojciech* wykazało, że używano go powszechnie wśród rycerstwa śląskiego, nie było też ono obce ani duchowieństwu tej dzielnicy, ani chłopom; najprawdopodobniej posługiwał się nim również plebs miejski. Co więcej, rycerstwo śląskie używało nagminnie przydomków, które są zwykłymi polskimi apelatywami. Nawet *Wojciechom* – jakby tak charakterystycznego polskiego imienia nie było dosyć – przydawano cognomina w rodzaju *Lisek* (albo *Łysek*), *Tuczne Mięso* lub *Twardawa*. Podtrzymać w tej sytuacji pogląd, że byli Niemcami, nie odważy się chyba nikt, nawet najgorętszy zwolennik tezy o niemieckości trzynastowiecznego Śląska.

52. Przytoczmy na koniec – bo to warte przypomnienia – drugą sto lat liczącą obserwację **Meitzena**, że jeszcze w 14. wieku „im Privatverkehr liebten die Deutschen sogar ihre eigenen Namen zu polonisieren"[33]. Dla nas jest ona świadectwem nie tylko imienniczej polonizacji! Polskość działała w dalszym ciągu asymilująco.

53. Proces niemczenia Śląska – obstajemy przy tej tezie – trwał nie 50, lecz 500 lat![34] Jeszcze w 20. w. nie był zakończony, jak tego dowodzą trzy powstania śląskie po pierwszej wojnie światowej[35].

---

[31] Por. tu najnowsze studium Ludwika **Łysiaka**, *Ius supremum Maydeburgense castri Cracoviensis 1356–1794. Organisation, Tätigkeit und Stellung des Krakauer Oberhofs in der Rechtsprechung Altpolens*, Frankfurt am Main 1990, s. 15, nn.

[32] Por. wyżej przyp. 22.

[33] Por. wyżej przyp. 6.

[34] Por. artykuł powołany w przyp. 22.

[35] Wiemy, jak powoli postępuje niemczenie Serbo-Łużyczan: jeszcze w 1955 r. liczba ich wynosiła 80 000 mimo wielostronnych nacisków germanizacyjnych, zwłaszcza w dobie hitlerowskiego terroru, ob. Ewa **Rzetelska-Feleszko**, *Czy język łużycki przeżyje?* JP 1991, 71, s. 120–121.

54. Zetknąwszy się praktycznie z tym nieznośnym problemem śląskiej polskości, Austriak, parteigenosse Adolf **Hitler**, zaplanował jego Endlösung w sobie właściwy sposób[36]. Udaremnił jego zamierzenia Gruzin, towarzysz Josip Wisarionowicz **Stalin**, recte Dżugaszwili! – Nie tylko przywrócił Polsce Śląsk, ale również zlikwidował Prusy Wschodnie. – Paradoksy historii...

[36] Zauważ, że do narodowości łużyckiej w 1939 r. przyznały się tylko 474 (!) osoby por. **Rzetelska-Feleszko**, *l. c.* Na Śląsku Hitler zdołał dokonać Ausrottung polskiej toponimii, trudniej było z antroponimami; toteż dzisiaj – ironia losu – najzacieklejsi kalte krieger noszą nazwiska czysto polskie!

Antroponimia Śląska z przełomu XII i XIII wieku*

0. Śląsk był najbardziej na zachód wysuniętą dzielnicą Polski średniowiecznej, a tym samym obszarem przygranicznym. Mediewista pragnie rozpatrzeć, jak się układały w tej krainie stosunki nazewnicze polsko-niemieckie na przełomie XII i XIII stulecia.

1. W przekonaniu historyków niemieckich rok 1175 stanowi „Markstein des deutsch werdenden Landes". Jest to data znanego przywileju księcia Bolesława Wysokiego – dyplomu przewidującego sprowadzanie kolonistów niemieckich do dóbr klasztoru lubiąskiego. Czy rzeczywiście po tej dacie mamy do czynienia z masową kolonizacją niemiecką, jakąś nową *migratio gentis Teutonicae* na ziemie nasze, wędrówką, która by pociągnęła za sobą zmiany etniczne, a w konsekwencji doprowadziła do zastąpienia antroponimii rodzimej, polskiej, przez obcą, niemiecką?

2. Stwierdźmy od razu, że wspomniany przywilej z 1175 r. nie mówi nic o tym, żeby choć jeden Teuton pojawił się wówczas we włościach wspomnianego klasztoru. Akt przewiduje niemieckie osadnictwo w przyszłości: *Quicumque vero Theutonici possessiones monasterii voluerint vel super eas habitaverint per abbatem in eis collocati...* Jednak plany (osadnicze) to jeszcze nie ich realizacja.

3. Co więcej, zapomina się niejednokrotnie o tym, iż równocześnie w tym samym akcie książęcym mówi się o osadnikach polskich: *...si qui autem Poloni* [...] *fuerint abbatis coloni...*

4. Konstatujemy zatem: w 1175 r. na Śląsku do zmiany antroponimii nie doszło w ogóle. Pozostała nadal polska. Tym samym data uznana za graniczny kamień faktycznie niczego nie rozgranicza[1].

---

* Przedruk z: *Antroponimia Słowiańska*, SOW, Warszawa 1996, s. 223–228.

[1] Protestowaliśmy przeciwko zakwestionowanej tu tezie niedawno, por. *Wojciech-Adalbertus*, [w:] *Schlesisches Urkundenbuch*, RKJ 1992, t. 37, s. 92, przyp. 38.

5. Zadaniem, które sobie w tej sytuacji stawiamy, jest dociekanie, kogo osadzano na Śląsku w ostatnim ćwierćwieczu XII w.: Niemców czy Polaków? Na to pytanie lubiąski akt odpowiedzi nam nie dał.

Przypominamy przy tym o fakcie uznawanym dziś powszechnie: nie jest dowodem na osadnictwo ludnością niemiecką nadanie *ius Teutonicum*. Lokacja *zu duischeme rechte* (*Schlesisches Urkundenbuch* 1, nr 166) jest jedynie świadectwem przeprowadzanej reformy rolnej, zasadzającej się na względnym, bo niepełnym uwłaszczeniu chłopa[2].

Przejdźmy do dokumentu śląskiego nie podejrzanego autentyzmu, aktu z wyjątkowo bogatym imiennictwem, mianowicie do przywileju fundacyjnego Henryka Brodatego dla cysterek w Trzebnicy z 1204 r. (*SUb* 1, nr 93). Dostarcza on nam 241 imion chłopskich. Jak na początek XIII stulecia liczba to olbrzymia. Przyjrzyjmy się jego imiennictwu, aby znaleźć odpowiedź na dręczące nas pytanie.

6. Oto zestawienie:

imiona	polskie	221
„	kalendarzowe	17
„	niemieckie	2
„	wątpliwe[3]	1
		241

7. Otrzymujemy odpowiedź niedwuznaczną: wśród trzebnickich poddanych istniała druzgocąca przewaga nazewnictwa polskiego; pewnych mian niemieckich było tylko dwa: *Riner* i *Berthold*. Proporcja wygląda zatem następująco:

221 : 2

Ale na tym nie koniec obserwacji. Rzecz można jeszcze uściślić i to z dwu racji.

8. Pierwsza. Z 17 kalendarzowych chrześcijańskich imion 12 zostało zapisanych nie w brzmieniu łacińskim, lecz w zeswojszczonym, polskim: *Jakub*, *Jan* (czterokrotnie), *Pawel*, *Stepan*; ponadto występuje piątka deminutywów: *Jan-ek*, *Pawl-ik*, *Petr-ey*, *Val-ek*, *Vit-ek*. Dodając te spolszczone miana do liczby poprzedniej polskich imion, otrzymujemy proporcję jeszcze jaskrawszą:

---

[2] **J. Matuszewski**, *Ius Teutonicum. Średniowieczna reforma rolna w Polsce*, [w:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Szymczaka*, Łódź 1994, s. 224–245, oraz **tenże**, *Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. II, Łódź 1995, s. 40–75 [oba artykuły w tymże tomie *Pism wybranych*].

[3] *Roderius*. Niemieckość nosiciela jest podejrzana, ponieważ syn jego nosi miano *Krzyżan*.

233 : 2

Zdecydowanie góruje imiennictwo polskie i zeswojszczone kalendarzowe.

9. Druga. Niektóre imiona – co naturalne – powtarzają się (np. *Bogdanów* jest siedmiu). Skryba zatem uznał za konieczne dorzucić do nich dodatkowy wyróżnik. Stanowiło go wskazanie na stan danego chłopa: *hospites*, *ministeriales*, *camerarii*, *decimi*, *narocznicy*, na zawód: *pistor*, *mellifex*, *carnifex*, *cementarius*, *lagenarius*, *subdapifer*, *sutor*, *cultores vinee*, *tornatores*, *venatores*, *vulpicarii*, *falconarii*, *piscatores*, *opifices vasorum*, *qui rotas parant*, a więc kołodzieje. Czasem dowiadujemy się o miejscu pochodzenia danego wieśniaka, kiedy indziej o jakimś szczególe, który wydał się piszącemu znamienny, np. *Wsemil*, *qui viduam duxit*, albo *Loduici filius ex hospita ducis natus*. Dość często notuje skryba cognomen, za który służył patronimik. Ostatnia informacja pozwoli na dalszą, wnikliwszą analizę trzebnickiego zasobu imionowego.

10. Okazuje się bowiem, że mamy w nim do czynienia z dwiema generacjami: nie tylko z chłopami, głowami rodzin, którzy w momencie wystawienia aktu przebywają we włościach trzebnickich, ale także z pokoleniem ich ojców. Synowie żyją w czasie wystawienia dyplomu, a więc w roku 1204; ojcowie – jakieś 25–30 lat wcześniej, a więc koło roku 1175.

11. Tych patronimików naliczyliśmy 74 (zdajemy sobie dobrze sprawę z tego, że to liczba całkiem przypadkowa; na pewno było ojców więcej). Z masy tej polskie miana nosi 73 chłopów, niemieckie – 1 (*Riner*). Na Śląsku, w przygranicznej ziemi, pobyt jednego cudzoziemca, Niemca, nie może zdumiewać, tak jak przebywanie tamże Czecha *Boguchwała*, znanego dobrze z *Księgi Henrykowskiej*. A my konstatujemy; około 1175 r., w dobie, którą traktujemy jako przedkolonizacyjną, występuje proporcja

73 : 1

12. Po odjęciu ojcowskich imion mamy w 1204 r. w dobrach trzebnickich 167 chłopów. Z tych noszą:

imiona	polskie	154
„	kalendarzowe przyswojone	12
		166
„	niemieckie	1

Stwierdzamy zatem, że w ciągu trzydziestolecia 1175–1204 w trzebnickiej włości imiennictwo nie uległo żadnej zmianie. Pozostało dalej przygniatająco polskie.

13. Jedyny znany nam z dokumentu Niemiec, żyjący w 1204 r., mianowicie *Berthold*, jest synem wspomnianego wyżej *Rinera*. Widocznie siedzi na schedzie odziedziczonej po ojcu żyjącym jedno pokolenie wcześniej. Wniosek z tego: w okresie między rokiem 1175 a 1204 nie pojawił się na horyzoncie trzebnickim ani jeden nowy osadnik niemiecki. W ciągu jednego pokolenia nie doszło tam do zmian etnicznych, a tym samym i onimicznych. W 1175 r. jeden Niemiec, *Riner*, w 1204 r. jeden Niemiec, syn poprzedniego, *Berthold*.

14. Cóż to więc za data graniczna ten rok 1175? Teza, jakoby był on przełomowy dla demografii, a tym samym i dla imiennictwa Śląska, pozostaje bez pokrycia. W obydwu obserwowanych generacjach, tej z 1175 r. i tej z 1204 r., reprezentowane są niemal wyłącznie imiona polskie, choć pojawiło się we wskazanym trzydziestoleciu trochę mian kalendarzowych. To wszakże przejaw nowej tendencji, chrystianizacji imiennictwa, nie mającej nic wspólnego z niemczeniem się Śląska.

15. Przy przedstawionym wyniku rodzi się dalsze pytanie: kiedy pojawią się na wsi śląskiej osadnicy niemieccy, którzy – co naturalne – przyniosą z sobą obcą, niemiecką nomenklaturę. Najpierw jedna uwaga: dokumenty lokacyjne nie podają nigdy imion kolonistów. Nie w nich zatem należy szukać odpowiedzi na postawione pytanie. Wszakże nieraz zawierają one wskazówkę o narodowości osadników. W ich świetle sprawa przedstawia się następująco: w przywileju z 1221 r. (SUb 1, nr 211) wzmianka o *hospites*, wszakże narodowość owych *gości* pominięto milczeniem; mogą to być zatem i Niemcy, i Polacy. W dyplomie z 1222 r. (*ib.*, nr 222) otrzymuje biskup wrocławski prawo lokowania *Teutonicos vel alios hospites*. W przytoczonym kontekście liczyć się należy z tym, że pod *alii hospites* rozumiano chłopów polskich. W akcie z 1223 r. (*ib.*, nr 227) brak znowu wskazówki o narodowości osadników. Dopiero dyplom z 1224 r. (*ib.*, nr 247), dotyczący wyposażenia córki książęcej – Gertrudy wstępującej do klasztoru w Trzebnicy, podaje: *...et locavi propriis expensis CL^a mansos*[4] *Teutonicis iuxta Pirstnice*. Tyle przynoszą najstarsze akty lokacyjne.

16. Wszakże wcześniejszy nieco fakt niemieckiego osadnictwa potwierdzają ubocznie dokumenty innego typu. I tak w dyplomie Henryka I z 1202 r. czytamy: *Sane Theutonicis in possessionibus eorum* [zakonników lubiąskich], *segregatim a Polonis habitantibus, omnimodam libertatem concedo* (SUb 1, nr 77). To pierwsze stwierdzenie osadnictwa chłopów niemieckich. Za nim idą dalsze: *Sed habeant in omnibus sicut habent Thetonici securam libertatem.*

[4] Tę samą liczbę łanów przewidziano na lokację w 1230 r. (*ib.*, nr 316).

ius stabile et firmum (*ib.*, nr 91 – bez daty); *dedi enim – Pzepole – cum ecclesia* [...] *et Theutonicis* (*ib.*, nr 101); *Gola cum Teutonicis* (*ib.*, nr 122, r. 1210).

Wiele zapisów związanych jest z pojawiającym się nowym problemem. Mianowicie, wraz z obcym osadnikiem wystąpiła od razu kwestia dziesięcin należnych kościołowi. Niemcy nie chcą płacić ich na modłę polską. W długotrwałe spory między duchowieństwem śląskim a księciem, *tandem post altercationes multiplices, ex quibus lites ex litibus nascebantur...* (*ib.*, nr 153, r. 1217), miesza się Stolica Apostolska, której interwencja znalazła wyraz w następujących przywilejach: akty Innocentego III, SUb 1, nr 150, r. 1215–1216: *quod compellant Teutonicos ad solvendas decimas de dictis terris seu desertis*; *ib.*, nr 153, r. 1217: *super decimis prestandis a quibusdam Teutonicis, qui de novo ad illius terre inducti fuerant incolatum, questione suborta...*; dyplom biskupi, *ib.*, nr 171, r. 1218: *sex maldratas in Tevtonicis de Olau in ea portione, que sibi contingit ecclesie Lubensi a primis, qui ibi soluturi sunt decimas...*; *pro commutatione iuris decimationis, quod nos contingebat in nemore ad Aurum in vicino de Zlup circa Teutonicos.*

17. Z udokumentowaną kolonizacją wsi śląskiej przez Niemców mamy zatem do czynienia dokładnie ćwierć stulecia po przywileju z 1175 r. Imion osadników dyplomy nie podają; nie może wszakże ulegać wątpliwości, że były one niemieckie[5].

18. W 1228 r. (*ib.*, nr 297) Henryk Brodaty postanawia: *dedimus ibidem seu Theutonicis seu Polonis libertatem et facultatem manendi et locandi.* Niemal od samego początku akcji kolonizacyjnej wspomniany władca liczy się z kolonistami-Polakami[6]; rzecz wydaje się zresztą naturalna. Oczywiście, oni kontynuować będą imiennictwo polskie, ewentualnie wprowadzą coraz bardziej modne miana kalendarzowe.

19. Ale bywa i tak – rzecz wymaga szczególnego podkreślenia – że wyklucza się właśnie osadników niemieckich; tak zastrzegł się biskup wrocławski, Tomasz, w 1248 r., SUb 2, nr 352: *volumus eciam, quod in*

[5] Ewentualności osadnictwa serbołużyckiego nie bierzemy w rachubę, dopóki się nie wykaże choćby jednego Serbołużyczanina w Polsce. Z pewnością nie stanowią na to dowodu n. m. w rodzaju *Sarby, Sarbinów* itp., bo *serbinami* nazywali się grajkowie muzykujący na instrumencie smyczkowym zwanym *serbami*, por. **J. Matuszewski**, *Kto to był serbin?*, RKJ 1968, t. 14, s. 123–124. Wspomniane wyżej nazwy zaliczylibyśmy zatem do służebnych, takich jak *Zduny, Żerdniki, Szczytniki* i tyle innych.

[6] Tę ewentualność – wiemy już – brał w rachubę dokument lubiąski z 1175 r., por. wyżej ust. 3.

eadem silva [na obszarze 40 łanów] *non locentur Teutunici, set Poloni iure Theutonico vel alii.* A więc nie Niemcy[7].

20. Konkluzja generalna: w świetle dokumentów śląskich kolonizacja wiejska osadnikami niemieckimi rozpoczęła się w tej dzielnicy faktycznie dopiero za Henryka Brodatego, dokładnie ćwierć wieku po roku 1175. A zatem przypisanie ostatniej dacie roli przełomowej dla demografii Śląska i dla procesu germanizacyjnego nie znajduje żadnego uzasadnienia źródłowego. Wówczas i długo potem rzekoma „maßenhafte Kolonisation" okazuje się produktem fantazji uczonych.

21. Nasuwa się dalsze pytanie: jaka ludność, niemiecka czy polska, wzięła udział w akcji kolonizacyjnej w następnych latach? Niestety w przywilejach lokacyjnych – wiemy już – nie podaje się nigdy imion osadników. Nie mamy wszakże żadnej podstawy, która pozwalałaby utrzymywać, że po roku 1202 owo osadnictwo kolonistami niemieckimi stało się na wsi śląskiej masowe, że zatem eo ipso zawładnęły tamże już wówczas antroponimy niemieckie.

22. Dowodzi tego następujące zestawienie śląskich mian trzynasto- i czternastowiecznych:
1. Abscerczko, 2. Baran, 3. Bartosz, 4. Bielak, 5. Bogusz, 6. Borsnicz, 7. Brennik, 8. Brzuchaty, 9. Chorągwicz, 10. Chrapek, H. Dobruszka, 12. Dojka, 13. Drzemlik, 14. Działosz, 15. Gawron, 16. Gąska, 17. Gil, 18. Głosek, 19. Głód, 20. Gośka (Stephanus), 21. Gniewomir, 22. Grabisza, 23. Gralok, 24. Grzebkowicz, 25. Irzek, 26. Jarek, 27, Jezioro, 28. Jucha, 29. Kaczka, 30. Kapusz[8], 31. Kesko, 32. Kika, 33. Klipasino, 34. Knur, 35. Kocotko, 36. Kokot, 37. Kolęda, 38. Kołomaż, 39. Kopaszyna, 40. Korczak, 41. Kornicz, 42. Kosmata, 43. Kotka, 44. Kotwicz, 45. Koza (ew. Kosa), 46. Kózka, 47. Kukol, 48. Kul, 49. Krzepisz, 50. Krzepisza, 51. Krzepość, 52. Kurczę, 53. Kurzątko, 54. (Thoma dictus) Quas, 55. Kwiecik, 56. Lisek (ew. Łysek), 57. Łyka, 58. Męka, 59. Międzynoga, 60. Mleczko, 61. Momot, 62. Mors, 63. Mroczko, 64. Nieudan, 65. Nosala, 66. Obiecka, 67. Okuń, 68. Olaboga, 69. Osina, 70. Ożrzan, 71. Pałuba, 72. Pista, 73. Possepta, 74. Pójdźka, 75. Radak, 76. Rakwicz, 77. Raszyca, 78. Ratajnica, 79. Rączka, 80. Reczek, 81. Resko, 82. Rossal, 83. Rzymbaba, 84. Sapek, 85. Serucha, 86. Sieczka, 87. Siekirka, 88. Skowronek, 89. Słup, 90. Starostka, 91. Strucel, 92. Strzała, 93. Szczytek, 94. Szopa, 95. Ślewicz, 96.

[7] Stanowiska wystawcy aktu nie tłumaczymy ksenofobią; raczej wzgląd na dziesięcinę „niemiecką" odgrywał tu rolę, por. wyżej ust. 16.

[8] Taki odczyt daje *SSNO*; por. też **J. Matuszewski**, *Rzecz o słowniku staropolskim*, RKJ 1993, t. 38, s. 117 [w tymże tomie].

Tarchała, 97. Trsczka, 98. Twardawa, 99. Wierusz, 100. Wilczek, 101. Wilk, 102. Woda, 103. Wrona, 104. Zajęczek, 105. Zelma, 106. Zysnawa, 107. Żupczy.

Okazuje się, że długo jeszcze mamy do czynienia z imiennictwem przemożnie polskim, a stanowczo nie podzielamy zdania Meitzena, jakoby „im Privatverkehr liebten die Deutschen sogar ihre eigenen Namen zu polonisieren"[9]. Wypowiedź ta pokazuje tylko, jakim wybiegiem musiał się posłużyć niemiecki uczony, by utrzymać się przy swoim przekonaniu o trzynastowiecznej germanizacji Śląska. Naszym zdaniem polonizacja imiennicza Niemca była wówczas chyba czymś arcywyjątkowym.

23. Nie inna była sytuacja w miastach. Wskażmy na przywilej biskupa wrocławskiego z 1223 r. (SUb 1, nr 225), zezwalający na lokację Niemców w miejscowości targowej, Nysie. Sądzimy, że w Polsce, a zatem i na Śląsku, w aglomeracjach miejskich Niemcy, gdy się tam zjawili, stanowili jedynie patrycjat; *populus minutus* natomiast rekrutował się dalej z ludności tubylczej, która długo jeszcze nosić będzie miana polskie.

24. Silną podporę dla tezy o długotrwałej polskości antroponimii Śląska stanowi dodatkowo polskie imiennictwo Ślązaków z XIX i XX wieku[10].

25. Nie zapominamy też o zdecydowanie polskiej toponimii tejże dzielnicy. Imiennictwo miejscowe, z natury swej konserwatywne, utrzymało się aż do dwudziestego wieku. Trzynastowieczne plany germanizacyjne N.M. (przypominamy charakterystyczne postanowienie dyplomu Henryka Probusa z 1283 r.: *tum quod hereditates predicte, que Polonicis fuerant expresse vocabulis, postmodum in ius transeuntes Teutonicum, Teutonicis meruerunt nominibus appellari*, Menzel, nr 93) okazały się daremne.

---

[9] Por. **J. Matuszewski**, *Wojciech-Adalbertus*, s. 96, przyp. 55.

[10] *Ibidem*, s. 95, przyp. 51.

Der Streit um die verlorene Chronik*

„Wie man's weiss, wenn wir (...) den Boden der verlorenen Quellen betreten, wird alles sumpfig".
G. Labuda, *Genealogische Chroniken*, s. 53.

Das neue Werk von Professor Gerard Labuda, das den Titel *Die verlorene Chronik in den Annalen von Jan Długosz. Versuch einer Rekonstruktion* trägt, wurde hier einer kritischen Analyse unterworfen. Seine Lektüre ruft die ständigen Proteste hervor. Die Monographie weist eine Masse von Unzulänglichkeiten auf. Dagegen bringt sie nicht die angekündigte Rekonstruktion der verlorenen Chronik.

1. Polen hatte nicht allzuviel Chroniken, desto mit grösserer Freude begrüsst der Historiker die Nachricht über die Entdeckung noch einer Chronik mehr. Es vollbrachte der bekannte Wissenschaftler aus Poznań, Prof. Gerard Labuda. Er hat sie anfangs 1983 in den Interviews für „Życie Warszawy" und „Głos Wielkopolski" angesagt. Man spricht dort über eine Sensation. Bald erschien auf dem Büchermarkt eine Monographie, die sich mit dieser Entdeckung beschäftigt. Eben dieser Monographie widmen wir unsere Bemerkungen.

Das besprochene Werk ist umfangreich, es umfasst beinahe 27 Druckbogen, 308 Seiten Grossoktav mit Beilage nach der Seite 176. Es sieht prachtvoll aus. Es ist daher verständlich, mit welchem Interesse wir nach diesem Buch gegriffen haben. Der Autor selbst hat einen Anreiz dazu gegeben, denn er wartet „auf die Resultate einer ansteigenden Diskussion" (297). Auch unsere Teilnahme an dieser Diskussion sollte nicht fehlen. Wir fühlen uns dazu beinahe provoziert, denn die Überlegungen von Prof. Labuda über den Überfall der Tataren im Jahre 1241 und alle damit verbundenen Quellenfragen sind eigentlich eine Replik auf den von uns 1980 veröffentlichten Długosz's Bericht über diesen Überfall. Unsere Bemer-

* Przedruk z: Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź 1984, vol. 34/3, ss. 9.

kungen werden also zu einer Duplik. In der Vielfalt der von Prof. Labuda dargestellten Probleme beschränken wir uns nur auf einige. Sehen wir uns vor allem den Bau des Werkes an.

2. Das Werk hat den Titel: *Die verlorene Chronik in den Annalen von Jan Długosz*. So ist es von dem Umschlag abzulesen. Der Schmutztitel (1) ist aber ausführlicher: *Die verlorene Chronik aus der ersten Hälfte des XIII Jahrhunderts in den Annalen des Polnischen Königreiches von Jan Długosz*. Dazu kommt noch der Untertitel: *Versuch einer Rekonstruktion*. Wir nehmen an, dass der Untertitel den integralen Teil des Titels bildet. Den eben längeren Titel gibt es auch auf der inneren Titelseite (3). Wir halten sie also für massgebend. Wenn wir schon den Titel und den Untertitel des Werkes kennen, machen wir uns mit dem Inhalt des Werkes bekannt.

3. Darüber informiert uns allgemein der Titel selbst. Wir supponieren, dass uns genauere Angaben das Inhaltsverzeichnis bieten wird (306–308). Nach dem Inhaltsverzeichnis wird das Werk in drei Teile eingeteilt. Der erste Teil bekam von dem Autor die Überschrift „Versuch einer Rekonstruktion der verlorenen Chronik". Sie ist also dem Untertitel des Buches ähnlich. Der II. Teil – „Charakteristik der verlorenen Chronik". Der III. Teil „Die Untersuchung des Berichts von Jan Długosz über den Überfall der Tataren auf Polen im Jahre 1241". Nachdem sich der Leser mit diesem Verzeichnis bekannt gemacht hat, könnte es vermuten, dass er in dem ersten Teil die Rekonstruktion und in dem zweiten Teil die Charakteristik der verlorenen Chronik finden kann, dass der dritte Teil also die Untersuchung des Berichts von Długosz über das Jahr 1241 darstellen wird. In Wirklichkeit ist es anders. Wir überzeugen uns davon, indem wir uns die Unterkapitel betrachten.

4. Alle Teile wurden in Kapitel eingeteilt. Der I. Teil hat drei Kapitel: 1. „Meinungen der Historiker zum Werk von Jan Długosz". 2. „Bemerkungen zur geschichtsschreiberischen Technik von Jan Długosz". 3. „Versuch einer Rekonstruktion der verlorenen Chronik".

Es zeigt sich, dass der Haupttitel des Werkes, der Titel seines ersten Teiles und die Überschrift des 3. Kapitels des I. Teiles übereinstimmen. Ist diese Einteilung richtig? Die Disposition sollte eine Hierarchie der Probleme charakterisieren und deswegen darf auf ihren verschiedenen Stufen dieselbe Nomenklatur nicht vorkommen. Jeder Titel trägt einen Inhalt und signalisiert, worüber das ganze Werk, seine Teile, Kapitel, Paragraphen, Punkte usw. sprechen. In dem besprochenen Werk dagegen tritt eine und dieselbe Nomenklatur auf drei verschiedenen Stufen der Einteilung auf. So darf man nicht machen. Es macht keinen guten Eindruck beim Leser. Es zeugt von einer Nachlässigkeit der Arbeit.

Um in den weiteren Inhalt des Werkes einzudringen, betrachten wir uns das Inhaltsverzeichnis weiter. Der II. Teil besteht aus fünf Kapiteln: 1. Form der Aufzeichnung: Jahrbuch oder Chronik. 2. Inhalt der verlorenen Chronik. 3. Autor, Ort und Zeit der Aufzeichnung der verlorenen Chronik. 4. Konstituierung des Vorhandenseins der verlorenen Chronik. 5. Spuren der verlorenen Chronik in anderen Quellen. Auch hier muss der Leser Vorbehalte erheben. Die Konstituierung der Tatsache, dass es die verlorene Chronik gibt, gehört meritorisch nicht zu dem II. Teil, der die verlorene Chronik charakterisieren soll. Diese zwei Probleme haben miteinander nichts zu tun. Erstaunlich ist es dabei, dass sich der Beweis für das Vorhandensein der Chronik irgendwo in der Mitte des Buches befindet (171–174). Das ganze Probationsverfahren sollte doch allen Operationen vorangehen, u.a. auch dem Versuch einer Rekonstruktion, denn wie kann man diese Rekonstruktion durchführen, wenn der Leser von dem Autor noch nicht überzeugt wurde, dass es die vermutliche Quelle überhaupt gibt. Es ist erstaunlich, dass der Autor dem wichtigen Problem des Vorhandenseins der dominikanischen Jahrbuch-Chronik (im weiteren Text wird die polnische Abkürzung RKD gebraucht) kaum 3 Seiten von 300 widmete – diese Disproportion ist doch aufallend.

Auch die Überschrift des 5. Kapitels ist nicht deutlich: Spuren des Vorhandenseins der verlorenen Chronik in anderen Quellen. Der Leser stellt die Frage: in welchen anderen Quellen? Der Autor versteht darunter andere Quellen als die von Długosz. Die Sache ist aber nicht so einfach; es kommt in dieses Kapitel das Verhältnis von Długosz sowohl zu Annales Silesiaci compilati als auch zu den Katalogen der Krakauer Bischöfe hinzu. Die Redaktion dieser Überschrift ist also wieder nicht treffend.

Der. III. Teil wird in folgende Kapitel eingeteilt: 1. Methodische Rekapitulation. 2. Textologische und quellenbetreffende Analyse. 3. Überfall der Tataren auf Polen im Lichte des Berichts von Długosz. Das 1. Kapitel ist sehr kurz, denn es hat kaum zwei Seiten; das 2. Kapitel – sieben. Das Gros dieses Teiles, 82 Seiten, widmet man dem Überfall der Tataren im Jahre 1241.

5. Die Kapitel, zwar nicht alle, bestehen aus Punkten. Sie informieren sehr ausführlich über die Thematik der Arbeit. Die meisten Punkte gibt es im 3. Kapitel des I. Teiles. Dieser Teil umfasst 140 Seiten, also fast die Hälfte des Buches. Der Autor hat die Punkte nicht numeriert, wir fanden 49 (im III. Teil gibt es 10 numerierte Punkte). Wir wissen schon, dass das 3. Kapitel des I. Teiles der Verfasser mit der Überschrift „Versuch einer Rekonstruktion der verlorenen Chronik" versehen hat. Der Leser erwartet also laut Vorankündigung eine Rekonstruktion oder einen Versuch der Rekonstruktion.

6. Lesen wir, was der Autor in seinem Studium verkündet. Er behauptet, dass er in seiner Arbeit mit der Spur von Aleksander Semkowicz (19) „besser ausgerüstet" (215) vorangeht, dass er von diesem Forscher die Jahrbuchformanalyse übernommen hat (297). Semkowicz hat dagegen in seinem *Krytyczny rozbiór «Dziejów Polski» Jana Długosza* (*Kritische Analyse*...) keine Rekonstruktion der verlorenen Quellen durchgeführt. Dies lag überhaupt nicht in seiner Absicht. Er war sich höchstwahrscheinlich der Vergeblichkeit solches Vorhabens bewusst. Worin seine Arbeit bestand, sagt er in der Einführung in sein Werk selbst: „Ausschliesslich im Vergleich der Texte", d.h. der Annalen von Długosz mit älteren erhaltenen Denkmälern.

Semkowicz hat seine Arbeit so gründlich gemacht, dass es sehr schwer wäre, etwas Neues in sie hineinzubringen. Die Zahl der Aufzeichnungen, die ihm nicht bekannt wären, ist minimal. Die Hinweisung auf die Quellen, die Długosz ausnutzte, ist für die *Kritische Analyse* wichtig. In dieser Hinsicht kontinuiert Prof. Labuda das Werk seines grossen Vorgängers bestimmt nicht.

Ausser der Hinweisung auf die Quelle, die Długosz ausnutzte, setzte Semkowicz reiche Literatur zur Problematik zusammen, die die von ihm besprochenen Texte betrifft. Diese Literatur wuchs innerhalb von den hundert Jahren seit der Erscheinung der *Kritischen Analyse* bedeutend an. Hier also eröffnet sich das Betätigungsfeld für Prof. Labuda, aber auch hier werden wir von dem Autor enttäuscht. Wir haben beispielsweise die Erläuterungen beider Autoren zum Jahre 1197 verglichen – auch nicht zugunsten von Prof. Labuda. Alles hat Semkowicz gesagt, für Prof. Labuda blieb nichts mehr übrig. In diesem Moment entsteht die Frage: wozu veröffentlicht man einen Text, der nichts Neues beiträgt?

Wir befinden uns also in folgender Situation: Prof. Labuda gab keine Analyse im Sinne von Semkowicz, da er keine geben konte; er hat die Arbeit von Semkowicz nur mit Literatur ergänzt, die in den letzten hundert Jahren erschienen ist. Und was ist es mit der von ihm so oft vorankündigten Rekonstruktion, zu der er mit der Methode von Semkowicz nicht zukommen konnte? Um es deutlich zu machen, kommen wir auf Semkowicz's Arbeit zurück.

7. Trotz der grossen Mühe, die sich der Forscher gegeben hat, ist es ihm nicht immer gelungen, die Quellen der Długoszschen Informationen zu finden; es gab also kein Material zum Vergleich. Da boten sich ihm zwei Lösungen: 1. Długosz schöpfte aus einer heute unbekannten Quelle, oder 2. der Bericht ist von dem Chronisten erdacht; er ist eine Amplifikation.

Stellen wir die Arbeit von Semkowicz in folgenden Schema dar:

Długosz	Information	Aufzeichnung
A	a	Gall-Anonim
B	b	Meister Wincenty
C	c	unbekannte Quelle
D	d	*Chronik von Grosspolen*
E	–	Amplifikation
F	f	unbekannte Quelle
G	–	Amplifikation

(Wir sind dessen bewusst, dass dieses Schema weiter nuanciert werden sollte; es ist aber für unsere Zwecke ausreichend).

Über die unbekannte verlorene Quelle entscheidet Semkowicz verständlicherweise nicht. Diese unbekannte Quelle ist nach ihm jedenfalls keine einzige Quelle; sie verbirgt eine näher nicht bestimmte Zahl von Texten, X, X^1, X^2, $X^3 \ldots X^n$.

8. Die Begriffe „unbekannte Quellen" und „Amplifikationen" sind für Prof. Labuda nicht fremd, denn manche Informationen aus den Jahren 1202–1260 misst er nicht einer näher bestimmten Quelle bei – wie Semkowicz – sondern einer konkreten, zwar auch verlorenen, aber von ihm selbst angeblich entdeckten dominikanischen Jahrbuch-Chronik. Von ihrem Vorhandensein war er schon seit 25 Jahren tief überzeugt. Seine Sicherheit hat sich jetzt kolossal verstärkt. Die RKD hat jetzt für ihn reelle Formen; daher auch ein Extrakapitel unter dem Titel: „Konstituierung des Vorhandenseins der verlorenen Chronik".

9. In diesem Kapitel brachte er ein für den Historiker wichtiges Quellen--Argument, das für seine These spricht. Es soll die Liste der Provinzialen des dominikanischen Ordens sein, die quedam annalia oder alia annalia erwähnt. Woher aber die Sicherheit, dass der Chronist unter diesen Annalen die RKD gemeint hat? Ein krasses Kontrargument finden wir in dem Schreiben von Innozenz IV aus dem Jahre 1252, das die Kanonisation des Bischofs Stanisław betrifft; es verweist auf irgendewelche liber cronicorum und liber annalium, aber es betrifft bestimmt die RKD nicht, wenn sie nach Labuda erst nach dem Jahre 1260 entstanden ist. Ähnlich ist es mit dem Absatz aus der *Chronik von Grosspolen*: prout in annalibus historiis continetur, der von Prof. Labuda einigemale angeführt wird (21, 108, 111, 182). Er sagt, dass es hier um unbekannte Annalen geht (111), also nicht um die RKD. (Lassen wir die Tatsache unbeachtet, dass der Autor an einer anderen Stelle behauptet, dass die *Chronik von Grosspolen* die Informationen

eben aus der RKD schöpfte). Tadeusz Wojciechowski meinte, dass nur 1/5 der einst vorhandenen Annalen erhalten geblieben ist. Prof. Labuda schreibt selbst von dem verlorenen Jahrbuch von Plock, Mogilno, von irgendeiner verlorenen polnischen Chronik, von verlorenen Notizen. Alia annalia der Liste der Provinzialen sind also irgendwelche verlorene Quellen, aber nicht unbedingt die RKD. Die einschränkende Interpretation ist keinesfalls zu begründen. Das angeführte Argument bildet keinen überzeugenden Beweis.

10. Prof. Labuda führt noch andere Argumente für seine These an. Es ist aber charakteristisch, dass sie keinen Platz in dem zentralen Kapitel gefunden haben, sondern in dem ganzen Werk zersplittert sind. Unter diesen Argumenten gibt es auch solche Aussagen wie: „Da der Chronist von Grosspolen über die Kämpfe (von Heinrich dem Bärtigen gegen die Preussen) aus keiner uns bekannten Chronik oder aus keinen Annalen etwas Konkretes erfahren konnte, bleibt uns nichts weiteres zu behaupten als das, dass die Quelle dieses Wissens die verlorene Chronik ist" (182). Diese Argumentation findet bei uns keinen Beifall, denn sie ist für uns ein klassisches Beispiel für petitio principii. Oder auch eine andere Aussage: „Ohne die Theorie der verlorenen Quelle kommen wir nicht aus. Die Tatsache des Vorhandenseins dieser Quelle in Bezug auf die Jahren 1202–1260 halte ich für bewiesen" (200). Dann kommt die Schlussfolgerung des Kapitels: „Das von Semkowicz angenommene Postulat über das Vorhandensein der unbekannten Quelle können wir in diesem Moment für Sicherheit halten" (215). Ja und nein! Man muss hier ein bestimmtes distinguo durchführen. Wir fürchten, dass Prof. Labuda auf sein Benefiz die Zweideutigkeit des Ausdruckes „unbekannte (verlorene) Quelle" zurechnen versucht. Für Semkowicz sind das näher nicht bestimmte, bis unseren Zeiten nicht gebliebene Aufzeichnungen. Prof. Labuda versteht darunter ein einziges Denkmal, seine angebliche Chronik, die RKD. Das ist nicht dasselbe. Die Übereinstimmung der Äusserungen von Semkowicz und Labuda ist nur scheinbar. Hätte er das nicht bemerkt? Wenn ja, dann rechnet er mit grosser Naivität des Lesers. Nach dem Gutachten, das um die Mitte des vergangenen Jahres erschien, tut er es mit Erfolg.

11. Schliesslich das Argument, das für das Vorhandensein der RKD spricht, soll der im Jahre 1810 schreibende Carl Gromann sein. Wir haben uns mit diesem „Beweis" vor ein paar Jahren auseinandergesetzt. Wir dachten, dass wir ihn von dem Sichtfeld der Historiker für immer abgeschafft haben; umsomehr, da der Gutachter unsere Stellung eindeutig akzeptiert hatte: „Józef Matuszewski [...] hat die Prämissen dieses kunstvollen Bauwerks einer sorgfältigen quellenkritischen Analyse unterworfen – und es wie ein Kartenhaus zusammenbrechen lassen". Bei Prof. Labuda ersteht Gromann

neu wie ein Phönix aus der Asche. Prof. Labuda nimmt unsere Ausführung einfach nicht zur Kenntnis. Es ist auch sein Recht. Er schreibt sogar: „Józef Matuszewski hat schon längst den Kontakt mit konkreten Texten abgebrochen; er bewegt sich dadurch auf einem erdachten Diskussionsfeld" (257).

Sehen wir uns an, wie Prof. Labuda seine Stellung begründet. Nach ihm zeigt Gromann „in seiner faktographischen Schicht charakteristische Verwandtschaft mit den Einzelheiten über Racibórz auf, die durch die verlorene dominikanische Chronik (RKD) in der Auffassung von Długosz vermittelt wurden" (295). Das ist doch ein neuer circulus vitiosus. Woher weiss Prof. Labuda von dieser Verwandtschaft, wenn die RKD nicht erhalten geblieben ist und wenn er ihre Rekonstruktion in der Auffassung von Długosz nicht gegeben hat?

Wir wollen aber auf diese Streitfragen nicht zurückkommen. Wir müssten nur dieses wiederholen, was wir in unserer *Relation von Długosz über den tatarischen Überfall von 1241* geschrieben haben; da Prof. Labuda ein neues „Argument", einen neuen „Quellen-Beweis" anführt. Es soll ein Fragment der Dichtung eines Frührenaissancedichters Pankracy Vultur in sein, der nach Strabon (!) über die Flucht von Racibörz als die Flucht auf den Pferdefersen eines Massageten, interpretiert als einen Tataren, geschrieben hat. Zum Erstaunen des Lesers wird für Prof. Labuda der Dichter, der anfangs des 16. Jhrs geschrieben hat, plötzlich zu einer Quelle der Ereignisse von vor 250 Jahren. Woher nahm Prof. Labuda diesen Pankracy Geyer? Eben auf ihn bezog sich Gromann! Wir verstehen, dass für einen Historiker-Amateur wie Gromann Vulturinus eine massgebende Quelle war, aber für den heutigen Historiker-Fachmann? Prof. Labuda schreibt aber: „alles das bedeutet eine volle Rehabilitation der Relation von Gromann" (284); an einer anderen Stelle stellt er fest, dass sich die Relation von Gromann selbst verifiziert hat (276[717]). Wir geben zu, dass wir es nicht wissen, was diese Autoverifikation zu bedeuten hat. Lassen wir Gromann in Ruhe! Sei es, dass wir mit dieser Argumentation überhaupt nicht polemisieren dürfen. Gromann hat es sich bestimmt nicht verdient.

Zusammengefasst: keins von den angeführten Argumenten hat diese Eigenschaft, die den Leser überzeugen könnte. Weder Berufung auf alia annalia, noch die angeführten Syllogismen, noch Gromann sind kein Beweis für das Vorhandensein der RKD. Das sind höchstens nur irgendwelche Anzeichen, die für diese Chronik sprechen; Anzeichen, die aber sehr schwach sind. Es ist doch für die Rechtsleute bekannt, dass auch hundert Anzeichen kein Beweis sind.

12. Überzeugt von dem Vorhandensein der RKD, gestützt an die eigenartigen Argumente, die für uns gar keine Überzeugungskraft haben, begann Prof. Labuda sie zu suchen; er schreibt darüber auf ein paar Seiten

(65, 165, 173). Es ist also die verlorene Chronik – die gesuchte Chronik. Diese Suche führte zu einem positiven Ergebnis. So könnte man vermuten, denn an einer Stelle erklärt der Autor, dass er die verlorene RKD rekonstruiert hat (163, 176, 192). Sein Untersuchungsstadium sieht jetzt so aus: verlorene Chronik, gesuchte Chronik, rekonstruierte Chronik. Wir kommen aber auf die oben gestellte Frage zurück: wo ist die Rekonstruktion? Das Werk von Prof. Labuda haben wir gründlich studiert und wir kennen alle seine Bestandteile. Keiner der Punkte in seiner Disposition – sie ist sehr ausführlich – signalisiert diese Rekonstruktion. Hätte sie den überhaupt nicht gegeben? Sehen wir uns die wichtige Erklärung des Autors im Nachwort an.

13. „Der vollständigen Analyse und dem vollständigen Bild der verlorenen Chronik hätte eine zusätzliche Bemühung genuggetan" wir betonen hier den Konjunktiv: „hätte genuggetan" – „die Rekonstruktion ihres Textes" (296). „Im Endergebnis hätten wir einige zehn Seiten des Textes mehr gehabt" – hier wieder der Konjunktiv – „was den Umfang dieser schon grossen Arbeit vergrössern würde" (297).

Prof. Labuda hat also infolge der Sparsamkeit des Papiers keine Rekonstruktion der RKD an die Arbeit angeschlossen – deswegen noch der Schlussteil: chronica reconstituta (293), drei Seiten weiter, im Nachwort: chronica non reconstituta, sed reconstituenda (296–297). Ist hier irgendwelcher Kommentar noch nötig? Der Leser ringt die Hände und fragt noch einmal, warum ihn der Haupttitel und die Titel der beiden Teile so irreführen? Mehr gesagt: der letzte angeführte Passus streicht das ganze opus historicum von Labuda durch.

Diese richtige Konklusion bekommt der Leser bei der Annahme, dass der Autor das Wort „Rekonstruktion" in einem Sinne gebraucht. Da schliessen sich die Aussagen: „ich habe es rekonstruiert" und „ich habe es nicht rekonstruiert" gegenseitig aus. Es wäre also von dem Autor aus nicht logisch. Aber vielleicht gibt es eine andere Erklärung, dass der Autor den Terminus „Rekonstruktion" in zwei verschiedenen Bedeutungen gebraucht.

14. In der ersten Bedeutung ist es einfach die Rekonstruktion (des Textes), so wie es das Fremdwörterbuch definiert. Diese gibt es hier nicht. Und in der zweiten Bedeutung? Suchen wir sie im 3. Kapitel des I. Teiles, das „Versuch einer Rekonstruktion der verlorenen Chronik" betitelt ist. Was gibt es in diesem Kapitel? Vor allem dieses, dass der Autor hier die Analyse der Ereignisse aus den Jahren 1182–1201 durchführt, wobei in seiner Konzeption die RKD mit dem Jahre 1202 beginnt. Zu diesen ein paar Seiten des Werkes passt der Titel überhaupt nicht.

Weiter bemerken wir, dass den wichtigen Bestandteil des besprochenen Kapitels der III. Teil des Werkes bildet: „Untersuchung des Berichts von

Jan Długosz über den Überfall der Tataren auf Polen im Jahre 1241". Er hat diesen Teil aus seinem Kontext rücksichtlich des Umfangs ausgeschlossen. Man sollte das Studium von Prof. Labuda auf diese Weise lesen:

1182–1201	1202–1240	1241	post 4. 1241–1259
S. 20–30	30–137	201–286	138–159

Ist es nicht erstaunlich, dass der Autor dieselbe Forschung einmal „Versuch einer Rekonstruktion", ein anderes mal „Untersuchung" nennt? Aber nicht nur in den beiden Titeln treffen wir diese unbegründete Verschiedenheit, auch an anderen Stellen stellt Prof. Labuda fest, dass er die kritische Untersuchung der Annalen von Długosz (201), die Analyse der Fragmente dieser Annalen, die die Jahren 1182–1260 betreffen (210), durchgeführt hat. Die Wörter „Analyse" und „Untersuchung" erscheinen auch auf der Seite 137. Für den Autor ist also in der zweiten Bedeutung die Rekonstruktion so viel wie „Analyse", „Untersuchung". So sieht es im Lichte seiner eigenen Aussagen aus.

Die Identifizierung der „Untersuchung" mit der „Rekonstruktion" findet in den Darlegungen von Prof. Labuda irgendwelche Begründung. Der Autor führt die Analyse mit der Methode der Jahrbücher durch und stellt in manchen Fällen die Vermutung, dass die Informationen von Długosz, die wir vergeblich in den älteren Aufzeichnungen suchen – worüber Semkowicz schrieb, dass sie aus einer unbekannten Quelle kommen – aus der RKD stammen. Als Resultat, wenn wir die Deliberationen des Autors richtig verstehen, was nicht immer leicht ist, ist die Untersuchung oder Analyse der Annalen mit Verweis auf die hypothetische RKD für den Autor die Grundlage für den Gebrauch des Ausdruckes „Versuch einer Rekonstruktion". Diese Idee gab es bei Semkowicz nie, denn er hätte auf diese Weise viele Rekonstruktionen unbekannter Quellen durchführen können!

Wenn wir also auf diese Weise den Text von Prof. Labuda verstehen, retten wir ihn vor dem Einwand, dass er sich selbst widerspricht, indem er einmal feststellt, dass er die Rekonstruktion durchgeführt hat, ein anderes Mal aber nicht. Nur dann besinnen wir uns auf die Analyse von Prof. Labuda, dass er die RKD in ein neues Ganze zusammengefasst hat (293). Es ist nur schade, dass er die Spuren von Semkowicz nicht gefolgt hat und die Absätze der Jahrbücher, die aus der RKD entlehnt worden sind, nicht zusammengestellt hat. In dem Text auf den Seiten 30–159 ist es nicht leicht, sich zurechtzufinden. Das ist für das Studium eine wichtige Problematik. Zusammengefasst: der zweite Gebrauch des Terminus „Rekonstruktion" ist ohne Zweifel eigenartig nur für Prof. Labuda; das ist sein Individualismus.

Dieses eigentlich unpräzise auf die Einbildungskraft des Lesers wirkende Substantiv befindet sich im Untertitel und es tritt zweimal in der Unterg-

liederung des Buches auf. Dieses konnte man vermeiden, indem man einen mehr adäquaten Wortschatz gebraucht hätte, nach Semkowicz. Auf die Zweideutigkeit des Wortes sollte man unter der Sanktion des Missverständnisses der Darlegungen des Autors hinweisen.

Deutsche Fassung: **Zenon Weigt**

Vorgelegt während der Sitzung des 2. Ausschusses der Lodzer Wisseschaftlichen Gesellschaft im 9. November 1983.

SPÓR O ZAGINIONĄ KRONIKĘ

Streszczenie

Ostatnie dzieło prof. G. Labudy poddane zostało krytycznej analizie. Lektura jego wykazuje masę wad zarówno konstrukcyjnych, jak i merytorycznych. Nie brak w nim też sprzeczności wewnętrznych. Przede wszystkim zaś rzuca się w oczy fakt, że brak w nim zapowiedzianej rekonstrukcji zaginionej rocznika-kroniki dominikańskiej.

Długosz als Grundlage für Rekonstruktion der Dominikanischen Jahrbuch-Chronik*

Die zahlreichen Hypothesen des Verfassers sind nicht imstande, das lückenhafte Material zu ergänzen. Besonders da in seinem Werk die *Annales seu cronicae* von **Jan Długosz** in höchstem Grade diskreditiert werden. Wie kann man also auf einem so unglaubwürdigen Chronisten etwas bauen?

1. Wie wir es bereits wissen, besteht die Monographie von Prof. Labuda aus zwei Partien: 1. aus Untersuchung der Annalen von Długosz, auch Versuch einer Rekonstruktion genannt (T. I + T. III) und 2. aus Charakteristik der verlorenen Chronik, der RKD (T. II). Was soll charakterisiert werden? Eine verlorene Chronik, die nicht rekonstruiert wurde? Das ist doch ein Wunder unserer Geschichtsschreibung, sogar der europäischen Geschichtsschreibung überhaupt.

2. Der Verfasser fällt ein vorzeitiges Urteil über den Inhalt der RKD, es sind doch nur seine Vermutungen. Daraus resultieren die vermutliche Zeitspanne der Chronik, der Ort ihrer Redaktion und der Ort ihrer Aufbewahrung. Reine Vermutung ist auch die Zeit der Niederschreibung der RKD.

A propos der Redaktionszeit der RKD eine kurze Digression. Prof. Labuda behauptet, dass das verlorene Denkmal von 1202 bis an den Ausgang der fünfziger Jahre des 13. Jhrs reichte; es konnte also erst in den siebziger Jahren dieses Jahrhunderts entstehen (158–159, 170, 174). Dem Titel des Werkes ist aber zu entnehmen: „Die verlorene Chronik aus der ersten Hälfte des 13. Jhrs"! Wozu denn diese evidente Diskrepanz? Wie konnte sie der Verfasser nicht bemerken? Prof. Labuda schreibt: Długosz kann man mit Hilfe von Długosz berichtigen (119). Der Leser muss hier Labuda mithilfe Labuda berichtigen. Wir fanden aber keine Ruhe bei der Frage, woher diese Diskrepanz kommt? Es scheint uns, dass wir den Grund dieser Diskrepanz gefunden haben. In der Vergangenheit, d.h. vor

* Przedruk z: Bulletin de la Société des Sciences et des Lettres de Łódź 1984, vol. 34/4, ss. 5.

25 Jahren, hat Prof. Labuda die Zeit der RKD für die Jahre 1241–1250 bestimmt, also für die erste Hälfte des 13. Jhrs. Jetzt hat er diese Zeit auf die sechziger Jahre dieses Jahrhunderts verschoben, was er wohl vergessen hat. Daher dieser auffallende Mangel an Kohärenz; etwas anderes gibt es im Titel des Werkes und etwas anderes in seinem Text. Den Titel des Buches muss man also unbedingt ändern: „Die verlorene Chronik aus der zweiten Hälfte des 13. Jhrs." Erst dann wird er mit der jetzigen Meinung von Prof. Labuda über die Chronologie der RKD übereinstimmen.

3. Prof. Labuda fällt ein vorzeitiges Urteil auch über den Autor der RKD. Und wieder ist eine kleine Digression nötig. 1959 hat Prof. Labuda den Autor der RKD nicht bestimmt. Da haben wir bei guter Laune, „nicht ohne Sarkasmus", auf den Kandidaten zu dieser Funktion hingewiesen, auf einen Dominikaner des Konvents zu Raciborz, Wincenty, der in den Jahren 1246–1263 geschrieben hat. Prof. Labuda hat diesen Gedanken aufgegriffen: unser Kandidat wurde bei ihm in 95% zu einem sicheren Autor einer unsicheren RKD.

4. Prof. Labuda stellt seine vermutliche Chronik, die er nicht rekonstruiert hat, mit den erhaltenen Texten zusammen. Nach unserer Meinung ist es ein seltsames Verfahren. Wie kann man so etwas machen, das Vorhandene mit dem nicht Vorhandenen vergleichen? Unter diesen verglichenen Aufzeichnungen unterscheidet er: a) ältere Texte als die vermutliche RKD, und b) jüngere Texte.

Der Autor glaubt, dass die RKD die Chronik des Meisters Wincenty fortgesetzt hat (170). Wie kann man das behaupten, wenn es die RKD nicht gibt? Aber es soll so bleiben. Und hier noch eine übliche Inkonsequenz von Prof. Labuda. An einer anderen Stelle wäre er geneigt, seine RKD für die Fortsetzung der ungarisch-polnischen Chronik (154) zu halten. Was setzt also diese RKD nach seiner Meinung fort, die Chronik von Meister Wincenty oder die ungarischpolnische Chronik? Mann sollte sich auf die Wahl eines Denkmals einschränken, schon aus diesem Grunde, dass sie sehr verschieden sind.

Bei der zweiten Möglichkeit, dass die RKD die ungarisch-polnische Chronik fortsetzt, entsteht eine neue Schwierigkeit. Und jetzt wieder eine Digression. Die Chronik des Meisters Wincenty war mit aller Sicherheit älter als die hypothetische RKD, die Prof. Labuda für die siebziger Jahre des 13. Jhrs bestimmt. Und wie ist es mit Vita sancti Stephani? Wir abstrahieren schon davon, dass diese Quelle nach Dąbrowski einen verhältnismässig niedrigen Wert hat. Dabei ist es auch wichtig, dass sein Redaktionsdatum strittig ist. Nach Prof. Labuda ist die Entstehung dieser Quelle

in der ersten Hälfte des 13. Jhrs sicher (164). Diese Behauptung ist aber keine eigene Forschung des Verfassers, sondern er beruft sich auf Dąbrowski. Dieser aber setzt diese Quelle, nach den letzten Forschern dieses Denkmals, dem Engländer Macartney und der Polin Brygida Kürbis, „sicher" in die zweite Hälfte des 13. Jhrs. Wenn wir noch die Meinung von P. David berücksichtigen: „elle (la chronique hongaro-polonaise) ne saurait être antérieure aux premières années du 14e siècle", zweifeln wir an die These von Prof. Labuda über die Entstehung der Quelle in der ersten Hälfte des 13. Jhrs. – mehr gesagt – es ist überhaupt keine Sicherheit. In der Chronologie von Dąbrowski wäre die ungarisch-polnische Chronik ungefähr gleichzeitig mit der RKD oder nach ihr entstanden. In beiden Fällen könnte sie die RKD nicht fortsetzen. Warum beruft sich Professor Labuda, wenn er nach der These über das Alter der ungarisch-polnischen Chronik gefragt wird, auf einen Autor, der etwas anderes behauptet? Die Arbeit eines Historikers beruht in bedeutendem Masse auf gegenseitigem Vertrauen. Warum hat Prof. Labuda es missbraucht? Soll also der Leser jede seine Notiz nachprüfen? Man sieht in der Arbeit von Prof. Labuda eine Eile. Ist er sich dessen nicht bewusst, dass solches Verhalten Arbeit für die anderen schafft? Jedenfalls ruft diese Lektüre ständige Proteste hervor. Aber zum Thema zurück.

5. Diese verlorene Chronik, die Prof. Labuda wider seine eigene Behauptung nicht rekonstruiert hat, wird von ihm nicht nur als Fortsetzung zweier älteren (?) Chroniken gesehen, sondern auch mit jüngeren, erhaltenen Quellen zusammengestellt.

Wir gehen also zum Punkt b) über. Wir erfahren hier, dass ausser des Ziels. d.h. der Rekonstruktion, die er nicht durchgeführt hat, stellte er vor sich eine weitere Aufgabe: „die Antwort auf die Frage zu geben, ob es in einer der Chroniken aus dem 13. oder 14. Jahrhundert eine Spur der Ausnutzung unserer rekonstruierten, verlorenen Chronik gibt" (175–176). Prof. Labuda weiss, wer sie genuntzt hat. Ihre Spuren fand er sowohl in der *Chronik von Grosspolen*, als auch in *Annales Silesiaci compilati*, aber vor allem bei Długosz. Der letzte nutzte die RKD bei der Beschreibung der Schlacht bei Legnica aus.

Der Autor schreibt auch von diesen Denkmälern, wo es keine Spuren der Ausnutzung der RKD gibt. Wir wissen doch, dass die RKD nicht erhalten geblieben ist, das ihr Vorhandensem nur hypothetisch ist. Wenn die Vermutung falsch gewesen wäre, denn mit dieser Möglichkeit muss man immer rechnen, brechen alle Feststellungen wie ein Kartenhaus zusammen. Wir stellen also eine Frage dabei, ob man gleichzeitig behaupten darf, dass wir die RKD anhand von Długosz rekonstruieren, und dass es in den

Annalen von Długosz die Spuren der RKD gibt. Das ist doch ein weiteres circulus vitiosus!

6. Prof. Labuda behauptet, dass die Rekonstruktion der RKD möglich ist, obwohl nicht ohne Schwierigkeiten. Er hat keine Bedenken, wenn er konstatiert, „dass es verhältnismässig leicht ist, diese Rekonstruktion durchzuführen" (296). Wir sind generell skeptisch dazu. Wenn Prof. Labuda diese Rekonstruktion anhand von Długosz's Annalen durchführen will, so darf man vermuten, dass er die Glaubwürdigkeit dieses Chronisten verteidigen wird. Wir erwarten eine Apologie dieses Chronisten. Was schreibt aber der Verfasser über ihn: Długosz hat die einzelnen Ereignisse in den Annalen „ausgebaut und bis zur Unkenntlichkeit verändert". Namen und Ereignisse zur puren Faktographie reduziert, hat er mit Erklärungen oder auch mit eigenen Vermutungen bereichert. Diese Bereicherung der Informationen gehört zu Długosz's Gewohnheit. Prof. Labuda stellt bei ihm das Auftreten von Schwatzhaftigkeit und Abweichungen von Thema fest. Długosz widersprach seinen eigenen Thesen; er vergass oft, was er früher gesagt hat; er geriet in die Fallen seiner Theorien; er hat den Namen seines Helden zugegeben, „auch dort, wo es nicht nötig war". Długosz ist nicht immer konkret; es gibt bei ihm viel von Rhetorik und Geschwätzigkeit, die bei diesem Chronisten eine gewöhnliche Sache ist. Manche Tatsachen wurden bei ihm unmöglich verwirrt und zeitlich falsch festgesetzt. Długosz als Chronist und Kompilator hatte eine aktive Stellung zu dem von ihm aufgenommenen Text, dem er seine eigene Form neu gegeben hat; der Text wurde von ihm intensiv und extensiv bearbeitet. Prof. Labuda schreibt selbst vom Interpretations- und Informationsrauschen, deswegen ist er gezwungen, die Samen von der Spreu zu trennen. Der Verfasser stellt auch fest, dass Długosz die Quelle nicht wörtlich reproduziert hat, sondern in einer entsprechenden Paraphrase; er wiederholt also die aus der Quelle geschöpften Informationen mit eigenen Worten. Wie kann man also von der Paraphrase zur originalen Phrase übergehen? Ist das überhaupt möglich? Einst ist sicher: die Darlegungen von Prof. Labuda kann man kaum als Apologie des Chronisten Długosz annehmen. Wir kennen kein anderes Werk, das den Chronisten aus dem 15. Jahrhundert mehr als die letzte Arbeit von Prof. Labuda diskreditiert hätte. Er hat frühere deutsche und polnische Kritiker, einschliesslich Helcel und Semkowicz übertreffen. Wie kann man also auf so einem unglaubwürdigen Chronisten bauen, wenn man jeden Bauteil „getrennt verifizieren und Tatsachen konstituieren muss" (214), da Długosz „uns mehr ein literarisches als ein historiographisches Werk gegeben hat" (12).

7. Trotz der zerschmetternden Vorbehalte, die selbst von dem Autor hervorgehoben wurden, die nicht ohne Begründung sind, wollen wir eine

eventuelle Rekonstruktion nicht ausschliessen, obwohl wir zu diesem Verfahren sehr, sehr skeptisch sind. Wir schliessen aber die wortwörtliche Rekonstruktion aus, derer Prof. Labuda so sicher ist. Dem Wert dieser in der Zukunft eventuell rekonstruierten Chronik wollen wir vor ihrer Veröffentlichung, worauf wir mit Ungeduld warten, nicht vorgreifen. Wir sind aber tief überzeugt, dass sie nie erscheinen wird. Unser Skeptizismus betreffs der Möglichkeit solcher Rekonstruktion wächst zu astronomischen Ausmassen.

8. Wir schliessen unsere zu langen Darlegungen. Das Buch ist da. Das Vorhaben von Prof. Labuda bringt Früchte; es wurde mit Buchausstattung und wissenschaftlicher Ausstattung ausgerüstet. Diese Arbeit hat, abgesehen von dem missglückten Titel, viele andere Fehler, die wir festgestellt haben, die man noch mehr und mehr anführen könnte. Sie enthält keine so oft erwähnte, auch im Titel versprochene Rekonstruktion der RKD, sondern nur die Analyse der Annales von Długosz und den historischen Kommentar zu diesen. Er ist reich an hunderte Hypothesen. Erwähnen wir nur diese, die die RKD direkt betreffen: 1. ihr Vorhandensein, 2. Inhalt der RKD, 3. die Redaktionszeit, 4. die vermutliche Autorschaft von Wincenty aus Kielce oder aus Kielcza, 5. den Ort der Aufzeichnung der Chronik, 6. den Ort ihrer Aufhebung, 7. die Form auch den Stil der RKD, 8. was setzt sie fort (den Meister Wincenty oder ungarischpolnische Chronik), 9. die Spuren der RKD in späteren Quellen, 10. Denkmäler, die keine Spuren der RKD enthalten, 11. Anfertigung des Auszuges aus der RKD (wann?), 12. dieser Auszug kam nach Racibórz, 13. Gromann kannte Długosz nicht, 14. Gromann machte sich mit dem erwähnten Auszug (oder auch mit dem Original der RKD) bekannt, 15. ihn meinte er, indem er sich auf „altes Blatt" berufen hat. Das ist ein riesieger Berg von Hypothesen. Dieser Stau von Hypothesen ist erschreckend. Die Fruchtbarkeit des Autors auf diesem Gebiet ist erstaunend. Man darf dann nur fragen, welchen Wahrscheinlichkeitsgrund diese Vermutungen darstellen. Haben sie für die Geschichte noch irgendeinen Wert? Wir bewegen uns in der von Prof. Labuda erdachten Welt, die von Gromann angesteckt wurde, die nur unendliche Vermutungen enthält, deren Krönung die RKD bildet.

9. Was bleibt also aus dem dreihundertseitigen Werk von Prof. Labuda übrig? Die Überzeugung des Autors von seinem infallibile magisterium, da die Menge der kumulierten Vermutungen frappant ist. Dies eben verursacht, dass ein unaufmerksamer Leser die Darlegungen von Prof. Labuda ernst nimmt. Das ist das Geheimnis des Erfolges seiner Arbeiten. Für die Anhänger der Klio ist aber dies interessant, was gewesen war, und nicht

das, was es geben könnte. Dadurch unterscheidet sich unsere Stellung diametral von der Stellung von Iwan Długosz. Die letzte Stellung übernahm Prof. Labuda für seine eigene Stellung. Das ist auch sein Recht, denn er kann von keinem verlangen, dass er genauso handelt.

Deutsche Fassung: **Zenon Weigt**

Vorgelegt während der Sitzung der Historischen Kommission der Lodzer Wissenschaftlichen Gesellschaft im 30. Mai 1984.

DŁUGOSZ JAKO PODSTAWA REKONSTRUKCJI ROCZNIKA-KRONIKI DOMINIKAŃSKIEJ

Streszczenie

W monografii prof. G. Labudy rzuca się w oczy wyjątkowo ostra krytyka *Roczników* Jana Długosza. Z równie surową oceną nie wystąpił dotąd bodaj żaden z historyków niemieckich i polskich; prof. Labuda prześcignął ich wszystkich. Jak więc na tak niepewnym materiale coś budować? Tymczasem Autor wykazuje nie hamowaną niczym skłonność do stawiania hipotez, które historykowi trudno akceptować.

Iwan Długosz myślał po polsku*

Autor artykułu przychyla się do twierdzenia, że Długosz władał łaciną dość przeciętnie. Z faktu, że na co dzień posługiwał się polszczyzną wynika, iż niewątpliwie redagując swoje dzieło myślał w języku ojczystym. Wychodząc z tego założenia, autor analizuje *Liber beneficiorum* i stwierdza, że Długosz nie uniknął interferencji językowej, a odchylenia od łaciny starożytnej są tu ewidentne i powoduje je właśnie wpływ myślenia polskiego.

I

1. Nasz znakomity dziejopis, jak zresztą inni współcześni mu rodacy, pisał wyłącznie po łacinie. To była – według jego wypowiedzi – *legis divinae sermo*[1]. Chociaż od czasu do czasu pojawiają się w jego tekstach wyrazy polskie – nie dało się ich uniknąć ze względu na rodzimą topo- i po części tylko rodzimą antroponimię[2], jak wreszcie i ze względu na rodzime nazwy świadczeń – one jedynie kraszą język uczony. A już całkiem wyjątkowe jest zdanie w ojczystym języku[3].

Łaciną władał Długosz dość przeciętnie[4], co zresztą nie może zdumiewać; opuszczając uczelnię krakowską miał zaledwie lat 16. Przeto „wyniósł

---

* Przedruk z: Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie 1994, ser. Zeszyty Historyczne, z. 2, s. 161–170.

[1] *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* [dalej: *L. b.*], t. 1, s. 261. W dalszych cytatach liczby w nawiasach odsyłają do tomów i stron tego wydawnictwa; tomu pierwszego nie zaznaczamy. Używamy tytułu tradycyjnego, nie pochodzącego od Długosza; autor nazwał swe dzieło prawdopodobnie *Regestrum ecclesiae Cracoviensis*, **S. Kuraś**, *Regestrum ecclesiae Cracoviensis*, Warszawa 1966, s. 6.

[2] Pojawiły się bowiem wcześnie imiona z kalendarza kościelnego.

[3] Chodzi tu o zdanie legnickie uważane przez niektórych historyków za autentyczne, choć zanotowane dopiero w 200 lat po wydarzeniu, po bitwie pod Legnicą! Nasz dziejopis nie omieszkał popisać się również znajomością pruskiego. Natomiast polska, dość długa, bo dwudziestowierszowa w formacie in quarto powiastka: *Exemplar informationis et avisamenti, quod et quam praedictus Wyszga moriturus reliquit*, jest apokryfem, **S. Kuraś**, *op. cit.*, s. 9.

[4] **I. Chrzanowski** stwierdza, że *Kronika Długosza* nie świadczy o tym, by jej autor mową łacińską władał znakomicie, *Jan Długosz. Próba charakterystyki człowieka*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, s. 100. Ze względu na swój specyficzny charakter – opis uposażenia – *Liber beneficiorum* nie dawał autorowi w ogóle pola literackiego popisu.

stamtąd zapewne tylko pewną ogólną biegłość wysławiania się w języku łacińskim"[5], a choć „słownictwo klasyczne pojawia się u Długosza na pewno częściej niż u jego poprzedników, to nie znaczy to jeszcze, jakoby unikał on wyrażeń typowych dla łaciny średniowiecznej, jak to starali się czynić prawdziwi humaniści. Właśnie na nieskrępowanym czerpaniu zarówno z jednego, jak z drugiego źródła polega uderzające bogactwo Długoszowego języka"[6].

2. Na co dzień wszakże posługiwał się ów pierwszy „wszechpolski kronikarz"[7] polszczyzną. Z tej racji, redagując nawet teksty łacińskie, myślał w języku codziennym, a więc po polsku. To wydaje się niewątpliwe. Zadajemy przeto sobie pytanie, czy ten fakt nie odbił się czasem na języku uczonym, w którym pisał. Czy więc jego polszczyzna nie pociągnęła za sobą dalszego wzbogacenia... łaciny. Innymi słowy, czy do niej pod jego piórem nie wtargnęły nieuświadomione polonizmy. Nie przeglądaliśmy pod tym względem całego dorobku pisarskiego Długosza, ale wertując *Liber beneficiorum*, poczyniliśmy pewne interesujące, jak się wydaje, obserwacje.

3. Zacytujmy passus następujący: *et aestimatur valor eius ad quatuor cum dimidia marcarum*. Autor użył zatem w przytoczonym zdaniu dopełniacza cząstkowego właściwego językowi polskiemu, zamiast należnego w łacinie accusativu *marcas*. Tak zresztą postępuje poprawnie na innych stronicach swego dzieła: *solvit duas cum dimidia marcas* (t. 1, s. 38, 115). Powołany wyżej przykład stanowi kalkę składniową ewidentną[8]. – Ale na tym nie koniec. Z interferencją językową spotykamy się u Długosza jeszcze na dalszym miejscu. Pojawi się ona z okazji omawiania świadczeń dziesięcinnych.

II

4. Zadaniem, które sobie stawił Iwan Długosz redagując olbrzymie trzytomowe dzieło, był opis uposażenia instytutów kościelnych diecezji krakowskiej. Jego część pierwszą, obejmującą *pontyficalis Cracoviensis Ecclesia* oraz *ecclesiae collegiatarum* zredagował w 1440 r.[9], natomiast dobra kapituł i innych biskupstw posiadających dobra w diecezji krakowskiej – w latach 1470–1480[10].

---

[5] **M. Plezia**, *Jan Długosz*, [w:] *Pisarze staropolscy – sylwetki*, t. 1, Warszawa 1991, s. 143; **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *Wpływ polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce*, Kraków 1991, s. 87, uważa go za autora wyżej wykształconego.

[6] **M. Plezia**, *op. cit.*, s. 166.

[7] Określenie **I. Chrzanowskiego**, *op. cit.*, s. 104.

[8] Por. **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 79.

[9] **S. Kuraś**, *op. cit.*, s. 17.

[10] *Ibidem*, s. 20; Długosz podaje: *describere 1470 Nativitatis Christti anno et sequentibus agressus sum* (*L. b.*, s. 6).

5. Kościół posiadał dwa podstawowe źródła dochodów, które mu zapewniały dostatnie utrzymanie. W pierwszej linii dobra ziemskie, latyfundia nieraz wręcz magnackie, gdy chodzi o biskupów. Niemałe majętności posiadały również niektóre klasztory; opat tyniecki to *abbas centum villarum*, a o innym klasztorze czytamy: *monasterium* (*Miechoviense*) *habens famosum et insigne foecundum et amplam habens dotem* (3, s. 1). Ich dochodami sam Długosz był zdumiony, tam *foecundos autem et uberes habet monasterium praefatum Myechoviense redditus, ut centum fratres alere singulis annis sufficienter posset, aut ad minus sexaginta* (3, s. 4)[11].

Oczywiście nie każde zgromadzenie było równie bogato uposażone, a żebracze zakony nie mogły w zasadzie posiadać w ogóle nieruchomości ziemskich[12].

6. Drugim źródłem utrzymania duchowieństwa była dziesięcina, następstwo przysługującego mu *ius decimandi* (s. 116), *ius percipiendi decimam manipularem de agris praedialibus* (s. 159). Była ona składnikiem uposażenia istotnym, należącym obok czynszu do *cmethonalia consueta* (s. 448)[13].

7. Znaleziono też dla niej mocną motywację religijną *cum decimae sint tributa egentium animarum, quas sibi Rex Regum in signum universalis dominii reservavit, non suae Maiestati necessarias, sed hominum saluti procul dubio profuturas*[14].

8. Prawo do dziesięciny miał biskup i proboszcz. Drogą nadań biskupich niejednokrotnie przechodziła ona na klasztory. Ze względu na wagę tego świadczenia nie dziwi nas, że dochodziło miedzy uprawnionymi często do sporów.

9. Biskup uzasadniał dziesięcinę tym, *quod villa ipsa in cruda radice locata est*, proboszcz zaś powoływał się na *ius parochiale* (2, s. 369).

---

[11] Ale też zakonnicy dobrze gospodarowali: *tanta provenerat tritici ubertas, septem milia cassularum; res monstrosa et nonnisi ab his, qui viderunt, credita* (3, s. 5).

[12] Zdarzają się odstępstwa od tej reguły: *est ibi monasterium fratrum praedicatorum, habens agros praediales, de quibus illudmet percipit decimam, nulli eam reddens, ibidem*, s. 126.

[13] Inny problem to dziesięcina świecka, królewska. O niej w innym miejscu.

[14] Arenga dokumentu Kazimierza Wielkiego z 1352 r., KKK 1, nr 195, zredagowana za wzorem CIC, por. **M. Wyszyński**, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, I: *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza W.*, Pamiętnik Historyczno-Prawny, t. 8, z. 1, Lwów, s. 39–40.

10. Decymę uiszczano najczęściej w naturze, rzadziej w pieniądzu. Zbożową składano w snopach (*decima manipularis*[15], *decima manipularis sive campestris* (s. 98, 106), *decimant manipulatim* (s. 108)[16], konopną (*decima canapalis*) – w kitach[17] (*ierugae*, *iuncturae*, *ligaturae*, wyjątkowo *culmi* (3, s. 185), raz – *cassulis manipulatim*.

11. Dziesięcinę należało dostarczyć uprawnionemu do jej poboru. Źródła nie zajmują się wcale sposobem jej świadczenia gotówkowego, *pecunia currenti* (2, s. 284); widocznie nie nastręczał on żadnych kłopotów. Natomiast rodziły się one przy dziesięcinie w naturze. Powstawała bowiem wówczas kwestia zwózki plonu (*ductura decimalis*). Kto ją miał zwieźć?

12. Transport to słaba strona średniowiecza: do dyspozycji ówczesnego człowieka stała tylko siła jego własnych mięśni i mięśni zwierząt. W czasach Długosza posługiwano się zaprzęgiem wołowym, ale również konnym; od dawna bowiem znano wydajną uprząż końską[18]. Mimo to przewożenie towaru pozostawało stale uciążliwe, a więc drogie.

13. Dlatego to od obowiązku zwózki zwolniona była szlachta, *nobiles praefati, utendo iure militari, non conducunt eam* (*decimam*), s. 39.

14. Że był to dotkliwy ciężar, świadczy fakt, iż zwózkę traktowano jako równorzędną orce, *proprio curru aut aratro laborat* (s. 107); *quatuor dies in septimana proprio curru aut aratro laborat* (*ib.*, s. 157; por. też s. 158, 160, 162, 171 i wielokrotnie). O znaczeniu zwózki świadczy fakt, że zastrzegano ją nawet wówczas, gdy chłopi od robocizn tygodniowych byli wolni, *non laborant dies in septimana, sed tantummodo ducunt foenum et ligna pro canonico* [...] *et fimum educunt* (s. 110).

15. Zważmy też na to, że wykonanie tego zadania nieraz przekraczało możliwości jednego chłopa, dlatego zwożono dziesięcinę wspólnie, *coniunctim alias* z sprząszą (s. 78); *per coniunctionem alterius lanei, alias* sprząszą (s. 151); *item ducturas faciunt coniunctim, alias* sprząszą (s. 159); *ducturas*

[15] Jakąś wewnętrzną sprzeczność zawierają teksty na s. 123: *de quibus omnibus solvitur et conducitur decima manipularis et canapalis pro monasterio Thynczensi, granum dando quilibet de laneo unam mensuram tritici*; dalej po stwierdzeniu, że świadczy się dziesięcinę snopową i konopną, zdanie: *et solvit quilibet pro decima de laneo grano duas mensuras siliginis, duas tritici et duas avenae* (dwukrotnie na s. 124); a więc w ziarnie, a nie w snopach!

[16] Wyjątkowym zjawiskiem zamiana dziesięciny w ziarnie na snopową, s. 182.

[17] Wiązka lnu lub konopii, **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 17, 19; **M. Wyszyński**, *op. cit.*, s. 60, pisze o wiązankach.

[18] Por. **J. Matuszewski**, *Początki nowożytnego zaprzęgu*, KHKM 1953, 1, s. 78–111; KHKM 1954, 2, s. 637–668 [w: *Pisma...*, t. I].

etiam facit non per se, sed coniunctione facta cum altero, alias sprząszą (s. 162); *fimum etiam ducunt pecudibus vel equis, alias* sprząża[19].

16. Do zwózki produktów dziesięcinnych w naturze, *vectura decimalis*[20], zobowiązany był pierwotnie chłop. Wszakże zdając sobie sprawę z tego, jak duży ciężar dla poddanych stanowi owa ductura, król chłopków – Wielki Kazimierz, przerzucił „z pewnych przyczyn"[21] obowiązek zwózki dziesięciny na poborcę świadczenia, na dziesięcinnika, *decimator*, a zatem na duchowieństwo, *quod licet alias ex quibusdam causis prohibuerimus et prohiberi mandavimus cmethonibus seu colonis dioecesis Cracoviensis, ne decimas prediales frugum suarum tam episcopo, quam aliis quibuscunque ecelesiasticis clericis debitas, suis curribus conducerent, sicut conducebantur temporibus retroactis* (KKK 1, nr 195).

17. Wszakże tak korzystne dla chłopów postanowienie utrzymało się niedługo, interes kościoła wziął prędko górę[22]. Ten sam władca, znajdując się ewidentnie pod silną presją duchowieństwa[23], poprzednią decyzję zmienił w roku 1352, postanawiając, że we wszystkich osadach – zarówno polskich, jak i niemieckich – do zwózki dziesięciny, zbożowej i konopnej, zaprzęgiem własnym zostają ponownie zobowiązani kmiecie, *decimas frugum suarum cuiuslibet seminis et canapi, tempore messis, quolibet anno, curribus suis ipsi coloni sine dolo et fraude ad horrea episcopi et clericorum, vel alia certa loca villarum, in quibus huiusmodi decimae consistunt, quae procuratores, venditores seu decimatores aut decimarum emptores episcopi et quorumlibet canonicorum vel clericorum elegerint, conducere et componere, sicut olim fuit consuetum, perpetuis temporibus teneantur.*

---

[19] S. 179.

[20] O niej **M. Wyszyński**, *Ze studiów nad historią dziesięciny...*, s. 118–125.

[21] Czy nie była nią akcja fortyfikacyjna tego króla, wymagająca przewozu masy wapna, piasku i cegieł (por. prace **T. Poklewskiego-Koziełła**) oraz drewna do wypalania cegieł, *carbonum exustio* (s. 141); kwestia wypalania węgla drzewnego aktualna jeszcze w czasach Długosza (*L. b.*, 3 s. 144): *et incolae villae praefatae maiorem operam dant carbonum exustioni, quam frumentorum sationi* (*ibidem*, s. 130); o piecach cegielniczych na łąkach Krakowa: *in quibus clibani laterum et caementi.* Czyżby więc zakaz ten, jak chce Helcel, wydał król dopiero około r. 1349, **M. Wyszyński**, *op. cit.*, s. 121?

[22] *Tamen quia ex hoc ecclesiis et earum ministris plurima damna et incommoda provenerunt sine aliqua utilitate colonorum* [?!].

[23] Akt wydany *de consilio* arcybiskupa gnieźnieńskiego, Jarosława, *consensu unanimi baronum* oraz *interventu precum* biskupa krakowskiego, Bodzęty, i kapituły krakowskiej; główną rolę odegrał arcybiskup, **M. Wyszyński**, *op. cit.*, s. 36. Zważmy też na pozycję społeczną uprawnionych do poboru dziesięciny. Wśród beneficjariuszy spotykamy następujące osobistości: *episcopus, capitulum, canonici, magistri, custos, vicecustos, cantor, scolasticus, decanus, vicedecanus, archidiaconus, praepositus, vicarius, praebendarius.*

Ten obowiązek zwózki przypomina *Liber* wielokrotnie kmieciom, karczmarzom, zagrodnikom, sołtysowi[24].

18. Reguła wspomniana znała wyjątki; zdarzały się one jeszcze w czasach Długosza, *ducturas non faciunt* (3, s. 212); *non ducunt eam in horreum cantoris* (3, s. 312); dziesięcinę zwoził wówczas sam uprawniony do niej duchowny: *sed proprio curru cantor illam conducit* (2, s. 187), *eius ducturam ipse magister procurat* (w dwóch wsiach).

19. Charakterystyczna postawa Długosza wobec podobnych wypadków; uważa on wszystkie za nadużycie: *et (vicecustos) propriis eam ex antiquo abusu conducit curribus* (s. 387); *item incolae praedictorum praediorum ex veteri abusu non ducunt decimam in horreum altaristae, sed solus altarista eam conducit proprio sumptu* (s. 388), *ex negligentia antiqui abusus* (s. 340). Długosz piętnuje nawet *dissimulatio et negligentia, torpor et iniuria* biskupów krakowskich (s. 621)!

III

20. Nieraz dziesięcina należy się uprawnionemu z jednej tylko wsi, *praebenda* [...], *quae pro sua dote atque proprietate unicam habet deciniam manipularem in Rosochi* (1, s. 383). Jest to regułą, gdy chodzi o to świadczenie *iure parochiali* (s. 127). Wówczas sprawa miejsca zwózki nie nastręczała żadnego problemu; decymę należało dostawić do stodoły miejscowego proboszcza[25] czy uprawnionego kanonika, *et tenentur eam (decimam) propriis curribus inducere in praedium canonicale* (s. 42), *et ducitur in horreum pro vicario* (s. 115[26]). To rozumiało się samo przez się[27].

[24] (S. 108) *et tenetur illam (decinam) ducere propriis curribus in allodium canonicale*; (s. 108) *et ducunt eam propriis curribus in locum, quem canonicus delegerit*; (s. 114) *et ducitur (decima) per tabernatorm in Pleschow*; (s. 121) *ducunt cmethones propriis curribus decimam in horreum pro canonico illum concernente*; (s. 129) *et ducitur per cmethones propriis curribus in horreum pro canonico*; (s. 140) *tenentur eam (decimam) cmethones ducere propriis curribus in horreum canonici aut vicarii*; (s. 140) *solvitur decima manipularis et ducitur propriis curribus tam per cmethones, tabernatores et hortulanos, quam per scultetum in horreum a canonico eligendum.*

[25] Podobnie wtedy, gdy uprawniony pobierał dziesięcinę ze swoich dóbr, *de cuius agris nulli dat decimam, sed eam pro se tullit monasterium et in suum horreum inducit* (2, s. 43); *item praedium episcopale est in eadem villa, de cuius agris nulli solvitur decima, sed eam episcopus pro se tollit et in suum horreum inducit* (s. 58); zanotujmy wypadek, w którym plony i z własnego folwarku, i z dziesięcin zwożono do jednej stodoły, *horreum, in quod frumentorum sata et ex propriis agrorum laboribus, et ex decima provenientia deducuntur* (3, s. 131).

[26] Raz zredagowano to inaczej; *et ducitur (decima manipularis) propriis curribus canonico ad acceptum* (s. 53).

[27] Mogło to być również *horreum, in quod frumentorum sata et ex propriis agrorum laboribus et ex decimis provenientia deducuntur* (3, s. 131).

21. Wszakże istniały też *pinguiora beneficia* i to znacznie tłustsze. Na ich uposażenie składały się *decimae* z kilku, kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu osad. Wówczas uprawniony do ich poboru dziesięcinnik zainteresowany był w tym, żeby należną mu dań zwieziono zewsząd na jedno miejsce, do jednej stodoły. A tymczasem mogła ona być oddalona od pola chłopa o kilka, kilkanaście, a może nawet kilkadziesiąt kilometrów![28]

22. Nie musiała to zresztą być składnica samego beneficjariusza. Ten bowiem najczęściej nie konsumował dziesięciny sam – cóż by robił z dostawioną sobie masą ziarna czy konopii – lecz sprzedawał ją kupcom, *emptores*[29]. Nabywcy dziesięcin widocznie negocjowali transakcje na warunkach dla siebie korzystnych: loco najdogodniejsze dla nich składnice. O nie – jesteśmy przekonani – chodziło przede wszystkim powołanemu wyżej dokumentowi Kazimierzowemu z 1352 r., gdy czytamy: *ad* [...] *alia certa loca vel horrea villarum*. Miejsce zwózki, *locus locationis* (s. 49), stodołę docelową, *horreum*, winien był dziesięcinnik zobowiązanemu wskazać.

23. Jaką tu posługiwano się terminologią?
in horreum electum (s. 51, 63),
beneplacitum (s. 101),
deputatum (2. s. 280),
deputandum (s. 53, 98),
eligendum (s. 49–50),
deligendum (s. 48, 53),
designandum (s. 149),
constituendum (s. 64, 76, 92, 100),
instituendum (s. 50).
Wszakże to jeszcze nie wszystkie terminy używane w omawianym kontekście.

24. Na stronie 12. jawi się po raz pierwszy dalsze jeszcze verbum: *in horreum a decano locandum*, powtórzone na s. 13. Niewątpliwie Długosz używał przytoczonych czasowników zamiennie, na jednej i tej samej stronie pisał: *eligendum*, *locandum*, to znów *eligendum* (s. 139). Wszakże *verbum locare* występuje dalej coraz częściej (s. 43, 50, 52, 59, 60 i bezlik), choć i *eligendum* nierzadkie (s. 42, 44, 45).

[28] Zanotujmy: *item tenentur ad singulas ducturas ex eadem villa in Cracoviam* (s. 130); *item ducturas faciunt quaslibet necessarias pro archidiacono in civitatem Lublin et ex civitate in villam, quilibet per se proprio curru* (s. 198).

[29] Dla transakcji z nimi posługiwał się dziesięcinnik agentem handlowym, pośrednikiem-sprzedawcą, *factor episcopi* (s. 285), jakim był np. *Nicolaus, plebanus de Slaboschow et venditor decimarum episcopalium in clavi Lelowiensi* (3, s. 118). Widocznie inkasował on również gotówkę, co przypłacił życiem, *qui cum in ecclesia sua in Slaboschow a praedonibus et furibus nocturno tempore necatus fuisset...* O emptores **M. Wyszyński**, *op. cit.*, s. 121.

25. Rozumiemy dobrze zastosowanie w cytowanych zwrotach czasowników *eligere*, *deligere*, *deputare*, *designare*, *constituere*, *instituere* czy *beneplacere*. Walor ich taki sam, jak w łacinie klasycznej: wyznaczyć, wybrać, wskazać, takie miejsce, taką stodołę, która się podoba (dziesięcinnikowi). Ale dlaczego synonimem ich ma być również *verbum locare?* Czy ono także znaczyło „wskazać miejsce"?

26. W łacinie klasycznej tego waloru nie miało ono nigdy. Dla prawnika rzymskiego *locare* znaczyło:

a) urządzić coś, zbudować, założyć[30]. Tak też Długosz; założyć wieś (*qui primus villam locavit* (s. 44, 126); *et ibi possit locari bona villa* (s. 293); *ubi vero nova villa locatur* (s. 478), miasto (*civitatem locandam*, s. 545; *in quorum agris oppidum Skawina locatum est*, s. 121), dwór (*locatae sunt curiae*, s. 176), kuźnicę (*et locetur fabrica ferri*, s. 293), domy (*locatae sunt septem domus*, 3, s. 116).

b) wynająć, wydzierżawić. W konsekwencji locatio-conductio miało również sens prawny kontraktu najmu, dzierżawy.

27. Nie odbiega od ostatniego sensu i średniowieczna łacina dokumentowa[31]. Atoli najczęściej w niej wyrazów *locare*, *locatio* używa się w sensie szczególnym, pospolitym zwłaszcza w naszych aktach nadających *ius Teutonicum*, zwanych przeto słusznie przywilejami lokacyjnymi. Temu znaczeniu terminu poświęcono nawet osobne studium[32]. Okazuje się, że termin *locatio*, czy jego forma werbalna, *locare*, znaczą przede wszystkim „osadzić, posadzić (kmiecia na gruncie)", *et frequenter in ea* (*hortulania*) *locatur cmetho* (s. 98), z ewentualnym nadaniem mu własności podrzędnej, ale równoczesnym zobowiązaniem do wieczystych, z reguły nieodpłatnych robocizn na folwarku pańskim oraz do wieczystych również świadczeń pieniężnych. Są więc *horti locati*, *domus locatae*, ale równocześnie *cmethones locati* (s. 223).

28. Ten walor wyrazu znany też dobrze Długoszowemu *Liber beneficiorum*: *in sortem canonicalem locaverat* (s. 599), *item lanei, qui quondam erant scoltetiae, sed iam cmethonibus sunt locati, sex* (s. 227), *item unus laneus praedialis locatus cmethone* (s. 132), *sed praedium huiusmodi locatum est cmethonibus* (s. 342), *et praedicti duo lanei cum prato locati sunt cum cmethonibus* (s. 525, 542), *in quibus* (*agris*) *colonus locatus* (s. 635), *colonus*

---

[30] **J. J. Menzel**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*, Würzburg 1977, s. 136.

[31] Klasyczne walory kontynuują języki romańskie, por. wł. (*al*)*logare*, fr. *louer*, ob. **W. Meyer-Lübke**, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, wyd. 3, Heidelberg 1935.

[32] **R. Koebner**, *Locatio zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation*, ZVGS 1929, t. 63, s. 1–32.

autem in eis locatus (s. 582), *potest locare duos vel tres hortulanos in agris suis praedialibus* (s. 405). Stąd *unus laneus praedialis, locatus cmethone* (s. 132), *mansus locatus* (s. 517) i *agri in cruda radice locati* (s. 351–352), tzn. takie, na których osiadł chłop, „łany osiadłe" w przeciwieństwie do nieosiadłych, „pustych"[33].

29. Długoszowi nieobce też znaczenie dzierżawy czasowej gruntu: *Item habet dicta villa quatuor laneos cmethonales, datos agricolis non in hereditatem perpetuam, sed ad tempus, quoniam singulis annis fit eorum locus alias osadzenye a festo Nativitatis Christi* (s. 107).

30. *Locare* może też u Długosza znaczyć mianować, *scolae magistrum* [...] *locat et ordinat* (s. 79), *commendarium locare* (2, s. 126). Nasz dziejopis używa też zwrotu: *duae imagines locatae*, „dwa postawione posągi" (s. 575)[34].

31. Czasem imiesłów *locatus* jest u niego synonimem przymiotnika *situs*: *duos hortos in Stradomia sitos, non longe a fluvio Wysla locatos* (s. 183); *item habent tres tabernas* [...], *quarum duae locatae sunt in strata publica* [...], *tertia autem locata est in villa* (s. 154). Bywa też, że *in aliquibus locis sunt scopuli rotundi, in aliquibus vero oblongi et continuo pro limitibus locati* (s. 153).

32. Zanotujmy dalszy walor tego wyrazu u Długosza: *secundam Sanctae Mariae Wisliciensis ecclesia merito obtinet in diocesi Cracoviensi locationem, sive secundum locum* (s. 403); *Scarbimiriensem eeclesiam* [...] *in locum quintum inter collegiatas deputavimus*. Kwestia tu zatem pozycji w jakimś szeregu, który się wylicza.

33. Jeśli owe wszystkie warianty verbum *locare*, „osadzania" chłopów i gruntów, wsi i karczem, wieczyście lub czasowo, jak też wytyczanie kopców granicznych czy mianowania urzędnika lub wyznaczania miejsca w szeregu tłumaczą się łatwo, znaczenie synonimiczne do *designare*, *locare* „wskazać miejsce", odbiega od nich całkowicie.

34. Zwróćmy uwagę na to, że nasz dziejopis nawet nie zdawał sobie sprawy z tego, iż tak różnych znaczeń słowa *locare* używał w odstępie paru zaledwie wierszy: (1. s. 284) *cum tribus laneis, quos locavit cmethonibus*, sześć wierszy wyżej: *in horreum a praeposito locandum*; to znów w innych wypadkach: *in horreum a canonico locandum*, a parę wierszy niżej: *sed in*

[33] Długosz podkreśla zasadę rentowności gospodarki rolnej: *et licet aliquando fuerit ibi praedium, tamen quia plus constabat quam proferebat, locatum est cmethone* (s. 168).

[34] Por. charakterystyczne wyrażenie następujące: *Zawychost, oppidum* [...] *cuius proprietas et dominium ad sanctimoniales de S. Andrea in Cracovia pertinet, in quo quondam fuit primaria fundatio seu locus* (s. 510).

huiusmodi praedio locatus est cmetho (s. 493). *Et ducunt eam cmethones propriis curribus in horreum a magistris locandum*, a cztery wiersze niżej: *quinque vero* (*laneos*) *locavit cmethonihus* (s. 502).

IV

35. Wyjaśnienie wskazanego postępowania widzimy jedno. Długosz wiedział, że *locus* po polsku znaczy miejsce. W naszym języku od tego ostatniego substantivum urobiono czasownik umiejscowić, „zlokalizować, wskazać miejsce". Ów walor właściwy polszczyźnie nasz dziejopis, myśląc po polsku, przeniósł bezwiednie do języka łacińskiego. To zatem przez niego wprowadzona kalka semantyczna[35], jeden z takich wyrazów łacińskich, „który pod wpływom obcego (polskiego) słowowzoru dostaje nowe, nie znane dotąd w tym języku znaczenie"[36]. To łacina Długoszowa!

36. Poczyniliśmy w tym związku obserwację dalszą. Na pierwszych kilkudziesięciu stronicach *Liber beneficiorum* czasownik *locandum* „należy wskazać miejsce" alternuje z werbami *designandum*, *deputandum* itd. Ostatnie synonimy, wprowadzane przez Długosza prawdopodobnie świadomie dla urozmaicenia stylu, na dalszych stronicach stają się coraz rzadsze. Od strony 300 pierwszego tomu (może nawet nieco wcześniej) *locandum* wyparło całkowicie swoich konkurentów, stało się określeniem niemal wyłącznym. Myślącemu po polsku autorowi „smakowało" ono widocznie najlepiej: *locare* to dla niego m. in. i przede wszystkim „wskazać miejsce"!

37. Ale nie tylko Długosz, pisząc po łacinie, myślał po polsku. Jak pokazuje *Słownik łaciny średniowiecznej* M. Plezi, pisarze AGZ w latach 1448–1495, a więc współcześnie z naszym dziejopisem, posługiwali się również terminem *locare* jako synonimem do *constituere*, *designare*. Wszakże w protokołach przez nich redagowanych chodziło nie o wskazanie miejsca, lecz czasu, na który wyznaczono termin sądowy[37].

38. Naprawdę, niełatwo Polakowi piszącemu w obcym języku oderwać się od polszczyzny. Interferencji językowej nie dało się i Długoszowi uniknąć. Odchylenie od łaciny starożytnej przy zanalizowanym terminie *locare* ewidentne, wpływ polskiego myślenia dziejopisa niewątpliwy. – A czy *locare* „wskazać miejsce" to jego polonizm semantyczny jedyny?

---

[35] Por. **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 60–63.

[36] **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 60; por. też **W. Kaczmarczyk**, *Sposoby kalkowania terminów łacińskich przez ks. K. Kluka*. Na przykładzie nazw ptaków, płazów, gadów i ryb, w J.P. 1993, 73, s. 254.

[37] Oczywiście nie wykluczało to używania przez nich terminu *locare* w innych jeszcze znaczeniach.

Rzecz o *Słowniku staropolskim**

1. Swoje uwagi o *Słowniku staropolskim* pozwolimy sobie poprzedzić przypomnieniem anegdoty, którą opowiada Swetoniusz w dziele *De vita Caesarum*: cesarz Wespazjan w rozmowie z senatorem Florusem użył słowa *plostrum*. Na to Florus: „Imperatorze, nie mówi się *plostrum*, lecz *plaustrum*". Tym samym zwraca jego uwagę na to, że scenicznej wymowie rzymskiej – jeśli tak można powiedzieć – właściwy jest nie monoftong *o*, lecz dyftong *au*.

Ci sami dwaj panowie spotykają się po kilku dniach. Florus wita rozmówcę konwencjonalnym zwrotem: *Salve, Imperator!* Na to Wespazjan: *Salve Flaure!*

Wniosek: Wespazjan byt osobą niewątpliwie dowcipną. Wszakże z punktu widzenia lingwisty nie miał racji, albowiem nie każde łacińskie *o* jest pierwotnym dyftongiem. W wyrazie *flor-em* samogłoska ta jest rdzenna. O tym nie wiedział Wespazjan, czemu się nie dziwimy. Ja właśnie lękam się tego, czy obracając się w zagadnieniach językoznawczych, nie postępuję przypadkiem tak samo jak Wespazjan. Ale ad rem!

Profesor Urbańczyk uznał za właściwe wrócić do dyskusji z naszą wypowiedzią dotyczącą *Słownika staropolskiego*[1]. Ona, jego zdaniem, może obniżyć zaufanie do tego wydawnictwa. Możemy go zapewnić, że taka nie przyświecała nam nigdy intencja. W rzeczywistości jesteśmy entuzjastą owego słownika. Nie tylko posiadamy go w swojej biblioteczce[2], ale często do niego zaglądamy i nań się wielokrotnie powołujemy, wypowiadając się zawsze o nim z najwyższym uznaniem. O przykłady nietrudno[3].

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej 1993, t. 38, s. 109–118.

[1] Język Polski 1992, 72, s. 212–214: poprzednia drukowana w Języku Polskim 1991, 71, s. 146–148.

[2] Z niecierpliwością czekamy na ostatnie zeszyty tej publikacji. Dlaczego druk ich tak się odwleka, gdy koniec już bliski?

[3] Por. naszą monografię pt. *Cham*, Łódź 1991, s. 61, oraz artykuły powołane niżej, w przyp. 8, 17, a zwłaszcza artykuł *Przesłużne czy przesłuszne*, gdzie stwierdzenie, że w odróżnieniu od autora, który pisał w 1924 r., rozporządzamy dzisiaj znakomitym narzędziem, jakie stanowi *Słownik staropolski*.

Oczywiście nie znaczy to, by do miliona poprawnych stwierdzeń nie zakradło się tam kilka usterek, na które w swoich przyczynkach zwracamy uwagę. Profesor Urbańczyk ma je nam za złe, uznając nasze zarzuty za „przeważnie niesprawiedliwe". Na sformułowane pod naszym adresem roszczenia prof. Urbańczyka pragniemy odpowiedzieć.

2. Znakomity językoznawca pośpieszył się – naszym zdaniem – ze swą polemiką. Rozprawia się bowiem z naszym referatem – zapowiedzią, ogłoszonym w „Sprawozdaniach z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN". W tego rodzaju publikacjach – siłą rzeczy – brak pełnej dokumentacji. Drukuje się w nich rzeczy opracowane w 95%, by zapoznać się z reakcją odbiorcy, potencjalnego czytelnika. Znając pełne nasze wywody, prof. Urbańczyk – sądzimy – nie napisałby prawdopodobnie tego wszystkiego, co napisał.

3. Stwierdźmy dalej fakt, który wydaje się nam istotny: uwagi prof. Urbańczyka w niczym nie naruszają naszej podstawowej tezy, która znalazła wyraz w tytule referatu, a mianowicie że *Schlesisches Urkundenbuch* jest skarbcem języka polskiego[4]. Podtrzymujemy ją dalej. Przykłady, które tam powołujemy, są najlepszym jej dowodem; przytoczyliśmy jakąś pięćdziesiątkę XIII-wiecznych śląskich przezwisk[5], które są polskimi apelatywami, a więc zostały zaczerpnięte z języka potocznego Ślązaków. Dzisiaj – głównie na podstawie studium Aleksandry Cieślikowej, a więc pośrednio *Słownika staropolskich nazw osobowych*, z którego przegląd tej autorki jest wyciągiem, liczbę ich możemy powiększyć do jakiejś setki[6]. Czy to rzecz do pogardzenia, owa setka polskich cognomina odapelatywnych? Jak na XIII-wieczną dokumentację, liczba to olbrzymia.

Gdy jeszcze zważyć na powszechnie stosowaną na Śląsku polską toponimię[7] oraz dodać do tego spostrzeżenia poczynione na temat losów śląskiego Wojciecha – Adalberta i derywowanego od tego imienia Wojcieszyna[8], nie można mieć dłużej jakichkolwiek wątpliwości co do tego, jakim wynikiem kończyć się musi spór o narodowość czy raczej o język potoczny XIII-wiecznych Ślązaków: był nim polski. Tym samym byli oni Polakami! Już

[4] **J. Matuszewski**, *„Schlesisches Urkundenbuch" skarbcem języka polskiego*, Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1990, 44, 3, s. 1–8 [w *Pismach wybranych*, t. IV].

[5] *Ibidem*, s. 6–7.

[6] **A. Cieślikowa**, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław 1990. Ciekawiśmy, czy nie przyniosą dużo nowego ostatnie dwa XIII-wieczne tomy *Schlesisches Urkundenbuch*; ukazania się piątego oczekujemy lada dzień.

[7] Wykazał to prof. Urbańczyk, por. pozycję powołaną w przyp. 9.

[8] **J. Matuszewski**, *Wojciech-Adalbertus w „Schlesisches Urkundenbuch"*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1992, 37, s. 83–106.

z tej choćby racji wypowiedź nasza zasługiwała na publikację. Sądzimy, że prof. Urbańczyk, autor cennego artykułu *Fort mit der polnischen Fassade*[9], podzieli nasz pogląd w całości.

4. Kwestia sporna pierwsza: pominięcie w *Słowniku staropolskim* odapelatywnych nazw własnych miejscowych i osobowych. Profesor Urbańczyk uważa stanowisko *Słownika* za słuszne, argumentując, „że już pierwsi redaktorzy *Słownika* zrezygnowali zupełnie z notowania nazw miejscowych", są one bowiem dostępne w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, zaś nazwy osobowe znalazły się w drukowanym równocześnie *Słowniku staropolskich nazw osobowych*.

Pomijając kwestię nazw miejscowych, przystępujemy do zagadnienia odapelatywnych nazw osobowych. Zastanawiamy się, czy nie doszło tu do pomieszania dwu rzeczy różnych: stanowiska naszego, ludzi żyjących w XX w., z odmiennym stanowiskiem społeczności średniowiecznej. Dla nas nazwy osobowe – zarówno imiona, jak nazwiska – rzeczywiście nic nie znaczą, lecz jedynie oznaczają. Wszakże, skąd pewność, że tak samo odbierali je nasi przodkowie? Przede wszystkim wątpliwości nasze nasuwają się przy przezwiskach. Były one raczej silnie nacechowane ekspresywnie, musiały zatem być semantyczne. Cognomina – stwierdza się w literaturze – nie mogą być asemantyczne; to sprzeczne z ich przeznaczeniem[10]. Wykorzystywanie apelatywów do tworzenia priopriatywów świadczy o tym, jak bardzo ta polszczyzna żywa!

Zresztą, jak trudno nieraz w średniowiecznym rękopisie odróżnić propriatywy i apelatywy – stwierdza powołana co tylko A. Cieślikowa. Wskazuje ona na to, że na podstawie identycznych kontekstów w 80 wypadkach (!) uznano leksemy za antroponimy w *Słowniku staropolskich nazw osobowych* i równocześnie za apelatywy – w *Słowniku staropolskim*[11]. Widać zatem, jak ocena faktu językowego jest sporna, jak zależy ona od subiektywnego odczucia ekscerptatorów: jeden widział w wyrazie apelatyw, drugi dopatrzył się w nim propriatywu. Wahania te zresztą nie mogą budzić zdumienia: zmianie bowiem nie ulega forma terminu, lecz tylko funkcja przez utratę znaczenia leksykalnego[12]. A te funkcje przypisuje wyrazowi czytelnik. W tym samym zaś momencie termin jakiś może już być nazwą osobową

[9] *Dolny Śląsk*, t. 1, Poznań 1948, cz. 1, s. 194–198; cytujemy go dwukrotnie: w pracy pt. *Nazwy administracyjne osad lokowanych na prawie niemieckim*, Łódź 1974, s. 100, przyp. 41, oraz w artykule cytowanym w przyp. poprzednim, s. 95, przyp. 51.

[10] Za Uszakowem **A. Cieślikowa**, *op. cit.*, s. 225, przyp. 6.

[11] *Ibidem*, s. 195.

[12] *Ibidem*, s. 7.

lub jeszcze nazwą pospolitą[13]. Tego w zapisie nie widać, wygląda on zawsze jednakowo. Tym bardziej że średniowieczny skryba nie znał naszych zasad ortograficznych co do wielkich i małych liter, lecz używał ich promiscue. To zresztą zjawisko dla lingwisty korzystne: umożliwia mu drukowanie wyrazu bez gwiazdki, nie dokonuje bowiem żadnej, choćby minimalnej rekonstrukcji!

Owe przydomki-przezwiska przestały znaczyć dopiero wówczas, gdy stały się dziedziczne, gdy po fazie protonazwiskowej poczęły pełnić rolę nazwisk. Nie stało się to w Polsce w każdym razie przed rokiem 1500! A zatem proces onimizacji nie dokonał się w średniowieczu w pełni. Wskazane dwie funkcje, znaczenie i oznaczanie, znalazły się niejako w pół drogi. A może nawet – obawiamy się – sens apelatywny górował długo jeszcze – i to znacznie – nad propriatywnym.

Czy nie dlatego obdarzono jakiegoś mężczyznę przydomkiem *Krzykała*, że był krzykaczem? Osobiście jesteśmy przekonani, że w odczuciu współczesnych nie był on w żadnym razie milczkiem. Identyczna sytuacja z takimi przezwiskami, jak *Brzuchaty* 'mężczyzna z dużym brzuchem'. *Chrapek* 'głośno chrapiący', *Czarnota* 'zdecydowany brunet', *Krzepisz* bądź *Krzepisza* 'człowiek o wyjątkowej krzepie', *Nieudał* 'nieudacznik', *Przybysz* 'chłop spoza wsi przybyły', *Zad* 'mężczyzna o dużym zadzie', *Zajączek* 'osoba nie grzesząca nadmiarem odwagi'; *Wojciech Tuczne Mięso* to z pewnością tłuścioszek, a *Olaboga* – sądzimy – był 'rycerzem, który często powtarzał okrzyk: *olaboga!*' Identycznie – mniemamy – z setkami czy może więcej innych przezwisk[14].

W tych warunkach jesteśmy niewątpliwie uprawnieni do rekonstrukcji nazw pospolitych z nazw własnych. Tym samym stanowczo ich miejsce w *Słowniku staropolskim!* Choć „przytoczony materiał zestawiający staropolskie antroponimy z apelatywami traktować trzeba z ograniczonym zaufaniem"[15].

Zważmy, jakie dałoby korzyści uwzględnianie odapelatywnych nazw osobowych, jak wydatnie wzbogaciłoby najstarszy zasób polskiego języka, ileż przyniosłoby pożytku dla chronologii nazw pospolitych[16], ileż by dało możliwości wzajemnych uzupełnień do naszej wiedzy o apelatywach i propriatywach. A więc, w myśl zasady specjalizacji, tak silnie podkreślanej

[13] *Ibidem*, s. 10. Autorka stwierdza przy tym, że zwłaszcza grupa nazw osobowych, równych apelatywom określającym zawód, była w średniowieczu na pograniczu między propriatywami a apelatywami (s. 153), w strefie przejściowej (s. 156, 167); mogła zatem pełnić równocześnie funkcję podwójną – apelatywną i onimiczną (s. 156). Zwracaliśmy na to uwagę w studium *Filologia w służbie historii*, Acta Universitatis Lodziensis 1978, Folia Iuridica 32, s. 23 [zob. w *Pismach wybranych*, t. IV].

[14] Wspomniana wyżej **A. Cieślikowa** zestawiła ich 3450, *op. cit.*, s. 195. *Ibidem*, s. 14.

[15] *Ibidem*, s. 14.

[16] *Ibidem*, s. 5–6.

przez naszego adwersarza[17], powtarzamy: owe przezwiska apelatywne winny figurować w *Słowniku staropolskim*[18].

5. Profesor Urbańczyk konstatuje, że decyzje o wszczęciu druku bez uwzględniania odapelatywnych nazw osobowych i nazw miejscowych podjął komitet redakcyjny, w którym zasiadały obok niego największe ówczesne autorytety lingwistyczne (Klemensiewicz, Nitsch, Safarewicz i Taszycki). Dalecyśmy od ich kwestionowania; nie chcemy się przecież ośmieszać. Może rzeczywiście stanowisko komitetu było uzasadnione; należało coś poświęcić, by zamierzenie doprowadzić prędzej do realizacji, by wreszcie dzieło – jak czytamy we wstępie do *Słownika staropolskiego* – przyoblekło się w realne kształty. Być może tę rację praktyczną wzięto słusznie pod uwagę.

6. Ona wszakże zubożyła dotkliwie *Słownik*, zwłaszcza z okresu najstarszego. Z tego nie zdaje sobie sprawy zwykły, niefachowy użytkownik, „każdy ogólnie wykształcony Polak"[19], z którym się wydawcy *Słownika staropolskiego* liczą. Ten, zajrzawszy do niego i nie znalazłszy szukanego przez siebie wyrazu, nie wpadnie nawet na myśl, by w pościgu za apelatywem wertować inny jeszcze słownik staropolski, i to w dodatku słownik imion własnych!

7. Ostatecznie z takim stanem rzeczy mamy dzisiaj do czynienia: odapelatywne nazwy osobowe nie znalazły się w *Słowniku staropolskim* (z wyjątkiem wspomnianej wyżej osiemdziesiątki), jeśli więc racje praktyczne – przyspieszenie publikacji – przesądziły o stanowisku negatywnym redakcji, sądzimy, że w przewidywanym tomie uzupełniającym, dla którego argument czasu nie będzie odgrywał roli, znajdzie się miejsce dla wspomnianych terminów, pominiętych w *Słowniku staropolskim*. Przejdźmy do kwestii następnej, budzącej już odpór zdecydowany.

8. Nasz podstawowy zarzut pod adresem *Słownika staropolskiego* formułujemy tak: nie powołuje on w ogóle literatury dyplomatycznej, tak istotnej dla chronologii średniowiecznych dokumentów. Zauważmy, że

[17] Nasuwa się pytanie, gdzie uwzględnić nazwy młynów, które chyba słusznie T. Gołębiowska zaliczyła do propriatywów (por. **J. Matuszewski**, *Lgota, ochodza i inne*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1992, 37, s. 1101 [w tymże tomie *Pism*...]. Nie mogły one wejść do słownika nazw osobowych. Czyżby zaliczyć je do toponimów? Czy to wszakże nie sprzeczne z samą treścią określenia *τόπος*? Dla Greka to *miejsce*, *okolica*, *przestrzeń*, *plac*, ale chyba nigdy obiekt przemysłowy w rodzaju młyna. Owe nazwy młynów to niejednokrotnie dawne apelatywa.

[18] Czy nie symptomatyczne wahania **Łosia**, który kiedyś zamierzał włączyć do *Słownika* m. in. także imiona przezwiskowe: tym bardziej że nieraz wyraz w tej funkcji imiennej pojawia się znacznie wcześniej, *Słownik staropolski*, t. 1, Kraków 1953, *Wstęp*, s. VI.

[19] Przedmowa **K. Nitscha**.

w wykazie skrótów pomieszczonym w tomie pierwszym znajdujemy: 1) źródła, 2) księgi biblijne, 3) inne skróty i znaki. O literaturze dyplomatycznej ani wzmianki. Czytelnik krytyczny nabiera przekonania, że nie uwzględniono jej w ogóle!

9. Profesor Urbańczyk odpiera nasz zarzut dwoma argumentami. Raz – stwierdzeniem, że ekscerptatorem był niewątpliwy dla niego (a tym bardziej dla nas!) autorytet językowy, jaki stanowił Jan Łoś. Tym chwytem usiłuje autor niejako nas pogrążyć. Chylimy czoła przed wspomnianą wielkością lingwistyczną. Problem leży wszakże gdzie indziej i z tego prof. Urbańczyk zdawać sobie musiał dobrze sprawę. Nie o to chodzi, kto robił ekscerpty, lecz o to, czy ów ekscerptator zapoznał się z literaturą dyplomatyczną. Z wypowiedzi prof. Urbańczyka wynika niedwuznacznie, że tego nie zrobił! Co prawda, nasz adwersarz stwierdza dalej, że przeprowadził sam kontrolę wypisów Łosia poprzez *Kodeks dyplomatyczny Śląska* Maleczyńskiego. Ta ekskuza nie może nas zadowolić w żadnym razie. Ukazały się bowiem jedynie trzy fascykuły tej edycji, doprowadzone do roku 1227. Co zatem z aktami wystawionymi po tej dacie? A to większość. Obrona więc już z tej racji nie przekonująca!

10. Przy tym – podnieśmy to – w odróżnieniu od poprzednio omówionego wypadku, zapoznanie się pracowni *Słownika staropolskiego* z odnośnym piśmiennictwem dyplomatycznym, wydaje się, niewiele zajęłoby czasu. Czy więc nie warto było odwlec decyzji druku o parę miesięcy? Zwłaszcza wobec ogromnego jego ryzyka, które było z góry do przewidzenia: nie uwzględniając dyplomatycznych prac w ogóle, ekscerptatorzy pomieścili niektóre terminy pod datami ewidentnie niewłaściwymi; i tak zakwalifikowane weszły one do *Słownika staropolskiego*. Różnica w ich datacji sięga nieraz paru stuleci, a więc nie jest to rzecz błaha. Ten stan rzeczy obecnie wprowadza w błąd użytkownika, który pozostaje nieświadom wskazanej nieścisłości. Ofiarą jej padł niedawno jeden ze współczesnych językoznawców, i to parokrotnie, jak wskazaliśmy na to w swoim artykule publikowanym ostatnio[20]. Nieporozumienie nastąpiło z prostego powodu: autor zawierzył zbytnio informacjom *Słownika staropolskiego*. Dla niego – cytujemy – „z okresu do 1500 r. wyłączne [podkr. J. M.] źródło stanowi nieoceniony *Słownik staropolski*". Okazuje się, że to za mało!

11. Przechodzimy do drugiego argumentu obrończego prof. Urbańczyka: umieszczanie w *Słowniku staropolskim* pewnych dat w nawiasach. Wbrew sugestii autora nie jest to ostrzeżenie wystarczające. Powołany tam nawias

[20] **J. Matuszewski**, *Lgota*..., s. 110–113.

bynajmniej nie mówi, że data jest fałszywa czy choćby podejrzana. Świadczy jedynie o tym, że cytat w *Słowniku* nie pochodzi z oryginału, lecz z kopii, nieraz późniejszej o kilka stuleci. I tylko tyle. Natomiast nie przesądza w żadnym razie, czy owa kopia zawiera dane prawdziwe, a zatem i datę wiarygodną. A to istotne dla historyka; również dla historyka języka. Tym samym data stojąca w nawiasie może być i prawdziwa, i fałszywa. Użytkownik o tym nie jest nijak informowany, wobec czego łatwo pada ofiarą tej dwuznacznej sytuacji. W konkretnym, przez nas wytkniętym wypadku autor odniósł się z zaufaniem do postawionej w nawiasie daty (1255)[21]: ona jest tymczasem fałszywa, przed czym nic go nie przestrzegło!

12. Ale na tym nie koniec naszych zastrzeżeń. W napisanym przez siebie wstępie do *Słownika staropolskiego* poświęconym zasadom redakcyjnym, prof. Urbańczyk daje następującą zapowiedź: „...w cytatach z dyplomów ujęta w nawias data oznacza czas powstania oryginału [?], s t o j ą c a o b o k d r u g a d a t a podaje czas powstania kopii lub transumptu"[22]. Tę samą myśl powtarza autor w omawianej tu replice: „obok podajemy zwykle datę powstania odpisu czy falsyfikatu".

Pod tym kątem widzenia nie rozpatrzyliśmy całości *Słownika staropolskiego*: ograniczyliśmy się jedynie do terminów omówionych w swym artykule, a powołujemy ich niemało, bo aż sześć (*cyza*[23], *łanowe*[24], *oprawcowe*[25], *pomoc*[26], *rogowe*[27], *stacje*[28]). Okazuje się, że przy wszystkich tych substantywach owej drugiej daty brak; oczekiwalibyśmy zaś przynajmniej wskazówki: XV w.! Co więcej, w dwu wypadkach (*cyza*, *łanowe*) nie ma nawet tego osłonowego nawiasu, na który prof. Urbańczyk w swej replice taki stawia akcent. Oczywiście, to zrozumiałe uchybienie redakcyjne. Ale jakie ono pociągnęło za sobą następstwa! A zresztą, skąd miałyby się w *Słowniku* owe dane chronologiczne znaleźć, gdy pracownia chyba nie uwzględniła literatury dyplomatycznej w ogóle! To właśnie stało się źródłem powołanej wyżej błędnej chronologii terminów z dziedziny powinności feudalnych, z winy... *Słownika!* Podkreślmy ponadto: wspomniany lapsus przydarzył się zawodowemu lingwiście[29], a jak się zachowa użytkownik niespecjalista?

---

[21] *Ibidem*, s. 113. Natomiast nie odmówimy nawiasowi znaczenia przy ocenie grafii.

[22] *Słownik staropolski*, t. 1, 5. XI (podkr. J. M.).

[23] *Ibidem*, t. 1, s. 341.

[24] *Ibidem*, t. 4, s. 96.

[25] *Ibidem*, t. 5, s. 610.

[26] *Ibidem*, t. 6, s. 373.

[27] *Ibidem*, t. 7, s. 484!

[28] *Ibidem*, t. 8, s. 392.

[29] Pomyłka – sądzimy – zakradła się do pracy habilitacyjnej. Widocznie żaden z recenzentów nie zwrócił na nią uwagi.

13. Profesor Urbańczyk zapewnia nas, że językoznawcy „na datowanie dokumentów są dostatecznie uczuleni". Wiemy, jaką on osobiście przywiązuje wagę do datacji: pisaliśmy o tym w swoim artykule, co prof. Urbańczyk skrzętnie przemilczał; powołując nasz tekst, odnośny zapis... wykropkował! Wszakże wbrew jego zapewnieniu nie jest to zjawisko powszechne. Przyjrzyjmy się najnowszej pięknej pracy A. Cieślikowej, którą w swej polemice prof. Urbańczyk powołuje. Z tabeli pomieszczonej przez autorkę na s. 213 wynika, że na Mazowszu już w XI w. (!) zanotowano sześć polskich przydomków odapelatywnych: *Więzan*, *Wisznia*, *Wygnan*, *Wyskan*, *Zdan* // *Żdan*, *Żyła* // *Siła*. Wystarczy spojrzeć na datę dokumentu, w którym wyrazy te się znalazły: rok 1065! Jest to notoryczny falsyfikat mogileński. Jak owa autorka informuje, oparła się na *Słowniku staropolskich nazw osobowych* i jego kartotece[30]. Z tego wynikałby wniosek prosty: również *Słownik staropolskich nazw osobowych* stoi na bakier z literaturą, zajmującą się fałszerstwem średniowiecznych dokumentów! W rzeczywistości nie tak się sprawa przedstawia. Pod wspomnianymi czterema pierwszymi hasłami *Słownik staropolskich nazw osobowych* podaje rok 1065, ale zaopatruje go pytajnikiem; pod hasłami *Zdan*, *Żyła* znajdują się dwie daty; rzymską cyfrą XIII, a więc wiek XIII oraz arabskimi cyframi znowu rok 1065 z pytajnikiem. I tu zatem ostrzeżenie wystarczające. Nie *Słownik staropolskich nazw osobowych* tu zawinił.

14. Zajrzeliśmy tamże pod słowo *Mierzwa*. A. Cieślikowa stawia przy nim następujące dane w nawiasie: (1050–1058); tymczasem *Słownik staropolskich nazw osobowych* przed tymi datami podał cyfrę rzymską: XV, a więc wskazał wyraźnie na to, że zapis pochodzi dopiero z XV w., choć odnosić się ma do połowy XI w.!

15. Przydomek *Warga* zaopatrzyła taż autorka rokiem 1125; pojawia się on wszakże dopiero w znanym falsyfikacie tynieckim pochodzącym rzekomo z 1275 r. oraz w drugim autentycznym przywileju z tej samej daty[31]. *Słownik staropolskich nazw osobowych* podaje poprawnie dwie daty: „1275 (ca 1125)". To zatem tabela p. Cieślikowej zawiera informacje chronologiczne wadliwe!

16. Co gorsza, nie tylko chronologiczne, ale również gdy chodzi o rozprzestrzenienie geograficzne. Mogilno, o którym mowa w owym podrobionym przywileju z 1065 r., nie leży na Mazowszu, lecz w rdzennej Wielkopolsce!

---

[30] **A. Cieślikowa**, *op. cit.*, s. 6.

[31] Por. *Album palaeographicum*, ed. S. Krzyżanowski, Tabularum textus ediderunt W. Semkowicz et S. Budkowa, editio altera, nr 18–19.

Jakieś 40 km na północny wschód od Gniezna, kolebki naszego państwa, gdzie Lech orle gniazdo znalazł... A więc nie tylko data czasu szwankuje, data miejsca również błędna. Tym wspomniane omyłki niebezpieczniejsze, że dostały się do tabeli syntetyzującej. Niejeden czytelnik tylko nią się posłuży i... padnie ofiarą owych błędnych zestawień.

17. Następna kwestia: *kika* i *kotka*. Zauważmy, że pierwszy wyraz figuruje i w *Słowniku staropolskim*, i w *Słowniku staropolskich nazw osobowych*[32]. I słusznie. Tak należało postąpić również z drugim wyrazem, *kotką*. Pozwalamy sobie bowiem zauważyć, że oba przytoczone rzeczowniki mają w *Księdze Henrykowskiej* definicje łacińskie (bo w tym języku jest księga napisana) jako apelatywy. Autor ich, cudzoziemiec, liczący się z czytelnikiem nie-Polakiem, mówi mu najpierw, co owe terminy w języku polskim znaczą: *Hic rusticus* [...] *caruit una manu, alteram habuit gladio ita lesam, ut eam ad sue necessitatis officium nusquam poterat movere*[33]; według tej wypowiedzi był zatem Kwiecik kaleką (*kiką*).

W drugim wypadku czytelnik otrzymuje wyjaśnienie, jak się zachowuje *kotka* apelatywny: *...cattus noctis tempore discurrit et venatur predam suam*. Te informacje o apelatywnych terminach, *kice* i *kotce*, uzasadniają, dlaczego przejęły one funkcje przydomków; dlaczego w pierwszym wypadku chłop Kwiecik został nazwany *Kiką*: *Hic idem rusticus Quetick, quia caruit, ut dictum est, una manu, alteram sine utilitate habuit, vocabatur tunc tempore aput Polonos Kicka*[34], a w drugim – dlaczego rycerz śląski otrzymał miano *Kotki*: *...sic iste per nocturnos discursus res alienas crebrius venabatur*, [...] *qui ideo Kotka dictus fuit*[35].

Tych faktów ekscerptatorzy, jak się wydaje, nie dostrzegli. Uszły też one prawdopodobnie uwagi prof. Urbańczyka. Stąd geneza jego polemiki, którą w przedstawionej wyżej sytuacji uznamy za bezprzedmiotową.

18. Przypomniany przez nas zapis *niwnego* z 1265 r. z pewnością zasługiwał na umieszczenie w *Słowniku staropolskim*. Co do *kloki*, mieliśmy sami wątpliwości również; dlatego zaznaczyliśmy w tekście: „o ile to nie pomyłka w odczycie"[36]. Nova znaczeniowe *stodoły* i *solnika* staraliśmy się ustalić w osobnym artykule[37].

---

[32] Stwierdzenie **A. Cieślikowej**, *op. cit.*, s. 205.

[33] Passus pominięty przez *Słownik staropolskich nazw osobowych*.

[34] *Księga Henrykowska*, wyd. J. Matuszewski, S. Rospond, Poznań 1949, s. 277–278; por. **A. Cieślikowa**, *op. cit.*, s. 205.

[35] *Księga Henrykowska*, s. 326; por. **A. Cieślikowa**, *op. cit.*, s. 207. Drugi przykład stanowi idealny wręcz wzór uświadomionego teriomorfizmu.

[36] **J. Matuszewski**, *Niwne i kłoka*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1991, 36.

[37] **J. Matuszewski**, *Stodoła i solnik*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1992, 37, s. 119–120.

19. Przekonał nas prof. Urbańczyk swoją lekcją *Kapusz*[38]. Ona wydaje się jedynie uzasadniona. Ale nasuwa się uwaga następująca: uczony ten konstatuje: „przecież wyraz *cap* przyszedł do nas wraz z kolonizacją wołoską!"[39] Czy to pewne, skoro termin ów zanotowany został po raz pierwszy już w 1402 r. w... Wielkopolsce?![40] Prawda, wpływy językowe wołoskie (rumuńskie) szerzyły się wcześnie na północ od Karpat[41], ale czyżby obejmowały w XIV w. także wielkopolską dzielnicę?[42] Czyżby głos Jakuba Parkosza miał przesądzać o poglądzie dzisiejszego etymologa?

20. Wreszcie, kończąc, na zarzuty prof. Urbańczyka pozwalamy sobie przedstawić swoje credo: w istocie poprawiamy drobne tylko usterki, które zakradły się do *Słownika staropolskiego*. Uważamy wszakże, że to rozkładanie stanowi w istocie czynność bardzo pozytywną i moralną. To wręcz zabieg oczyszczający, istna higiena ducha. Po takim zabiegu pozostaną tylko wartości istotne, trwałe, takie, które rozłożyć się nie dają. Zatem trzeba rozkładać, ile sił. To oczyszcza teren dla prawdziwej wielkości.

21. Stanowi ją z pewnością *Słownik staropolski*. I to nie tylko przez swą objętość. Dzieło to przynosi chlubę współczesnemu pokoleniu lingwistów polskich, a wieczną chwałę jego Naczelnemu Redaktorowi: *exegit monumentum aere perennius!* Naszego oponenta stawiamy w następującym szeregu: Bartłomiej z Bydgoszczy, Jan Mączyński, Grzegorz Knap, Samuel Bogumił Linde, autorzy *Słownika* tzw. *Warszawskiego*, Witold Doroszewski, Witold Taszycki i... Stanisław **Urbańczyk**. Niech tego nie bierze za złe!

---

[38] Nie notuje go **A. Cieślikowa**, *op. cit.*

[39] Por. też **F. Sławski**, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952–1956, s. 54.

[40] **A. Cieślikowa**, *op. cit.*, s. 25.

[41] **I. Janów**, *Ważniejsze cechy gwar huculsko-pokuckich a teorie o Bołochowcach*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1992, 37, s. 63–64.

[42] Nb: **M. Kucała**, *Jakuba Parkosza „Traktat o ortografii polskiej"*, Warszawa 1985, s. 30; zalicza *capa* do małopolskich dialektyzmów.

Czy *Słownik staropolskich nazw osobowych?**

1. Wertując bezcenny SSNO, stwierdzamy, że znajdują się w nim w masie miana polskie; to niewątpliwie przeważający składnik owego słownika. Temu faktowi zawdzięcza on swój tytuł.

2. Wszakże w średniowiecznej antroponimii naszej znalazło się również wiele imion obcych. Wyróżnimy wśród nich dwie grupy:

a. Takie, które przywędrowały do nas wraz z kalendarzem kościelnym. Są to miana z pochodzenia hebrajskie, greckie, łacińskie, romańskie, germańskie. Spopularyzowane w Polsce uległy zeswojszczeniu do tego stopnia, że w świadomości powszechnej Polaków uchodziły (i uchodzą) za imiona swojskie, jakby polskie. Nie bez racji SSNO potraktował je jako takie. Inaczej postąpić nie mógł. Bez *Adama* i jego zdrobnień (*Adamek*, *Adamk*), bez *Adeli*, *Adolfa*, *Agaty*, *Agnieszki*, *Alberta*, *Aleksandra*, *Aleksego*, *Anastazji*, *Andrzeja*, *Anki* i *Anulki*, *Antoniego* i *Augustyna* – ograniczamy przykłady do imion rozpoczynających się od pierwszej litery alfabetu – nie przedstawimy naszego imiennictwa dawnego, jak zresztą i dzisiejszego. Trudno obecność ich w *Słowniku* kwestionować. Nosiło je (i nosi) tysiące Polaków. Kalendarzowe miana musiały się zatem znaleźć w SSNO, choć genetycznie bez wątpienia one niepolskie.

b. Obok nich wszakże występują w naszych źródłach antroponimy, które nie mają nic wspólnego z poprzednimi, które kalendarzowymi imionami nie były nigdy. Mamy tu na myśli przydomki, cognomina. Wśród nich gros to znowu określenia polskie. I tu racja pomieszczenia ich w SSNO oczywista.

3. Jednakowoż dzięki temu, że językiem kancelaryjnym była w średniowieczu wyłącznie łacina, skryba niejednokrotnie – prawdopodobnie dla ujednolicenia wyglądu tekstu – tłumaczył owe przydomki na łacinę, *Peregrinus*. Pół biedy jeszcze, gdy obok tego łacińskiego przekładu znalazł się równoległy zapis brzmienia polskiego, *Pielgrzym*. Nie mamy wątpliwości co do tego, że miarodajna w życiu codziennym była postać polska, łacińska zaś pędziła

---

* Przedruk z: Język Polski 1994, t. 74/4–5, s. 376–378.

żywot jedynie papierowy. Oczywiście sumienny słownikarz pomieścił je obie; tak należało postąpić.

4. Nieraz wszakże odpowiednika polskiego w źródłach nie znajdujemy, zachowała się wyłącznie forma łacińska, *Peregrina*[1]. Jak zwracano się do nosicielki takiego imienia po polsku: *Pielgrzymka* czy *Pielgrzymowa*, czy może jeszcze inaczej? Tego nie wiemy; oryginalna wersja polska pozostaje nieznana. To zresztą nie jedyny przykład tego typu. Przytoczmy dalsze, ograniczając się zresztą do paru mian, bo liczba ich nie mała, sięga może nawet paru set! Samych cognomina z przyimkiem *cum* znajdujemy kilkanaście: 1. *Cum Spisso Pede*, 2. *Cum Una Manu*, 3. *Cum Flore*, 4. *Cum Lacte*, 5. *Cum Longa Barba*, 6. *Cum Matre*, 7. *Cum Naso*, 8. *Cum Rubeo Ore*, 9. *Cum Argenteo Naso*, 10. *Cum Baculo*, 11. *Cum Barba*, 12. *Cum Curvis Pedibus*. 13. *Cum Curvo Pede*, 14. *Cum Curvo Naso*.

Domyślamy się, że nazywano ich pospolicie: *Z Jedną Ręką*, *Z Krzywą Nogą*, *Z Srebrnym* czy *Z Krzywym Nosem* itp. – tak, jak to poświadcza Księga Henrykowska: *Z Krzywą Żoną*. Wszakże pewności nie mamy żadnej; to tylko nasze przypuszczenie, choć wysoce prawdopodobne. Toteż w braku konkretnych źródłowych zapisów słusznie SSNO nie rekonstruuje domyślnych jedynie postaci polskich, kontentując się zanotowaniem brzmień łacińskich: *Clipeator*, *Clipeus in Clipeo*, *Colonus*, *Columba*, *Columbarius*, *Columbus*, *Cuprifaber*, *Culeus*, *Curvatura*, *Curvus*, *Custos*, *Pensator*, *Psitaccus*, *Terra Sancta*, *Venter*, *Ventrosus*, *Virago*, *Vobis*, *Vocabula*, *Vitrarius*, *Vetula*.

Znowu przypuszczamy, że jedną osobę zwano na co dzień *Papugą*, drugą – *Brzuchatym*, a dalsze: *Komarem*, *Szklarzem*, *Myślicielem*, *Tarczownikiem*, *Ziemią Świętą* itd. Wszakże poza domysły te wyjść nie możemy.

5. Co więcej, niektórych przydomków nie odważamy się w ogóle tłumaczyć, bo jak oddać średniowieczną polszczyzną przezwiska *Vocabula*[2], *Vobis*? Jakie miano polskie kryje się pod przydomkiem kanonika poznańskiego Jaśka *Bonum Mane*? Nazywano go *Dzieńdobry* czy może *Dzieńdoberek*[3]?

---

[1] Pod tym hasłem znalazł się w SSNO m. in. tekst: *terminus continuatur Peregrino de Gosławice ex una et Grzimcam de ibidem*, który nie figuruje pod *Pielgrzym* B' 1. *Peregrinus*, gdzie w pierwszym rzędzie winien był się pojawić.

[2] Wybór daje polszczyzna naprawdę duży: SłStp definiuje słowo tak: „to, co się mówi, pisze, co zostało powiedziane, napisane, wyraz, wypowiedź, też wiadomość, polecenie, rozkaz, przyrzeczenie itp., zależnie od kontekstu"; a tego właśnie brak!

[3] Za ewidentne nieporozumienie poczytujemy tłumaczenie przytoczonego cognomen przez *Dobra Ręka*; bo, raz, rzeczownik *manus* '*ręka*' nie jest rodzaju nijakiego, lecz żeńskiego; po drugie, nie ma takiego przypadka czwartej deklinacji, w którym przybrałby on postać *mane!* Podobnych błędów fleksyjnych pisarz średniowieczny, kanclerz biskupa poznańskiego (!) nie popełniał; on znał łacinę lepiej niż my. Dlatego zaproponowaliśmy od siebie wskazane w tekście rozwiązanie, **J. Matuszewski**, *Nowe wydawnictwo źródłowe do dziejów Wielkopolski*,

Oczywiście, jest to znowu jedynie nasz domysł. Nie możemy bowiem wyłączyć możliwości, że ów kanonik, snobizując się, używał owego pozdrowienia życzeniowego żartobliwie w brzmieniu łacińskim i dlatego pojawił się zapis jego cognomen w takiej właśnie wersji[4].

6. W każdym razie owe przydomki znane nam tylko w wersji łacińskiej trudno zaliczyć do staropolskiej antroponimii.

7. Ale nie tylko łacińskie miana znalazły się w SSNO. Niejednokrotnie pojawiają się w nim imiona czysto niemieckie, które przy tym nie były tłumaczeniem z polskiego, np. *Adel*, *Edel*, *Hannes*, *Hase*, *Haseflejsz*[5], *Pepchen*, *Schaf*, *Hund*, *manne in dem münsterbergischen fürstenthumb* (1443 r.); w radzieckich księgach krakowskich i kazimierskich napotykamy paru *Kurczów* (1375).

Przytoczone wyżej miana, ewidentnie niepolskie, używane były przez mieszkających w Polsce Niemców. Znamy nieraz ich odpowiedniki polskie, bo to najczęściej apelatywy, np. *Pies*. Wszakże jednego miana, *Hund*, używali Niemcy, drugiego, *Pies* – Polacy. Przydomki owe powstały całkiem niezależnie od siebie; nazwy niemieckie są oryginalne, nie były one – powtarzamy – bynajmniej tłumaczeniem z polskiego.

8. Dochodzimy zatem do następującego wniosku: w SSNO obok mian polskich (i łacińskich) znalazły się także nazwy czysto niemieckie.

9. Stwierdzając to, nie odkrywamy niczego nowego. Okazuje się bowiem, że zamiar uwzględnienia wszystkich mian, nie tylko polskich, przyświecał Redakcji SSNO od początku, czemu dała wyraz we wstępie do wydawnictwa. Objąć ono miało „nazwy osobowe, wszystko jedno: rodzime czy obce, noszone przez rdzennych Polaków, ludność spolonizowaną lub trwale z Polską związaną"[6].

10. Przy tej konwencji i przy wskazanej zawartości, SSNO ukazał się pod tytułem ewidentnie niewłaściwym. Oczywiście użytkownik omawianej publikacji jest wdzięczny Redakcji za tak szerokie ujęcie słownikarskiego

---

CPH 1985, t. 37, z. 2, s. 336 [zob. w *Pismach wybranych*, t. IV]. Nasza wykładnia unika obu wskazanych wyżej trudności gramatycznych. Dorzućmy jako dodatkowy argument przemawiający za naszym rozumieniem następujący kontekst, mszę odprawia się *summo mane*, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 610: wczesnym rankiem!

[4] Jako uczniowie gimnazjalni posługiwaliśmy się między sobą wyłącznie pozdrowieniem *servus*, nie tłumacząc go nigdy na polski.

[5] Brak natomiast w SSNO *Rintflejsza* z *Księgi Henrykowskiej!* Nie zauważyliśmy również tekstu: *et hortulani earum vocantur Pedites, etiam habentes agros, L. b.* 2, 122.

[6] *Wstęp* do *Słownika staropolskich nazw osobowych*, t. I, s. X.

przedsięwzięcia[7], ale dlaczego nie zasygnalizowała ona tego w tytule, co stanowczo należało uczynić, a nie wprowadzać czytelnika w błąd!

11. W istocie nie jest to słownik staropolskich nazw osobowych, jak sugeruje tytuł dzieła, lecz słownik wszystkich antroponimów spotykanych w Polsce do 1500 r.; głównie – rzecz oczywista – polskich, ale również obcych, łacińskich i niemieckich!

[7] Skorzysta z niego i onomasta niemiecki!

Najstarsze polskie zdanie prozaiczne*

„Śląsk dał polskiej kulturze pierwsze zdanie polskie" (Rospond). Autorowi chodzi tu o zdanie henrykowskie. Tymczasem wystąpiono z tezą o starszeństwie zdań legnickich, które paść miały w 1241 r. na polu bitwy z Tatarami. Jest to wszakże apokryf spod pióra Długosza, późniejszy o 200 z górą lat od wspomnianej katastrofy. Próba ratowania tego zabytku, przedstawiona przed 20 laty (1959 r.), nie może uchodzić za udaną.

Co prawda, pojawił się drugi, znacznie groźniejszy konkurent – strofy *Bogurodzicy*. Ich starszeństwo zdaniem J. Ostrowskiej jest oczywiste. Autorka ta skłonna jest datować je nawet na wiek 11., choć nie jest to pogląd powszechny (ewentualne datacje: 13–14 w.). Nie naszym zadaniem ten sporny problem rozstrzygać. Ograniczamy przeto rozmyślnie swój temat do najstarszego polskiego zdania prozaicznego. Za takie uznać trzeba niewątpliwie zdanie henrykowskie.

Stanowi ono wtręt wpleciony w tekst zredagowany w całości po łacinie. Oto jego brzmienie:

Sine, ut ego etiam molam – – –
Day, ut ia – pobrusa, a ti poziwai.

Ma to być wypowiedź pewnego Czecha, Boguchwała, noszącego przydomek Brukał; doszło do niej na Śląsku za panowania Bolesława Wysokiego, a więc w drugiej połowie 12. w. Zanotował ją henrykowski cysters jakieś sto lat później (ok. 1270 r.). Rzecz zasługuje na rozpatrzenie choćby z tytułu wieku. Sama informacja dla historyka jest niedużej wartości, a językoznawca znów zauważa: „...ten najdawniejszy zapisany tekst polski jest zbyt krótki, żeby mógł mieć poważniejsze znaczenie dla dziejów języka" (Lehr-Spławiński). Mimo to lingwiści poświęcili mu niemało uwagi. Jeden z ostatnich głosów zakończył swe rozważania językowe stwierdzeniem: „...interpretacja zawiłości opowiastki (o Brukale) nie należy do lingwisty" (Klemensiewicz). Tą właśnie historyczną stroną przekazu zamierzamy się zająć.

---

* Przedruk z: Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1979, R. 33/10, ss. 7.

Najpierw poczynić musimy jedną istotną obserwację. Dla dużej większości danych *Księgi henrykowskiej* jest ona jedynym źródłem informacyjnym. Tak też m. in. przedstawia się sprawa z wtrąconym zdaniem polskim. Stwarza to badaczowi szczególne trudności: wiadomości te są niesprawdzalne. Zawierzyć autorowi, czy nie darzyć go zaufaniem?

Księgę I napisał henrykowski cysters, Piotr. Wiemy o nim dość dużo. Wraz z opatem i ośmiu konfratrami przybył on z lubiąskiego konwentu do Henrykowa w 1227 r. W nowym klasztorze odgrywał wybitną rolę. Pełnił funkcje piwnicznego (*cellerarius*), stał się prawą ręką drugiego opata, Bodona, który go wysyłał w rozmaitych delikatnych misjach, wreszcie został sam trzecim opatem henrykowskim (1259–1269). Obok wspomnianych funkcji pełnił także obowiązki kronikarza klasztoru. Na stare lata, jak się wydaje, zrezygnował z godności opackiej, by zabrać się do redakcji *Liber fundationis*. Napisał księgę pierwszą, której zresztą nie ukończył. Przy tej robocie zastała go najprawdopodobniej śmierć. Dodajmy, że Piotr jest jeszcze autorem *Ordinatio Wratizlaviensis ecclesie episcoporum* zawierającej, obok serii biskupów, bardzo interesujące wiadomości o politycznej roli, jaką odegrał autor w sporze między księciem a biskupem.

Księgę drugą napisał nieznany z imienia cysters henrykowski, zwący się *minimus fratrum*. Zredagowana ona została krótko po 1310 r.

Piotr zatem brał aktywny udział w życiu klasztoru od samego początku. On jest w dużej mierze uczestnikiem opisywanych przez siebie wydarzeń; zajmował przeto wyjątkową pozycję, która mu umożliwiała dokonanie wartościowych obserwacji.

Liber I obejmuje pierwsze trzydziestolecie egzystencji klasztoru, przerwane tragicznie najazdem tatarskim w 1241 r. W nim znalazło się najstarsze zdanie polskie. Wyszło ono zatem spod pióra o. Piotra.

Księgę swą pisał autor po to, by dać braciom w rękę broń do walki z zakusami rycerzy i chłopów na z takim trudem gromadzone mienie klasztorne. Ten swój cel podkreśla on wielokrotnie. Tym samym ów *libellus* (wyrażenie używane przez samego autora) został sporządzony jakby „do użytku wewnętrznego". To poufna notatka (*notula*, mówi również autor) dla konfratrów. Mają oni w niej szukać argumentów w przyszłych procesach. Z tą myślą pisane dzieło stanowi *veridica narratio* nie zawierającą upiększeń. Piotr też cieszy się u historyków opinią autora godnego zaufania (Stenzel, Grodecki). Do tego zdania chętnie się przyłączamy. Jest to „prawdziwy pamiętnik robót i kłopotów zakonnych, jakże malowniczo przez uczestnika przedstawionych" (T. Silnicki).

Czasem wszakże autor odbiega od swego zasadniczego celu. Jakby dla ubarwienia opowiadania notuje ciekawostki, które go żywo obchodziły. Po

prostu ponosi go żyłka pamiętnikarska. U historyka i te uwagi budzą zainteresowanie; jest mu za nie wdzięczny.

Tak jak inni pisarze średniowieczni – może to odpowiada w ogóle ludzkiej naturze, czego dowodem etymologie ludowe – zastanawia się autor nad tym, skąd się wzięły pewne nazwy miejscowości; polskie i niemieckie. Podaje, że pewien Piotr *locavit* [...] *quandam villam, quam appellavit* [...] *Sconewalde, ea videlicet ratione, quia tunc temporis erat ibidem pulcherrima silva*. Od jaworu wyprowadza *Jaworowo*, od jagły – *Jagielno*, od Janusza – *Januszowe*, od Kołacza – *Kołaczowe*, od Henryka – *Henryków*, od Głąba – *Głębowicy*, od Żuka – *Żukowicy*. Etymologie podane są bez zarzutu. Ale to rzeczy oczywiste; do takich wywodów nie ma potrzeby być lingwistą; na nie zdobędzie się każdy użytkownik języka. To jeszcze nie tytuł do chwały ojca Piotra.

Wśród polskich nazw miejscowych uwzględnił też autor Brukalice. Wywodzi je mianowicie od przydomka chłopskiego Brukał. I tej etymologii nikt kwestionować nie będzie. Autor jednakże idzie dalej wyjaśnia, skąd się wziął ów cognomen Brukał. Przy tej okazji doszło do opowiastki kończącej się zapisem najstarszego zdania polskiego. Oto jej tenor: Dawniej książęta śląscy – pisze autor – rozdzielali grunty między *nobiles* i *mediocres*. Wśród obdarzonych znalazł się pewien Czech imieniem Boguchwał (*Boguvalus Bohemus*). On to otrzymał ziemię o obszarze na cztery woły. Ponieważ był to teren lesisty, a przy tym bezludny, zagarnął sobie ów chłop dodatkowo w okolicy (*in circuitu*) gruntu na trzy wielkie pługi. Czeski przybysz gospodarzył na tej dziedzinie przez pewien czas sam. W końcu ożenił się, pojmując *filiam cuiusdam clerici, rusticam, grossam et per omnia walde ineptam*. Ponieważ w owym czasie młyny wodne były na Śląsku rzadkością, ta Boguchwałowa mełła sama na żarnach. Jej mąż, widząc, jak się męczy przy tej robocie, litował się nad nią i powiedziawszy: „pozwól, ja pobruczę (będę mełł), a ty spocznij", wykonywał pracę za nią. Postępował tak niejednokrotnie (*quandoque*).

Jak wiemy, zajęcie przy żarnach uchodziło zawsze za robotę babską. Widząc zatem mężczyznę, ją wykonującego, nazwali go sąsiedzi ironicznie Brukałem. Stąd *sua posteritas tota vocatur Brucaliz*.

Jak się ustosunkować do tego opowiadania? Czy jest ono prawdziwe? Może cała opowiastka po to zmyślona, żeby wyjaśnić sobie nazwę Brukalic? Zadaniem naszym będzie stwierdzić:

1° Czy postać Brukała jest historyczna?

2° W wypadku odpowiedzi pozytywnej – czy przypisywana Brukałowi wypowiedź jest autentyczna?

Zanalizujmy bliżej informacje *Księgi*; tylko do nich – wiemy – ograniczają się nasze wiadomości o Brukale.

Powiedzieliśmy wyżej, że darzymy Piotra zaufaniem. Ale to nie znaczy, żebyśmy byli wobec niego całkiem bezkrytyczni, żebyśmy wszystkie jego twierdzenia przyjmowali bez zastrzeżeń. Spośród nich historyk wysunie na pierwsze miejsce wydarzenia, których autor był naocznym świadkiem, które znał zatem z autopsji. Tu jesteśmy skłonni mu zawierzyć w pełni. Czy więc Piotr zetknął się z Brukałem? Nie! Brukał żył za panowania Bolesława Wysokiego, który zmarł w 1201 r. Piotr – możemy mniemać – umarł po roku 1270. Przypisując mu w momencie zgonu siedemdziesiątkę czy nawet więcej lat, kładziemy datę jego urodzin na początek 13. w. czy sam koniec stulecia poprzedniego. Ci dwaj panowie zatem spotkać się nie mogli. Zresztą w Henrykowie zjawił się Piotr dopiero w r. 1227.

Z powyższego stwierdzenia nie wynika wszakże, żeby Brukał nie istniał. Okazuje się, że to nie jest osoba oderwana całkiem od czasów Piotra. Mianowicie Boguchwał w małżeństwie z wspomnianą córką księżą miał trzech synów: Racława, Jakuba i Miscesława. Po śmierci ojca synowie ci podzielili między siebie źreb w Brukalicach na trzy części i pożenili się. Z nich najstarszy, Racław, miał dwóch synów: Boguszę i Pawła. Od nich to otrzymali cystersi trzecią część Brukalic. Piotr wspomnianych braci zna osobiście. Z nimi rozmawia, udziela im rad; co więcej, podróżuje razem z Ochli (k. Krotoszyna) do Poznania (powyżej 100 km). W wyniku pertraktacji odkupuje od nich ziemię w Ochli. Na tę transakcję wystawiają książęta przywileje (1253, 1256 r.). Opowiadanie o wnukach Brukała jest zatem prawdziwe, tym bardziej że udokumentowane. Wnuków Brukała uznamy za postacie historyczne.

O ojcu swoim i dziadku każdy coś wie. To są najbliżsi przodkowie chłopów tak dobrze znanych Piotrowi. I o nich podane wiadomości uchodzić muszą za prawdziwe; one się zachowały w tradycji rodzinnej. Piotr dlatego przedstawił tak szczegółowo ich genealogię, ponieważ owi Brukalicy stanowili realne zagrożenie dla całości dóbr klasztornych. Książęta z tej racji usuwają ich prawa skupu. To nie są bajeczki. Boguchwał i jego potomkowie stanowili grupę osób, z którymi Piotr się liczył. Brukał był *primus possesor*, od którego wywodzą się uprawnienia retrahenckie jego descendentów.

Pomijamy już wiadomości o dalszych synach i wnukach Brukała, które zresztą również potwierdzają historyczność Boguchwała. Zwróćmy jedynie uwagę na pewien szczegół podany przez autora. Racław odumarł synów, gdy *iam in iuvenili etate existerent*. Żona jego wyszła ponownie za mąż. W tym następnym małżeństwie urodziła syna Piotra. Autor podkreśla, że to nie syn Racława, a tym samym *nec de stirpe primi possessoris Boguvali Boemi*. Jako nie-Brukalic nie może zgłaszać się z prawem retraktu.

Takie argumenty gromadził adwokat klasztoru do obrony jego posiadłości. Piotr pozbierał fakty. Dla niego to są realia. W konsekwencji uznać jesteśmy skłonni Boguchwała Brukała za postać historyczną. – Czy wszakże za historyczną uznamy równocześnie jego polską wypowiedź?

Z Brukałem – wiemy – Piotr się nie zetknął, tym samym nie z jego ust słyszał ową dykteryjkę. W tym wypadku podaje nam z pewnością relację cudzą. Tutaj bona fides autora nie wystarcza. Mógł bowiem zawierzyć informatorom, którzy go wprowadzili w błąd. Nie zdając sobie z tego sprawy, autor przekazuje go dalej historykom. Weźmy przykład z wydanej niedawno *Hystoria Tartarorum*. Autorowi jej opowiadał jakiś Tatar, że zetknął się z ludem, którego członkowie nie jedzą, *sed vapore vivunt*. Autor zapewnia nas, że tę wiadomość traktuje serio (*credit pro certo*). Z tym stanowiskiem my się nie zgodzimy. Nasza wiedza o organizmach żywych, wiedza pozaźródłowa, jest tego rodzaju, że informację ową odrzucimy a limine. Dobra wiara nic nie pomoże średniowiecznemu autorowi; naszego zaufania nie zdobędzie. Powiemy o nim, że był naiwny w tym szczególe. Oczywiście nie podważy to jeszcze naszej wiary w stosunku do innych jego informacji.

Opowiastka o Brukale nie jest tego typu, aż tak jaskrawo naiwna. Wszakże czytelnik ma prawo zadać sobie pytanie, kto był tu informatorem. Skoro nie z ust Brukała ją Piotr słyszał, dowiedział się o niej od jakiegoś pośrednika. Czy da się on wytropić? Niestety, w tym przypadku autor zachował dyskrecję; skazał zatem nas na domysły. Piotr informuje, że wiadomości o pewnych wydarzeniach zawdzięcza ludziom starym. Wiadomo, że informacje starców należą do średniowiecznych topoi. Ale z tego nie wynika jeszcze, żeby nie były prawdziwe. Tak samo postępowałby każdy z nas, gdyby mu zlecono zredagowanie dziejów, a nie dano do dyspozycji źródeł pisanych.

Jako informatorów Piotra o dawnych czasach należy wziąć pod uwagę kilka osób. O początkach fundacji, *causa et ratio fundationis*, czerpał autor wiadomości od uczestników rozmów z księciem, biskupów, jak też od właściwego założyciela klasztoru, notariusza Mikołaja. Ale nie z ich ust oczekiwalibyśmy opowieści o Brukale. O tym, jak działa polskie prawo retraktu, dowiedział się Piotr od prepozyta Wincentego z Kamieńca. A o Brukale?

Jak autor sam podaje, głównym jego informatorem o dawnych dziejach był Kwiecik z przydomkiem Kika. On to *narravit nobis omnes antiquitates hereditatum circa huius claustri territorium*, a jako starzec *recordabatur facta multorum annorum*. Kika był chłopem, *rusticus*, ale jakimś zamożnym wieśniakiem, skoro *locavit villam* i od jego imienia wytworzyła się, nazwa osady *Kwiecikowice*. Niegdyś był on trefnisiem na dworze Henryka Brodatego: *...hic idem Quetiko sua nequicia et mirabilitate domino duci antiquo et sue familie fecit sepe magnum risum*, co mu zjednało szczególną życzliwość książęcego dworu. W momencie gdy go poznajemy, był daleko zaawansowanym inwalidą: *...caruit una manu, alteram habuit gladio ita lesam, ut eam ad sue necessitatis officium nusquam poterat movere*. Nie wiemy zresztą,

w jakich okolicznościach nabawił się tak strasznego kalectwa. W tym stanie (*unde quia corpore et rebus erat nimis miserrimus et valde* [...] *antiquus*) Kwiecik przychodził do klasztoru, by się tutaj pożywić. Możliwość jego indagacji nadarzała się zatem często. To ojciec Piotr wykorzystał. W historyczność Kwiecika – Kiki wierzymy również.

Nie wykluczalibyśmy ewentualności, że ów kaleki gaduła opowiadał Piotrowi historyjkę o Brukale; wszakże rodzi się zaraz kwestia wiarygodności relacji Kiki. Czy opowiadanie wesołka zasługuje na zaufanie? Może koloryzował trochę, żeby sobie zdobyć poważanie u zakonników, by go tym chętniej karmili? A przede wszystkim, skąd czerpał on swoje informacje?

Wśród jego relacji wyróżnilibyśmy znowu dwie warstwy. Kika opowiadał o zdarzeniach, których sam był świadkiem; dla opata były to zatem informacje z pierwszej ręki. Albo też mówił o wypadkach, które znał z opowiadania innych; to informacje z drugiej ręki. Dla zdania polskiego – bo ono nas tutaj interesuje – nasuwają się trzy możliwości.

Kika słyszał ową wypowiedź bezpośrednio z ust Brukała. Jak wiemy, zmarł on w 1244 r. jako starzec, *valde antiquus*. Ale kogo poczytywano w połowie 13. w. za starca: osobę siedemdziesięcio- sześćdziesięcio- czy pięćdziesięcioletnią? Dla oceny wieku należałoby wziąć w rachubę przeciętną wówczas długość życia, a ta była niska (21 lat!). W społeczeństwie umierającym tak młodo pięćdziesięciolatek może się wydawać starcem. Zwłaszcza gdy wchodzi w rachubę jeszcze drugi czynnik – daleko posunięte kalectwo: mańkut, z drugą ręką bezwładną. Wyobrażamy sobie łatwo żebraka nie uczesanego, nie ogolonego, nie mytego, być może w łachmanach. Gdyby więc Kika miał w 1244 r. 50 lat, nie mógłby się zetknąć z Brukałem. Ale nawet gdyby mu dodać 10 lat, byłby za życia Boguchwała dzieckiem. Dopiero przy siedemdziesiątce można by się liczyć z ewentualnością zetknięcia się z Brukałem. Tego domysłu w każdym razie *Księga* nie potwierdza; Kwiecik znajomością z Brukałem się nie chwali; Piotr tego nie zanotował.

Nie znając Boguchwała osobiście, Kika mógł powtórzyć Piotrowi rozpowszechnioną ludową bajkę etymologiczną lub ją sam stworzyć.

W literaturze bierze się w rachubę tylko Kwiecika jako informatora o Brukałowym zdaniu. Tymczasem domysł ten napotyka na poważny szkopuł. Brukalice nabył klasztor dopiero po zgonie Kiki. Czyżby Piotr interesował się z góry losami Brukalic, gdy wieś ta do klasztoru jeszcze nie należała? Czyżby już wówczas zajmował się genealogią Brukaliców, którą przedstawiliśmy wyżej? To się wydaje mało prawdopodobne. Zatem nie od Kiki pochodzą te informacje. Nasuwa się druga ewentualność: o dziejach Brukaliców opowiadali Piotrowi wnukowie Brukała: Bogusza i Paweł. Znowu nasuwają się te same pytania, co poprzednio.

Czy słyszeli oni wypowiedź swego dziada bezpośrednio? Wykluczone. Żył on, jak wiemy, w czasach Bolesława Wysokiego. Dla naszego autora

zaś Bogusza i Paweł byli w latach pięćdziesiątych *iuvenes*; mieli zatem 20–30 lat najwyżej. Ewentualną wypowiedź dziada mógł im przekazać tylko ich ojciec, Racław. Znali ją przeto z rodzinnej tradycji. Mógłby ją Piotr słyszeć również z ust Racława, ale w dziełku brak jakiejkolwiek w tym względzie wskazówki. Natomiast z Boguszą i Pawłem pozostawał Piotr w długotrwałym kontakcie. Tym samym oni byliby kandydatami na informatora o zdaniu polskim, obok przyjmowanego dotąd Kwiecika. I raczej oni.

Obracamy się stale w kręgu domysłów. Księga nie zawiera żadnych dalszych elementów, które by upoważniły do stanowczego sądu i skłoniły do przychylenia się do jednej z przedstawionych ewentualności. Dwa z nich wynikają w każdym razie wnioski:

1. Przy obydwu supozycjach jest pewne, że zdanie polskie słyszał Piotr w 13. stuleciu: jeśli od Kiki, to w drugiej ćwierci tego wieku, jeśli od wnuków Brukała – w latach pięćdziesiątych tegoż stulecia.

2. Z czyich ust by owo zdanie Piotr słyszał, Kiki czy raczej Boguszy i Pawła, przekazali mu ją Polacy. Czeska narodowość Brukała nie mogła w zanotowanym przez Piotra sformułowaniu zostawić żadnego śladu. Brukałowe dzieci, urodzone przez Polkę, wychowane w Polsce musiały mówić po polsku; tym bardziej wnukowie. Polakiem też był Kwiecik. Trudno zatem doszukiwać się bohemizmów w najstarszym polskim zdaniu. Argumentacja wysnuwana z ich braku pozostaje bez wartości.

Do rozpatrzenia zostaje jeszcze następująca trudność. Księga I zredagowana została ok. 1270 r., a więc co najmniej 30–45 lat po przypuszczalnej wypowiedzi polskiego zdania przez Kikę czy przez Boguchwałowych wnuków. To długi okres w życiu człowieka, wystarczający, żeby dużo zapomnieć i wiele nieświadomie przeinaczyć. Ta obserwacja rzuca cień na wierność dokonanej zapiski. Wszakże stawiano domysł (Stenzel, a za nim Grodecki), że Piotr robił sobie współcześnie notatki na luźnych kartkach; na ich podstawie zredagował pod koniec życia swe dzieło. Do tego domysłu przychylilibyśmy się chętnie. Zdanie polskie zostałoby zatem zapisane najpóźniej w latach czterdziestych – jeśli słyszał je od Kiki, a pięćdziesiątych – jeśli wyszło z ust Boguszy czy Pawła, i pod koniec lat sześćdziesiątych przepisane do *Księgi*.

Niewiele nam dała analiza treści henrykowskiej książeczki. Na stawiane pytania daremnie szukamy w niej odpowiedzi. Historyk zmuszony jest zatem do wskazania jedynie możliwości, w których doszło do wypowiedzi najstarszego zdania polskiego. Na zdecydowane rozstrzygnięcie problemu tekst nie pozwala. Ale to jeszcze nie wszystkie nasuwające się wątpliwości.

Zwróćmy uwagę na technikę pisarską autora. Powiedzieliśmy, że opisuje on barwnie i żywo dzieje swego klasztoru. Osiągnął ten sukces m. in. przez zastosowanie znanego chwytu pisarskiego: przytacza mianowicie wypowiedzi

swych bohaterów w oratio recta. Biskup powiedział: „...", książę powiedział: „...", Brukał powiedział: „...". Czy są to wypowiedzi autentyczne?

Od razu jedno ustępstwo dla Piotra. Nie będziemy mu stawiali takich rygorów, jak dzisiejszemu historykowi. Mowy De Gaulle'a cytuje on w cudzysłowach, bo są nagrane na taśmie magnetofonowej. Jest rzeczą oczywistą, że w takiej sytuacji nie znajdujemy się nigdy, gdy mamy do czynienia z cytatami Piotra. Wszakże nie odrzucalibyśmy ich wszystkich w czambuł jako nieautentycznych. Gdy nam Piotr opowiada o swym spotkaniu z notariuszem Konradem z Drzeniowa, którym okazał się jego *collega in scholis*, skłonniśmy sądzić, że dialog wówczas z nim stoczony powtórzył dość wiernie. Posłuchajmy:

Conradus: *Ego vos vidi, sed nescio, ubi.*
Petrus: *Et ego vestre persone similitudinem teneo in corde, sed ubi vos viderim, ad memoriam revocare nequaquam possum.*
C.: *Unde est iste abbas, qui totiens querulatur coram domino meo?*
P.: *Iste est abbas meus de Heinrichov et ibi sum ego monachus et istius abbatis professus.*
C.: *Est magnum quid, quod vobis ablatum est?*
P. *Est quoddam predium, continens circa centum mansos magnos, de quibus mansis domus nostra perpetuo privabitur, nisi aliquis discretus et timens Deum pro nobis domino duci in absentia nostra opportune sepius loqueretur.*
C.: *Ego vespere et mane, et omni hora, excepto tempore dormitionis, sum circa dominum meum, unde ero pro vobis loquens. Prosit, quantum possit! Tamen spero, ut Dei adiutorio, tempore procedente profitiam. Vos ergo una cum fratribus vestris orate, ut Deus dominum meum illuminet, quatinus puerilia postponat et iusta iuditia, sicut tenetur, studeat exercere.*

Podobnie w tych wszystkich wypadkach, w których Piotr osobiście brał w rozmowie udział lub był jej świadkiem. Powtórzylibyśmy tu chętnie wyrażenie spotykane w średniowiecznych protokołach cudów, gdzie się zaznacza niejednokrotnie: *sententiam pono, sed non verba*. Ale gdy Piotr nie uczestniczył w dyskusji? Takich wypowiedzi nie notował ani stenograf, ani choćby tachygraf. Jakaż tu gwarancja wierności? Już samo wprowadzenie cudzysłowiowej wypowiedzi trąci literaturą: *respondens dixit*. Toż zwrot mający antyczną tradycję, stanowi bowiem ulubiony refren Homerowy. Oczywiście nie chcemy twierdzić, że Piotr czytał *Iliadę* czy *Odysseję*, pragniemy jedynie wskazać na starożytność owego pisarskiego chwytu. Występuje on również bardzo często w *Sacra Scriptura*. Stąd go z pewnością autor przejął.

Podkreślmy przy tym, że dla Piotra *dicere* nie zawsze znaczy mówić. *Dicens in corde suo* – czytamy o strapionym opacie. Bretschneider ten zwrot

przetłumaczył: „er sprach in seinem Herzen", a Grodecki: „mówił sobie w duchu". Można by też przełożyć: „pomyślał sobie". Myśli swego bohatera zna autor powieści, ale nie historyk. Zna myśli Bolesława Chrobrego Gołubiew, ale nie Zakrzewski!

Wypowiedzi cudzysłowiowe nie są więc w tych wszystkich wypadkach rekonstrukcją, jak to możliwe przy zacytowanym dialogu z notariuszem Konradem i w kilku innych jeszcze razach, lecz stanowią konstrukcję pisarską autora. Ich autentyczność więcej niż wątpliwa.

Autorowi nieobca też konstrukcja zdania zależnego: *dixit*, *quia*... Wszakże szczególnie częste posługiwanie się oratio recta jest cechą charakterystyczną jego stylu. Uwidocznia się to w porównaniu księgi pierwszej z drugą. W ostatniej jeden jedyny raz występuje zdanie cudzysłowiowe! Wiemy, że Piotrowi przypisuje się autorstwo *Ordinatio episcoporum*. I w niej ta maniera się powtarza. To dalszy argument za jego autorstwem!

Pytanie zatem, czy postawione w cudzysłowie zdanie polskie, przypisywane Brukałowi, nie jest tworem samego Piotra? Słyszał może etymologię wyrazu od kogoś, a sam ubrał w szatę rzeczywistej cudzysłowiowej wypowiedzi. Z całą pewnością jemu przypiszemy wersję łacińską. Nie bardzo zatem przemawiają za autentycznością Brukałowego zdania poczynione obserwacje.

Oczywiście to wszystko domysły. Poza nie nie pozwala nam dzieło Piotrowe wyjść. Skądinąd pomocy w rozstrzygnięciu dylematu też nie znajdziemy. Kończy się więc rola historyka. Dezyderatu Klemensiewicza w sposób jednoznaczny zrealizować się nie da. W każdym razie swoje przypuszczenia tak wykoncypowaliśmy, by mieściły się w ramach informacji *Księgi*. Nie są one nieprawdopodobne, choć też pozostają wciąż nie sprawdzalne. Wysłuchamy chętnie sugestyj bardziej ponętnych.

Gdyby odrzucić wszystkie nasze domysły, pozostaje jeden pewnik w każdym razie: najstarsze zdanie polskie zredagowano najpóźniej koło roku 1270 i to po polsku, *hoc est in Polonico*, choć przez Niemca.

Referat wygłoszony na wspólnym posiedzeniu Komisji Językowej i Historycznej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego 15 maja 1979 r.

Znaczenie terminu *laici* w zapisce z 1309 roku*

1. Polisemia jest cechą immanentną języka. Każdy termin w zależności od kontekstu zmienia swoje znaczenie. Stąd rodzą się trudności interpretacyjne; z kilku możliwych znaczeń historyk wybiera jedno: to, które mu odpowiada. Tą drogą dowodzi – jak mu się wydaje – swej tezy, skoro opiera się na informacji bezpośredniej źródła. Wszakże należy liczyć się z faktem, że skryba inaczej rozumiał analizowany wyraz. I wówczas ów rzekomy dowód umocowany cytatem okazuje się pozornym. Już wydawca źródeł stoi przed takim dylematem – oddać wyraz dużą czy małą literą: *sartor* czy *Sartor*. W pierwszym przypadku oznaczać on będzie zawód wykonywany przez bohatera opowiadania, w drugim – jego nazwisko czy przydomek. *Bohemus* jest Czechem – mężczyzną czeskiego pochodzenia, czy też Czechem – augmentativem od Czesław, a więc osobą noszącą słowiańskie imię Czesław. Podobnych dylematów stwarza średniowieczna łacina moc. Ewoluowała ona bowiem semantycznie przez dwa tysiące lat. W ciągu tego długiego okresu nawarstwiały się znaczenia jedno na drugie, ginęły stare, rodziły się nowe. Przed badaczem stoi zatem stale problem: które z nich w danym kontekście wybrać.

2. Zajęliśmy się terminem *laici*, występującym we wzmiance z 1309 r., ale znanej dopiero z zapisu siedemnasto- czy osiemnastowiecznego. Założywszy, że posłużył się nim skryba rzeczywiście w początku 14. w., przypisał mu prof. Labuda sens: chłopi, poddani klasztoru. W tej interpretacji poszedł zresztą za Teodorem Warmińskim, który przed stu laty stwierdził, że opat konwentu wieleńskiego[1] Piotr „ist... bei Gelegenheit einer unter den Untertanen des Klosters Meuterei im Dorfe Mochy durch Feuerbrunst ums Leben gekommen". Tragedia ta jest dla historyka szczególnie relewantna, gdyż do

---

* Przedruk z: Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Naukowych ŁTN 1983, R. 37/1, ss. 5.

[1] Prof. Labuda przez jakieś niedopatrzenie dał swojemu artykułowi tytuł: *Zapiska o zaburzeniach chłopskich w dobrach klasztoru przemęckiego w roku 1309*. Tymczasem w tym roku cystersów w tej miejscowości nie było. Przenieśli się oni tam dopiero z początkiem 15. w. (fundacja Władysława Jagiełły).

końca 15. w. – jak stwierdza B. Baranowski – źródła nasze podają skąpe wiadomości o chłopskich powstaniach, poza znanym buntem jedenastowiecznym, o którym informuje Gall-Anonim. Pierwszy nasz dziejopis pisał o ogólnoludowym powstaniu, zapiska nasza – o zaburzeniu lokalnym.

Uprzytomnijmy sobie, co w niej wyczytali Warmiński–Labuda: (1) zbrodni dokonali mieszkańcy wsi Mochy, (2) dopuścili się jej chłopi-poddani, (3) byli to przy tym poddani klasztoru, (4) tym samym był to bunt przeciwko własnym panom; (5) już tylko prof. Labudzie zawdzięczamy wyjaśnienie dramatu walką klasową, zgodnie z przyjętą przezeń postawą marksisty. To novum, jedyne wprowadzone przez niego, pragniemy podkreślić najsilniej. Zacznijmy też krytykę od niego.

3. Zdaniem prof. Labudy, źródła 12.–14. w. „nie mogły zarejestrować istniejącego wówczas etapu walki klasowej". Autor doszedł przeto na drodze czysto teoretycznej do wniosku, że na okres prawa niemieckiego przypaść musiało raczej zaostrzenie, a nie osłabienie walki klasowej. Zdanie to usiłuje wzmocnić, doszukując się „konkretnie uwarunkowanych przyczyn buntu chłopskiego w Mochach".

Obie te wypowiedzi budzą pewne zastrzeżenia: 1. Historia nie jest nauką teoretyczną, lecz opiera się na fragmentach źródeł, które zachowały się do naszych czasów. 2. Przy ich braku nie zrekonstruujemy w żaden sposób owych „konkretnie uwarunkowanych przyczyn". Stoimy jak najdalej od twierdzenia, że walki klasowej nie było. Co więcej, dopatrywalibyśmy się w niej zjawiska endemicznego, związanego jak najściślej z ustrojem feudalnym. Bez walki klasowej – sądzimy – nie jest możliwa żadna rzeczywista historia. Wszakże, gdyby miało się okazać, że proponowana przez Warmińskiego–Labudę wykładnia omawianej wspominki jest nietrafna, więc że to nie chłopi klasztorni podpalili dwór wraz z przebywającymi w nim zakonnikami, cała obudowa ideologiczna okazałaby się nieaktualna. Ona bowiem jest czymś wtórnym, dopasowanym do przyjętej interpretacji. Z niej bynajmniej nie wynika ani jej poprawność, ani fałsz.

4. *Laici in villa Mochy*. Tekst bynajmniej nie informuje, o tym, że owymi incendiarii byli mieszkańcy Moch. Zbrodni dokonano *in villa Mochy*. Dlatego w tej wsi, ponieważ w niej mieli cystersi swoją curia, w której zdybano razem kilku zakonników wraz z opatem. Tymczasem nie możemy wyłączyć możliwości, że owej zbrodni dokonali jacyś ludzie nie mieszkający w Mochach, lecz mający swoje porachunki z mnichami. Niewątpliwie i mieszkańców Moch nie wolno wykluczyć, bo źródło nie wypowiada się w ogóle na temat miejsca pochodzenia zbrodniarzy. Obaj powołani autorzy wyszli ewidentnie poza informację źródła, dokonali – prawdopodobnie nieświadomie – jej amplifikacji brzemiennej w następstwa. *In Mochy*,

podkreślamy, to nie *de Mochy*. To sprostowanie rzuca cień na inne tezy obu historyków.

5. Warmiński–Labuda utrzymują, że podpalaczami byli chłopi, przy tym poddani klasztoru. Ten pogląd jest dla prof. Labudy uzasadnieniem jego wniosku o toczącej się walce klasowej. Gdzie źródło tej informacji? Zapiska wyraża się krótko: *laici*. Kto się kryje pod tym mianem?

6. U Ducange'a termin posiada kilka znaczeń. Już ten fakt musi skłonić nas do dużej ostrożności. W samym substantiwie (*laicus*) i w jego derywatach, rzeczownikowym (*laicatus*), przymiotnikowym (*laicalis*) i czasownikowym (*laicare*), na czoło wybija się opozycja do *clericus*, osoby duchownej. Przykładów na to moc. Powołajmy znaną Bullę Bonifacego 8. z 1296 r., zakazującą władcom świeckim nakładania podatków na duchowieństwo bez zezwolenia papieża. Nosi ona tytuł: *Clericis laicos*. Każdy, kto nie ma święceń, jest *laicus*, osobą świecką. Stąd też takie zastosowania, na które wskazuje Ducange: strój świecki, jakiego nie noszą duchowni; język świecki, a więc narodowy, a nie łaciński, którym posługują się księża; człowiek nieuczony, przeciwstawiany wykształconemu duchownemu. Ta sama opozycja aktualna i w gronie zakonników: *laicus* – *konwers*, mnich, który nie otrzymał święceń kapłańskich, laik.

7. Z góry domyślać się wolno, że i polskie źródła średniowieczne nie będą odbiegać znaczeniem od podanych przez Ducange'a. One też są proweniencji kościelnej. I tak jest rzeczywiście. W naszych aktach kancelarii duchownych, ale też i świeckich, redagowanych długo wyłącznie przez księży, ten sam sens łatwo wykazać od 12. do 16. w. Zna go i Janko z Czarnkowa, i *Visitationes bonorum' archiepiscopatus Gneznensis*. *Laicus* to zatem każdy nieduchowny – zarówno rycerz, jak i mieszczanin, chłop poddany, nawet *ascripticius*, a także *konwers*. Co kto chce!

8. Historyk, mając tyle możliwości wyboru, musi się zastanowić nad tym, które znaczenie przypisać wyrazowi *laicus* w rozpatrywanej przezeń wspomince. Od tego zależy wynik jego studium. A może to konwersi zbuntowali się przeciwko zakonnikom-kapłanom i oni dopuścili się zbrodni? Nie można tego całkiem wykluczyć. Znamy gwałtowne spory w średniowieczu między duchownymi, kończące się nieraz tragicznie. A przy tym literaturze historycznej nieobce jest pojęcie walki klasowej w obrębie stanu duchownego (Grodecki). Przy ostatniej propozycji dokonujemy – podobnie jak Warmiński–Labuda – zwężenia zakresu znaczeniowego interesującego nas terminu. Co więcej – jak Labuda – jesteśmy upoważnieni do twierdzenia o zaostrzeniu walki klasowej. Przedstawiona powyżej wykładnia oraz proponowana przez

nas – równie uzasadnione są źródłem i obudową ideologiczną. Zastrzegamy się wszakże: to jedynie supozycja, a nie stwierdzony fakt historyczny. Nie upieralibyśmy się zresztą przy niej. Zwracamy tylko uwagę na możliwość takiej interpretacji, choć nie musi być ona trafna, równie jak domysł Warmińskiego–Labudy. Przy dokonywaniu swego wyboru kierowali się wspomniani badacze intuicją. Naszą kontrpropozycją jedynie podważamy ich interpretację; nie jest ona jedną jedyną z możliwych. Intuicja może więc się okazać interpretacyjną samowolą!

9. Swoją tezę o buncie poddanych, o walce klasowej, ilustruje znakomity autor przykładami konfliktów toczonych z mnichami przez... rycerzy! Historia zna ich niemało. To byli główni wrogowie klasztorów. Wiemy z *Księgi Henrykowskiej*, ileż to razy zakonnicy musieli się im opłacać dla zapewnienia sobie z ich strony świętego spokoju. *Chevaliers-brigands*, *Raubritter* to twór feudalizmu znany w całej Europie. Nie bez racji nazywa się ich w naszych dokumentach *molestatores*, *feroces*, dokonujący *quippiam molestie seu violencie*.

10. Jeśli więc prof. Labuda utrzymuje, że walki wewnętrznofeudalne (między rycerzami a zakonami) „musiały zachęcić chłopów do chwycenia się tej samej broni, jaką wobec klasztoru wieleńskiego stosowali okoliczni rycerzykowie", czy takie rozumowanie nie jest niedostrzeżoną przez autora *petitio principii?*

11. Tak „po linii" idąca wykładnia prof. Labudy raczej trudna jest do obrony. Mielibyśmy tu jeden jedyny wypadek buntu poddanych przeciw zakonnikom, buntu przy tym krwawego, bo posuwającego się do spalenia żywcem opata i paru zakonników. Żywimy co do tego najpoważniejsze wątpliwości. Skłonni bylibyśmy raczej sądzić, że w naszej wspomince nie o chłopów klasztornych chodziło, lecz – taki wniosek nasuwa się z lektury artykułu prof. Labudy – o jakichś rycerzyków, którzy mieli swoje porachunki z mnichami. Oni przecież to także *laici*. Oczywiście i to jest tylko domysł. Zdecydowanego rozwiązania ze względu na lakoniczność zapiski nie jesteśmy w stanie dać. W każdym razie zwracamy uwagę na kilka możliwości interpretacyjnych. Monizm wykładni Warmińskiego–Labudy jest nie do utrzymania.

12. Gdyby to rzeczywiście jacyś rycerze czy rycerzykowie dopuścili się zbrodni, wynik ów zadałby druzgocący cios wnioskowi wysnutemu z analizowanej zapiski o walce klasowej. Duchowni bowiem i rycerstwo stanowili jedną klasę łączną właścicieli ziemskich.

13. Nie wyłączalibyśmy i tego – tu ukłon pod adresem Warmińskiego–Labudy – że w tragicznie zakończonym zajeździe pod wodzą owych rycerzyków brali udział i chłopi. Źródła nasze znają tego rodzaju wypadki. Powołajmy jeden przykład: pewien rycerz *se violenter intromisit cum 20 domicellis et cum 60 qmetonibus trina vice* (Leksz). Oczywiście na tej podstawie nie wysnujemy wniosku o walce klasowej. Użyci w zajeździe chłopi nie stanowili czynnika samodzielnego, lecz byli narzędziami rycerzy. Zresztą i oni sami także bywali przedmiotem agresji raubritterstwa! – Tyle o interpretacji zapiski 17–18-wiecznej, poczytanej za miarodajną dla oceny zdarzeń sprzed jakichś 400–300 lat.

14. A tymczasem nie wiemy na pewno, jak zredagowano jej oryginał. Może skryba piszący u zmierzchu szlacheckiej Rzeczypospolitej, przy zdecydowanej dominacji nobilów, nie śmiał ryzykować informacji o tym, że zbrodni dopuścili się *milites* – rycerstwo. Kierując się przeto ostrożnością, wolał napisać *laici*. To świetny kamuflaż. Na tych spostrzeżeniach nie koniec zastrzeżeń kierowanych pod adresem prof. Labudy.

15. Uczony ten nie zadowolił się przedstawioną analizą tekstu, lecz – co więcej – pokusił się o uogólnienie stawianej przez siebie hipotezy. „Gwałtownego wystąpienia chłopów moskich – pisze on – nie będziemy mogli uważać za fakt jednostkowy, ale za fakt typowy, mieszczący się w ramach prawidłowości rozwoju ówczesnego procesu dziejowego". Nam się wydaje, że generalizacja przypuszczenia przekracza ramy *licentia historica*. Powtarzamy: walka klasowa miała charakter endemiczny. Ale czy rzeczywiście mamy w Polsce do czynienia z dużą frekwencją chłopskich gwałtów kończących się zbiorowym morderstwem mnichów? Z naszych ziem dowodów źródłowych brak albo – ostrożniej – liczba ich minimalna. A tylko one są dla nas miarodajne.

16. Przy tylu podniesionych zastrzeżeniach jedno zdumiewające: powszechna akceptacja wyników Gerarda Labudy. Nic więc dziwnego, że ów uczony, taką umocniony reakcją, sam się w późniejszej pracy powołuje na omówiony tu „artykulik".

17. Nie pierwszy raz kwestionujemy wyniki studiów prof. Labudy. Omówiony artykuł już w swoim tytule zawiera kompromitującą nieścisłość. Roi się poza tym od hipotez, poczynając od stawienia na jednej płaszczyźnie wiadomości pochodzących z różnych epok, co przypomina mocno metodę antykwaryczną. Mogła ona przed stu laty wystarczać Warmińskiemu – dyrektorowi seminarium nauczycielskiego w Paradyżu, a więc poniekąd historykowi-amatorowi. Jego robota ukazała się w charakterze: „Eine Beigabe zu der

am fünfzigsten Stiftungfeste des Königlichen Schullehrer-Seminars zu Paradies herausgegebenen Festschrift" (1886). U profesora uniwersytetu, a więc zawodowca, podobne postępowanie w drugiej połowie 20. w. wydaje się już niedopuszczalne. Ono kompromituje naszą naukę historyczną. W przedsiębranych na nowo badaniach oczekujemy postępu w analizie. Tego się tymczasem w rozpatrzonym studium trudno dopatrzeć. Powtórzenie starej, bo blisko sto lat liczącej koncepcji, nie jest odkryciem. Podbudowanie jej pseudomarksizującym komentarzem prowadzi do nikąd. W sumie to krok wstecz.

Nie mamy nic przeciwko temu, by historyk występował z domysłami. W polskiej mediewistyce – przy znanym ubóstwie źródeł – rzecz nie do uniknięcia. Wszakże badaczowi nie wolno zapominać o hipotetyczności stawianych przez siebie hipotez. Nie może ich traktować jako pewników i lansować jako naukowo udowodnione konstrukcje, a tym samym jako historyczne prawdy.

Raczej należało wskazać na fakt, że cały pomysł oparty został na bardzo kruchej podstawie, a stąd – naszym zdaniem – posiada minimalne szanse prawdopodobieństwa. Przyznanie się do niewiedzy wynikającej z ubóstwa źródeł nikomu nie uwłacza. Z amplifikacjami winien być historyk wyjątkowo wstrzemięźliwy; generalizacji hipotez nie należy dopuszczać się w ogóle.

Zakończmy referat cytatem zaczerpniętym z pracy prof. B. Zientary: „...i dzisiaj niejeden autor, gdy trudno mu napisać coś o sytuacji chłopów w dawnym okresie, bąka o dokręcaniu śruby ucisku feudalnego" oraz – dodajmy od siebie – o toczącej się walce klasowej.

Przedstawiono na posiedzeniu naukowym Komisji Historycznej Wydziału II ŁTN 3 listopada 1982 r.

*Folia, -ae**

1. W bezcennym studium *Wpływ polszczyzny na łacinę średniowieczną w Polsce* Krystyna Weyssenhoff-Brożkowa zajęła się interferencją języka polskiego w łacinie, którą posługiwano się u nas w średniowieczu. Trudno nie doceniać wagi dokonanych przez Autorkę ustaleń. Zawarła ona w powołanej pracy ogrom swojej filologicznej erudycji.

2. Lektura tekstów z XIV i XV w. potwierdza jej obserwacje wielokrotnie. Przykład pierwszy z dokumentu arcybiskupa gnieźnieńskiego, Jarosława, z 1366 r. zredagowanego *per manus Bronislai, protunc curie nostre notarii*, a więc przez samego notariusza kancelarii arcybiskupiej: *familiares vero suos quoscunque idem Gothko solus habebit iudicare*[1]. Oczywiste to wierne tłumaczenie polskiego zwrotu „będzie miał do osądzenia" w sensie: winien sądzić, mieć moc czy władzę sądzenia. To z pewnością nie Cycerońska łacina!

Identyczny zwrot spotykamy w spisie prawa chełmińskiego, datowanym na koniec XIV w. – 1441 r., I 31: *item advocatus habet facere tria iudicia magna per decursum unius anni, scilicet vyelkye vyecze*, co wydawca poprawnie przetłumaczył: „również wójt winien odprawiać trzy wielkie roki w ciągu roku, to jest *wielkie wiece*"[2]. To samo ze zwrotem *habet obligare* artykułu III 53: „powinien zapisać".

3. Inny przykład zaczerpnięty z Długoszowego *Liber beneficiorum*: *aestimatur valor eius ad quatuor cum dimidia marcarum*. XV-wieczny historiograf użył w przytoczonym zdaniu dopełniacza cząstkowego, właściwego językowi polskiemu, grzywien – *marcarum*, zamiast należnego w łacinie accusativu

---

* Przedruk z: Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1995, t. 40, s. 187–196.

[1] **S. Librowski**, *Czterdzieści cztery niedrukowane dokumenty arcybiskupa Jarosława z lat 1343–1372*, Archiwa – biblioteki i muzea kościelne 1986, 52, nr 38.

[2] *Nieznany spis prawa chełmińskiego z przełomu 14–15 wieku*, wyd. Z. Rymaszewski, Łódź 1993, s. 130. Wierniej byłoby przełożyć przez: „wójt ma odprawiać trzy wielkie roki". Oczywiście w przytoczonych kontekstach *winien* i *ma* są jednoznaczne. A tak nie bywa zawsze. Dla księgowego wyrazy te stoją w wyraźnej opozycji, skoro są kalką łac. *debet* i *habet*.

po przyimku *ad*: *ad quatuor cum dimidia marcas*[3]. Tak zresztą postępuje na innych stronicach swego dzieła: *solvit duas cum dimidia marcas* (t. 1, s. 38, 115)[4].

Powołany wyżej przykład stanowi kalkę składniową ewidentną[5].

4. Łaciński *liber* jest rodzaju męskiego, odpowiadająca mu polska *księga* – rodzaju żeńskiego. Nieuważny redaktor prawa chełmińskiego tymczasem pisze II 40: *sed se neglexit escribere de libro civili, prout se inscripserat in illam* (!); oczywiście: „w ową (księgę)"! – Ale na tym bynajmniej nie koniec. Z interferencją językową spotykamy się jeszcze u Długosza. Pojawi się ona mianowicie z okazji omawiania świadczeń dziesięcinnych.

5. Ale wpierw króciutko o *decima*. Chłopi winni byli oddawać biskupom i proboszczom dziesiątą część plonów rolnych. Czasem, ale to raczej rzadko, uiszczano dziesięcinę w pieniądzu, z reguły składano ją w naturze: *decima manipuiaris et canapalis*; zbożową – w snopach, konopną – w kitach[6]. W Długoszowym *Liber beneficiorum* spotykamy na każdej niemal stronicy o niej wzmianki; przykładów setki czy nawet tysiące. – Przy dziesięcinie naturalnej nasuwała się od razu kwestia zwózki (*ductura*) produktów rolnych do stodoły uprawnionego. Kto był do niej zobowiązany?

6. Transport w średniowieczu był ciężarem wyjątkowo dotkliwym ze względów technicznych: w produkcji wozów nie stosowano żelaza[7]. Obowiązek zwózki narzucono przeto na wieśniaków, a zwolniono od niej szlachtę, *nobiles praefati, utendo iure militari, non conducunt eam* (*decimam*)[8]. Chłopi muszą przy tym odstawiać dziesięcinę *propriis curribus*. Takich postanowień moc już w trzynastowiecznych przywilejach lokacyjnych, np. SUb 5, nr 42, 1283 r.: *annonam vero in vectura sua deducent ad curiam nostram in Opathou*; tak też po pewnych wahaniach postanowił w 1352 r. „król chłopków", Kazimierz (KDKK 1, nr 195).

---

[3] Skład rządu obowiązuje w łacinie przy liczebniku *mille*; cesarz Fryderyk I informuje opata Wibalda ze Stablo, że Bolesław Kędzierzawy w traktacie krzyszkowskim z 1157 r. *policitus est dare duo milia marcarum*, SUb 1, nr 32.

[4] Wahamy się tu z cytowaniem zwrotu wyżej powołanego *prawa chełmińskiego* I, 68: *advocatus cum scabinis vadium loco pacis imponeret X marcarum*. Pisarz bowiem może wiązał ów genetivus nie z czasownikiem *imponeret*, lecz z dalej położonym rzeczownikiem *vadium*.

[5] Por. **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *Wpływ polszczyzny na lacinę średniowieczną w Polsce*, Kraków 1991, s. 79.

[6] Tak już w XIII-wiecznych przywilejach lokacyjnych: *Decime, que in campis – in campis, que in maldratis – in maldratis, que in fertonibus – in fertonibus et non aliis persolvantur* (SUb 5, nr 283, 1286 r.).

[7] Stąd na wóz o drewnianej osi ładowano zaledwie ok. 700 kg (Tadeusz Poklewski-Koziełł).

[8] *Op. cit.*, s. 39.

7. Nieraz owa *ductura* przekraczała wprost możliwości jednego chłopa, dlatego zwożono dziesięcinne produkty *coniunctim alias z sprząszą* (s. 78); *per coniunctionem alterius lanei, alias sprząszą* (s. 151); *item ducturas faciunt coniunctim, alias sprząszą* (s. 159); *ducturas etiam facit non per se, sed coniunctione facta cum altero, alias sprząszą* (s. 162)[9].

8. Najczęściej dziesięcina należała się uprawnionemu do jej poboru proboszczowi z jednej tylko wsi, *praebenda* [...] *quae pro sua dote atque proprietate unicam habet decimam manipularem in Rosochi*[10]. Jest to regułą, gdy chodzi o świadczenie omawiane *iure parochiali, iure parrochiano*. Wówczas sprawa miejsca zwózki nie nastręczała żadnego problemu: decymę należało dostawić do stodoły miejscowego proboszcza czy wikarego, *et ducitur in horreum pro vicario*[11], czy też uposażonego nią kanonika, *et tenentur eam (decimam) propriis curribus inducere in praedium canonicale*[12]. Tak samo wtedy, gdy uprawniony pobierał dziesięcinę z swoich dóbr, *de cuius agris nulli dat decimum, sed eam pro se tullit monasterium et in suum horreum inducit*[13]; *item praedium episcopale est in eadem villa, de cuius agris nulii solvitur decima, sed eam episcopus pro se tollit et in suum horreum inducit*[14]. To rozumiało się samo przez się.

9. Wszakże istniały także *pinguiora beneficia*, i to znacznie tłustsze, zwłaszcza biskupie, ale także niektórych klasztorów. Na ich uposażenie składały się *decimae* z kilku, kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu osad. Wówczas uprawniony do ich poboru dziesięcinnik, *decimator*, zainteresowany był w tym, żeby należną mu dań zwieziono zewsząd na jedno miejsce, do jednej stodoły, *granarium, horreum*. A tymczasem mogła ona być oddalona od pola chłopa o kilka, kilkanaście, a może nawet kilkadziesiąt mil![15]

10. Nie musiała to zresztą być składnica samego beneficjariusza. Ten bowiem najczęściej nie zużywał dziesięciny sam – cóż by robił z dostarczoną

[9] Podobnie *fimum etiam ducunt pecudibus vel equis, alias sprząża, ibidem*, s. 179.

[10] *Ibidem*, s. 383.

[11] *Ibidem*, s. 115. Raz zredagowano tekst następująco: *et ducitur* [*decima manipularis*] *propriis curribus canonico ad acceptum, ibidem*, s. 53.

[12] *Ibidem*, s. 42.

[13] *Ibidem* 2, s. 43.

[14] *Ibidem*, s. 58. Długosz notuje wypadek, w którym plony z własnego folwarku i z dziesięcin zwożono do jednej stodoły, *harreum, in quod frumentorum sata et ex propriis agrorum laboribus, et ex decima provenientia deducuntur, ibidem* 3, s. 131.

[15] Zanotujmy postanowienia szczególne: dziesięcinę należało zawieźć wprost na rynek miejski: *item tenentur ad singulas ducturas ex eadem vila in Cracoviam* (s. 130); *item ducturas faciunt quislibet necessarias pro archidiacono in civitatem Lublin et ex civitate in villam, quilibet per se proprio curru* (s. 198).

sobie masą ziarna czy konopii – lecz sprzedawał ją kupcom, *decimarum emptores*[16]. Ci negocjowali transakcje na warunkach dla siebie korzystnych, a zatem loco najdogodniejsze dla nich składnice. O nie chodziło – jesteśmy przekonani – w powołanym wyżej dokumencie Kazimierzowym z 1352 r., w którym czytamy: *ad* [...] *alia certa loca vel horrea villarum, in quibus huiusmodi decimae consistunt, quae procuratores, venditores seu decimatores aut decimarum emptores episcopi et quorumlibet canonicorum vel clericorum elegerint, conducere et componere, sicut olim fuit consuetum, perpetuis temporibus teneantur*. Miejsce zwózki, *locus locationis* (s. 49), stodołę docelową, winien był zobowiązanemu chłopu dziesięcinnik wskazać.

11. Jaką posługiwano się na tę czynność wskazania terminologią?
In horreum beneplacitum (s. 101)
constituendum (s. 64, 76, 92, 100)
deputatum (2, s. 280), *deputandum* (s. 53, 98)
designandum (s. 149)
electum (s. 51, 63), *eligendum* (s. 49–50), *deligendum* (s. 48, 53)
instituendum (s. 50).

Długosz – widzimy – używał w omawianym kontekście niemałej liczby czasowników. Wszakże to jeszcze nie wszystkie terminy spotykane u niego.

12. Na stronie 12 jawi się w tym samym kontekście po raz pierwszy dalsze verbum: *in horreum a decano l o c a n d u m* powtórzone na s. 13. Długosz używał przytoczonych czasowników zamiennie, na jednej i tej samej stronie pisał raz *eligendum*, raz *locandum*, to znów *eligendum* (s. 139). Wszakże verbum *locare* jawi się na kartach jego dzieła coraz częściej (s. 43, 50, 52, 59, 60 i bezlik), choć i *eligendum* dalej nierzadkie (s. 42, 44, 45).

13. Rozumiemy dobrze zastosowanie w cytowanych zwrotach czasowników *constituere*, *deputare*, *designare*, *eligere*, *deligere*, *instituere*. Walor ich taki sam, jak w łacinie klasycznej: 'wybrać, wyznaczyć, wskazać' takie miejsce, taką stodołę, która 'się podoba', *bene placet*, dziesięcinnikowi. Ale dlaczego synonimem ich ma być również verbum *locare*? Czy ono w słownictwie Rzymian także znaczyło 'wskazać miejsce'?

[16] O kupcach dziesięcin, *emptores decimarum*, **Wyszyński**, *Ze studiów nad historią dziesięciny w Polsce średniowiecznej*, I. *Czasy Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1929, s. 121. Dla transakcji z nimi posługiwał się dziesięcinnik agentem handlowym, pośrednikiem–sprzedawcą (*venditor, procurator, factor episcopi, ibidem*, s. 285), jakim był *Nicolaus, plebanus de Slaboschow et venditor decimarum episcopalium in clavi Lelowiensi* (3, s. 118). Widocznie inkasował on również gotówkę, co przypłacił życiem: *qui cum in ecclesia sua in Slaboschow a praedonibus et furibus nocturno tempore necatus fuisset*.

14. W łacinie klasycznej tego waloru nie miało ono nigdy. Dla prawnika rzymskiego *locare* znaczyło:

a) urządzić coś, zbudować, założyć[17] – tak też Długosz: założyć wieś (*qui primus villam locavit*, s. 44, 126; *et ibi possit locari bona villa*, s. 293; *ubi vero nova villa locatur*, s. 478), miasto (*civitatem locare constituit*, s. 275; *et locetur civitas*, s. 293; *pro civilate locanda*, s. 545; *in quorum agris oppidum Skawina locatum est*, s. 121), dwór (*locatae sunt curiae*, s. 176), kuźnicę (*et locetur fabrica ferri*, s. 293), domy (*locatae sunt septem domus*, 3, s. 116);

b) wynająć, wydzierżawić – w konsekwencji złożenie *locatio-conductio* miało sens prawny kontraktu najmu, dzierżawy[18].

15. Nie odbiega od ostatniego sensu i średniowieczna łacina dokumentowa. Atoli najczęściej w niej wyrazów *locare*, *locatio* używa się w sensie szczególnym, pospolitym zwłaszcza w naszych aktach nadających *ius Teutonicum*, zwanych przeto nie bez racji przywilejami lokacyjnymi. Temu znaczeniu terminu poświęcono nawet osobne studium[19]. Okazuje się, że rzeczownik *locatio* czy verbum *locare* znaczą w dokumentach naszych przede wszystkim 'osadzić, posadzić (kmiecia na gruncie)', *et frequenter in ea* (*hortulania*) *locatur cmetho* (s. 98), z ewentualnym nadaniem mu własności podrzędnej, ale z równoczesnym zobowiązaniem do wieczystych nieodpłatnych robocizn na folwarku pańskim oraz do wieczystych również świadczeń pieniężnych. Pojawiają się więc w rezultacie *horti locati*, *domus locatae*, ale również *cmethones locati* (s. 223)[20].

16. Ten walor wyrazu znany też dobrze Długoszowemu *Liber beneficiorum*: *in sortem canonicalem locaverat* (s. 599), *item lanei, qui quondam erant scoltetiae, sed iam cmethonibus sunt locati, sex* (s. 227), *item unus laneus praedialis locatus cmethone* (s. 132), *sed praedium huiusmodi locatum est cmethonibus* (s. 342), *et praedicti duo lanei cum prato locati sunt cum cmethonibus* (s. 525, 542), *in quibus* (*agris*) *colonus locatus* (s. 635), *colonus autem in eis locatus* (s. 582), *potest locare duos vel tres hortulanos in agris suis praedialibus* (s. 405). *Stąd mansus locatus* (s. 517), *unus laneus praedialis locatus cmethone* (s. 132), oraz *agri in cruda radice locati* (s. 351–352), tzn.

[17] **J. J. Menzel**, *Die schlesischen Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts*, Würzburg 1977, s. 136.

[18] Ów klasyczny walor kontynuują języki romańskie, por. wł. (*al*)*logare*, fr. *louer*: zob. **W. Meyer-Lübke**, *op. cit.*

[19] **R. Koebner**, *Locatio. Zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation*, ZVGS 1929, 63, s. 1–32.

[20] Występuje też nieraz czasownik zwrotny, *se locare* (o kmieciu). **H. Librowski**, *op. cit.*, nr 15, 1353 r.

nie uprawiane dotąd grunty, na których osiadł chłop, 'łany osiadłe' w przeciwstawieniu do nieosiadłych, 'pustych'[21].

17. *Locare* znaczy też u Długosza mianować, *scolae magistrum* [...] *locat et ordinat* (s. 79), *commendarium locare* (2, s. 126).

18. Nasz dziejopis używa również zwrotu: *duae imagines locatae*, 'dwa postawione posągi' (s. 575).

19. Czasem imiesłów *locatus* jest u niego synonimem do *situs*: *duos hortos in Stradomia sitos, non longe a fluvio Wysla locatos* (s. 183); *item habent tres tabernas* [...], *quarum duae locatae sunt in strata publica* [...] *tertia autem locata est in villa* (s. 154). Bywa też, że *in aliquibus locis sunt scopuli rotundi, in aliquibus vero oblongi et continuo prolimitibus locati* (s. 153).

20. Zanotujmy dalszy walor tego wyrazu u Długosza: *secundam Sanctae Mariae Wisliciensis ecclesia merito obtinet in diocesi Cracoviensi locationem, sive secundum locum* (s. 403); *Scarbimiriensem ecclesiam* [...] *in locum quintum inter collegiatas deputavimus*. Kwestia tu zatem pozycji w szeregu, który autor wylicza.

21. Jeśli owe wszystkie warianty znaczeń verbum *locare*, osadzanie chłopów i gruntów, wsi i karczem, jak też wytyczanie kopców granicznych czy mianowanie urzędnika lub wyznaczanie miejsca w szeregu, tłumaczą się łatwo, walor tego wyrazu odpowiadający czasownikowi *designare* 'wskazać miejsce' wydaje się zastanawiający. Jaka jego geneza?

22. Wyjaśnienie widzimy jedno. Długosz wiedział, że *locus* po polsku znaczy miejsce. W naszym języku od tego substantivum urobiono czasownik *umiejscowić* 'zlokalizować, wskazać miejsce'. Ów walor właściwy polszczyźnie nasz dziejopis, myśląc po polsku, przeniósł bezwiednie do języka łacińskiego. To zatem przez niego wprowadzona kalka semantyczna – jeden z takich wyrazów łacińskich, „który pod wpływem obcego (polskiego) słowowzoru dostaje nowe, nieznane dotąd w tym języku znaczenie"[22]. To łacina Długosza![23]

---

[21] Por. charakterystyczne wyrażenie: *Zawychost, oppidum* [...] *cuius proprietas et dominium ad sanctimoniales de S. Andrea in Cracovia pertinet, in quo quondam fuit primaria fundatio seu locus* (s. 510). Długosz rozumiał znaczenie rentowności gospodarki rolnej: *et licet aliquando fuerit ibi praedium, tamen quia plus constabat, quam proferebat, locatum est cmethone*, s. 168. Widocznie chłop swoim mozołem wyciągnął z ziemi więcej niż pan systemem folwarcznym.

[22] **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 60: por. też **W. Kaczmarczyk**, *Sposoby kalkowania terminów łacińskich przez ks. K. Kluka. Na przykładzie nazw ptaków, płazów, gadów i ryb*, Język Polski 1993, 73, s. 254.

[23] Zwróćmy uwagę na to, że nasz dziejopis nawet nie zdawał sobie sprawy z tego, iż używał różnych znaczeń słowa *locare* w odstępie paru zaledwie wierszy (1, s. 284): *cum tribus*

23. W tym związku poczyniliśmy obserwację dalszą. Na pierwszych kilkudziesięciu stronicach *Liber beneficiorum* czasownik *locandum* 'należy wskazać miejsce' alternuje z powołanymi wyżej werbami *designandum*, *deputandum* itd. Wyrazy te, wprowadzane przez Długosza prawdopodobnie świadomie z racyj stylistycznych, na dalszych stronicach stają się coraz rzadsze. Od strony 300 pierwszego tomu (może nawet nieco wcześniej) *locandum* wyparło całkowicie swoich konkurentów, stało się określeniem niemal wyłącznym. Myślącemu po polsku pisarzowi „smakowało" ono widocznie najlepiej: *locare* to dla niego przede wszystkim 'wskazać miejsce'!

24. Ale nie tylko Długosz, pisząc po łacinie, myślał po polsku. Jak pokazuje *Słownik łaciny średniowiecznej* M. Plezi, pisarze AGZ z lat 1448–1495, a więc żyjący współcześnie z naszym dziejopisem, posługiwali się również terminem *locare* jako synonimem do *constituere*, *designare*. Wszakże w protokołach przez nich redagowanych chodzi nie o wskazanie miejsca, lecz czasu, na który wyznaczono termin sądowy[24]. – Idąc w ślad za wywodami prof. Weyssenhoff-Brożkowej, przytoczyliśmy wyżej kilka wypadków interferencyjnych z średniowiecza. Uważna lektura jej klasycznego dzieła nasunęła nam dalsze spostrzeżenia, którymi pragniemy się podzielić.

25. Autorka stwierdza, co następuje: „Stosunkowo najbardziej rzucającym się w oczy z powodu częstości występowania zjawiskiem wśród zmian gramatycznych, zachodzących w polskiej łacinie średniowiecznej w porównaniu do łaciny klasycznej (lub średniowiecznej wcześniejszej od naszej w wyrazach z niej przejętych) [podkr. – J. M.] jest zmiana rodzaju rzeczowników [...]. Można je więc uznać za kalki gramatyczne z języka polskiego [...]. Te zmiany dokonują się w naszej łacinie w ten sposób, że a) w deklinacjach samogłoskowych I i II [...] końcówka wyrazu dostosowuje się do zmienionego rodzaju [...], rodzaj nijaki dekl. II przechodzi w żeński dekl. I: [...] *folium – folia*"[25]. Tyle cytat.

26. Tymczasem – wbrew Autorce – sprawcę wskazanych przeobrażeń nie zawsze stanowi język polski. W istocie mamy do czynienia z procesem dużo, dużo wcześniejszym. Dokonał się on bowiem już w *lingua Romana*

---

laneis, quos locavit cmethonibus; sześć wierszy wyżej: *in horreum a praeposito locandum*; to znów: *in horreum a canonico locandum*, a parę wierszy niżej: *sed in huiusmodi praedio locatus est cmetho* (s. 493). *Et ducunt eam cmethones propriis curribus in horreum a magistris locandum*, a cztery wiersze niżej: *quinque vero* (*laneos*) *locavit cmethonibus* (s. 502).

[24] Oczywiście nie wykluczało to używania przez nich słowa *locare* w innych jeszcze znaczeniach, czym się już nie zajmujemy.

[25] **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 73–74.

rustica, a więc na gruncie późnej łaciny. Wówczas to prosty mieszkaniec Rzymu czy chłop z Latium lub z Kampanii przenosił *folia*, *-orum*, neutrum pluralis dekl. II, do singularis żeńskiej dekl. I, *folia*, *-ae*. Dzięki temu *folia* stała się rzeczownikiem rodzaju żeńskiego! Dowodzą tego niezbicie języki romańskie, w których owa sfeminizowana na gruncie późnorzymskim *folia*, *-iae* dała wł. *foglia*, prov. *folha*, kat. *fulla*, hiszp. *hoja*, port. *Folha*, fr. *feuille*[26].

27. Podobne zjawisko wśród prostych, niewykształconych ludzi mówiących po łacinie, a zatem wśród Rzymian, zachodziło nierzadko. Przytoczmy inny przykład zaczerpnięty również ze stosunków wiejskich; chodzi w tym wypadku o rzeczownik żywotny.

Bydlętami jucznymi i pociągowymi, z którymi rolnik rzymski stykał się codziennie, były wół, osioł, muł, rzadziej znacznie koń[27]. Jako zbiorowe określenie dla tych dużych zwierząt domowych, tak niezbędnych w gospodarstwie rolnym, służył termin *iumentum*, neutrum II deklinacji. Klasyczny nom. pl. tegoż wyrazu brzmiał *iumenta*, gen. *iumentorum*. Tymczasem język chłopski przeniósł znowu ów rzeczownik do żeńskiej dekl. I, zaczął odmieniać *iumenta*, *-ae*, co pociągnęło za sobą zmianę rodzaju owego substantivum, a w konsekwencji zmianę jego znaczenia: to już nie duże zwierzę domowe generalnie, lecz – skoro to deklinacja żeńska – samica końska, *klacz*. Z tym ciaśniejszym znaczeniem przeszedł ów wyraz do łaciny średniowiecznej (tak już w *Lex Salica*, 507–511 r.)[28] i do niektórych języków romańskich. Współczesne wł. *giumenta* i fr. *la jument*, kontynuatorki łac. *iumenta*, *-ae* to 'klacz'!

28. Na gruncie polskim przykład takiego rozumienia wyrazu daje wczesny dokument zagojski z 1166 r.[29], wystawiony dla szpitala Jerozolimskiego: *do etiam in Zagost iumenta L* (*quinquaginta*) *cum V* (*quinque*) *emissariis*, „darowuję także do Zagościa pięćdziesiąt klaczy z pięciu ogierami". Substantivum *iumenta* jawi się w przytoczonym cytacie, co prawda, jeszcze w postaci klasycznej (acc. pl. neutr. II dekl.), wszakże równocześnie podłożono pod nie sens późnołaciński przejęty przez romańskie średniowiecze, klacz![30]

---

[26] **W. Meyer-Lübke**, *op. cit.*

[27] Wiadomo, Rzymianie nie zaprzęgali nigdy konia do pługa z racji, którą wyjaśniono w literaturze, por. **J. Matuszewski**, *Początki nowożytnego zaprzęgu konnego*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej 1953, 1, s. 78–110; 1954, 2, s. 637–663 [w *Pismach wybranych*, t. I].

[28] Por. też SUb 5, nr 353, 1287 r.: *grex iumentorum, aliis iumentis et equis.*

[29] *Album palaeographicum*, ed. S. Krzyżanowski; *Tabularum textus*, ed. W. Semkowicz et S. Budkowa, Cracoviae 1960, no 3.

[30] Zresztą owego wyrazu *iumentum* używano nieraz u nas i w sensie klasycznym, 1441 i KDWP 10, nr 1557: *si vero aliquod iumentum, videlicet bos aut equus...*

Znowu zatem jest to ogólnoeuropejska cecha ówczesnej łaciny[31], z którą autorka zresztą się liczy[32], a nie semantyczna kalka z języka polskiego.

29. Wątpimy również w to, by takąż kalkę znaczeniową polskiego wyrazu stanowił rzeczownik *collum* 'gardło, życie',[33] skoro u Ducange'a wyraz ten znaczy *poena colii* 'kara gardłowa', a więc kara śmierci. W tym sensie termin ów jest dobrze znany ojcu Piotrowi – autorowi *Księgi Henrykowskiej*, rodowitemu Niemcowi: *colla deponere*, *colla redimere*[34]. Podobnie w powołanym wyżej *prawie chełmińskim*. I, 50: *tali collum deponitur*; I, 63: *privacionem colli*; III, 57: *cum causa tangit collum*[35].

30. Nie sądzimy także, by syngularyzacja łac. plurale tantum *cunae, -arum* dokonała się dopiero na gruncie polskim[36], skoro Meyer-Lübke podaje jako formę wyjściową postać syngularną *cuna*. To dla nas miarodajne. Identyczne zjawisko obserwujemy zresztą w języku włoskim, bezpośrednim kontynuatorze łaciny, gdzie *cuna* zachowała formę syngularną.

31. Masc. *circulus* przeszedł w neutr. *circulum* pod wpływem pol. *koło* – twierdzi Autorka[37]. Zważmy, że neutralizacja tego wyrazu w polskiej łacinie – odwołujemy się do słownika Plezi – zdarza się rzadko. U niego 2,5 kolumny zestawiają przykłady na *circulus*, a więc rzeczownik rodzaju męskiego. Nie znaleźliśmy też neutrum owego terminu w Długoszowym *Liber beneficiorum*.

Co więcej, wyraz ten u Plezi występuje często w znaczeniu 'rynek', będącym oczywistą pożyczką niemieckiego *Ring*. Lektura 10. tomu KDWP potwierdza częstość używania tego rzeczownika z tym właśnie walorem: *in circulo nostre civitalis*, s. 9 (1435 r.), 157, 165, 189, 220, 262, 267, 331, 334, 400 (1444 r.) 'na rynku', *per circulum* (*ib.*, s. 332) 'przez rynek'[38]. Wyraz ów, występujący tu w ablativie czy accusativie, nie pozwala stwierdzić, jak wyglądał w języku posługujących się nim skrybów nominativus owego rzeczownika; podobnie zresztą z Długoszowym *Liber beneficiorum*. *Rynek* tymczasem to rzeczownik rodzaju męskiego. Że też nie miałby zadziałać ten właśnie rodzaj owego wyrazu używanego w mieście codziennie, a więc

[31] A przy tym nie ma jakichkolwiek wątpliwości co do tego, że nasza łacina przyszła z Zachodu!

[32] **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 61.

[33] *Ibidem*, s. 61, 66.

[34] *Liber fundationis claustri sanctae Mariae Virginis in Heinrichow*, ed. J. Matuszewski, S. Rospond, Poznań 1949, s. 261.

[35] Por. też *ibidem*, II, 33 czasownikowe: (*suspenditur aut*) *decollatur*.

[36] **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 79.

[37] *Ibidem*, s. 79; domysł jej zaopatrzony zresztą znakiem zapytania.

[38] *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 10, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jasiński, Poznań 1993.

mającego z pewnością wyjątkowo dużą frekwencję! Dlaczego zwycięzcą okazać by się miało neutrum *koło*, a nie masculinum *rynek?*

32. Zastanawiamy się też nad tym, czy rzeczywiście, jak utrzymuje Autorka, z polskiego wyrażenia *na surowym korzeniu* wywodzi się średniołacińskie *ex* (*in*, *de*) *cruda radice*[39], skoro równolegle występuje w niemieckim zwrot *aus der wilden Wurzel*. Czy to zatem nie internacjonalizm pochodzący z średniowiecznej łaciny? Tym bardziej że zwrot z *korzeniem* pojawia się w *Biblii*, w psalmie 54,7: *Evellet radicem tuam de terra viventium*. – Tyle uwag nasunęła nam lektura bogatej treścią nowatorskiej pracy p. Weyssenhoff-Brożkowej; przestudiowaliśmy ją z dużą satysfakcją i z wyjątkowym pożytkiem.

[39] **K. Weyssenhoff-Brożkowa**, *op. cit.*, s. 64.

*Vocales longae**[*]

1. Wiadomo, językowi polskiemu do końca średniowiecza nie było obce odróżnianie samogłosek krótkich i długich, jak o tym świadczy dobitnie napisany około 1440 r. traktat doktora Akademii Jagiellońskiej – Jakuba Parkoszowica[1]. Miały one walor fonologiczny, były zatem ważne dla znaczenia wyrazów.

2. Literatura zebrana wokół tego dzieła nie ma dziś wątpliwości co do trafności jego obserwacji.

> Należy stwierdzić z całą stanowczością, że w połowie 15. w. iloczas jeszcze istniał i różnice miedzy krótkimi i długimi samogłoskami były żywe, gdyż trzej pisarze z owego okresu czasu, pochodzący z różnych stron Polski, dali wielką ilość oznaczeń, w których procent przykładów dobrych jest zupełnie zadowalający (Parkosz – z Małopolski, Suled – z Mazowsza, drugi pisarz Biblii Szarospatackiej – z Wielkopolski)[2].

Ów iloczas wymarł powoli między połową 15. w. a końcem pierwszego dwudziestolecia wieku 16.[3] Stanisław Zaborowski (1515) już nie odróżniał samogłosek długich i krótkich[4].

3. Parkosz, pierwszy polski językoznawca[5], w pełni świadom istniejących różnic iloczasowych[6], oznaczał je w swoim traktacie podwojeniem liter:

---

* 'Samogłoski długie' – Red.

[*] Przedruk z: Język Polski 1995, t. 75/4–5, s. 344–345.

[1] Por. tekst tłumaczenia **M. Kucały**, *Jakuba Parkosza traktat o ortografii polskiej*, Warszawa 1985, s. 108–110.

[2] **W. Cyran**, *Ślady iloczasu w głównych zabytkach języka polskiego 14. i 15. wieku*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, Kraków 1952, z. 11, s. 19.

[3] **T. Lehr-Spławiński**, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa 1951, s. 177–186; **W. Cyran**, *o. c.*, s. 19; **Z. Stieber**, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Wrocław 1962, s. 16; **M. Kucała**, *o. c.*, s. 9.

[4] **Z. Stieber**, *o. c.*, s. 27.

[5] **M. Kucała**, *o. c.*, s. 15.

[6] Uzasadnił to przekonująco **Z. Stieber**, *o. c.*; por. **S. Urbańczyk**, JP 1950, 33, s. 181–185, oraz **M. Kucała**, *o. c.*, s. 9, 21.

vercimaak, *beel*, *kooth*, *druug*, *Adaam* i in. Taki usus poświadcza również Zaborowski: *Antiqui Poloni longas vocales geminabant, breves simplicibus pingebant figuris*[7].

4. Zważmy na to, że jeszcze w 15. stuleciu, w łacinie używanej przez Polaków, odróżniano samogłoski długie i krótkie[8]. Taką szkołę przeszedł zatem także Jan Długosz żyjący współcześnie z Parkoszem. Czy więc nie odczuwał on również wspomnianej dystynkcji także w polszczyźnie?

5. Władysław Cyran zadał sobie trud szukania śladów iloczasu w głównych zabytkach języka polskiego 14. i 15. wieku. Pominął zatem w swym studium – co zrozumiałe – teksty łacińskie. Tymczasem w nich znajdują się niejednokrotnie inkrustacje polskie w postaci nazw własnych, antropo- i toponimów. Wśród nich pojawiają się sylaby z podwojonymi literami. Znaleźliśmy na to parę przykładów w *Liber beneficiorum* Długosza: *Booz*, castellanus Cracoviensis, a quo appellata est *Boozow* (1, s. 110); in *Naazow* (1, s. 131), praebenda *Naazowska* (1, s. 105, 133[9], 171–172; 2, s. 74–77), quae vocatur *Naazowska* (3, s. 70). – Wyjątkowo pisał Długosz również *Nazowska* (2, s. 52, 71).

6. Czyżby podwajał on litery świadomie? Przyznajemy, że przykładów niewiele, powtórzone jednak zostały przez naszego historiografa parokrotnie. Czy wystarczą zatem dla tezy, że autor *Liber* odczuwał jeszcze różnice między samogłoskami krótkimi i długimi w języku ojczystym, tak jak się tego nauczył przy mówieniu po łacinie? Niech dylemat rozstrzygną lingwiści.

---

[7] Co prawda, **W. Kuraszkiewicz** liczy się z możliwością innej interpretacji jego wypowiedzi, *O wymowie polskiego e długiego w XIV–XV wieku*, Slavia Occidentalis, Poznań 1933, t. 12, s. 264, przyp. 1.

[8] **J. Woronczak**, *Kilka uwag o niektórych polskich i łacińskich samogłoskach w zabytkach okresu staropolskiego*, JP 1993, 73, s. 144.

[9] Tekst wygląda następująco: Item maiorem partem villae *Naazow* habet Nicolaus Slupsky, nobilis de armis Vulpium, s. 130.

Inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego*[1]

Wspaniała publikacja Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte objęła 1629 wyroków, z czego 1416 zredagowanych po łacinie, a 213 po niemiecku[2]. Wydawnictwo skierowane jest przede wszystkim do historyków prawa. Wszakże nie może ono również ujść uwagi językoznawców. W tekstach bowiem łacińskich, z lat 1456–1481, a więc jeszcze z doby staropolskiej, znalazło się wiele polskich wyrazów pospolitych, zwłaszcza prawnych. Dodane do edycji indeksy rzeczowe (*Sachregister I* – do tekstów łacińskich oraz *Sachregister II* – do tekstów niemieckich) bynajmniej nie wychwyciły ich wszystkich. Wydaje się więc celowe zestawienie owych terminów, ponieważ stanowią one uzupełnienie do SłStp. Jest ich 136.

Większość ich już w nim figuruje; znalazło się jednak dziesięć wyrazów, które tam nie występują, a tym samym stanowią językowe novum. Są to: *bliźniek*, *futterhaus*, *gratowy*, *hergeweth*, *odprawa*, *odumorek*, *orzeczenie*, *powodny*, *przyumierać*, *wera*, (jeden termin wątpliwy: *pogadlny*). SłStp notuje współczesne *bliźniec*. Zaznaczamy je w zestawieniu drukiem rozstrzelonym. Nie uwzględniono przy tem terminów zlatynizowanych, w rodzaju *kmetho*, *iopula*, *laneus*, *medo* itp.

Zanotujmy ponadto, że obok polskich wyrazów pospolitych *Decreta* zawierają dużą liczbę imion własnych (powyżej 500 NO oraz powyżej 300 NM), zebranych w starannych *Personen-*[3] i *Ortsregister*. W masie stanowią je polskie apelatywy, które awansowały do roli *nomina propria*.

---

* Przedruk z: Czasopismo Prawno-Historyczne 1995, t. 47, z. 1–2, s. 187–199.

[1] *Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutchen Rechts auf der Burg zu Krakau 1456–1481*, Hrsgb. von Ludwik Łysiak i Karin Nehlsen-v. Stryk, Frankfurt am Main 1995.

[2] Zob. s. XVII.

[3] Zauważyliśmy w nim pewne luki, brak np. *Abraham Iudeus* (nr 188), *Anna Kyntowa* (nr 915), *Niclos* (*Vagner*) (nr 565). Nie zawsze też fortunny podział imion między litery *c* i *k*: *Chuchta* to chyba Kuchta, a *Czuridlo* – Kurzydło.

Oczywiście są one bez kontekstów, stąd pozostały nie uwzględnione w sporządzonym przez nas zestawieniu.

Wzorem dla poniższego zestawienia był SłStp, do którego odsyłamy. Nie uważaliśmy za uzasadnione powtarzanie za nim znaczeń wyrazów, chyba że to okazało się w paru wypadkach konieczne.

1. **Aż:** partykuła w obrębie okolicznika czasu: *usque ad decisionem litis, alias aze do skonczenya prawa* (1474, nr 1329).

2. **Babizna:** *pro awalibus bonis alias babyszna* [...], *pro eadem babyszna* (1476, nr 1414).

3. **Bliźniek:** *quod gemellus alias blisnek existit* (1458, nr 190).

4. **Brakować**, wybierać: *sed brakowal testes, dicens: isti sunt dobrzi* (1458, nr 197).

5. **Być:** *tego ma bicz nye vinien* (1458, nr 197); *sed actor sibi homines reprobavit alias hamowal gest* (1470, nr 1905); *actor fecit articulacionem, alias luprowal yest partem adversam* (1470, nr 1097); *pro XX florenis, quos Nicolaus dictus Mychno* [...] *obprecepil alias odkazal gest sibi dare* (1471, nr 1151).

6. **Cech:** *quod si seniores sartorum alias czechi ad fraternitatem eiusdem artis sartorie iuraverunt* (1460, nr 317).

7. **Chlebojedźca:** *Albertus confrater vester pro illo tempore familiam suam alias chlebogedcze intercessit* (1471, nr 1146).

8. **Ciotczony:** *soror matartera alias czyotczona* (1456, nr 31).

9. **Cug, cog, cok:** *et pars respondens in sua responsione in principio admisit actori sequelam alias czug* (1460, nr 380); *iuxta legacionem prioris vestre sentencie dedit Barbare Gelythowna sequelam alias czog ad docendum suum dotalicium XXX marcarum voluntarie* (1461, nr 401); *et cum mulier non patitur aliquod testimonium et rea pars misit sequelam parti actrici, extunc si hanc sequelam alias czog deducere audet propria manu* (1466, nr 801); *ad quam responsionem actor parti ree misit sequelam alias czog* (1469, nr 1043); *quod ex quo pars adversa seu citata testimonium actoris contra se admisit, et sequelam alias czok cani testes tacto sacramento iuraverunt* (1478, nr 1482).

10. **Czas:** *et contra hoc na on czassz non accepit sibi banitum iudicium na pomocz* (1458, nr 197).

11. **Dawność:** *et huius empcionis predicte hereditatis termini prescripcionis alias dawnoszczy non preterierunt* (1470, nr 1090).

12. **Do:** *usque ad decisionem litis, alias aze do skonczenya prawa* (1474, nr 1329; por. *zachodźca*).

13. **Dobry:** *sed brakoval testes dicens: isti sunt dobrzi* (1458, nr 197).

14. **Dół:** *quod nescevit de foramine doly eiusdem in perdicionem et dampnum actoris* (1478, nr 1512).

15. **Dział:** *actor proposuit super partem ream pro equali parte alias dzalu post uxorem suam, sororem partis ree, que post se dereliquit filium, dicens, quod pars alias dzal est se facta cuilibet* (1468, nr 925).

16. **Dziewierz:** *demum ipsa actrix immediate citare procuravit rywalum suum alias dzewiersza* (1470, nr 1106); *et eciam Nicolaus maritus et eciam dzewierz eiusdem Hedwigis recognoscunt* (1476, nr (1414).

17. **Fordrować:** *et non est sibi necesse aliquod postulare alias fordrowacz* (1465, nr 730); *actor tamen iam asserens sibi proiecisse pecuniam minorem partem in comodum per virum eiusdem mulieris, volens utique pro residuo agere alias fordrowacz* (1468, nr 1005).

18. **Fryst**[4]: *quod ex quo iudicium per se accepit sentenciam inter partes super inducias alias frist ad bannitum iudicium proximum* (1467, nr 858); *adversa pars tunc exaudivit eandem querelam et* [...] *optavit habere in eadem cause prolongacionem per duas dominicas alias frist ad consiliandum* [...], *extunc ipsa pars adversa ad huiusmodi consiliacionem inducias alias frist duarum septimanarum in eadem causa habere potest* (1469, nr 1059); *et pars adversa* [...] *quesivit, an posset habere frist ad ulteriorem diem* [...], *extunc eadem pars adversa ad huiusmodi frist die longiori potest devenire* (1470, nr 1097); *sed reus non paruit, sed sui fideiussores paruerunt ortilegium fristu audire voluerunt loco rei,* [...] *extunc adhuc ambe partes* [...] *iuxta priorem vestram sentenciam a vobis sentenciam fristu audire debent* (1470, nr 1112); *in eo vos causam hanc vobis aecepistis ad interrogandum alias na frist* (1471, nr 1157); *quod si Elena Hannusewa habet in actis vestris iudicialibus informationem ad consiliandum alias na fristh per duas septimanas ad respondendum ortilegio* (1477, nr 1478); *et idem actor auditis rebus novis a parte adversa postulat ad sex septimanas inducias fristh* (1480, nr 1568).

19. **Frystować**[5]: *Abraham Iudeus scabinos modernos* [...] *culpam dedit, quod sibie iniuste terminum suspendissent alias fristowali* [...], *quia dicti moderni scabini iuste et cum iure eundem terminum suspendissent alias fristowali* (1458, nr 188); *in termino transposito alias fristowany* (1476, nr 1377).

20. **Futterhaus:** *posuit pecuniam suam racione propinquitatis pro exempcione hereditatis videlicet futterhaws* (1464, nr 623).

21. **Gościnny:** *si domus ista, in qua femina defuncta est, non est hospitalis alias gosczyny* (1466, nr 776); *si tunc domus ista, in qua inhabitabant, fuit hospitalis alias gosczinni* (1468, nr 939).

22. **Grat:** *que pertinent ad parafernalia alias graty* (1456, nr 25: *extunc parafernalia alias grati* (1456, nr 35); *extunc pretacte sorores propinquiores sunt tanquam post fusum huiusmodi res et bona ad parafernalia alias grathi*

[4] Termin *Frist* nierzadki również w tekstach niemieckich; obok niego pojawia się raz *Fristung* (1465, nr 680).

[5] W tekście niemieckim *fristen* (1464, nr 588).

spectancia (1463, nr 528); *dicit se dedisse eadem parafernalia alias gerati* (1465, nr 687); *quod quamvis in primis motibus masculus super masculum pro parapharnalibus alias o grathy agere non potuit* (1466, nr 783); *actor proposuit contra partem ream pro rebus alias gratt, nominando tamen easdem res, sicut cultrum, gladium, balistam, clipeum etc., que res non grat, sed arma bellica nominantur* (1467, nr 913); *parafarnalia alias grat non habent nomen proprium grat circa vitam alicuius femine, sed pocius utensilia et ornacio corporis, primo post mortem alicuius femine aquirunt hoc nomen grat* [...]; *extunc lectisternia, que pertinebant ad ipsorum proprium lectum cum attinenciis, spectant ad parafernalia, alias ku gratu* (1468, nr 939); *parafarnalia alias gratt, que post mortem matris remanserunt, si sunt filie, propius obtinent quam amitta* (1468, nr 961); *que bona eadem spectant ad parafarnalia alias ku gratu* (1468, nr 976); *pro suppellectilibus alias grat* [...] *pro eisdem suppellectilibus alias gratt* (1468, nr 979); *que bona non sunt bona hereditaria, sed parafernalia alias gratt* (1468, nr 989); *tunc eciam ad huiusmodi suppellectile alias grat ipsa awa nullum ius haberet*; [...] *tunc ipsa awa propior esset ad recipiendum eadem suppellectilia alias grat velud post fusum* (1468, nr 993); *pro vestibus albis, scilicet camisiis, lintiaminibus, velaminibus, mensalibus, tunicis, paliis, pelliciis post Katherinam, sororem eius germanam defunctam, que res ad parafarnalia alias gratty spectant* (1469, nr 1037); *pro suppellectilibus et untensibilibus domus alias grat* (1469, nr 1076); *extunc quodcumque concernit suppellectile alias na grath* (1480, nr 1547)[6].

23. **G r a t o w y:** *ad parafernalia alias ku gratowy* (1456, nr 31).

24. **Gwar** 1. w znaczeniu poręczenia, zabezpieczenia: *inter ipsas partes satisdacio alias gwwar facta est* (1456, nr 4); *per partes facta est satisdacio alias gwar* (1457, nr 97); *quod bona ista, que sibi per partem adversam essent obligata, in sua satisdacione alias w gwarze tenuisset et possedisset anno et die etc.* (1459, nr 230); *et desuper fecit satisdacionem alias gwar* (1459, nr 251); *nulla tamen satisdacione desuper facta alias gwar* (1460, nr 294); *et in tercio iudicio primo manifestacio querele cum satisdacione alias gwar facta est* (1460, nr 367); *quod ex quo in qualibet causa, que coram iudicio fuerit proposita, due sunt satisdaciones alias gwar, cum quis eas ab alio sibi fieri affectaverit, prima fit post insinuacionem querele, alia autem post querelam, et quelibet satisdacio habet suum proprium ius et significatum, ideo et presens satisdacio, quam pars citata a parte citante sibi fieri affectat, eadem sibi de iure est facienda* (1461, nr 416); *satisdacione alias gwarem simpliciter partes*

[6] Wyraz występuje także w wyrokach po niemiecku: *Niclos Slopot geclagit hot* [...] *umb etliche gerethe, das im genommen wer an gerichtes hulffe* [...], *dasselbe gerethe, das, im genommen wer an gerichtes hulffe* [...], *dasselbe gerethe das im genommen mer wedir eyn czu legin* (1465, nr 723); *was solchis geretes her suchin welde in seynir clage* (1466, nr 757); *Zundir was das ir cleydir und gortil und andir ir gerethe, so das nicht gerade ist, zundir farinde guth* (1468, nr 927).

ligate sunt, extunc procurator actorum ad meliorandam causam ipsorum devenire non potest, nec eciam est necesse satisdacionem alias gwar fideiubere (1465, nr 724); *quam promulgacionem satisdacione alias gwarem ligavit; quam expressit in promulgacionem satisdacione alias gwarem ligatam* (1466, nr 784); *licet pars respondens exaudita promulgacione satisdacionem affectavit alias gwar* (1467, nr 803); *licet tamen qualibet pars post querelam et responsionem stans replicare potest, sed non meliorare querelam post satisdacionem alias gwar* (1466, nr 811); *et ex quo talis promulgacio ipsius actoris non est ligata satisdacione alias gwarem* (1470, nr 1103); *ideo cum Katherine iuramentum ad prestandum fuit decretum per vos, quod et suscepit satisdacione alias gwarem ligatum pro illa vice, in duabusque septimanis ultra gwar aliam causam in subsidium, sibi nolens iurare* (1468, nr 1019); *pars adversa super has querelas suam iam fecit responsionem gwar ligata* [...], *sed primo post responsionem partis adverse gwarque ligata registrum in subsidium recipere vult, extunc ad hoc devenire non potest, ex quo prius ante gwar sibi hoc in adiuvamen non recepit* (1470, nr 1101); *et ex quo talis promulgacio ipsius actoris non est ligata satisdacione alias gwarem* (1470, nr 1103); *si querela* [...] *non est satisdacione alias gwarem ligata* (1470, nr 1113); *extunc dictam satisdacionem alias gwar sibi facere tenebitur* (1473, nr 1284); *super quam ipsorum querelam facta est satisdacio alias gwar* (1474, nr 1300); *racione cuius dotalicii ei decem marcas in domo suo assignavit, quam teneret in gwar* (1477, nr 1436).

2. w znaczeniu posiadania: *et ex quo pars citata palium eundem sua habet in possessione alias w gwarze* (1459, nr 229); *quod ex quo dominus Stanislaus* [...] *eadem bona habet in sua potestate alias w gwarze et in sua dicit responsione* (1471, nr 1183); *femina, que recepit (sex marcas) in suum gwar* (1475, nr 1337); *quod ex quo gener domine actricis induxit paratas pecunias in suam potestatem alias w gwar* (1476, nr 1415); *eadem relicta tenet agrum in sua possessione et tenuta alias in suo gewere* (1481, nr 1626; por. *wera*).

25. **Hamować:** *et nemo eos abstavit alias hamowal* (1463, nr 566); *sed actor sibi homines reprobavit, alias hamowal gest* (1470, nr 1095).

26. **Harras:** *palio brunatico harras* (1468, nr 945).

27. **Hergeweth:** *extunc ipsa propinquior erit* [...] *obtinere eorundem bonorum medietatem, tam mobilium quam eciam immobilium, preter hergeweth, quam ipse Stanislaus actor* [...] *Sed tamen arma bellica alias hergewth ipse Stasnislaus actor propinquior est obtinere quam ipsa Margaretha nowerca* (1476, nr 1390); *pars agens istud vestrum decretum pro isto hergweth suscipere noluit,* [...] *extunc ipsa Strekussowa* [...] *iurabit, quod non habet istud hergweth ad pecuniam taxatam, et a solucione hergweth libera erit et soluta* (1476, nr 1401)[7].

[7] W wyroku zredagowanym po niemiecku czytamy: *idoch zo wo man dritteyl gebeit, do ist nicht gerade, do kan ouch keyn hergewet seyn* (1467, nr 900).

28. **Iściec:** *quod ex quo quiditor primus alias gysczecz domus eiusdem ademit eandem viam* [...], *que domui sue adiacebat et eandem adenavit dicte domui* (1474, nr 1324).

29. **Iścina:** *quod prius bona capitalia alias gysczina ei ad manus devenire deberent, antequam aliquid contrarii pati deberet* (1460, nr 331).

30. **Jarzyna:** *extunc ipsa Anna* [...] *easdem segetes, annonas et blada, alias ozyminy et jarzini, de eodem laneo agri et seminata pociori iure tollere et recipere debet* (1473, nr 1259).

31. **Korzysny:** *et ideo si que parcium contra aliam pro re furti alias o korziszna vel qualicunque querere habeat* (1480, nr 1587).

32. **Krnąbrnie:** *contra quod decretum vestrum nichil locutus est, sed a iudicio discessit temerarie alias crambrnye* (1464, nr 601); *violenter alias crambrnye* (1464, nr 613).

33. **Ku:** *sed ad parafernalia alias ku gratowy* (1456, nr 31); *extunc lectisternia, que pertinebant ad ipsorum proprium lectum cum attinenciis, spectant ad parafernalia, alias ku gratu* (1468, nr 939); *que bona eadem spectant ad parafernalia alias ku gratu* (1468, nr 976).

34. **Lice:** *pars respondens dicit in sua responsione, quod hoc apparatum alias lycze sibi in cameram ipsius calumpniose sit impositum tempore, quo ipse pascebat gregem foris civitatem et quod in domo tunc temporis non fuisset* (1463, nr 555); *iste pannus* [...], *furtive abstractus, non remansit ita integer, sicut subtractus est, sed tunice sunt preparate, extunc tales tunice non possunt esse testimonium alias lycze* (1466, nr 768); *ipse Nicolaus* [...] *non est adductus cum certa nota alias s lyzem furticinii ad presenciam iudicii vestri baniti* (1476, nr 1376).

34a. **Licować:** *quod ex quo Martinus Slaby hos ortulanos* [...] *diffamare audebat in eo, quod cum servo domini procuratoris apud ipsos publicavit alias liczowal suum amissum* (1461, nr 388).

35. **Litkup:** *ex quo actor solus de per se pro isto orto* [...] *mercipotum alias lythcub benedixit, eundem et bibit* (1462, nr 448); *et econtra pars adversa dicit, quomodo actor* [...] *fuisset presens circa vendicionem et indicacionem mercipotus, alias przy lythkupye* (1464, nr 619).

36. **Litkupnik:** *dictus Florianus respondit neganndo, sed hoc, quod teneret, dixit se emisse, exhibens se hoc docere velle mercipotariis alias lykupniky* (1461, nr 399); *ipse reus pretactus evictores statuere non potuit* [...], *petens ulterius sibi dari ad mercipotatores alias na lytkupnyky* (1469, nr 1086).

37. **Luprować**[8]**:** *quod si causa ista* [...] *ante querelam prius extat promulgata alias luprowana* (1466, nr 800); *quod ex quo actor fecit articulacionem, alias luprowal yest contra partem adversam* (1470, nr 1097).

---

[8] *Laupern* nierzadkie w tekstach niemieckich, por. *Sachregister II*.

38. **Luprunk**[9]: *Nicolaus, pars respondens, ab amitta sua promulgacionem, alias luprung audire affectavit, et ipsa sibi promulgacionem fecit* (1456, nr 60); *quod actor pro eo et ex eo* [...] *in expressione querele alias luprunck tantum grossos cum uno obulo expressit* (1461, nr 424); *Nicolaus Puschik exaudita promulgacione alias luprunck* (1464, nr 624); *...reperimus, quod promulgacio alias wszyawyenye vel tuprunk facta est* (1465, nr 688); *...pars respondens exaudita ante querela alias lawperung affectavit satisdacionem ab actore* (1465, nr 740); *Georgius de Vislicia, actor, promulgacionem alias luprink deduxit super Martinum Czusla pro viginti marcis pecuniarum* (1466, nr 784); *pars adversa* [...] *post hoc decretum affectavit insinuacionem alias luprung* (1479, nr 1538).

39. **Macierzyzna**: *ipse Mathias Soszna, actor,* [...] *neque eciam pro maternitate alias a maczerzysna, neque pro avitate impedivit, sed siluit per tot annos* (1472, nr 1222).

40. **Mieć**: z inf. w znaczeniu musieć: *tego ma bicz nye vinien per iuramenta* (1458, nr 197); zob. v° zostać).

41. **Na**: *eciam suam pecuniam viceversa alias na wstecz ad ius supremum ponere se exhibuit* (1458, nr 151); *contra hoc na on czassz non accepit sibi banitum iudicium na pomocz, sed brakowal testes* (1458, nr 197); *ipsa se offerens pecuniam suam denuo ponere ad ius supremum alias na wstecz* (1459, nr 271); *Petrus* [...] *pecuniam suam retrorsum alias na wstecz ponere voluit., volens reformare* (1464, nr 611); *in eo vos causam hanc vobis accepistis ad interrogandum alias na frist* (1471, nr 1157); *extunc quodcumque concernit suppellectile alias na grath, iuxta iuris Maydeburgensis ritum, hoc sorores germane propinquiores sunt obtinere* (1480, nr 1547).

42. **Najem**: *actor hanc domum* [...] *in sua convencione alias w nayem tenet et possidet* (1460, nr 372).

43. **Nie**: *tego ma bicz nye vinien per iuramenta* (1458, nr 197); *ipse Mychno* [...] *istos XX florenos non obprecepit, alias nye odkazal sive przykazal* (1471, nr 1151).

44. **Niestocie**: *non sunt proclamati, uti iuris est, sed ipsi inculpati proclamaverunt dicentes: nyestocze, quod iste minus iuste super nos proiecit signa furticinii* (1467, nr 899).

45. **O**: *quod quamvis in primis motibus masculus super masculum pro parapharnalibus alias o grathy agere non potuit* (1466, nr 783); *si que parcium contra aliam pro re furti, alias o korziszna vel qualicunque querere habeat, faciat sibi, quod iuris ordo requirit* (1480, nr 1587).

46. **Obwieść**: *Katherina circumducens braseatorium alias obwiodla duobus consulibus et duobus scabinis* (1468, nr 1020).

47. **Odgrodzić**: *quod ex quo pars adversa in sua responsione allegat fatendo, quod iste medius ortus* [...], *non esset divisus in separabilibus, alias othgrodzen eiusdem domus et hereditatis* (1464, nr 617).

---

[9] *Lauperung* również nierzadkie i w tekstach niemieckich.

48. **Odkazać:** *Nicolaus Grzecz, actor, proposuit in querela contra Nicolaum Bylina* [...] *pro XX florenis, quos sibi Nicolaus dictus Mychno* [...] *obprecepit alias odkazal gest sibi dare, extunc ipse Nicolaus Bylina tenetur in responsione sua fateri vel negare* [...], *quod ipse Mychno* [...] *istos XX florenos non obprecepit, alias nye odkazal sive przykazal sibi dare iuxta vestrum decretum* (1471, nr 1151).

49. **Odpieranie:** *quomodo actor* [...] *proclamacionem audiens* [...] *et fuisset presens circa vendicionem et indicacionem mercipotus* [...] *et circa resignacionem primam et secundam nullam faciens repulsionem alias othpyranya* [...], *extunc eadem pars adversa propinquior est circa suum forum permanere* (1464, nr 619).

50. **Odprawa:** *extunc pars agens propior est docere* [...] *ad patrimonium eius indivisum* [...], *quam quod pars rea contra eam obtinere ob expedicionem alias odprawą* (1467, nr 844).

51. **Odprawić:** *parte respondente instante responsione sua, dicens, quod actrix esset expedita alias odprawiona de bonis istis* [...] (1467, nr 844).

52. **Odumorek:** *Gregorius cum sororibus suis proposuit pro bonis demortuis alias odumorek, que Iohannes Kunek recepisset post patrem et patruum ipsorum* (1467, nr 917).

53. **Odzierżeć:** *volens hoc obtinere alias odzerzecz* (1467, nr 844).

54. **On:** *na on czassz* (1458, nr 197).

55. **Oprawa:** *quod talis commutacio per ipsos cum fratre iuniore facta est post primam relevacionem iuris alias oprawą prawa* (1469, nr 1047).

56. **Oprawić się:** *quod si fratres seniores, Iacobus et Iohannes, vendiderunt hanc hereditatem totam, fraterque iunior oprawiwszy ssye iure lucratus est hanc hereditatem* (1469, nr 1047).

57. **Orzeczenie:** *quod si actor et reus dederunt potenter ad manus consulibus facere edictum alias orzeczenye in causa inter vos vertente* (1469, nr 266).

58. **Osiewek:** *iterum secundario recepit medietatem seminalium de laneo alias oszewki* (1456, nr 13); *et actor sine voluntate et consensu eiusdem partis respondentis seminavit in eodem agro, tunc et seminata, alias oszyewek eadem deperdere debet* (1465, nr 703).

59. **Ozimina:** *extunc ipsa Anna* [...] *easdem segetes, annonas et blada, alias ozyminy et jarzini de eodem laneo agri et seminata pociori iure tollere et recipere debet* (1473, nr 1259).

60. **Ozór:** *ipse actor in presencia vestri iudicii baniti appellavit lingwam alias oszorem partis adverse* (1470, nr 1096).

61. **Pamiątka:** *et Iacobus tamquam antecessor dixit coram iudicio vestro bannito hic alium antecessorem statuere in sex ebdomadis in die ulteriori, et non statuit nec aliquam mencionem alias pamyonthke de evictore fecit* (1476, nr 1363).

62. **Piątaszosta:** *extunc eadem Machna adhuc potest habere ad alium procuratorem ad primas duas, ad secundas duas et ultra ad piotasszosta septimanas* (1468, nr 938).

63. **Płótno:** *et in continenti actor transiens ad cameram, recipiens pelliceam muliebrem, proiciens super unum, postmodum cum ducti fuerunt ad cippum, proiciens peciem tele alias wal plotna super alium* (1467, nr 899).

64. **Po:** *quod ex quo nobilis Neza perquerulavit contra et adversus Stanislaum Iankowsky, generum suum post Hedwigim, uxorem ipsius Stanislai iam defunctam, post manum mortuam consobrinam alias po wnącze, pro lectisterniis* (1468, nr 953).

65. **Pod:** *quod si hic homo detentus* [...], *cum detentus erat et ductus ad viceadvocatum et septem iuratos, recognovit coram eisdem* [...] *se furasse Petro Ianusszowicz unum bovem cum anphora pecuniarum in sczopa, alias pod wirschem* (1460, nr 351).

66. **Podeszwa:** *et super eadem medietate muri poterit edificare, edificiaque sua et tramites alias podeszwi locare* (1475, nr 1360).

67. **Pogadlny:** *et in eo sentencia vestra pogadlna*[10] *est cassa* (1470, nr 1087).

68. **Pokup:** *extunc post talem expurgacionem ipse Martinus Duc luat penam, hoc est pokup, XXX solidos, eidem Martino Zymni* (1467, nr 894).

69. **Pomoc:** *et contra hoc* [...] *non accepit sibi banitum iudicium na pomocz* (1458, nr 1971).

70. **Pomocny:** *idem Stanislaus a iudicio frivoliter recessit, nullam sibi accipiendo rem subsidialem alias pomoczney rzeczi, neque licenciam* (1469, nr 272).

71. **Poruszyć:** *quod si ista causa* [...] *tangit bona mobilia, videlicet poruschone, et non hereditatem Hedwigis* (1469, nr 1033).

72. **Posag:** *pro dotalicio alias o poszag* (1456, nr 12); *domina Katherina dicit se recepisse a fratribus suis XIII marcas sui dotis alias posagu* (1460, nr 360).

73. **Powodny:** *quod ex quo pars povodna* [...] *non accepit sibi banitum iudicium na pomocz* (1458, nr 197).

74. **Powód:** *quod ex quo actor alias powod querulatus est super suos awunculos partem hereditatis post matrem suam* (1458, nr 133).

75. **Prawo:** *talis comutatio per ipsos cum fratre iuniore facta est post primam relevacionem iuris, alias oprawą prawa* (1469, nr 1047); *extunc eadem mater non debet de eadem domo exire usque ad decisionem litis, aze do skonczenya prawa* (1474, nr 1329).

76. **Przekonać:** *extunc eadem pars rea* [...] *propior est mettercius* [...] *evadere* [...], *quam quod ipsum pars agens convincere alias przekonacz posset* (1469, nr 1057).

77. **Przekop:** *et Nickel penes eundem agrum apposuit et suscepit labores alias przecopi, quas sibi pensat et onerat sicut tres marcas* (1464, nr 579).

---

[10] Lekcja niepewna, występująca jeden jedyny raz na setki fraz typu: *et in eo sententia vestra est cassa*. Czy przypadkiem nie chodzi o siedem lat później pojawiającą się NM: (*ad ius*) *Bogadlne* (1477, nr 1449)?

78. **Przy:** *et fuisset presens circa vendicionem et indicacionem marcipotus alias przy lythkupye* (1464, nr 619).

79. **Przykazać:** *quod ipse Mychno* [...] *istos XX florenos non obprecepit, alias nye odkazal sive przykazal sibi dare* (1471, nr 1151).

80. **Przyrodni:** *quod ad bona immobilia et mobilia hereditaria, ad illa soror paternalis germana alias przyrodna est propinquior* (1456, nr 31); *quod ex quo Albertus* [...] *istud molendinum* [...] *tenet et possidet post suum defunctum medium fratrem alias przyrodnym, frater paternalis* (1461, nr 426); *quod Stachna* [...] *propinquior est hunc agrum invadiatum* [...] *post avum et post patrem exemere, quam pars rea post avunculum alias przirodny dictam Stachnam ab eodem agro posset quoquomodo amovere* (1462, nr 479); *utrum filius post matrem an soror nativa alias przyrodna post sororem talia paraphernalia* [...] *obtinere possit; extunc propior est soror nativa post sororem obtinere ea, quam filius post matrem* (1466, nr 783).

81. **Przyumierać:** *qui filiastri ipsius matri sue admortui sunt alias przyumarli* (1469, nr 1048).

82. **Radziecki:** *quod ex quo pars povodna, exaudiens skazanye radzeczske, quod contra quemlibet consulem mettercius tego ma bicz nye vinien per iuramenta* (1458, nr 197).

83. **Rodzony:** *Stanislaus existens ex patruelibus germanis alias strynich rodzonich* (1461, nr 438); *Dorothea existens ex patrualibus germanis alias strzycznich rodzonich eiusdem defunncti* (1462, nr 444).

84. **Rozsiewek:** *eidem Nickel decrevistis et adiudicastis in eodem agro semencium alias roszyewek per ipsum seminatum antequam annus et dies preterit* (1464, nr 579).

85. **Rucha:** *quod ex quo actores querunt redimiculum alias rucha a citato post fusum, extunc* [...] *ad tale redimiculum, hoc, quodconque remansit post filiam defunctam, citati sunt propinquiores* (1475, nr 1357).

86. **Rug:** *et ex post vicini ville facta emundacione alias rug ipsum Gregorium in eo facto culpabilem declaraverunt* (1460, nr 350); *quod ex quo Stanislaus, concivis vester, actor, hanc infamiam, quam coram domino capitaneo coramque dominis consulibus, magistris artificum ac generali coram examine, vulgariter w rugu, Iacobo Drigali, protunc consuli,* [...] *inpinxit ipsum infamando* (1462, nr 454).

87. **Rzecz:** *Idem Stnislaus a iudicio frivoliter recessit, nullam sibi accipiendo rem subsidialem, alias pomoczney rzeczi* (1459, nr 272).

88. **Się:** *Fraterque iunior, oprawiwssy ssye iure empto, lucratus est hanc hereditatem* (1469, nr 1047); *Iohannes Barchanek et Petrus Suchta invicem consenserunt alias swolili szye coram vobis super Stanislai de Vislicia recognicionem* (1470, nr 1136).

89. **Skazanie:** *quod ex quo pars povodna, exaudiens skazanye radzeczske, quod contra quemlibet consulem mettercius tego ma bicz nye vinien per iuramenta* (1458, nr 197).

90. **Skończenie:** *extunc eadem mater non debet de eadem domo exire usque ad decisionem litis, alias aze do skonczenya prawa* (1474, nr 1329).

91. **Stary:** *quod ex quo reus in sua responsione non negat se sorores suas* [...], *dicens se habere ad senes alias starsze* (1468, nr 1013).

92. **Strona:** *quod si notum est scabinis, ad quos pars adversa se traxit, et testificantur, quod ipsa pars adversa alias strona* [...] *in domo advocati a mane usque ad meridiem stetit et voluit prestare iuramentum* (1460, nr 371).

93. **Stryczny:** *Dorothea existens ex patruelibus germanis alias strzycznich rodzonich eiusdem defuncti* (1462, nr 444).

94. **Stryjny:** *Stanislaus existens ex patruelibus germanis alias strynich rodzonich* (1461, nr 438).

95. **Szczebrzuch:** *extunc illa parafernalia alias sczebruch* [...] *per medium sorori seniori cedunt* (1456, nr 52); *quod ex quo actores querulantur superlectilia alias sczebrzuchy, ut duas marcas* (1457, nr 121).

96. **Szepszelink:** *et super hec eciam memoriale posui alias szepszelink* (1462 (?), nr 501a).

97. **Szopa:** *quod si hic homo detentus* [...], *cum detentus erat et ductus ad viceadvocatum et septem iuratos, recognovit coram eisdem* [...] *se furasse Petro Ianusszowicz unum bovem cum anphora pecuniarum in sczopa alias pod wirschem* (1460, nr 351).

98. **Szósty:** *extunc eadem Machna adhuc potest habere ad alium procuratorem* [...] *ad secundas duas et ultra piotasszosta septimanas* (1468, nr 938).

99. **Ten:** *quod contra quemlibet consulem mettercius tego ma bicz nye vinien per iuramenta* (1458, nr 197).

100. **Tył:** *et hoc quod iam est exclusus alias wirugowany in dorso alias w tyl yego, hoc sibi minime nocere potest* (1475, nr 1341).

101. **Uchować:** *ex quo pars respondens dicit eosdem equos* [...] *emisse in villa Ladomirowa ab homine, qui eosdem equos conservavit alias uchowal* (1473, nr 1240).

102. **Upaść:** *extunc talis probacio* [...] *non potuit fore banitum iudicium, sed pocius in causa sua cecidit alias upadl* (1466, nr 762).

103. **W:** *in sua satisdacione alias w gwarze* (1459, nr 230: *quod ipsa Anna eosdem tres fertones habet in sua possessione alias wy werze* (1460, nr 333); *quod ex quo actor hanc domum* [...] *in sua convencione alias w nayem tenet et possidet* (1460, nr 372); *hanc infamiam, quam coram domino capitaneo coramque dominis consulibus, magistris artificum ac generali coram examine, vulgariter w rugu* (1462, nr 454); *quod ex quo dominus Stanislaus velud pars rea eadem bona habet in sua potestate alias w gwarze* (1471, nr 1183); *et hoc quod iam est exclusus alias wirugowany in dorso alias w tyl yego* (1475, nr 1341); *quod ex quo gener domine actricis induxit paratas pecunias in suam potestatem alias w gwar* (1476, nr 1415).

104. **Wal:** *et in continenti actor transiens ad cameram recipiens pelliceam muliebrem, proiciens super unum (furem), postmodum, cum ducti fuerunt ad cippum, proiciens peciem tele alias wal plotna super alium (furem)* (1467, nr 899).

105. **Wiano:** *quod si vestra in civitate utimini antiqua conswetudine in terra Russie tenta, in qua terra non est dos neque dotalicium alias wyano, et ubi non datur dos, ibi eciam non datur suppellectile alias grat* (1468, nr 993).

106. **Wera:** posiadanie: *quod ipsa Anna eosdem tres fertones habet in sua possessione alias wy werze* (1460, nr 333); por. *gwar*.

107. **Wierzch:** *quod si hic homo detentus* [...] *cum detentus erat et ductus ad viceadvocatum et septem iuratos, recognovit coram eisdem* [...] *se furasse Petro Iunusszowicz unum bovem cum anphora pceuniarum in sczopa alias pod wirschem* (1460, nr 351).

108. **Wilkierz:** *si autem peticionem seu arbitrium alias wilker* [...] *habetis* [...], *tunc contra illud nichil dicimus* (1457, nr 129).

109. **Winien:** *quod ex quo pars povodna exaudiens skazanye radzeczske, quod contra quemlibet consulem mettercius tego ma bicz nye vinien per iuramenta* (1458, nr 197).

110. **Wnuczę:** *de residuis autem bonis hereditariis Nicolai Iacobus* [...] *propinquior est consequendis, quam nepotes alias wnączatha Nicolai* (1480, nr 1556).

111. **Wnuczka:** *quod ex quo nobilis Neza perquerulavit contra et adversus Stanislaum Iankowsky, generum suum post Hedwigim, uxorem ipsius Stanislai iam defunctam, post manum mortuam consobrinam alias po wnącze, pro lectisterniis* [...] (1468, nr 953).

112. **Wnuk:** *quod Pyechna* [...] *quedam paraffernalia domusque suppellectilia, que ei placuerunt, recepit, reliqua vero Iankoni, suo nepoti alias wnąkw dedit* (1462, nr 487).

113. **Wolny:** *quod ex quo Nicolaus Grzymala* [...] *taliter respondit, quod nulla alia bona dicta volne tenet* (1457, nr 76).

114. **Wspowiedzenie:** *et econtra pars adversa dicit, quomodo actor* [...] *proclamacionem audiens alias wspowyedzyenye vendicionis eiusdem hereditatis, et fuisset presens circa vendicionem* [...] *et circa resignacionem primam et secundam, nullam faciens repulsionem* [...], *extunc eadem pars adversa propinquior est circa suum forum permanere* (1464, nr 619).

115. **Wstecz:** *Paulus cum fratre suo eandem sentenciam pro iure non suscipiens eciam suam pecuniam viceversa alias na wstecz ad ius supremum ponere se exhibuit* (1458, nr 151); *Agnetha legacionem eiusdem iuris supremi sentencie cupivit sibi legi, et cum lecta extat, ipsa se offerens pecuniam suam denuo ponere ad ius supremum alias na wstecz* [...]; *cumque idem terminus advenisset,* [...] *Agnetha* [...] *suam pecuniam ponere non curavit, alia introiciendo...* (1459, nr 271); *dominus Petrus* [...] *volens explicari de evacuacione domus,*

pecuniam suam retrorsum alias na wstecz ponere voluit, volens reformare; extunc ad hoc de iure admitti debuit (1464, nr 611).

116. **Wwodzić:** *...ibique in sua proposicione dixerunt quendam Swentoslaum, maritum ipsius Margarethe, esse introductorem alias wwodzen* (1464, nr 568); *et pater ipsius fuit introductor alias wwodzen in bona eadem* (1464, nr 627); *...quod Stanislaus Walek fuit inductus alias wodzyen in bona uxoris sue...; quod Stanislaus Walek inductus fuit alias wodzyen in bona uxoris sue* (1478, nr 1482).

117. **Wyposażyć:** *si awnculus matrem eiusdem Margarethe per certam summan in paratis pecuniis exdotavit alias wyposzazyl, extunc eandem summam dicta Margaretha econverso inportare tenetur* (1456, nr 55); *Stanislaus respondet, dicens, quod ipse cum patre et fratribus expedivisset alias wiposazil sorores suas* (1468, nr 1013).

118. **Wyprawa:** *nobilis Naza perquerulavit* [...] *pro lectisterniis, puta plumaticis, lintiaminibus et ceteris in querelis contentis expedicionis alias wyprawi* (1468, nr 953).

119. **Wyprawić:** *percepimus, quod Adam, vicinus vester, filium dictum Albertum et filiam Stachnam in vita secundum posse suum expedivit alias wiprawil, ita quod quelibet pars pane suo utebatur* (1467, nr 904).

120. **Wyrugować:** *et hoc, quod iam est exclusus alias wirugowany in dorso alias w tyl yego, hoc sibi minime nocere potest* (1475, nr 1341).

121. **Wzjawić:** *quod ex quo advocatus et scabini testificantur, quod Agnes per suum causidicum non nominavit alias wzyawila dampnum, sed perdicionem factam ei racione repercussionis aut repulsionis de dotalicio...* (1467, nr 833).

122. **Wzjawienie:** *eciam in scriptis vestris prioribus reperimus, quod promulgacio alias wszyawyenye vel luprunk facta est* (1465, nr 688).

123. **Z:** *quod ex quo ipse Nicolaus, pars respondens, non est adductus cum certa nota alias s lyczem furticinii ad presenciam iudicii vestri baniti* (1476, nr 1376).

124. **Zachodźca:** *quod ex quo prefatus Stephanus* [...] *suos duos equos in iure vestro prestitit et arestavit aput predictos negociatores, Mathiam et Nicolaum,* [...] *et ipsi exaudientes querimoniam ceperunt eis ad venditorem, alias do sachoczcze Cracoviam* (1472, nr 1219).

125. **Zadać:** *ex quo civis de Chanczini boves emit apud civem Lelowiensem et duos florenos ei super forum dedit alias zadal et in loco certo debuit sibi solucionem facere residui, quam non fecit, sed sibi boves abscessit* (1481, nr 1596).

126. **Zadawek:** *quod ex quo mulier vult perdere primam solucionem sex marcarum alias zadawek* (1475, nr 1346); *ex quo actor contraxit forum pro domo et recepit preditamentum alias zadawek, indeque forum reiecit et infregit, volens se de domo intromittere...* (1477, nr 1476).

127. **Zamieszać:** *et causa eciam aliquomodo inmixta est alias zamyschana* (1468, nr 992).

128. **Zapończa:** *pro quinque porcionibus parafarnalibus, videlicet palio brunatico harras, palio viridi coloris ex panno endromada XXX anulis, monili alias zaponicza, que sibi, actrici, cedere debent post mortem matris* (1468, nr 945).

129. **Zawieść:** *quod partem suam huius hereditatis* [...] *ipse Laurencius bene inducere alias zawiescz potuit genero suo* (1469, nr 1069).

130. **Zdechnąć:** *de eisdem equis unus in valore XXVIII florenorum interiit alias zdechl* (1467, nr 848).

131. **Zguba:** *sed dicti consules non fatentur, quod dicta pars adversa coram ipsis recognovisset, eciam quod eidem actori pro aliquo dampno sive perdicione alias zgubi promisisset, sed ipse actor eosdem VII florenos zgubi eidem adverse parti negat, tunc et ipsa pars adversa* [...] *pro premissis VII florenis zgubi* [...] *actorem evadere potest* (1461, nr 410).

132. **Zjawienie:** *cum actor contra et adversus reum coram domino advocato sue querele manifestationem alias zwyawene fecerat* (1480, nr 294).

133. **Zostać:** *sed circa sentenciam consulum zostacz ma* (1458, nr 197).

134. **Zwolić się:** *quod ex quo ambe partes* [...] *invicem consenserunt alias swolili szye* [...] *super Stanislai de Vislicia recognicionem* (1470, nr 1136).

135. **Żałować:** *prout Mathias querulatus est alias zalowal* (1464, nr 613).

Jeszcze raz: inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego*

Noch einmal: Polnische Inkrustationen in lateinischen Urteilen des Obersten Magdeburgischen Gerichtshofes der krakauer Burg

W artykule ogłoszonym w 1996 r.[1] zestawiliśmy 135 terminów polskich, które pojawiły się w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego z lat 1456–1481[2]. Rzecz oparła się o wspaniałą publikację Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte, wydaną w 1995 r. przez prof. Ludwika Łysiaka (Kraków) oraz prof. Karin Nehlsen-v. Stryk (Köln)[3]. Stanowiła ona tom pierwszy *Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau.* Zestawienie, które dajemy w tym artykule, wykorzystuje teksty tomu drugiego tegoż samego wydawnictwa[4], obejmujące lata 1481–1511, a ogłoszone przez tych samych wydawców w 1997 r.[5]

Tom 1. zawierał 1629 dekretów zredagowanych przeważnie w języku łacińskim (1416), a częściowo po niemiecku (213)[6]. Zdecydowana zatem

---

* Przedruk z: Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego IV, Wyd. Uniw. Łódzkiego 1999, s. 109–120.

[1] J. **Matuszewski**, *Inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego*, CPH 1995, t. 47, s. 187–199.

[2] Sądzimy, że za polskie poczytywali ówcześni krakowscy pisarze sądowi wszystkie terminy nie łacińskie, występujące w dekretach łacińskich, choćby nie różniły się one od brzmień niemieckich, jak *luprunck*.

[3] *Herausgegeben und eingeleitet von Ludwik Łysiak und Karin Nehlsen-v. Stryk*, Frankfurt am Main 1995.

[4] Uzupełnione cytatem z tomu pierwszego, który przez niedopatrzenie nie znalazł się w zestawieniu poprzednim.

[5] *Herausgegeben und eingeleitet von Ludwik Łysiak unter Mitwirkung von Karin Nehlsen-v. Stryk.*

[6] Por. J. **Matuszewski**, *Inkrustacje...*, s. 187.

przewaga tekstów w języku urzędowym, jaki stanowiła w piętnastowiecznym Krakowie łacina (iloraz: 6.5). Utrzymuje się ona również w t. 2, z tym jednak, że zmniejszyła się znacznie liczba wyroków w języku niemieckim: na ogólną liczbę 1107 rozstrzygnięć, łacińskich naliczyliśmy 1055, niemieckich zaś tylko 52 (iloraz: 20). Uderzająco mniejsza liczba tych drugich świadczy o posuwającym się dość szybko, bo zaledwie w ciągu 30 lat, procesie polszczenia się składu personalnego krakowskiego sądu. Zauważmy dodatkowo, że inkrustacje polskie pojawiają się w obu tomach wyłącznie w tekstach łacińskich, z jednym jedynym wyjątkiem: mianowicie w zredagowanym po niemiecku dekrecie 2, nr 419 znalazły się dwa słowa polskie: *wynnye* i jego przeciwstawienie *nyewynnye* z wyjaśnieniem, że pierwsze znaczy *myt rechte*, a drugie *nicht mit rechte!*

Wyrazów polskich, czy za takie w 15. stuleciu uchodzących, mamy w tomie drugim 65. Z podanego niżej zestawu siedem terminów to *nova* nie występujące w SłStp: *bogalny* (*bogadlny*)[7], *futtirhusz*[8], *gerada*, *hergewet*[9], *organistowa*, *organiścina*, *składne*. Wzbogacają one zatem naszą wiedzę o słownictwie piętnastowiecznym[10].

Oto terminy polskie wraz ze swymi kontekstami:

Baba: *et illud vestri iuris decretum pro iure suscepit, videlicet quod puer iste super avia alias na babye* [...] *partem avii sui querere deberet* (1495, 2, nr 557).

Bańka: *quod ex quo Albertus, nuncius Panczich, cittavit Petrum Sądłocha ad iudicium oportune bannitum, nolens esse im ligamento ipsius alias w bancze, paratum se exhibens ius dare et recipere* (1509, 2, nr 1041); *ideo ex quo*

---

[7] Wyrażenie *ad ius bogadlne* wystąpiło już w tomie pierwszym, nr 1449: *et prelocutor suus* [...] *nullum responsum ad querelam dedit, solum renovacionem cause optavit et* [*remissionem*] *ad ius bogadlne, et iterum decretum est per vos, ut respondere deberet*. Wydawca wszakże poczytał wówczas wyraz *bogadlne* za NM, oddał dużą literą i pomieścił w *Ortsregister*! Tom drugi prostuje niejako tę pomyłkę. Zwrot wyżej co tylko powołany z tomu pierwszego oraz następujące wypowiedzi tomu drugiego: *ex iure deifico alias bagalnego* (nr 638), *et ex eo sentencia bogaldna non habet vigorem et est iniusta* (nr 686), oraz zalecenie sądu (nr 328): *ex quo ad dotem pervenire non potest iuxta prius nostrum decretum, extunc deificum esset, ut pro huiusmodi servicio faceretis sibi aliquam consolacionem, quam arbitrio vestro comittimus*, i kierują poszukiwania gdzie indziej. Postać *bogadlne* (nie *bagalne*) wydaje się uzasadniona tłumaczeniem łacińskim: *deificus*.

[8] Substantiva *futterhaus* i *hergeweth* pojawiły się już w tomie 1. omawianej publikacji; znalazły się też w naszym zestawieniu z 1996 r., na s. 189, 191. Oba, jak i wszystkie inne, zachowujące brzmienie niemieckie, a zestawione niżej, miały w średniowieczu obywatelstwo polskie; tym bardziej, gdy deklinowały się zgodnie z polską gramatyką, *receperunt sibi dilacionem alias frysta, quia satisdacione alias gwarem non est ligata* (por. zestawione niżej hasła).

[9] Por. wyżej przyp. 8.

[10] Wyrazy *nieboszczka*, *tona* z 1501 r.; *warowny*, *niewarowny* z 1505 r. Dalszych terminów z końca alfabetu od *winnie* począwszy nie możemy niestety zestawić ze SłStp!

Chusczycz aduc est in liga alias w bancze ipsius Petri, extunc isto Petro tamquam actori prior citacio sequi debet (1510, 2, nr 1096).

Bogadlny: *ex quo Iohannes faber* [...] *se trahit ad bona nomine propinquitatis, volens ab Agnete* [...] *talia habere vigore concordie in legacione expressa; sed obmissa concordia dixit Agnes, quod mater eiusdem fabri fuit iam ex eisdem bonis sufficienter dotata, et se per Paulum, legittimum maritum, ad ius revocavit hereditarium, cui vos ex iure deifico alias bagalnego propter carenciam notarii scribendun ortilegium decrevistis rem amisisse; et ipsa se protegit litteris et munimentis iuris supremi, quod mater eiusdem fabri diu iam ab eisdem bonis fuit repressa...* (1496, 2, nr 638); *ex quo queritis ex iure scripto, utrum iuvenis existens XIIII annorum poterit aliquid allegare et testificari et in causis propositis contradicere per semetipsum, extunc iuvenis existens XIIII annorum habet etatis pubertatem et in iudicio potest contradicere, testificari, proponere et respondere per semetipsum aut per procuratorem* [...] *Et ex eo sentencia bogaldna non habet vigorem et est iniusta* (1497, 2, nr 686).

Bramka: *pro privilegiis domus et orti, rebus domesticis in legacione seriatim descriptis, item pro cingulo argenteo, bramka de margaritis, argento fracto, tribus coclearibus argenteis et crinali de annulis, scutellis, talaribus, cauteris, braseis et humulo ac aliis ibidem expressis, et pro vestibus patris eius ac pro libro iuris...; quod autem de cingulo argenteo et bramka de margaritis, prout Hedvigis dicit, quod hoc suum esset proprium* (1499, 2, nr 759); *duo bramki de perlis* (1508, 2, nr 1019).

Brat: *quod ex quo Petrus Kasteck produxit testibus super suam propinquitatem pro bonis devolutis post filiastram suam fratris sui patruelis, et Katerina Loyową se trahit post filiam fratris sui et cognatam*[11], *alias po przyrodzonym braczye, extunc Petrus Kasteck propinquior est obtinere bona post filiastram suam* (1494, 2, nr 538).

Bratanek: *legavit domum et ortum una cum allodio et omnia mobilia et immobilia Alberto, filiastro suo alias bratankowy* (1488, 2, nr 321).

Cechmagister: *et pars rea induxit testes iuratos, scabinum et cechmagistrum* (1510, 2, nr 1076).

Cechmistrz: *post hoc in magistrum effectus est et in czechmystrz cum alio electus* (1503, 2, nr 891).

Cog: *quod ex quo actor proposuit in sua proposicione contra partem ream, quod sibi teneretur unam sexagenam pecuniarum; que pars rea misit actori seqelam alias czog post proposicionem; extunc pars rea exaudita proposicione sequelam alias czog actori mittere non potuit...* (1494, 2, nr 506); *et pars citata non admittendo contra se proposicionem, sed exaudiendo tantum insinuacionem alias szyawynye, misit tractum alias czog actori super istas pecunias, si hoc audet obtinere iuramento mediante, quod sibi teneretur...;*

[11] W tekście ewidentny błąd: *cognotam.*

extunc actor prefatus tractum alias czog suscipere debet vel non (1495, 2, nr 573); *et pars respondens dedit actori sequelam alias czuk* (1507, 2, nr 986); *ex quo actor insinuavit benivole parti ree pro 80 marcis communis peccunie et 60 florenis in auro post manum mortuam, pars rea hanc insinuacionem loco querele suscepit et ad eam actori sequelam alias czog misit, et actor sequelam suscepit parte rea iuri solidante* (1510, 2, nr 1084). Ob. zestawienie 1.

Dać: *extunc resignacio sua procedere debet et pervenire alias dacz* (1495, 2, nr 557).

Dawność: *et prescriptio alias dawnoscz dudum lapsa est* (1496, 2, nr 609).

Do: *et ipsi exaudientes querimoniam ceperunt eis ad venditorem, alias do sachoczcze* (1472, 1, nr 1219).

Dziewierz: *extunc Margaretha iure meliori talia bona possidet, quam levires alias dziewyeze* (1491, 2, nr 420).

Folga: *cui testimonio ius vestrum adhesit et folgą fecit tanquam concordi* (1497, 2, nr 650); *cui testimonio ius dedit folgam* (1500, 2, nr 796), ob. też **forge**.

Forge[12]: *et ex quo fideiussoria facta est post inscripcionem regestri, et ius dedit assensum alias forge testimonio, super quod dederunt assensum, sed tantum Stano* [...] *dixit, se tenere regestro vestro, super quod regestrum eciam ius dedit assensum* (1492, 2, nr 460).

Frymark: *et adversa pars testes duxit, qui recognoverunt, quia pater actricis residentibus ipsis in banito iudicio fassus est, quod sibi pars adversa satisfecit frymarkawy* (1504, 2, nr 924).

Fryst: *ex quo pars adversa, videlicet Nikel et Zoszną receperunt sibi dilacionem alias fristu contra actorem in primo et secundo termino* (1488, 2, nr 322); *ex quo pars adversa citata existens ab actore ad iudicium bannitum postulavit fristh ad duas septimanas; ...extunc iste actor, quia citavit partem adversam super fristh per quindenam datum per actorem, pro iure susceptum, pro hoc luit iuri penam et non parti adverse* (1499, 2, nr 752); *ut habere posset fristh ad consiliandum et ad deliberandum contra portem agentem* (1500, 2, nr 784).

Futtirhusz: *ex quo Raphael de Syndzyschow* [...] *simpliciter insinuavit, quia dominus Iohannes Gaffron intromittit se in futtirhusz domini sui, et tenet illud; ad quod futtirhusz et ortum asserebat dominum suum maius ius habere, quam dominus Gaffron; quod futtirhusz – eciam dicit – sibi inscriptum esse in iure montanico; et dominus Gaffron quesivit, utrum tantum habet querere contra ipsum pro futirhusz...; iterum dominus Gaffron quesivit per sentenciam: ex quo littera Regie Maiestatis habet vim et vigorem, utrum iam secundum eandem litteram Regie Maiestatis aliquod pati debeam ab ipso Gregorio Kazala, quod tangit futtirhusz?... extunc propinquior est dominus Iohannes*

[12] Chyba omyłkowo zamiast *folge*.

Gaffron obtinere supradictum futtirhusz cum ortis, cum tali sufficienti probacione, et peramplius nil contrarii seu impedimenti pati debet a dicto Gregorio Kazala (1493, 2, nr 482).

Gaj: *qui per nobiles quosdam pro gayorum essecaciendo furtive foret infamatus coram consulibus et aliis hominibus* (1481, 2, nr 1).

Gerada, grada: *extunc id, quod patri post filiorum mortem est devolutum, hoc est eius preter suppellectile alias gerade, quod ad matrem post fusum pertinet* (1484, 2, nr 134); *extunc denique Anna propinquior est suppellectilia alias gerath post amitam suam obtinere, quam vir* (1484, 2, nr 144); *extunc denique, quod ad supellectile alias gerade spectat, hoc est eadem neptis propinquior obtinere post fusum* (1484, 2, nr 146); *ex quo mulieres iste proposuerunt contra rivalum earum pro supellectilibus alias gerade post amitam et sororem amitalem earum;... ex tunc prefatis mulieribus supellectilia alias gerade, prout ad supellectile spectant* [...] *non post amitam germanam, sed post sororem amitalem, filiam riwali ipsarum, sequi debent* (1497, 2, nr 645); *extunc omnia vestimenta et res albe, que pertinent ad supellectile alias na geradą* (1498, 2, nr 698); *extunc quia nulla mulier suppellectile alias gerade dare nec inscribere potest abs voluntate sororum suarum marito suo* (1500, 2, nr 799); *ex quo Anna Kwapnyowa proposuit contra Iohannem Pyekarz pro grada post sororem germanam, uxorem Fabiani, fratris Iohannis Pyekarz* (1500, 2, nr 811); *et quando Anna Kylyanowa pro impensis ita descriptis domino Stanislao satisfecit* [...] *post hoc eadem, si quid accionis erga dominum Stanislaum pro impensis occasione grada habuerit, faciat sibi secundum iuris cursum* (1503, 2, nr 886); *sed quia grade alias parafernalia post filie mortem nemini succedunt, solum consobrine, sorori seu amite post fusum, non post patrem nec post avum* (1503, 2, nr 894); *extunc quoad suppellectile alias grade Iacobus nichil ad talia potest habere* (1505, 2, nr 947). Por. niżej **grath**.

Gewar, gewer, gwar: *ex quo maritus et legittimus tutor pro tunc temporis recognovit coram iudicio bannito consorti sue res easdem datas fuisse fideles ad manus et pecunias nullas, nec aliquod gewar protunc meminit* (1482, 2, nr 31); *et cum hoc satisdacionem fecit alias gewar* (1487, 2, nr 267); *extunc quia nondum proposicio nec satisdacio alias gwar desuper facta est* (1497, 2, nr 659); *et ab actore desuper postulavit satisdacionem alias gewere iuxta scripta vestra, extunc actor super hanc insinuacionem iuridicam per partem respondentem pro proposicione susceptam satisdacionem alias gewere facere debet* (1497, 2, nr 665); *extunc Anna Kandzyorczanka, quia satisdacione alias gwarem non est ligata, licet nondum deduxit propinquitatem suam, tamen aduc si poterit probis hominibus deducere, quod Stanislaus Przybylo fuit patruus et consanguineus eius, remanebit penes hoc* (1501, 2, nr 850).

Grath, gerade: *ex quo Iohannes Czirnycz ex parte Katherine, consortis sue legittime, querit parafarnalia alias grath post Anne mortem, sororis uxoris eius consobrine* (1483, 2, nr 98); *extunc id, quod patri post filiorum mortem est devolutum, hoc est eius preter supellectile alias gerade, quod ad matrem*

post fusum pertinet (1484, 2, nr 134); *ex quo Anna post amitam suam Zofiam querit supellectilia alias gerade, dicens se propinquiorem esse veluti feminam post feminam,... extunc denique Anna propinquior est supellectilia alias gerath post amitam suam obtinere, quam vir* (1484, 2, nr 144); *tercio proposuit actor pro supellectilibus domus alias grath: argento, stanno et plumaticis, ad triginta marcas taxatis* (1500, 2, nr 774); *ex quo Anna Kwapnyowa proposuit contra Iohannem Pyekarz pro grada post sororem germanam* [...] *trinam proposisionem, quamlibet ad pecunias ibi descriptas taxando, ipse vero totum negavit, quamvis pro certa grada negare non posset* (1500, 2, nr 811); *ex quo Kostrzewkawa repetit a socro suo vestimenta et grade post uxoris sue mortem derelicta filie sue nondum etatem habentis* [...], *sed quia grade alias parafernalia post filie mortem nemini succedunt, solum consobrine sorori seu amite post fusum, non post patrem nec post avum* (1503, 2, nr 894). Por. wyżej **gerada**.

Hergeweth[13]: *extunc quia idem dominus plebanus est, beneficio spirituali bene preditus et dotatus, ad arma alias ad hergeweth fratris sui, similiter nec ad equum quicquam habere debet* (1483, 2, nr 90); *extunc idem actor* [...] *debet has octo marcas Dorothee reponere iuxta inscripcionem, et illa debet eas recipere et cedere de bonis hereditariis; sed res domestice et supellectilia omnia dicte Dorothee iuxta inscripcionem libri preter hergeweth sequi debent* (1496, 2, nr 621); *extunc filie sue due, existentes uterine sorores filii defuncti* [...], *et patruus germanus defuncti* [...] *ad hec bona per mortem eius derelicta sint per medium admittendi et equaliter ea dividere debent excepto hergeweth* (1497, 2, nr 689); *ex quo actor in bona voluntate parti citate fecit in sinuacionem pro hergeweth, pro equo sellato, vestibus, gladiis, ballista et aliis in legacione vestra descriptis, et pars rea dicit, se non esse patentem alienare bona pueri etatem non habentis et tutore legittimo carentis*; [...] *extunc causa stare debet ad annos pueri vel quoad futorem legittimum habebit et interim res iste conscribi, taxari ac integre conservari debent, ut quicunque post gladium proprietatem ad hergeweth habuerit, protunc faciat sibi secundum iuris cursum cum tutore, nec iure pro his respondere tenetur* (1498, 2, nr 725); *ex quo fratres patrueles germani post fratrem suum querunt arma et vestimenta virilia alias hergeweth apud glotem suam, quibus adiudicastis equum sellatum, gladium, cultrum et tunicam et alia non* [*iudicastis*]..., *extunc fratri cuilibet post gladium hergweth sequi darique debet, videlicet: equus sellatus, gladius, culter, clipeus, vestimenta pociora, omnia plumatica, cussinus, duo linteamina, pulvinar, caldar cum aculeo* (1500, 2, nr 791).

Iściec: *item scribitis tercio, quod pars adversa citavit actorem ad advocatum, dicens sibi constituisse tutorem alias yszcza, pro quo fideiusserat* (1496, 2, nr 631); *ex quo fideiussores obligati sunt principalem alias gyscza statuere* (1501, 2, nr 819).

---

[13] Dwukrotne szczegółowe zestawienie, co wchodzi w skład *hergeweth* (2, 791), por. niżej.

Jałowica: *pro vacca et, pro iuvenca alias yalowiczą* (1485, 2, nr 164).

Kołki (?): *ex quo actor simpliciter proposuit erga viduam, sedentem et tenentem bona agriculture, que intravit in quatuor alias colky, manu forti per manum fortem* (1490, 2, nr 393).

Lice: *quod nullun signum alias lycze post se nec ante se habuit* (1501, 2, nr 838).

Luprunk: *quod ex quo actor fecit sibi reformaciones et induxit in acta vestra, postulam a parte rea, ut audiret luprunk aut proposicionem; et pars adversa dixit, nolens audire luprunck nec proposicionem, nec respondere...; et vos decrevistis ipsam partem adversam, ut audiret luprunck sive proposicionem* (1494, 2, nr 516).

Na: *super avia alias na babye* (1495, 2, nr 557); *extunc omnia vestimenta et res albe, que pertinent ad supellectile alias na geradą* (1498, 2, nr 698).

Najem: *ex quo actor contra partem ream dicit, quomodo fimum duxisset sue mancipationis alias naymw in campum sue hereditatis* (1490, 2, nr 390).

Nieboszczka: *ex quo una pars querit affinitatem sucessione spadkiem post divam, alias po nyeboziczi* (1501, 2, nr 832).

Niewarowny: ob. **warowny**.

Niewinnie: ob. **winnie**.

O: *quoad secundum videlicet de devolucione post mortem puerorum alias o spadek* (1500, 2, nr 803); por. **przemyt, składne**.

Obopólny: *ex quo Martinus Kolaczek* [...] *dicit in sua responsione, quod equus iste, quem Gregorio Borzek vendidisse fertur, apud ipsum esset natus et pabulatus, volens hoc vicinis exalternis alias obapolnimi docere...; extunc Martinus Kolaczek* [...] *est propinquior evadere prefatis vicinis suis exalternis, quod equus iste natus est apud ipsum et reservatus* (1483, 2, nr 96).

Odwieść: *sed primo pars adversa obicit verba talia inhonesta actrici in dedecus eius...; extunc adversa pars hoc iniuste fecit et luit iuri penam et parti mediam emendam, videlicet XV solidos, quociens hoc fecerit, et debet sibi verbis emendare alias odwyeszcz* (1499, 2, nr 763).

Okupienie: *et adversa pars dicit, quod actor se inducit alias prze in eius quadrualitatem et angularitatem, dicens esse coemcionem eius alias okupyenye* (1499, 2, nr 762).

On: *poprzyssadz go* (1510, 2, nr 1067).

Organista: *Sigismundus* [...] *Nicolao organista respondere non vult* (1493, 2, nr 494); *et stans Katerina virgo per Nicolaum organistam admittere noluit inscripcionem istam* (1494, 2, nr 521); *sed quia ipse Nicolaus organista, procurator, post decretum iuris supremi castri Cracoviensis publice se edixit de ista causa* (1495, 2, nr 560).

Organistowa: *ex quo Michael Sosna sicut tutor legittimus uxoris sue dedit citare Hedvigem organistową* (1499, 2, nr 749).

Organiścina: *ex quo Michael Szoszna sicut tutor legitimus ex parte sue consortis proposuit contra matrem eius Hedvigim, organisczyną, pro privilegiis domus et orti, rebus domesticis in legacione seriatim descriptis* (1499, 2, nr 759).

Osiedle: *ex quo actor proposuit contra portem respondentem pro area seu edificio alias osszyedlie et orto; ...extunc pars respondens penes dictom aream seu edificium alias oszyedle et ortum remanere debet* (1506, 2, nr 981).

Osiewki: *pro seminatis alias osszyewky* (1502, 2, nr 853).

Po: *ex quo una pars querit affinitatem sucessione spadkem post divam, alias po nyeboziczi* (1501, 2, nr 832).

Podać: *quod ex quo Hedwigis Rosumkową genero suo, Baltisar Spick et Anne, consorti eius, bona ista* [...] *dedit et commendavit alias podala* (1495, 2, nr 557).

Pokątne: *et pars adversa litterale testimonium produxit duorum virorum, quod actor non suscepit et ei contradixit, dicens esse angulatum alias pokąnthne, quamvis ei iudicium bannitum consequenciam dedit* (1498, 2, nr 693).

Polepszyć: *et post huiusmodi penas eis recompensam facere alias polypschycz* (1490, 2, nr 392).

Poprzysiąc: *prestare iuramentum alias poprzyssadz go* (1510, 2, nr 1067).

Powód: *ex quo actor alias powod* (1505, 2, nr 940).

Pół: *extunc idem protervus et rebellis luit preconsuli mediam recompensam, alias pol worgelt* (1504, 2, nr 815).

Półłanie: *ex quo Skopel dicit in sua proposicione, quod Stari Skopek solthyszkowy pollanye roley spusczył in bona voluntate ad etatem puerorum eius et voluntatem, et quomodo Solthysek vendidit Brodzye domum cum laneo agri, recognoscens idem Solthyszek, quod pollanya Skopkowskyego non vendiderat, et quod de medio laneo septem fertones similiter et stari Skopek septem fertones de medio laneo censuabat* (1501, 2, nr 821).

Prza: *sed veniente termino prelocutor eius dixit reum se non dedisse in responsionem et in controversiam alias we przą* (1484, 2, nr 123).

Przeć: *et adversa pars dicit, quod actor se inducit alias prze in eius quadrualitatem et angularitatem* (1499, 2, nr 762).

Przemyt: *ex quo Iacobus Vyechecz et Blasius balneator proposuerant contra Iohannem Ley pro viginti duobus florenis o przemythą...; et* [...] *probavit litteris telonatoris Sandomiriensis* [...], *quod prefati duo, Iacobus Vyechecz et Blasius balneator, non dederunt hos XXII florenos telonatori przemithi* (1500, 2, nr 780).

Przyrodni: *post Anne mortem, sororis uxoris eius consobrine, przirodney* (1483, 2, nr 98); *ex quo Iacobus Dulak* [...] *medietatem orti sui, quem cum sorore sua germana per medium habuit indivisum, Iohanni, fratri suo uterino alias przirodnemu, resignavit* (1483, 2, nr 109); *qui Petrus postmodum aliam duxit uxorem, cum qua duas genuit filias, que se tenent ad ista bona post Nicolaum fratrem uterinum alias przirodnem derelicta* (1483, 2, nr 116); *post*

cuius filie mortem due filie prefati civis ad hec supellectilia se trahunt post sororem uterinam alias przirodną, et actrix eciam se trahit ad ea post amitalem sororem iuxta scripta vestra; extunc sorores uterine propinquiores sunt ad ea, quam soror amitalis (1485, 2, nr 166); *ex quo Katherina querit dotalicium post sororem uterinam, alias przirodney, Swentoslaus vero Pyotran cum Anna, filia sua, repetit hoc dotalicium post sororem suam patruelem germanam nomine propinquitatis* (1485, 2, nr 199); *ex quo frater uterinus alias przyrodny querit partem patrimonii sui circa germanos istos, fratrem et sororem* (1502, 2, nr 875).

Przyrodzony: *et Katherina Loyową se trahit post filiam fratris sui, ei cognatam, alias po przyrodzonym braczye* (1494, 2, nr 538).

Rola: *ex quo Skopek dicit in sua proposicione, quod Stari Skopek solthyszkowy pollanye roley spusczyl in bona voluntate ad etatem puerorum eius et voluntatem* (1501, 2, nr 821).

Rug: *ac generali coram examine, vulgariter w rugu* (1462, 1, nr 454).

Rumować: *et actor debet adverse parti locum hunc evacuare alias rumowacz* (1500, 2, nr 775).

Rumowanie: *quod ex quo ante ea decreveramus vendicionem bonorum, extunc venditis bonis in ipsius summa homini, ius civile habenti, debet dari evacuacio alias rumowyany eidem emptori* (1491, 2, nr 422); *quod ex quo actor postulavit sibi dari evacuacionem domus alias rumowanye iuxta intromissionem sibi datam ex iure* (1494, 2, nr 536).

Sąpierz: *facta est res in bannito iudicio, et pars dedit causam cum homine decedenti, qui iacuit coram bannito iudicio et doluit ad suum alias sampierz dolendo ideo, aula fecit vivum pro mortuo, volendo ipsum contempnare, sicut ius vestrum inveniet* (1486, 2, nr 238).

Się: *ex quo pars insinuavit contra partem, quod se iniecisset seu intromisisset in quartam partem, alias wwiązal się* (1492, 2, nr 456).

Składne: *ex quo pars adversa exaudivit partem activam in simplici insinuacione pro decem florenis minus sex grossos pro peccuniis compositis alias o szkladne, ius vestrum decrevit, quod actor debet docere et probare composicionem rei, quod est contra ius, quod super insinuacionem simplicem sine proposicione et responsione iuridice nulla sentencia fieri deberet* (1499, 2, nr 758).

Sołtyskowy: *quod stari Skopek solthyszkowy pollanye roley spusczyl in bona voluntate* (1510, 2, nr 821).

Spadek: *et stans dominus Zborowsky per procuratorem suum N[icolaum] Byaly dixit, hoc esse devolucionem alias spadek* (1500, 2, nr 798); *quoad secundum, videlicet de devolucione post mortem puerorum, alias o spadek, mater est propinquior ea obtinere quam soror post germanos* (1500, 2, nr 803); *ex quo una pars querit affinitatem successione spadkiem*[14] *post divam, alias po nyeboziczi* (1501, 2, nr 832); *pro sua devolucione alias spadek post amitam* (1509, 2, nr 1058).

[14] W rękopisie *szpachkem*.

Spuścić: *ex quo Skopel dicit in sua proposicione, quod Stari Skopek solthyszkowy pollanye roley spusczył in bona voluntate ad etatem puerorum eius et voluntatem* (1501, 2, nr 821).

Stary: *quod Stari Skopek solthyszkowy pollanye roley spusczył in bona voluntate* (1501, 2, nr 821).

Tona: *quod duo dolia alias tunny super stuba aput ipsum arrestavit* (1501, 2, nr 836).

Ukazanie: *et in quarto iudicio* [...] *prefatus Rzeczyczky quesivit in iure vestro ostensionem alias wkazanya; ...et pars adversa* [...] *posuit in arestum ostensionem alias wkazanye ipsi Rzeczyczky...; quia Rzeczyczky nondum astitit quartum iudicium et voluit habere ostensionem alias wkazanye super bona talia...; nichilominus dominus Rzeczyczky* [...] *debet eciam super bonis residuis Mathie Kochan ultra debitum domini Borzymowsky ostensionem alias wkazanye ex iure habere* (1496, 2, nr 600).

W, we: *ideo ex quo Chusczycz est in liga alias w hańcze ipsius Petri, extunc isto Petro tamquam actori prior citacio sequi debet* (1510, 2, nr 1096); *in controversiam alias we przą* (1484, 2, nr 1234).

Warowny: *et Lucznyk, lazurium conspiciens, perpendit partim esse bonum et partim vile alias nyewarowny, postulavitque sibi lazurium simile et contentibile alias warowny dari* (1505, 2, nr 948).

Warunk: *pro piscibus varendis alias varunk* (1506, 2, nr 978).

Wągroda: *et corom iure bannito consensit, quod eadem via et wągroda ab antiquo inter villas Mrukowa et Pyelgrynka fuit, extunc eadem via et wągroda aduc esse debet* (1490, 2, nr 373).

Wergeld: *extunc idem protervus et rebellis luit preconsuli mediam recompensam, alias poi worgelt* (1504, 2, nr 815).

Winnie: *synt der czeit das der antwerter spricht, das Her das helt wynnye alias myt rechte und der anclager spricht nyewynnye alias nicht mit rechte, zo zal der antwerter daz beweisen mit der scheppen buch ader mit lebenden gezewgen, mit welchem rechte her das helt, das her das wynnye helt alias mit rechte, als das gehört uff schtand erbe* (1491, 2, nr 419).

Wnuczęta: *sicut nepotes alias wneczentha* (1490, 2, nr 369).

Wstąpień: *et eciam dixit se fuisse intrusorem alias wstąpyen* (1485, 2, nr 188); *ed si aliqua bona paterna vel materna post mortem Wyeprzek remanserunt libera, extunc pro eo advena alias wstąpyeny tenetur respondere* (1498, 2, nr 349); *quod talia bona post mortem matris devoluta sunt ad eum et quod pater ipsius Petri fuit intrusus alias wszthapyeny, qui nullum habuit documentum inscriptionis vel resignacionis* (1495, 2, nr 559).

Wwiązać się: *ex quo pars insinuavit contra partem, quod se iniecisset seu intromisisset in quartam portem alias wwiązal się*[15] (1492, 2, nr 456).

[15] W rękopisie: *woialsze*.

Wwodzić: *ex quo Dorotea querit bona patrimonii sui, Stanislai Czwostek, domum videlicet a Gregorio Malischa nomine propinquitatis, dicens nescire, quo iure possideret illa; que Dorothea testes produxit sex viros ex iure sibi admissos, qui testijicati sunt, Iohannem fuisse privignum Stanislai Czwyostek et Elizabeth eciam fuisset inducta alias woduncza in bona Stanislai Czwyostek* (1482, 2, nr 35); *ex quo amita donavit hereditatem actori, que fuit introducta, alias wodnya* (1488, 2, nr 313); *quod si molendinator fuit intrusor alias wodzyen in patrimonium et matrimonium Ursule* (1489, 2, nr 352); *ideo si pater Ioannis fuit inductor alias wodzyeny in bona uxoris sue* (1510, 2, nr 1073).

Wydzielić: *ex quo mat er fuit a filio divisa alias wydzelona* (1497, 2, nr 689).

Wygon: *nec pecora et pecudes etc. pelli non deberent alias wygony* (1490, 2, nr 373).

Wywód: *ex quo consules volebant ab hoc cive pecuniam capitalem habere et iste civis tanquam homo possessionatus postulavit ab eis ad iustificandum alias na wiwod, quod sibi denegatum fuit* (1488, 2, nr 287).

Zachodźca: ob. wyżej hasło **do**.

Zająć: *ex quo actor dicit, quod pars adversa sibi possedit alias zayąl in medio agri* (1485, 2, nr 193).

Zapleczny: *ex quo actor querulavit cum testibus alias zaplecznemy, et pars adversa exaudita querela statim voluit respondere non auditis testibus* (1492, 2, nr 433).

Zastać: *ex quo Alexander eqwm aput nobilem Wyelyowyeszky prevenit alias zastal, dicens esse suum et sibi subtractum annus fiet pro festo sancte Crucis* (1502, 2, nr 871).

Zjawienie: *et pars citata non admittendo contra se proposicionem, sed exaudiendo tantum insinuacionem alias szyawynye misit tractum alias czog super istas pecunias* (1495, 2, nr 573).

Dodajmy jeszcze, że wiele apelatywów zachowało się w postaci *nomina propria*. Oto kilkadziesiąt przykładów z tomu drugiego[16]:

---

[16] W *Personenregister*, t. 2, zauważyliśmy kilka braków: *Albertus* 429, *Izaak* 409, *Nicolaus* 301, *Petronella* 301. Znalazł się za to rzekomy *Hysch* 483, stanowiący błędny odczyt poprawnego: *der* ***hysch*** (= *hieß*) *Lenerth von Newen berge*.

W tymże indeksie nie uwzględniono (poza jednym k) właściwości fonetycznych języka polskiego znającego głoski obce nieraz językowi niemieckiemu, oddawane zatem przez inne litery:

ą – przez a (*Kakol*), an (*Lanczky*) lub on (*Zayoncz*), ąm (*Goląmb*), ąn (*Kąnkolek*);

c – przez cz (*Baczyek*);

ć – przez cz (*Czwykla*);

dz – przez d (*Gydyk*);

ę – przez a (*Babenek*), am (*Samp*), em (*Zyemba*);

f – przez ph (*Stephanek*);

i – przez y (*Byscup, Szywi*) lub gy (*Gydyk*) – z reguły wygłosowe, i przez y (*Sroczkowsky*); również często literę i, pełniącą w języku polskim tylko rolę znaku zmiękczenia poprzedzającej ją spółgłoski, oddano przez y (*Dzyadek*);

Bębenek (nr 1090), *Bachmat* (nr 965), *Bacik* (nr 469), *Baran* (nr 827), *Biały*[17], *Biskup* (nr 208, 504), *Biskupek* (nr 641), *Bobrek* (nr 946–947), *Bogaty* (nr 533), *Bożek*[18], *Broda* (nr 821), *Cielek*[19] (nr 987), *Czyrniec*[20], *Ćwikła* (nr 769), *Duda* (nr 529), *Dzieża* (nr 1029), *Gawron*[21], *Gliniarka* (nr 1102), *Goły* (nr 987), *Gospodarz* (nr 1103), *Kazała*[22], *Kąkol* (nr 1101), *Klocek* (nr 496), *Kmiotek* (nr 1090), *Kołaczek*[23], *Kopr* (nr 402), *Kożuch* (nr 98), *Oszust* (nr 158), *Pądzych* (nr 1102), *Piekarz*[24], *Powroźnik* (nr 853), *Półmisek* (nr 836), *Przybyło*[25], *Pypeć* (nr 1055), *Pyszka* (nr 1029), *Rozumek*[26], *Skowronek* (nr 951), *Skwara* (nr 853), *Sosna*[27], *Stodółka* (nr 952), *Szweyn* (nr 635), *Tyłek* (nr 397), *Wiecheć* (nr 780), *Wieprzek* (nr 347), *Włóczypięta* (nr 673), *Zając* (nr 402), *Żagwa* (nr 672).

Liczbę ich można by znacznie zwiększyć (niemało ich też było – wiemy – w tomie pierwszym). Wielu z nich nie zna SłStp. (*gliniarka*, *klocek*, *pądzych*, *półmisek*, *pyszka*, *tyłek*[28]). Wszakże owe nazwiska – bo za takie powołane nomina wolno poczytać – nie zawierają kontekstów!

---

j – przez y (*Ukroy*, *Zayoncz*, *Troyan*), i (*Iarzyna*);
k – przez ck (*Byaleck*);
ł – przez l (*Lyssek*, *Wloczypyatha*), lh (*Lhyczak*);
ń – przez n (*Brzezinsky*);
ó – przez o (*Rog*), u (*Kurnik*);
s – przez sz (*Szobek*);
sz – przez sch (*Oschusth*, *Slysch*);
szcz – przez scz (*Sczigelek*);
ś – przez s (*Swatek*), sch (*Schlymak*) lub sz (*Grzesz*);
t – przez th (*Thylek*);
w – przez f (*Garbofszky*) lub ff (*Gaffron*);
y – przez i (*Szywi*);
z – przez s (*Rosumkowa*), sz (*Roszumek*);
ż – z (*Zagwa*, *Jez*), ss (*Pyenyassek*).

[17] Por. wyżej hasło *spadek*.
[18] Por. hasło *obopólny*.
[19] Może *cielec?*
[20] Por. hasło *grat*.
[21] Por. hasło *futtirhusz*.
[22] Por. hasło *futtirhusz*.
[23] Por. hasło *obopólny*.
[24] Por. hasło *grat*.
[25] Por. hasło *gewar*.
[26] Por. hasło *podać*.
[27] Por. hasła: *organistowa*, *organiścina*.
[28] Znajduje się tam wyraz podstawowy, *tył*.

Appellativa czy *propria*?*

1. APPELLATIVA

Wydawca tekstu decyduje o jego sposobie oddania, o przedstawieniu w druku, a w konsekwencji o rozumieniu źródła, choćby nawet o tym nie myślał. Publikując źródło, staje się jego mimowolnym nieraz interpretatorem. A zatem jego pierwszym interpretatorem. Stąd ogromna na nim spoczywa odpowiedzialność, którą sobie może nie zawsze uświadamia. Wykażemy to na paru przykładach zaczerpniętych ze wspaniałej edycji dekretów, opublikowanej przez Max Planck Institut w latach 1995–1997, a przygotowanej przez dwóch znakomitych historyków: krakowskiego – prof. Ludwika Łysiaka, oraz kolońskiego – prof. Karin Nehlsen von Stryk[1].

1. Jest zwyczajem powszechnie przyjętym, że w tekstach średniowiecznych – zarówno łacińskich, jak i niemieckich – wszystkie *appellativa* rozpoczynamy literą małą, a *propria* – dużą[2]. Postępując w ten sposób, wydawcy zdradzają, jak rozumieją publikowane przez siebie źródło. Ich zdaniem zatem łaciński

---

* Przedruk z: *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane Profesor Katarzynie Sójce-Zrelińskiej*, red. G. Bałtuszajtis, Warszawa 2000, s. 189–196.

[1] *Decreta supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssprüche des Oberhofs des deutschen Rechts auf der Burg zu Krakau*, t. 1: *1456–1481*, Frankfurt am Main 1995, t. 2: *1481–1511*, Frankfurt am Main 1997. Por. naszą recenzję cytowaną niżej w przyp. 9. Wydawcy zasłużyli sobie na szczególną wdzięczność historyków, zwłaszcza historyków prawa: wykonali olbrzymią robotę filologa. Musieli bowiem przedrzeć się przez dwie trudności zasadnicze: posiąść biegłą znajomość łaciny prawniczej z przełomu średniowiecza i doby nowożytnej (Łysiak) oraz takąż znajomość średnioniemieckiego (Nehlsen von Stryk). Z obu tych zadań wywiązali się wzorowo. Wydawnictwo stanowi chlubę wydawców, *exegerunt monumentum*... Szkoda, że nie dołączyli oni do swej publikacji choćby jednej planszy, która by Czytelnikowi unaoczniła, z jakimi trudnościami paleograficznymi spotkali się oni przy odczycie tekstów pisanych przez tylu skrybów. Czytelnik oczekuje kontynuacji dzieła poczętego z takim rozmachem i taką fachowością.

[2] Tak postępują również wydawcy niemieccy, choć w ich dzisiejszej pisowni wszystkie *substantiva* pisze się literą dużą.

wyraz 2. 863: *Ieiuni* oraz niemieckie terminy 1. 132: *Benen* (*Bennen*), 2. 483: *Hysch* – to imiona własne. Czy tak jest rzeczywiście?

2. Elementarną rzeczą dla sądu jest ustalenie prawdy. O tym juryści średniowieczni dobrze wiedzieli. Całe postępowanie sądowe zmierza do jej osiągnięcia. Troska o dotarcie do prawdy przebija się w wielu dekretach 2. 805: świadkowie *debent prius iurare, quod veritatem volunt testificari de causa ista, prout eis constat*; 2. 863: *veritatem dicere de causa, quid eis constat*; 2. 1076: *testimonium veritatis perhibere debent de his, de quibus eis notum est, dum ad hoc sunt citati*; 2. 1088: *ad agnoscendum rei veritatem*; 2. 1092: *ad perhibendum testimonium veritatis*; 2. 1095: *testes* [...] *prius deberent testificari rei veritatem.*

Pod tym względem nie ma różnicy między procesem średniowiecznym a nowożytnym: sąd oczekuje zawsze PRAWDY. Jej domaga się sąd od wszystkich, którzy przed nim stają[3]. Zapewnić ma ją przysięga.

3. Przysięgę składano wobec Boga, 1. 11, 72, 2.768: *coram Deo*; I. 246: *vor Gote swern*. Uchodziła ona nie tylko za procesową czynność świecką; to równocześnie akt sakralny[4]. Nie każdy przeto mógł do niego przystąpić. Zarezerwowany był dla osób posiadających szczególne właściwości, dla *homines boni, homines probi*[5], dla takich, 1. 1526: *quibus dignuni esset credi.*

4. Być godnym znaczyło odpowiadać pewnym wymogom, znanym nam z *preinserti articuli* dekretu 2. 1097: był nim chrześcijanin, *christianus*, wykazujący się legalnym pochodzeniem, a więc wykluczano *illegitime nati*; ponadto należało posiadać własną nieruchomość, *propria hereditas*. Zwięźle ujmuje te wymogi dekret 1. 733: *homines fidedigni, sub eodem iure, possessionati*[6]. Po niemiecku określono ich następująco, 1. 605: *mit erhaftigin, unvorsprochin lewte, dy in den sachin unvordocht weren, denne sie sich derselbin sachin mochtin gerechtfertigen.*

4. Oczywiście przysięgający musiał mieć przekonanie o słuszności swego stanowiska, bo tylko wtedy miał odwagę przysięgę złożyć, 1. 2: *si pars rea iurare audet coram Deo*, 732: *ap szy tar*, 1. 731, 732: *ap sy torrin for gote.*

---

[3] Nawet od przestępcy; podsądny, podejrzany o dokonanie kradzieży, powinien również mówić prawdę; ma on przysiąc, 1. 319: *quod ita sit, prout in sua responsione allegat.*

[4] O religijnych korzeniach prawa (karnego) **S. Salmonowicz**, *Śmierć nie zawsze w majestacie prawa. Z dziejów kary śmierci w krajach niemieckich*, Czasopismo Prawno-Historyczne [dalej: CPH] 1997, t. 49, s. 324.

[5] W innych tekstach zwali się oni także *homines bonae famae*; por. **H. Zaremska**, *Homo bonae famae. Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, Toruń 1996, s. 229.

[6] Zauważmy, że podobnie dowodzono bliższości pokrewieństwa 1. 1548: *propinquis cognatis vel senibus, fide probatis et bene meritis, propinquitatem probare et docere debet.*

5. Przysięgę należało wykonać zgodnie z starym zwyczajem, 1. 576: *iuxta cursum iuris*, 1. 577: *iuxta iuris formam*, 1. 732, 758: *noch des rechtes louff*; piętnuje się zatem wypadki, które z nim były sprzeczne, 1. 709: *sulche eide widir alde gewonheit*.

Składano ją rano, a nie wieczorem, *de mane*, *non sero*, w każdym razie przed zachodem słońca; za wadę poczytano wystąpienie 1. 1286: *tarde post occasum solis et non ante occasum solis*[7].

2. IEIUNI

6. Co więcej, do owego aktu przysięgi należało się odpowiednio przygotować. Przysięgający – podobnie jak w wypadku przystępowania do stołu Pańskiego – 2. 863: *iurare debent veritatem dicere de causa, quid eis constat,* ***ieiuni***, składać winni przysięgę **na czczo**.

Przy proponowanym przez nas rozumieniu łacińskiego wyrazu, zaznaczonego tłustą czcionką, należało oczywiście drukować go nie majuskułą, *Ieiuni*, jak mylnie, a dwukrotnie oddaje wydawca, lecz minuskułą, *ieiuni*. Zauważmy jednak, że rzeczownik *ieiunium* – którego brak w *Dekretach* – trafił jednocześnie do *Sachregister I*.

3. HYSCH

7. 2. 483: *Do entwerth sy, das sy gabin het te seynem machtisman, den her czw ir gesanth hette, zulche schuld von ir czw entphorn; der* ***Hysch*** *Lenerth von Newen berge, und dem zelbigin hette zy genwge gethon, also das sy nicht mer schuldig wer, wellende das behaldin, alz Goth und das recht irkennen werth.*

W rozumieniu terminu *hysch* nie miała wydawca, pani prof. Karin Nehlsen von Stryk ani żadnych wątpliwości, ani też szczęścia: wydrukowała go bowiem dużą literą. A zatem dla niej ów *hysch* to osoba, niejaki (pan) **Hysch**. Znalazł się też on rzeczywiście w *Personenregister*, w tomie drugim na stronie 386. Ale czy to kwalifikacja trafna? Przy przewidzianym przez

[7] Prawdopodobnie dlatego, że wieczorem ludzie chodzili już nietrzeźwi, a takich do przysięgi nie dopuszczano, por. 1493 r., 2. 475: *quod ex quo pars rea produxit testes, volens satisfcere decreto vestro, sed fuerunt e b r i i; extunc pars rea potest cum testibus evadere, quos habere poterit, qui non essent de mala fama, neque e b r i i.*

edytorkę odczycie natrafiamy od razu na trudność zasadniczą: kwestionowanemu zdaniu brak wówczas orzeczenia. Takich błędów pisarze dekretów nie popełniali; konstruowali oni zdania proste, ale gramatycznie poprawne; zawsze pojawia się w nich i podmiot, i orzeczenie. Miałby tu zdarzyć się wyjątek?

Ze swej strony nie widzimy potrzeby stwarzania go. Wyraz *hysch* – wbrew wydawcy – należy traktować nie jako imię własne, na co by wskazywała drukowana przezeń majuskuła, lecz jako orzeczenie czasownikowe pobocznego zdania względnego. Proponujemy zatem odczyt: *der* ***hysch*** (czytaj: *hieß*) *Lenerth von Newen Berge*[8].

A zatem pełnomocnik (*machtisman*) Urszuli z Pragi, *Ursula von Prage*, którego wysłała ona dla pertraktacyj z niejakim Maciejem Skalskim, **nazywał się** Leonard z Nowej Góry! Tym samym rzekome imię *Hysch* należy skreślić z sumiennego zresztą *Personenregister*; takiego *nomen proprium* w *Dekretach* nie ma!

4. BENEN

8. W dekrecie 1. 132 występuje termin *benen*, *bennen*. Wydawca poczytała go p o n o w n i e za imię własne, skoro wydrukowała go dużą literą, *Benen*. Konsekwentnie też umieściła wyraz w *Personenregister* w tomie pierwszym na stronie 521[9]. Czy ta lekcja poprawna?

W *Wyrokach* nieraz mowa o gospodarce pszczelnej. Czytamy w nich o pszczołach[10] i wosku[11], o miodzie[12] i ulach[13]. Czy przypadkiem i w zakwestionowanym miejscu nie chodzi o p s z c z o ł y? W rzeczywistości to one są przedmiotem konfliktu, bo *zeyn denne dyselbin* ***bennen*** *gestorben*, gdyby przeto wydarzyło się, że owe **pszczoły** pomarły...

Zgodnie z regułą, przyjętą przez wydawców, drukować należało i ten wyraz minuskułą, a nie majuskułą, zatem **benen, bennen**.

---

[8] W następstwie tej pomyłki nie wykazano *verbum heißen* w *Sachregister*, choć notuje się tam inne czasowniki.

[9] Por. **J. Matuszewski**, *Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego*, CPH 1995, t. 47, s. 219–220.

[10] 1. 1132: *pro apibus in valore XXX marcarum*, 1. 1321: *cum orto et apibus*, 2. 454: *pro domo et apis* (sic).

[11] 2. 905: *duodecim lapides cere*; por. też przyp. następny.

[12] 1. 483: *unam tonnam mellis falsificatam emisset*; 1. 1321: *pro cera et pro medone*; 2. 450: *pro medio decimo vase medonis*.

[13] 2. 727: *pro XX alveariis apum*. Tylko w zapisie niemieckim występuje imię własne. 2. 197: *Ul.*

W konsekwencji z *Personenregister* wykreślić znowu należy rzekome *proprium*, *Benen* (*Bennen*), i wstawić je jako apelatyw do *Sachregister II*[14].

5. VITRICUS

9. Dekret 2. 1033 zawiera frazę następującą: *sed quia ipse presbiter non in suam tutoriam eadem bona vult habere, sed in tutoriam* ***victrici***[*s*] *et matris pueri, qui iuri vestro civili obediunt...*

Wyraz oddany tłustym drukiem stanowi ewidentną omyłkę pisarza. O żadnej matce – zwyciężczyni nie może być w powołanym miejscu mowy; taki odczyt rodziłby oczywisty nonsens. Jak wynika z kontekstu, zakwestionowanemu zdaniu musimy nadać niewątpliwie brzmienie następujące:

sed in tutoriam	***vitrici***	*et matris pueri,*
lecz w opiekę	**ojczyma**	*i matki dziecka.*

Tym bardziej że częste zjawisko, jakim była w dobie wysokiej śmiertelności wtórna para małżeńska, *vitricus et mater*, **ojczym**[15] **i matka**, powtarza się tylokrotnie w dekretach[16], 1. 1255, 1405, 1486; 2. 34, 188, 400, 637, 704[17].

6. KONKLUZJA

10. Zatem we wszystkich zakwestionowanych miejscach wprowadzić należy do drukowanego tekstu odpowiednie poprawki:

nie *Ieiuni*,	lecz *ieiuni*,
nie *Hysch*,	lecz *hysch*,
nie *Benen*,	lecz *benen*,
nie *victricis*,	lecz *vitrici*.

[14] Zwracaliśmy już na to uwagę w cytowanej recenzji.

[15] Nie brak też w *Dekretach* niemieckiego 1. 171: *styf-fatir*.

[16] Tym samym wyraz *victrix* dostał się niesłusznie do indeksu rzeczowego (t. 2, s. 464), skąd należy go usunąć.

[17] Autor przyczynka zdaje sobie dobrze sprawę z tego, że żaden indeks nie zadowoli nigdy wszystkich odbiorców!

7. SPROSTOWANIA DALSZE

11. Omawiana publikacja została zaopatrzona w bardzo bogaty indeks, który wszakże domaga się pewnych sprostowań i uzupełnień.

Hasła *teg rum* brak w indeksie do tomu pierwszego, a tymczasem występuje ono w wielu dekretach: 350, 990, 1051, 1092, 1128, 1174, 1271, 1496, 1566; bardzo też niekompletny zestaw tegoż terminu w tomie drugim, gdzie dodać należy pozycje 3, 151, 178, 421, 650, 681, 693, 773, 796, 982, 1014, 1085. Co więcej, brak w nim jego derywatów, 2. 516: *tergosus*, 2. 848: *posttergalis*. Nie wykazano też synonimicznego *dorsum* w tomie pierwszym 56, 1262, ani pochodnego odeń 2. 625: *dorsivum*. Termin *dorsum* jawi się dopiero w indeksie, w tomie drugim, choć też nie w komplecie (brak tam dekretów 343, 478, 674). Nie występuje również w żadnym z indeksów synonimiczna *scapula*, 1. 1092, 1095, 1103, 1124, 1265, 1269. A wszystkie te *substantiva* tworzą zrozumiałą, leksykalną trójcę: *tergum*, *dorsum*, *scapula*; świadczą o bogactwie słownym skrybów, którzy nieźle władali (może nie wszyscy) trzema językami: łaciną, niemieckim i polskim. Używali oni powołanych substantiwów najczęściej w znaczeniu przenośnym: w nieobecności (zainteresowanej osoby)[18].

12. W tomie drugim brak hasła *Rücke* 2. 815, choć termin ten pojawił się już indeksie do tomu pierwszego pod... *hinter*. Tamże znalazł się rzeczownik *hergewäte*, natomiast w tomie drugim figuruje on pod hasłem 725: *proprietas* (*ad hergeweth*), do czego dorzucimy 2. 791: *vestimenta virilia, alias hergeweth*.

13. W indeksie do tomu pierwszego jawi się jedno tylko hasło *secretum*. W 1. 120 chodzi rzeczywiście o jakieś sekretne wiadomości, „uświadamiane sobie i (zdradzane) żonie" (*quod ipse secreta sibi et uxori sue revelavit*), a w 1. 959: o tajne posiedzenie rady, *in secreto sessi consilii*. Tymczasem toż samo *secretum* w 1. 88 to dyskretna nazwa... **wygódki!**

14. Profesor Nehlsen von Stryk zestawia słusznie złożenia typu *selbdritt*, *selbsiebent*. Natomiast w indeksie łacińskim brak ich odpowiedników, jak: 1. 1511: *semet*[19] oraz *metsolus*[20] i 1. 542: *solusmet*, 1. 1511: *metsecundus*,

[18] W akcie 1. 1496 czytamy: *non in faciem, sed in tergo testificati sunt*; tę samą myśl potrafili pisarze wyrazić inaczej, 1. 457: *sed ex quo idem boni viri hoc ipsum testimonium in absencia et non in faciem, sed retrorsum fecerunt*, albo 2. 521: *asserens se non fuisse circa importacionem cedule istius*.

[19] Nie notuje **Ducange**.

[20] Nie notuje **Ducange**, ale znany *Słownikowi łaciny średniowiecznej w Polsce* **M. Plezi**.

1. 218, 840, 1376, 2. 219, 735: *mettericius*[21], 1. 6, 264, 267, 943 (dwukrotnie), 962: *metseptimus*[22].

15. W tomie pierwszym *Personenregister* brak imion: *Anna*, *Kuchta*, *Kurzydło*, *Kyntowa*, *Niclos*, *Iudeus*; w indeksie do tomu drugiego nie pojawili się: *Albertus dux* (najprawdopodobniej Jan Olbracht), *Izaac*, *Nicolaus*, *Petronella*. W obydwu *Personenregister* nie uwzględniono właściwego językowi polskiemu odróżnienia głosek *z*, *ź* i *ż* (a więc nie Kozuch, Narozna, Zagwa, Zak, Zegadlo, Zelazny, Zydowin, Zolandek, Zydek, Zyzno, lecz *Kożuch*, *Narożna*, *Żagwa*, *Żak* itd.[23]), *l* i *ł* (a więc nie Bialy, Drapala, Fyolek, Goly, Grzymala, Kolaczek, Kukielka, Labay, Lasko, Laszinsky, Lganowski, Luciassin, Lupyczik, Lyszo, Maldrzyk, Malodobry, Mlinek, Pawelko, Pelka, Puchala, Sadlo, Slaby, Sokol, Strzalek, lecz *Biały*, *Drapała*, *Łabaj*, *Łganowski* itd.), *s* i *ś* (nie Slywka, Swetlik, lecz *Śliwka*, *Świetlik*); *n* i *ń* (nie *Machon*, lecz *Machoń*), *e* i *ę* (nie *Nedza*, lecz *Nędza*); *a* i *ą* (nie *Bak*, lecz *Bąk*, także *Sądnydzień*); *dz* i *dź* (*Gwóźdź*). Historyczna osoba, powołana w akcie z roku 1501, 2. 823: *dominus Cardinalis*, zatem Fryderyk Jagiellończyk[24], znalazł się nie w *Personen-*, lecz w *Sachregister 1*!

16. Do *Ortsregister* tomu pierwszego wszedł nie bardzo zresztą jasny wyraz *bogadlne*[25], podczas gdy w tomie drugim trafił do *Sachregister I*. Daremnie szukamy w indeksach haseł *adiuvamen*, 1. 662, 667, 874, 890, 1101, 1122, 1188, *addicio* 1. 1047, *adiutorium* 1. 1432, 1540, *andromada*[26] 1. 768, 945, 2. 71, *cerdones* 1. 1061, 1085. W zwrocie 1. 831: *equus sallaque cum aliis attinenciis ad equum spectantibus* znalazł się niewątpliwy błąd drukarski zamiast właściwego *equus s e l l a q u e*, **koń i siodło**. Odwrotnie w miejsce 1. 117: *s o l a r i u m q u e suum ab eo recepit*, oraz 1. 928: *notarii s o l a r i u m* wejść musi właściwe w obydwu miejscach *s a l a r i u m*[27]. W 1. 181: *prenominatum Albertum clericum alias Zak* poprawimy na **Żak!**, 1. 570: *propinquitate inuata* – to oczywisty błąd drukarski zamiast *innata*; 1. 813:

[21] Raz 2. 840: *ut solus ter posset iurare*.

[22] *Passim*; raz 1. 943: *sex testibus solus septimus*. Figuruje też 2. 597: *metpars* (*adversa*). Złożenia ostatniego nie notuje ani **Ducange**, ani **Plezia**.

[23] Zauważmy, że równocześnie w *Ortsregister* (t. 1) drukuje się poprawne: Żarki, Żarnowiec, Żarnów, Żmigród, ponadto (t. 2) Żyznów.

[24] Por. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 7.

[25] Por. **J. Matuszewski**, *Jeszcze raz inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci prof. Zygfryda Rymaszewskiego* (w druku) [Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego, IV, Wyd. Uniw. Łódzkiego 1999]. Artykuł ten kontynuuje wcześniejsze *Inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego*, CPH, t. 47, 1995, s. 187–199.

[26] Termin ten znalazł się w indeksie do tomu drugiego!

[27] Por. odsyłacz w indeksie do tomu pierwszego (s. 577).

solutis [...] *serviciis et expensas*, poprawimy na *expensis*; 1. 850: jest *ab impeticione sctoris*; ma być *actoris*; 1. 910, 1356: jest *luens pena*, ma być *luens penam*; 1. 1392: jest *faciendo insinuaionem* ma być: *insinuationem*; 1. 1426: jest: *iuramento proprie*, ma być: *iuramento proprio*. Brak w tekście *Dekretów* wyrazu *farne*, który znalazł się w indeksie do tomu drugiego (s. 449). *Tczmel* 1. 58: to niewątpliwie **Trzmiel**.

17. Publikacja zlekceważyła wyraźnie apelatywa polskie, które na przełomie XV i XVI wieku w tekstach łacińskich i niemieckich stołecznego Krakowa i okolicy nie mogły się nie pojawić. A przecież dla języka naszego tego okresu każdy zapisany wyraz polski to skarb, nieraz bywa nawet hapax legomenon! Tych terminów rodzimych znaleźliśmy przeszło 130! Należało je wszystkie wprowadzić do indeksu, a nie tylko ich wybór, który przy tym wydaje się przypadkowy[28].

18. Z ciekawostek zwróćmy uwagę na pobłażliwość, z jaką odniósł się trybunał miasta Lelowa do trzeciej rany, zadanej przez podsądnego, *ius civile non habentem*. 1. 139: ponieważ to jedynie siniak pod uchem na końcu szczęki i spuchnięta twarz, *quod idem tercium vulnus sub aure infine maxille sit lividum et facies inflata*, wobec tak drobnego przewinienia oskarżony *liber est et solutus!*

19. Nie mniej interesujące, a nie zawsze obyczajne postępowanie mieszczan krakowskich. W jednym wypadku do bójki doszło z winy powoda, 1. 1497: *ita quod actoris est inicium huius rixe, volens reutn per g e n i t a l i a rapere*. A znowu w innym nie zaspokojona żona, 1. 706: *recepta tamen pecunia* (!) *maritum refutavit, dicens, nulla v i r i l i a ab ipso habere*.

[28] Zaradzić temu ma nasze zestawienie powołane wyżej w przyp. 25.

Alfabetyczny wykaz prac zamieszczonych w tomach I–V

Lp.	Tytuł	Tom	Strony
	A		
1	Die angebliche Aufnahme des Sachsenspiegels Landrecht I 37 in das Polnische Landrecht	II	303–322
2	Annales seu cronicae von Jan Długosz aus der Sicht von Aleksander Semkowicz	IV	229–238
3	Antroponimia Śląska z przełomu XII i XIII wieku	V	329–335
4	*Appellativa* czy *propria?*	V	431–438
5	*Aqua abrenuntiationis*	I	137–206
6	Artykuły słowiańskie *Zwierciadła Saskiego*	I	7–43
7	Die Aufnahme des deutschen Rechtes in Polen	V	5–16
	B		
8	Bigami	I	133–135
9	Bliższość dowodu i ciężar dowodu	V	171–174
	C		
10	*Causae haereditariae* klauzul immunitetowych	I	323–350
11	Chłopska główszczyzna cywilna w Polsce	II	143–184
12	Czy handlowano chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej?	II	43–45
13	Czy *Słownik staropolskich nazw osobowych?*	V	373–376
	D		
14	*Decima lignorum* – Jagiełłowy VAT	V	229–231
15	*Decreta iuris*	V	161–166
16	Dekrety najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego	V	139–146
17	Długosz als Grundlage für Rekonstruktion der Dominikanischen Jahrbuch-Chronik	V	347–352
18	Dyskusja nad Najstarszym Zwodem prawa polskiego	II	47–74
19	Dziesięcina kościelna w Małopolsce w świetle *Liber beneficiorum* Iwana Długosza	V	233–252
	E		
20	*Ecclesia incastellata*	II	329–330
21	Ewikcja i rękojmia	III	113–145
22	Ewolucja nazwisk polskich	III	335–394

Lp.	Tytuł	Tom	Strony
	F		
23	Filologia w służbie historii	IV	5–33
24	*Folia, -ae*	V	393–402
	G		
25	Geneza statutów Kazimierza Wielkiego	II	75–92
26	Główszczyzna chłopska i szlachecka	II	133–142
27	Greckie sigma: Σ czy *C*	IV	165
28	Gwarancje osobiste w Polsce przedrozbiorowej	II	259–271
	H		
29	Horacjańskie *Credat Iudaeus Apella* w najnowszej historiografii polskiej	IV	329–332
	I		
30	Die Ignoranzklausel der Schultheissprivilegien	IV	83–107
31	Inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego	V	405–418
32	*Iura Prutenorum*	II	11–24
33	*Ius Teutonicum*. Średniowieczna reforma rolna w Polsce	V	47–68
34	Iwan Długosz myślał po polsku	V	353–362
	J		
35	Jeszcze raz: inkrustacje polskie w wyrokach łacińskich najwyższego sądu magdeburskiego grodu krakowskiego	V	419–430
	K		
36	Kmiece świadczenia na Śląsku: *niwne* i *kloka*	IV	323–328
37	Kto to był serbin?	II	357–358
38	Kwestia autentyczności zdań legnickich	IV	201–203
	L		
39	*Laici* – wspominki historyczne	IV	251–273
40	Legniccy kumotrzy	IV	339–346
41	*Lgota, ochodza* i inne	V	213–220
42	*Liber baptisatorum* parafii Szubin z lat 1736–1785	II	93–113
	M		
43	*Magnus* in der Eigenschaft als epitheton der Herrscher	IV	239–249
44	Les manuscrits du coutumier pruthéne	II	37–42
45	Le mariage nobiliaire en Pologne á l'epoque de la Renaissance	IV	187–199
46	Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim i wołoskim	V	269–295
47	Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (Uzupełnienie 2.)	V	297–302
48	Materiały do nazewnictwa osad lokowanych na prawie niemieckim (Uzupełnienie 3.)	V	303–309
49	*Missalia – mensalia*	IV	63–82
50	Modlitwy o oczyszczenie urn pogańskich	III	15–17
51	*Molendinum manuale*	IV	109–127

Lp.	Tytuł	Tom	Strony
52	*Morbus comitialis* czyli kaduk	II	331–349
53	Motywacja ignorancyjna w dokumentach prawa niemieckiego	II	25–36
	N		
54	Najstarsze polskie zdanie prozaiczne	V	377–385
55	Normy recypowane i rodzime w *Najstarszym Zwodzie prawa polskiego*	III	229–266
56	Nowe wydanie prawa chełmińskiego	V	177–184
57	Nowe wydawnictwo źródłowe do dziejów Wielkopolski Uwagi w związku z tomem VI *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*	IV	175–185
	O		
58	Obecność i nieobecność w terminologii dekretów	V	167–170
59	O biskupstwie lubuskim	I	45–131
60	Odpowiedniki terminów „nazwisko", „nazywać się" w *Liber Chamorum*	III	419–435
61	O państwie i Państwie	II	403–426
62	O próbie nowej systematyki źródeł historycznych	II	371–394
63	O sądzie najwyższym prawa niemieckiego na zamku krakowskim	V	117–122
	P		
64	Pieniądz ważony	II	351–356
65	Początki nowożytnego zaprzęgu konnego	I	207–273
66	Poddani ekscypowani	II	287–296
67	*Poenas tollere*	II	323–327
68	Polski tydzień w *Słowniku staropolskim* (SStp)	IV	169–174
69	Posada chłopska	V	37–45
70	*Potestas heroica*	II	359–369
71	Prawo niemieckie w Statutach Kazimierza Wielkiego	V	17–36
72	Prawo sądowe na wsi polskiej lokowanej na prawie niemieckim	V	79–115
73	La preuve en droit polonais du Moyen Âge et des Temps modernes	II	273–275
74	Problem konfiskaty dóbr szlacheckich w dawnej Polsce	II	5–10
75	La proles illegitima et le ius terrestre polonais	II	297–302
76	*Proles illegitima* w polskim prawie ziemskim	III	147–227
77	Przekład idealny?	IV	291–292
78	*Przesłuszne*	IV	317–321
79	Pułapki średniowiecznej łaciny	IV	35–61
	R		
80	Recepcja prawa niemieckiego w Polsce i na Litwie	II	277–285
81	Ręka pańska	I	307–322
82	Rękojmia w rozumieniu *Kodeksu zobowiązań* i rękojmia w dawnej polszczyźnie	II	115–132
83	Rodzaje własności gruntu we wsi lokowanej na prawie niemieckim	V	69–77

Lp.	Tytuł	Tom	Strony
84	Rodzic i rodziczka	II	185–192
85	Rzecz o *Słowniku staropolskim*	V	363–372
86	Rzekoma germanizacja Śląska w wieku XIII	V	311–327
87	Rzekome rycerstwo niższe w *Najstarszym Zwodzie prawa polskiego*	I	351–367
	S		
88	*Schlesisches Urkundenbuch* (t. 1–4)	IV	355–380
89	*Schlesisches Urkundenbuch* skarbcem języka polskiego	IV	307–315
90	Spis ludności parafii Szubin z 1766 r.	III	19–111
91	Sposoby oddawania polskich nazw miejscowości (NM) w średniowiecznych tekstach łacińskich	IV	129–163
92	Spór o zaginioną kronikę	IV	205–227
93	Sprzedawalność urzędów w Polsce	II	193–257
94	*Stodoła* i *solnik*	V	221–227
95	Der Streit um die verlorene Chronik	V	337–346
96	Les sûretés personnelles en Pologne	V	175–176
	T		
97	Terminologia rozpraw metodologicznych	II	395–401
98	*Topy* czy *toposy?*	IV	167–168
99	Transport – przewóz w wiekach średnich	V	253–270
100	*Trzebiegost*	IV	337–338
101	Tytułomania szlachecka w świetle patronimików odurzędniczych	III	267–333
	U		
102	Uzupełnienie do *Słownika staropolskiego*	IV	333–335
	V		
103	Die Versteppung Grosspolens	IV	293–305
104	*Vocales longae*	V	403–404
	W		
105	W sprawie genezy sądu referendarskiego	I	275–305
106	W sprawie śląskiego pochodzenia najstarszego spisu prawa polskiego	III	5–13
107	*Wojciech – Adalbertus* w *Schlesisches Urkundenbuch*	V	185–211
108	Wyroki najwyższego sądu prawa niemieckiego grodu krakowskiego	V	123–137
	Z		
109	*Zaginiona kronika* (RKD) Gerarda Labudy w oczach Władysława Sobocińskiego	IV	275–290
110	Zasady prawne w dekretach krakowskich	V	147–160
111	Zadania cudzysłowiowe Długosza	IV	347–354
112	Znaczenie terminu *laici* w zapisce z 1309 roku	V	387–392
	Ż		
113	Żeńskie nazwiska amorficzne i derywatywne w świetle klepsydr	III	395–418